

31688

İstanbul Üniversitesi-Sosyal Bilimler Enstitüsü
Siyasal Bilgiler Fakültesi - Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü

Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında
TÜRKİSTAN (1864-1922)

Doktora Tezi
7200

Tez Danışmanı:
Prof. Dr. M. Şükrü Hanioğlu

Hazırlayan:
Alâeddin Yalçınkaya

İstanbul - 1994

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar.....	2
GİRİŞ.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM: Türkistan Terimi, Coğrafi ve Siyasi Sınırları.....	11
İKİNCİ BÖLÜM: Başlangıçtan İtibaren Türkistan Tarihi	18
Kırım Savaşı, Rusya'nın Kafkaslar'da Egemenliği	29
Türkistan'la İlgili İgnatiyev'in Özel Görevi.....	35
UÇUNCU BÖLÜM: Türkistan İşgalinin Tamamlanması.....	38
Gorçakof Bildirisi ve Uygarlık Sömürgeciliği	39
Rusya Taşkent'i Alıyor	47
Hive Hanlığının İşgal Edilmesi	53
Buhara Hanlığı'nın Alınması	57
Kaşgar (Doğu Türkistan) Devleti.....	58
Hokand Hanlığı'nın Alınması	62
Çin'in Kaşgar'ı Alması, Yakub Bey'in Ölümü	62
Türkmenistan'ın Alınması	68
EK I: "Rusların İngilizleri Uyutarak Doğu'da İlerlemeleri", Lâyiha.....	72
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM: Pan-İslamizm-Sömürgecilik Tartışmaları.....	77
Pan-İslamizm.....	82
19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu.....	89
Cemaleddin Efgani ve Pan-İslamizm	97
İngiltere—Pan-İslamizm—Hindistan	107
Türkistan'a "Pan-İslam" Heyetleri ve Elçileri	111
Değerlendirme: Türkistan — Pan-İslamizm.....	116
EK II: "Halifelik ve Pan-İslamizm", <i>The Contemporary Review</i>	122
BEŞİNCİ BÖLÜM: Rusların İşgal Sonrası Türkistan Siyaseti.....	131
Türkistan'da İslam ve Eğitim.....	135
Budunsal Kimlik Siyaseti.....	139
İlminsky ve Yöntemi.....	143
Gaspıralı İsmail.....	145
"Usul-ü Cedit ve Usul-ü Kadim" Tartışmaları	147
Pan-Türkizm ve Panturanizm	154
EK III: "Rusya'da Müslümanlara Yapılan Baskı", <i>Novosty</i> gazetesinden.....	164
ALTINCI BÖLÜM: Türkistan Halklarının Milli Mücadelesi.....	167
1917 Sonrası Türkistan Halklarının Milli Mücadelesi.....	170
YEDİNCİ BÖLÜM: Türkistan'la İlgili İngiltere-Rusya-Çin İlişkileri.....	176
EK IV: "Orta-Asya Hokand Hanlığı", Avam Kamarası Tutanaklarından.....	186
SONUÇ.....	197
Türkistan ve Dönemle İlgili Önemli Olaylar Kronolojisi.....	205
Bibliyografya.....	209

KISALTMALAR:

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makâle
B.O.A.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bkz.	bakınız
c.	cilt
E.S.S.	Encyclopaedia of Social Sciences
I.E.S.S.	International Encyclopaedia of the Social Sciences
I.J.M.E.S.	International Journal of the Middle East Studies
IOR	India Office Records
J.R.C.A.S.	Journal of the Royal Central Asian Society
krş.	karşılaştırınız
M.E.T.U.	Middle Eastern Technical University (ODTU)
M.M.	Meclis-i Mahsûs
n.	dipnot
O.D.T.U.	Orda Doğu Teknik Üniversitesi
PRO	Public Record Office
s.	sahife
ss.	sahifeler
T.D.A.D.	Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
T.D.A.E.	Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
T.D.T.D.	Türk Dünyası Tarih Dergisi
T.K.A.E.	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
T.T.K.	Türk Tarih Kurumu
t.y.	tarih yok

GİRİŞ

Türkistan olarak genel kabul gören bölgeyi oluşturan Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan 1715-1897 yılları arasında Rusya tarafından, ağır işleyen bir süreç içerisinde, kararlı ve planlı bir biçimde alınmıştır. Yine bu dönemde Doğu Türkistan'da Çin'in egemenliği pekişmiş, zaman zaman kurulan veya ortaya çıkan devletler ortadan kaldırılmıştır. Buhara ve Hokand, 1873 ve 1876 yıllarında alınmasına rağmen, Çarlık Rusyası zamanında içişlerindeki özerkliklerini bir dereceye kadar korumuşlardır. Bu bölgeler, Bolşevik ihtilalinden sonra 1920 yılında "Buhara ve Hive Sovyet Halk Cumhuriyetleri" olarak ilan edilmişlerdir.

"Pan-İslamizm Tartışmaları Işığında Türkistan (1864-1922)", Türkistan'daki gelişmelerle ilgili tasarlamış olduğum daha geniş çalışmamın ilk bölümünü oluşturmaktadır. Çalışmam henüz proje ve çerçeve aşamasında iken konuyu daha yakın dönemlerden günümüze getirecek biçimde ele almak istiyordum. Fakat yaptığım ön araştırmalar, bu konu hakkında sağlıklı bir sonuca ulaşmak için biraz daha gerilere gitmenin zorunlu olduğunu gösterdi. Şüphesiz bütün siyasal ve sosyal araştırmaların az veya çok tarihsel boyutları vardır. Siyasal tarih dikkate alınmadan bugünkü hiçbir oluşumu veya sistemi inceleyemeyiz. Türkistan için böyle bir ihtiyaç çok daha fazladır. Çünkü Türkistan'ın 1990'lardaki durumu genel çizgileriyle en azından bir buçuk asırlık, daha ayırtıcı boyutlarıyla yaklaşık 4-5 asırlık politikaların sonucudur.

SSCB'nin dağılmasından sonra, Rusya Cumhuriyeti'nin içişlerindeki sorunlarına rağmen, Türk cumhuriyetlerindeki varlığının devam etmesi yönündeki gelişmelerin özünde ele aldığımız dönem olaylarının etkisi vardır. Diğer bir deyiş ile, inceleme dönemimizdeki olaylar, gelişmeler, oluşumlar, bugünküler ile benzerlikler göstermektedir.

Türkistan'ın belli bölgelerine indirgenen çalışmalar, genellikle incelenen alan ile ilgili derinlemesine bilgileri, araştırma ve sonuçları vermektedir. Fakat Türkistan'ı oluşturan ülkelerin ortak yazgısı, ortak özellikleri ve yaşadıkları ortak tarihle ilgili zaman ve mekan açısından daha geniş fakat bunun doğal sonucu olarak bazı ayrıntıların ihmal edildiği araştırmalara ihtiyaç vardır. Bölge tarihinin en önemli dış unsuru olan Rusya'yı ele aldığımız zaman, ana çizgileriyle değişmeyen, yüzyılları kapsayan bir süreç görülmektedir. Rusya'nın her bölge ve ülke için farklı gibi görünen siyasetlerinin özünün saptanması gerekmektedir. Bunun yanında I. ve II. Dünya Savaşları öncesi İngiltere'nin bu bölge ile ilgili izlediği siyaseti eylem, neden, sonuç açısından ele almamız gerekmektedir. İncelenen bölge ve dönemle, Türkistan halklarının karşısında bulunan devletlerle ilgili genellemeleri, belgeler ve gerçekler ışığında gözden geçirmemiz gerekmektedir.

Çalışma alanı yöntem açısından ilham kaynağı, Jacob M. Landau'nun *The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization* (Oxford, 1990) adlı eseridir. Daha önce de aynı yazarın *Pan-Turkism in Turkey: A Study of Irredentism* (London, 1980) adlı çalışması yayımlanmıştır. Yazar her iki araştırmasında da içinde bulunduğumuz dönem Türk ve İslam halklarının yaşadığı bölgelerdeki sorunları yaklaşık bir asırlık tarihsel boyutuyla ele almış ve kendi yorumları, görüşleri ve kanaatlerini de ekleyerek bugünkü gelişmeler için sonuçlar üretmiştir.

Yeri geldikçe değineceğimiz gibi Landau, Pan-İslamizm hareketini II. Abdülhamid ile başlatarak, Müslümanların bu dönemde evrensel bir İslam devleti kurmayı hedeflediklerini ileri sürer. Bu doğrultudaki yorumlarıyla Rusya'daki Müslümanların bağımsızlık çabalarını, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu ele alır. Daha sonra uluslararası İslami kuruluşları ve özellikle İslam Konferansı Örgütü'nü, yukarıda tanımını verdiğimiz İslam Devleti kurma hedefi güden Pan-İslamizm hareketinin bir basamağı olduğunu söyler. Landau'nun görüşlerinin gerek konuyla ilgili araştırmalarda, gerekse günümüz uluslararası ilişkilerde son derece kabul gördüğünü belirtiyim.

İnceleme alanımızı zaman ve mekan olarak Landau'dan daha sınırlı tutma zorunluluğunu duyduk. Mevcut kaynakların sağlıklı bir biçimde seçimi ve gerekli olanların tüketimi için böyle bir sınırlamanın gerekli olduğunu gördük. Bununla beraber, sınırlarımızı, bu alanda, özellikle Türkiye'de yapılan araştırmalardan oldukça geniş tuttuk. Şüphesiz daha dar zaman ve mekan sınırları içerisinde ulaşılan sonuçlar bizim için en önemli malzemeleri oluşturdu. Bunda, konuyu, sadece tarih açısından değil de siyaset bilimi veya uluslararası ilişkiler açısından ele almanızın da etkisi vardır. Bununla beraber, ele aldığımız dönem ve bölge ile ilgili, genel siyasal ilişkilerin çözümlemesi aşamasında incelememize konu olanların dışında, yönetimlerin ve halkların üretim ve bölüşüm ilişkileri, karar alma ve uygulama süreçleri gibi konularda tartışmalara girecek veya sonuçlar çıkaracak derecede irdelenmede bulunamadık.

Landau ve benzeri sonuçlara ulaşan araştırmacıların değerlendirmeye almadıkları veya Osmanlı Arşivi'nin durumu nedeniyle değerlendiremedikleri Osmanlı belgelerini de diğer belgeler ve kaynaklarla birlikte incelememize katmaya çalıştık. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde son yıllarda verimli çalışmalar yapıldığı halde, Zengibar arşivini kullanan Landau için Osmanlı Arşivi'nde, daha önceki yıllarda da son derece önemli ve zengin belgeler bulunduğu halde, bunların değerlendirilmediğini görmekteyiz.

Türkistan'la ilgili yerli ve yabancı birçok araştırmalar yapılmıştır. En önemli çalışma, şüphesiz, bu alanın önemli uzmanlarından kabul edilen¹ Zeki Velidi Togan'ın *Bugünkü Türkistan (Türkili) ve Yakın Tarihi* (İstanbul, 1942)'dir. Çalışmam boyunca genel tarihi bilgiler için, Togan'ın bu eserini esas alıyorum.

Togan, hemen hemen bütün kaynakların atıfda bulunduğu, olayların en hareketli döneminde siyasal sorumluluk taşımış, bir süre de Bolşeviklerle çalışmış, bir bilim, düşünce ve siyaset adamıdır.² Togan'ın adı geçen eseri özellikle yakın dönemle ilgili bütün çalışmaların birinci derecede kaynağını oluşturur. *Hatıralar* ise özellikle 1910'lardan sonra Togan'ın içerisinde bulunduğu Türkistan'daki milli mücadele hakkında en önemli kaynak eserdir. Zaten eserin alt başlığı da *Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri* (İstanbul, 1969)'dir.³

Kaynakların sık sık göndermede bulunduğu diğer bir önemli kalem, Zeki Velidi Togan'ın çağdaşı olmakla beraber ondan daha yaşlı olan Vasilii Vladimirovich (İngilizce kaynaklarda Wilhelm olarak geçer) Barthold'dur⁴. En güvenilir Türkistan uzmanı sayılan Barthold'un «Orta Asya» yerine «Türkistan» sözcüğünde ısrarlı olduğunu belirtelim. Barthold'un çoğu Türkistan'la ilgili *The Encyclopaedia of Islam*'da yazmış olduğu 247 madde, onun bu yönü hakkında fikir verir.⁵

1870'lere gelinceye kadar, Türkistanla ilgili Batılı araştırmalar, raporlar genellikle Rus kaynaklarına dayanmaktaydı.⁶ 1831'de Buhara'yı ziyaret eden Wolf; 1840'da Türkistan'dan geçerek Herat'tan Rusya'ya giden Abbott; 1843'te Buhara'da öldürülen Conolly ve Stoddart; 1863'te derviş kılığıyla Hive, Buhara ve Semerkand'a kadar giden Vambéry'nin eserleri, gönderdikleri raporlar ve seyahatnameleri, Batılılar için temel kaynaklar idi. Rus kaynaklarının dayanağı ise, genellikle tüccarların pazaryerlerinde duydukları hikayeler ve söylentilere dayanmaktadır.

Türkistan'ın özellikle ele aldığımız dönemde işgali ile ilgili *Public Record Office*'de bir belge dizisi bulunmaktadır. 1858 Mart-1898 Aralık arasında, Rusya'nın Türkistan'da ilerleyişiyle ilgili raporlar, haberler, yazışmalar,

¹ Bu alan ile ilgili bütün araştırmacıların Zeki Velidi Togan'ın çalışmalarına verdikleri önem sık sık dile getirilir. Togan'ın baş otorite olduğu hakkında örneğin bkz.: Olaf Caroe, *Soviet Empire, The Turks of Central Asia and Stalinism* (Londra, Macmillan & Co Ltd, 1953), s. v-vi.

² Togan'ın hayatı, eserleri, bilim, düşünce ve siyaset ile ilgili yönleri ve bunların değerlendirilmesi için bkz.: Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan* (Kültür Bakanlığı, 1989).

³ Baykara'nın *Hatıraları* ile ilgili *Diriliş* (Sayı 2, Kasım 1969) dergisinde yayımlanıp, Togan'a arz edilen ve takdirini alan makalesi için bkz. "Prof. Zeki Velidi Togan'ın Hatıralarına Dair", *age*, ss. 161-170.

⁴ Yuri Bergel, "Barthold and Modern Oriental Studies", *IJMES*, 12 (1980), s. 385.

⁵ *Aynı yer*, s. 396.

⁶ İngiliz Savaş Bakanlığı tarafından 1875'te hazırlanan "Rusya'nın Asya'daki İşgalleri" adlı raporda bu durum açıkça zikredilerek, aksinin mümkün olmadığını, çünkü Türkistan tarafında bir araştırmanın tehlikeli olduğu bildirilir; *British Documents on Foreign Affairs*, C. XI, *Britain, Russia and Central Asia, 1865-1878* hazırlayan: David Gillard, s. 2; F.O. 1873.

«Proceedings in Central Asia» başlığı altında toplam 188 dosya halinde, F.O. 65'in çeşitli bölümlerine serpiştirilmiştir. Bu dosyaların hangisinin hangi döneme ait olduğunu III. Bölüm'de liste halinde veriyorum.

Gerek Türkistanla ilgili çalışmalarda, gerekse İngiltere'yi ilgilendiren diğer araştırmalarda, İngiliz arşivlerine az çok başvurulduğu halde, belki onun kadar önemli olan diğer bir kaynağa pek itibar edilmediği dikkatimi çekti: Avam Kamarası'ndaki konuşma, tartışma ve oturumların tutanaklarının yer aldığı yüzlerce ciltten oluşan bir çok üniversite veya büyük kütüphanelerde bulunabilen *Parliamentary Debates*. Çalışmamda sık sık göndermede bulunduğum, Türkistan'ın işgali ile ilgili uzun bir oturumunun tercümesini yedinci bölümün sonunda verdiğim bu kaynağın, İngiliz arşivlerinde bulabileceğimiz diplomatik yazışmalardan daha güvenli olduğu kanaatindeyim. Çünkü buradaki tartışmalarda iktidar ve muhalefet daha gerçekçi olarak görüşlerini ortaya koyuyor, uygulanan siyaset ile beraber bunun altındaki amaçları ve çıkarları da dile getiriyorlar.

İlgili bölümlerin sonlarına ekler halinde koyduğum İngilizce ve Osmanlıca metinlerin çeviri, sadeleştirme ve harf çevirisi tarafımdan yapılmıştır. Osmanlıca metinlerde kullanılan bazı kelime veya tamlamaların, bazen köşeli parantez içinde bugünkü Türkçe'de kullanılan karşılıklarını yazdım, bazen doğrudan sadeleştirme yolunu seçtim.

Doğrudan doğruya araştırdığım konuyla ilgili süreli yayınların en önemlilerinin *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi (T.D.A.D.)*, *Journal of the Royal Central Asian Society (J.R.C.A.S.)* ile *International Journal of the Middle East Studies (I.J.M.E.S.)* olduklarını belirteyim.

Yukarıda değindiğim gibi, çalışmamın başlangıcını daha gerilerden ele alarak . . . günümüze kadar getirmeyi düşündüğüm halde, incelediğim konunun genişliği buna imkan vermedi. Ve daha geç tarihten ele almamın, sonuca ulaşmamı zorlaştıracığı kanaatine vardım. Topladığım bilgiler ve yaptığım değerlendirme sonucu, Türkistan'ın bugünkü durumunun açıklaması 19. yy.'da gerçekleşen olaylar incelenmeden mümkün olamayacağı kanaati oluştu. Olaylar belli zaman ve zeminlerde derinlemesine . . . incelendiği takdirde sadece bu çerçevede yani belli zaman ve zemin için sonuca varmayı olanaklı kılabilir. Genel sonuç için daha yüzeyden fakat genel ilişkiler gözardı edilmeden konunun ele alınması gerekmektedir. Bunun için de bütün zorlamamıza rağmen en azından 1864'lere kadar gitmek zorunda kaldık. Bugüne gelmek için de çalışmamızı iki aşamada ele almayı, 1922'ye, yani Türkistan'da Basmacı hareketinin sonucunun belli olduğu ve SSCB'nin buradaki varlığının kesinleştiği döneme kadar ve ondan sonrası biçiminde . . . incelemeyi uygun bulduk. Çalışmamın birinci aşaması üzerinde çalışırken zaman zaman da ikinci aşamaya göndermede bulunuyorum.

Çalışmamın birinci bölümünde, Türkistan'ın coğrafi ve demografik yapısı ile 1864'e kadarki tarihini özetliyorum. 1864 yılında Rus Hariciye Vekili Gorçakof'un kendi adıyla anılan bildirisini, önemi ve özellikleri nedeniyle çalışmamın hareket noktası olarak ele alıyorum. Bu bildiride, Türkistan halklarının geri kalmışlığı, ilkel yaşam biçimleri ve bilgisizliği ileri sürülerek buralara diğer Avrupa sömürgecilerinin Hindistan, Mısır, Cezayir, Filipinler v.b. sömürgelere uygarlık götürdükleri gibi kendilerinin de bilim, uygarlık ve çağdaş yaşam biçimi götürecekleri, Rusya tarafından bildirilir. Bu açıklamada belirtilenlerin ne derece gerçek olduklarını ve İngiltere'nin böyle bir bildiri karşısındaki tutumunu ve çıkar ilişkilerini irdeliyorum. Bu bölgede olayların hızla geliştiği 1860-1875 yılları arasında Rusya, Çin ve İngiltere'nin Doğu ve Batı Türkistan'daki hanlıkların ve devletlerin Rusya ve Çin tarafından ortadan kaldırılması sırasındaki ilişkilerini, bu ilişkilerin özünü oluşturan çıkarları ve bütün bu gelişmeler ve ilişkilerin Osmanlı yönetimi ile ilgili yönlerini, etkilerini ve tepkilerini saptamağa çalışıyorum..

İzleyen bölümde, Osmanlı İmparatorluğu'nun, 19. yy'ın son çeyreğinde, varlığını sürdürme ve bu yönde Türk veya İslam devletleriyle sömürge durumunda olan diğer Müslüman halklarla "dayanışma ilişkileri" içine girme siyasetini inceliyorum. Bu siyaset, genellikle "Pan-İslamizm" bazen de "Pan-Türkizm" olarak nitelendiği halde, bu tür nitelenmenin ne derece tutarlı veya tutarsız olduğu üzerinde duruyorum. Mümtaz'er Türköne, Cezmi Eraslan, Azmi Özcan, Metin Hülagü ile günümüzde Türkistan çalışmalarıyla ilgili geniş bir yayım ve araştırma ekibi olan Prof. Dr. Mehmet Saray ve diğer araştırmacıların, özellikle Osmanlı Arşivi belgelerine dayanarak başardıkları çalışmaları ve bu alandaki diğer yerli ve yabancı kaynaklardan yararlanarak konuyu açıklamaya çalışıyorum. Pan-İslam olarak kabul edilen siyasetlerin bir uzantısı olan, genel olarak sömürgeci ülkelerin özel olarak da İngiltere'nin Doğu politikasını ve bu doğrultuda "Şark Meselesini" ele alıyorum.

Daha sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde Türkistan'la ilişkilerini ve yardımlarını ele alıyorum. Başbakanlık Arşivi'nin bu konuyla ilgili yayımladığı veya tasnifini yaparak araştırmaya açtığı belgeler, incelemelerimin temelini oluşturuyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Türkistan'da kurulan Kaşgar Devleti'ne yapabildiği teknik ve askeri yardımların; sömürgecilerle, karşı aynı inancı paylaşan devletlerin dayanışmasıyla beraber, ortak düşmanla karşı karşıya gelen ve siyasal gelecekleri arasında benzerlik bulunan ülkelerin kendi çıkarları doğrultusunda faaliyetleri olarak ele alıyorum. Sınırlı askeri yardımla beraber, nasihat heyetleri, kitap ve öğretim elemanı yardımları, dil birliği ile ilgili Buharalı Şeyh Süleyman Efendi'nin faaliyetleri, Türkistan'dan gelen hacıların İstanbul ve Hicaz programları gibi özü kültürel veya dinsel olan faaliyetler de değişik boyutlarıyla inceleniyor.

İncelediğim dönemle beraber günümüze kadar gelen olayların ve gelişmelerin iç ve dış dinamiklerinin özü olan bölge halklarının sosyal geri kalmışlığı ve geleneksel toplum yapısı her olayda göze çarpar. Sömürgeci ülkelerin bu geleneksel yapı üzerine kurulmuş olan siyasal istikrarsızlıktan yararlanmaları önemli sonuçlardandır. Rusya'nın Türkistan'la ilgili kültürel programları ve uygulamaları sözkonusudur. Önce Latin, Türkiye'nin Latin harflerini kabulü üzerine Kril harflerine geçiş ve diğer eğitim ve öğretimle ilgili köklü reformlar yanında ticaret ve sanayi alanında uygulama ve projelerde önemli isimler olan İlminsky ve Mayendorf'u; bu isimlerin bir bakıma Türk toplumundan tepkisi durumunda olan Gaspıralı İsmail, Yusuf Akçura gibi Rusların 'iktisadi', sosyal ve kültürel politikalarıyla ilgili çıkışları ve önerileri olan Türklerin faaliyetlerini de bölüm sınırları içinde ele alıyorum. Böylece 19. yy.'ın son çeyreğine girmeden tamamlanan Türkistan işgalinin daha sonraki sosyal ve kültürel dalgalanmalarına değinerek Birinci Dünya Savaşı'na ve Rusya'daki Bolşevik İhtilali'ne geliyorum.

Ele aldığım bakış açısından araştırmamı 1922'de bırakmamın fazla belirgin bir nedeni görülmeyebilir. Yirminci yüzyılın başından itibaren Rusya, Kafkasya ve Türkistan'da, içerisinde Müslüman halkların olduğu birçok sosyal, siyasal ve iktisadi gelişmeler ve hareketler sözkonusudur. Bu sürecin kesin olarak ortadan kalkması Stalin rejiminin oturduğu yıllardır. Bununla beraber, geniş bakış açısından baktığımızda, 1916-26 yılları arasında devam eden Türkistan halklarının milli mücadelesi" (basmacı hareketi), 1922'de Enver Paşa'nın ölümü ile büyük çapta moral kaybetmiştir. Enver Paşa'nın öldürülmesi ile Pan-Türkizm (veya bölgede aynı fonksiyona sahip Pan-İslamizm) hareketinin sona erdiği kabul ediliyor. 1920 yılında, Buhara Ceditçilerinin Ruslarla birlikte son Buhara emirini düşürmeleri ve Rusların denetiminde Buhara Cumhuriyeti'ni kurmalarını da bir dönemin bitişi ve yeni bir dönemin başlangıcı olarak ele alabiliriz. Dağılık bölgelerde devam eden basmacı direnişlerinin sona erdiği 1928 veya düşünceleriyle de olsa belli çevrelerde etkisi bulunan Türkistan ileri gelenlerinin tamamen ortadan kaldırıldığı 1938 yılı da dönüm noktası olarak alınabilir. Tekrar belirteyim, 1922 pan hareketinin dönüm noktası olamaz. Bununla beraber, bağımsızlığını kazanmak için dağınık bir biçimde savaşım veren, bu yüzden de Rusların başa çıkamadığı Basmacıları, belli bir düzen ve komuta altına toplamasından sonra Enver Paşa'nın öldürülmesini dönüm noktası olarak kabul etmeyi gerçeğe en yakın olabilen tarih olarak gördük.

Bu araştırmamın sonucu olan saptamalarım, ikinci aşamadaki çalışmamın hareket noktası olacaktır. Rusya'da 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra Türkistan devletlerinin durumu ile bugünküler arasında önemli benzerlikler görülmektedir. Coğrafi genişlik, uzaklık ve kopukluk ile beraber iktisadi ve teknolojik gerikalmışlık bunun yanında bütün Türk toplumlarında bulunan sağlıklı bir

siyasal düzenin ve demokrasinin yerleşmesine engel geleneksel ve ~~bedensal~~ yapı gözönüne alındığında, kısa ve orta vadede siyasal ve askeri birlik girişimleri yeni çatışmaların veya bölünmelerin kaynağı olmuştur. Benzeri saptamalarımızı 1990 sonrası gelişmeleri için de gündeme getireceğiz. Bu durumlar, Türk topluluklarının veya Türkistan'ın kendi iç dinamikleriyle ilgili bakış açısının değerlendirmeleridir.

Araştırmam boyunca işlediğim, diğer bir konu ise, Türkistan'la ilgili gelişmelerin dış dinamiğidir. Bu dış dinamiğin temelinde ise sömürgeci veya bölge ülkelerinin politikaları ve çıkar ilişkileri gelmektedir. Bununla beraber, çıkarların neden olduğu gelişme veya çatışmalara kültür ve uygarlık boyutlarının katıldığını birçok olaylarda görüyoruz. Ayrı bir kültür ve dünya görüşüne sahip olan bu bölge insanları hakkında, örneğin İngilizlerin önyargıları genellikle olumsuz olup, Spengler'in teorisinde¹ ifadesini bulduğu gibi, Batı, ayrı bir kültüre sahip olan Türk toplumunu gerçek yönleriyle tanımamaktadır veya tanımamayı çıkarına uygun görmektedir. "Olumsuz kanaatler ve önyargılar birçok olayda sömürgeye konu halkların aleyhine, genellikle sömürgeci durumunda olan ve uluslararası hukuk nezdinde açıkça haksız sayılabilecek ülkelerin veya toplulukların lehine gelişmeleri yönlendirmektedir".² Gelişmelere katılan kültür ve uygarlık boyutları, çıkar ilişkilerini gölgelediği gibi, uluslararası hukuk açısından sonuçları da etkileyebilmektedir.

Bu şartlar karşısında Türk devletleri ve topluluklarının, her türlü siyasal ve askeri birlik tartışmalarını bir tarafa bırakarak, kendi aralarında iktisadi, kültürel, sosyal, spor. ve sanatla ilgili faaliyetlerini geliştirmeleri, bu faaliyetlere mümkün olduğu kadar Türk olmayan unsurları da katmaları ve her türlü faaliyet ve hamlede diğer devletlerin ve halkların çıkarlarını hesaba katmaları, çağını doldurmuş olan etnik farklılıkları sadece kültürel zenginlik unsuru olarak görüp, birbirlerine dostça yaklaşımları, siyasal istikrar konusundaki açığı da kapatmanın yollarını aramaları en yararlı yoldur.

Konuyu "Pan-Islamizm Tartışmaları" açısından ele almamızın gereğine, çalışmamızın çeşitli yerlerinde yeri geldikçe işaret edeceğiz. Bu ismi veya bakış çerçevesini çalışmamın ileri aşamalarında saptadığımı özellikle belirteyim. Araştırmamın ileri aşamalarında ulaştığım sonuçlar, bu konulara ilgi duyan birisi olarak başlangıçtaki düşüncelerimden çok farklı olduğunu da hatırlatmak durumundayım. Bu konuya genellikle önyargıyla yaklaşan kaynaklar, bazı belirli görüşleri değişmez doğrular olarak genellikle kabul etmekte; belki çıkarları da bunu gerektirmektedir. Konunun, Türk kültürü ve Türk halklarının siyasal ve

¹ Aktaran: E. Bernheim, *Tarih İlmine Giriş, Tarih Metodu ve Felsefesi* (İstanbul, 1936), çev. M. Sükrü Akkaya.

² Bu konuda bkz.: Ahmet Rıza, *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflesi* (Ankara 1988) [*La Faillite Morale de la Politique Occidentale en Orient* (Paris, 1922)], çev. Ziyad Ebuzziya.

sosyal hakları açısından gündeme getirilmesi sözkonusu olmamaktadır. Bunların sözkonusu olması da, «Pan» lı . . isimlerle tanımlanmaktadır. Hatta bu gibi çalışmaların bilimsellikleri dikkate alınmadan, ülkemizde dahi bazı siyasal ve ideolojik suçlamalara hedef olduğu görülmüştür. Öyle ki, Togan, bunlara karşı kendisini şöyle müdafaa etmek durumunda kalmıştır:

"Kıymetli Prof. G. Jaeschke yeni Türk tarihi vekayi kalenderlerini neşr etmekle "panturkist" olmadığı gibi, mevzular üzerinde aynı ciddiyetle çalışan Amerikalı Dr. Richard Pierce, Dudolf Leowenthal ve Martin Dickson da bu işleri Türklerin hoşuna gitmek emeliyle yapmamaktadırlar. Çünkü muasır tarih ilminin Türk tarihine tatbiki budur..."¹

Mevcut çalışmalar ve kaynakları değerlendirmekle beraber, zaman ve mekan bakımından daraltılması mümkün olmayan bir alanı ele aldığımızdan, çalışmamızın tüketici olması beklenemez. Bu yönüyle, mevcut çalışmaların ulaştığı genellikle benzer sonuçları yeri geldikçe aktararak yeniden değerlendirmekteyiz. Bu değerlendirme esnasında şu sorulara cevap arıyorum:

Olayların ve gelişmelerin ışığında konu ele alındığında, genel olarak bütün İslam ülkeleri için, özel olarak da Türk devletleri için gerçekten bir Pan-İslamizm veya Pan-Türkizm var mıdır?

Pan-İslamizm veya Pan-Türkizm, ülkenin veya ülkelerin meşru savunması, doğal, sosyal ve siyasal hak ve özgürlüklerini elde etme ve bunları garanti altına alma savaşımı ile kasıtlı veya kasıtsız olarak karıştırılmakta mıdır?

Türkistan'ın Ruslar tarafından işgali, İngiltere-Rusya rekabetinin, düşmanlığının bir sonucu mudur? İngiltere bütün çabalarına rağmen, Rusya'nın Türkistan'daki ilerleyişini durduramamış mıdır?

Doğu Türkistan'ın (Kaşgar) Çin tarafından işgali, Rusya-Çin rekabetinin bir sonucu mudur? Kaşgar'ın işgali de İngiltere'ye rağmen mi gerçekleşmiştir?

Türkistan'ın Rusya ve Çin tarafından alınmasında İngiltere'nin çıkarları sözkonusu mudur, bunlar nelerdir? İngiltere'nin, Rusya'nın bu bölgedeki ilerlemesi sırasında, olayla ilgili sergilediği "ketumluk" veya "pasiflik" politikasını, kendi çıkarları açısından nasıl açıklanabilir?

Çalışmam boyunca ulaştığım yargılar veya sonuçlar her türlü eleştiriye açıktır. Çalışmamın yakın dönem Türkistan tarihi olmadığını özellikle belirtmek istiyorum. Ancak, yakın dönem tarih çalışmaları ile özellikle Orta Doğu ile ilgili araştırmalar arasında bir kopukluk olduğunu belirtmek durumundayım. Disiplinler arasındaki kopukluğun nedeni yöntem sorunu olmamalıdır. Çünkü bu durumda yöntem, araştırmanın sağlıklı bir biçimde sistemleştirilmesi aracı olmaktan çıkacaktır.

¹ Zeki Velidi Togan, "Türk Kavimleri Tarihine Dair Milletlerarası Bir Teşebbüse Gösterilmekte Olan Yanlış İstikamet", yayımlandığı yer: Prof. Dr. Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan* ss. 134-154.

BİRİNCİ BÖLÜM:

TÜRKİSTAN TERİMİ, COĞRAFI VE SİYASİ SINIRLARI

Türkistan kavramını veya sınırlarını anlamak için genel kabul gören biçimiyle «Türk Dünyası»* kavramını tanımlamamız, buradan hareketle Türkistan'ın ve alt bölgelerinin sınırlarını çizmemiz gerekir.

Daha çok etnik bir kavram olan «Türk Dünyası», Türklerin değişik boylarının bulunduğu ülkeleri kapsar. Genellikle de yoğun olarak bulunduğu ülkeler veya bölgeler, burada etnik ağırlıkları sözkonusu ise, Türklerin boy ismi ile anılır. Türkistan'daki bağımsız Türk cumhuriyetleri ile Rusya federasyonu ve Kafkasya'daki birçok muhtar bölgelerin durumu böyledir.¹

«Türk Dünyası» en çok kabul gören şekliyle dört bölgeye ayrılır: Bunlar Altay-Sibirya Türkleri, Batı Türkleri, Doğu Avrupa Türkleri ve Türkistan Türkleridir.²

Altay-Sibirya Türkleri: Altay, Baraba, Çulım, Dolgan, Hakas, Karagas, Koybal, Kumandı, Sabir, Sagay, Şor, Telengit, Televüt, Tobol, Tofalar, Tuva, Yakut Türkleri.

Batı Türkleri: Ahıska, Azerbaycan, Balkanlar (Batı Trakya, Bulgaristan, Romanya, Yugoslavya), Irak, İran (Afşar, Azeri, Halaç, Hamse, Horasani-Boçagçı, Kaçar, Karacadağ, Karagözlü, Karakoyunlu, Karapapak, Karayi, Kaşgay, Şahseven, Türkmen), Kıbrıs, 12 Ada, Suriye, Türkiye Türkleri.

Doğu Avrupa Türkleri: Gagauz, İdil-Ural (Başkurt, Çuvaş, Kazan, Mişer), Kafkasya (Karaçay-Malkar, Kumuk, Nogay, Stavropol Türkmenleri), Karayım, Kırım (Kırım Tatarları, Belorusya Tatarları, Litvanya Tatarları, Polonya Tatarları, Kırımçak) Türkleri.

* Fazla anlamlı olmamakla beraber, Türklerin yaşadığı bölgeler için kullanılan bir deyimdir.

¹ Bundan dolayı da sınıflandırmada yer alan unsurlar genellikle bulunduğu bölgeye göre bölümlere ayrıldığı halde alt gruplara ayrıldıkça boy adlarının coğrafi bölge için de isim verildiğini görmekteyiz. Bunun doğal sonucu olarak ta sınıflandırmaların esasının coğrafi mi yoksa etnik mi gibi bir yanlıgı sözkonusu olabilmektedir. Sınıflandırmanın son bölümünde yer alan öğelerin herbirinin coğrafi bölge adı olduğu söylenemez. Örneğin İran Türkleri coğrafi bir esasa dayanır. Bunlar içerisinde anılan Afşar ise etnik bir isimdir.

² *Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri*, TC Başbakanlık, Ankara, 1992, s. XX; Bundan sonra kısaca *Arşiv Belgeleri* denilecektir; Bazı kaynaklar, Doğu Türkleri ve Batı Türkleri şeklinde Türk dünyasını ikiye ayırır. Yukarıdaki dörtlü sınıflandırmayı göz önünde bulundurduğumuzda Doğu Türkleri, Türkistan ve Altay-Sibirya Türkleridir; Batı Türkleri ise Doğu Avrupa Türkleri ile sınıflandırmadaki 'Batı Türkleri' grubudur. Bununla beraber, Doğu Avrupa bölümünde anılanlardan İdil-Ural bölgesinde yer alan başta Tataristan ve Başkurdistan olmak üzere Rusya federasyonundaki diğer bazı Türk grupları ile Sibirya Türkleri için Kuzey Türkleri deyimini kullanan kaynak veya makaleler de vardır. Karş.: Nadir Devlet, *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul, 1989, ss. 3-4, Devlet, Türk dünyasını Orta Asya'nın genişletilmiş olarak ele alır ve Orta Avrasya diyebileceğimiz bir bölge içerisinde Türk dünyasını Balkanlar, Türkiye, İran, Kafkasya, İdil Ural, Batı Türkistan ve Doğu Türkistan olarak sınıflandırır.

Türkistan Türkleri: Afganistan, Doğu Türkistan (Kazak, Kırgız, Salar, Sarı Uygur, Uygur), Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen Türkleri¹

Tarih boyunca Türkistan adıyla bir devlet veya hanlık kurulmadığı halde, Orta Asya'nın büyük bir bölümünü oluşturan ve eski çağlardan beri Türklerin anayurdu olarak kabul edilen ülkeye Türkistan denmiştir. Genellikle değişik isimler altında kurulan çok sayıda Türk, İslam veya Moğol devletlerinin sınırları değiştiğinde, Türkistan'ın zihinlerdeki sınırları da değişmiştir. Bununla beraber ilk çağlardan günümüze kadar geçerli olan belli bir Türkistan sınırlarını tanımlamak mümkündür.²

Türkistan'ın sınırlarını belirlemeden önce bu konudaki kavram kargaşasına değinmek gerekmektedir. Türkistan, Orta Asya, İç Asya, Merkezi Asya, Turan, Türkili, Sovyet Türkistanı, Çin Türkistanı, Sovyet Orta Asyası, İran veya Afganistan Türkistanı, Doğu Türkistan, Batı Türkistan... gibi kullanımlar sözkonusudur. Şüphesiz bu listede bulunan isimler daha da arttırılabilir. Bu kadar çok isimlerin kullanılması da aslında başlıbaşına kavram kargaşası olarak kabul edilmemelidir. Bununla beraber yukarıdaki listede yer alanlardan eşanlamli olanlar ile aralarında parça bütün ilişkisi olanları belirtmemiz ve eşanlamli olmadığı halde birbirlerinin yerine kullanılan isimlerle ilgili sıkça yapılan hataya ve kavram kargaşasına işaret etmemiz gerekir.

Konunun önemini Rusya ve Çin'in izlediği *siyasetlerden* anlıyoruz. Her iki ülke de bu konudaki kavramlara mutlak bir isim olarak bakmamakta, fakat bir devlet politikası biçiminde kullanmaktadır.³ Rusya'da son yıllara kadar uygulanan politika, Türk ve Türkçe deyince kastolunan Anadolu Türk'ü ve Türkçesi idi. Birçok araştırmacı, buradaki Türkler için «Türk dillerinde konuşanlar» deyimini kullanmışlardır. Yani Türk boylarının bazılarının bir rastlantı sonucu Türkçe konuştuklarını, aslında Türklükle bir ilişkilerinin olmadığını öne sürmüşlerdir.⁴ Bu politikanın Rusya'nın bölgedeki egemenliğinin

¹ Olaf Caroe, bu tanım esnasında Türk dünyasının linguistik sınıflaması kavramını gündeme getirmektedir. Buna göre, Türkmenler coğrafi olarak Türkistan'dan sayılmakla beraber linguistik olarak Batı Türklerindendir. *Soviet Empire*(Londra, 1953), s. vi. Zeki Velidi Togan ise Türkmen Türkçesini, Çağatay (Doğu) ve Oğuz (Batı) Türkçesinin ortasında kabul eder ve Türkmenlerin ileride gelişmeleri halinde bu Türkçenin bu iki ana kolunun birbirine yaklaştıracaklarını belirtir; *Bugünkü Türkili*, s. 560.

² Bu konuda bkz.: Baymirza Hayit, "Türkistan Terimi Uzerine", *TDAD*, 53, Nisan 1988, s. 23-34.

³ Etnik isimlerin, siyasal öneminin başka örnekleri de bulunabilir. Son Makedonya örneğinde, sırf isim sorunundan dolayı Yunanistan'ın neden olduğu kriz gibi.

⁴ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*(Ankara, T.K.A.E., 1985), s. X. Sovyet ideolojisi doğrultusundaki araştırmaları esas alan birçok Batılılar da bilerek veya bilmeyerek bu yanlışlığı işlemektedirler. İngilizce "Turkic"e karşılık son yıllarda bizde "Türki" deyiminin kullanımı sözkonusudur. Bu konuda, aynı bir sözcük kullanmanın zorunlu olduğunu söyleyenler, belli bir mantık yürüterek aynı bir sözcük kullanmanın gereğine işaret ettiler. Halbuki, Türki Cumhuriyetler yerine «Türk Cumhuriyetleri» denmesi için bir engel yoktur. Üstelik bu gerçeğin ve basit dil bilgisinin doğal sonucudur. Nadir Devlet'in kullandığı biçimiyle Rusya Türkleri diyebiliriz. Bunun göndermede bulunduğu siyasal yapı yıkıldığına göre, Türkistan Türkleri, Kazan Türkleri, Azerbaycan Türkleri, Türkiye dışındaki Türkler... gibi tartışmasız kullanılabilecek doğru deyimler vardır.

gereği olduğu, aksi takdirde bu halkların Rusya'dan veya eski SSCB'den daha erken ayrılmış olacakları da düşünülebilir.

Biçurin'in¹ (1777-1853) bu konudaki saptaması açıktır: Hazar denizi ile Kuhl-Nur dağları arasında bir ulus yaşar. Bunlar Türkçe konuşurlar ve İslam dinine inanırlar. Bu insanlar kendilerini Türk olarak tanıtır ve onların ülkesi Türkistan diye anılır.²

Bölgenin Rusya ve Çin istilasından sonra kararlı bir biçimde Ruslaştırma ve değişik Türk boylarını ayrı birer ulus gibi göstererek aralarındaki her türlü kültürel ve tarihi bağları koparma siyasetlerinin bir sonucu olarak özellikle "Türk", "Türkçe", "Türkistan" gibi sözcükler resmi yazışmalardan çıkarılmıştır. 1917 ihtilalinden sonra yavaş yavaş yaygınlaştırılan ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra da Türkistan yerine kullanılan "Orta Asya" deyimini bilimsel yönden yanlış kavram olduğu gibi, bu ismin daha önce kullanıldığına da fazla rastlanmaz.³ Halbuki, ilk defa belli bir yönetsel birim adı olarak "Türkistan" deyimini, Ruslar tarafından kullanılmıştır. Ruslar 1865'e kadar işgal ettikleri topraklara, idaresi Orenburg genel valiliğinde kalmak üzere "Türkistan Vilayeti" adını vermiştir. Böylece asırlardan beri yurt anlamında kullanılan "Türkistan", ilk defa yönetsel bir birim adı olarak kullanılmaya başlanmıştır.⁴

1860'larda ABD'nin Rusya nezdindeki büyükelçisi olarak Petersburg'da bulunan ve Rusya'nın Asya kısmındaki bölgelerde uzun gezilerde bulunarak anılarını yazan Schuyler, çağdaşları veya kendisinden sonraki birçok araştırmacıların tersine Türkistan sözcüğünü "i" ile yani Türkçe teleffuzunu

¹ En eski Türkologlardan kabul edilen Nikita İakoclevich Biçurin, aynı zamanda tarihçi olan Rus papazıdır. 1777'de Kazan'ın, Tsicil'sk bölgesi Akuslevo köyünde doğdu; 1853'te Petersburg'da öldü. Rus sinologudur (Çin kültürü üzerine çalışan). Aslen Çuvaş olup, kiliseye gönüllü yardımcı olan bir ailedendir. Biçurin 1799 Kazan Kilise Akademisi'nden mezun oldu ve 1802'de papaz oldu. 1807 başında Pekin'e giden bir misyoner grubunun başına gelir ve 14 yıl burada kalarak mükemmel bir biçimde Çinceyi öğrenir. Misyonerlik görevlerini aksattığı için rütbesi geri alınır ve 1823'te Valam Manastırı'na hapsedilir. 1826'da serbest bırakılır ve Rusya Dışişleri Bakanlığı Asya Dairesi'nde tercüman olarak çalışır. 1826 ile 1851 arasında birçok araştırması yayımlanmıştır. 1835-37 arasında Rusya Bilimler Akademisi'nde haberleşme elemanı olarak çalışır. Kiakhta'ya giderek orada, Rusya'daki ilk Çin Dili Okulunu kurar. Uzmanlık alanı, Çin kaynaklarında ve Çin'in tarih, kültür ve felsefesinde Türkistan'ın Türkçe konuşan halklarının tarihi ve etnoğrafyasıdır. "Bichurin", *Encyclopaedia of Islam*, cilt II.

² *Opisanie Cungariy i vostochnogo Turkestan v drevnem i ninesnem sostoyaniy, Prevedono s Kitaykogo* Petersburg, 1829, VI, ss. 10-11; zikreden Hayit, "Turkistan Terimi Uzerine", s. 24.

³ Hayit, "Sovyetler Birliği ve Hür Dünya Açısından Türkistan'ın Stratejik Önemi", TDAD, 21, Aralık, 1982, 78-79. Hayit, "Hayret verici ve yanlış bir biçimde bazı Batılı araştırmacılar da 1950'den bu yana, bir Sovyet deyimini olan Orta Asya'yı kullanmakta, böylelikle Batı kamuoyunda ve İslam dünyasında "Türkistan" deyiminin unutulmasını sağlayarak Sovyet görüşüne hizmet etmektedirler" derken, aynı konuda W. Bosshard ise 1929 Temmuz ayında Londra'daki konferansında şu saptamalarını dile getirir: "...Bu deyim (Orta Asya) coğrafyacılar tarafından yaygın bir biçimde kullanıldığını zannetmiyorum. Bu konuda yaptığım araştırmalarda da üzerinde çalıştığım kitaplarda bu deyim kullanıldığını göremedim." "Politics and Trade in Central Asia", *J.R.C.A.S.*, 16, 1929, s. 433.

⁴ Hayit, "Türkistan Terimi Uzerine", s. 25.

vurgulayarak kullanır. Bununla beraber, "Turkestan" şeklinde yazıldığında, buradaki "e" harfi de "i" sesiyle okunur.¹

1867'de yeni işgal edilen bölgelerle beraber, merkezi Taşkent olmak üzere, Orenburg'dan ayrılarak, «Türkistan Vilayeti» yerine Türkistan Genel Valiliği" kuruldu.² Daha sonra değişik tarihlerde Batı Türkistan'daki bu vilayet bölündü, başka vilayetler kuruldu. Ve son olarak 14 Ekim 1924 tarihinde, Türkistan sözcüğü, Sovyet Rusya siyasal literatüründen bütünüyle çıkarıldı.³

Bundan sonra Türkistan adını geçtiği başka bir devletle karşılaşıyoruz. Bu Doğu Türkistan Cumhuriyetidir. Bu devlet 1944-1949 yılları arasında yaşamıştır.⁴ Bugün Çin yönetimi altında olan bu bölge için Çin hükümeti "Sincan Uygur Özerk Bölgesi" ismini kullanmaktadır.

Gerek Türk halkları arasında gerekse Batı Asya'da Türkistan sözcüğünün kullanılmamasının, onun yerine Orta Asya'nın kullanılmasının hiç sıradan bir kelime değişikliği olmadığı üzerinde duran Hayit şöyle demektedir:

"Türkistan 1925 yılından beri Sovyet terminolojisinde 'Orta Asya ve Kazakistan' olarak geçmektedir. Türkistan'ı halkların karışabileceğini ispatlamak için bir deney sahası olarak göstermek isteyen Rusya, bu ülkenin ismini reddederek Türkistanlılar arasındaki aynı millete mensup olma şuurunu yok etmek istemekte, Türkistan'ı Rus sömürgeciliğinin temel unsuru yapma gayretleri içinde 'Türkistan' isminin kullanılmasına hiçbir biçimde tahammül edememektedir. Hayret verici ve yanlış bir biçimde bazı Batılı araştırmacılar da 1950'den bu yana, bir Sovyet deyimi olan Orta Asya'yı kullanmakta, böylelikle Batı Kamuoyunda ve İslam aleminde 'Türkistan' kelimesinin unutulmasını sağlayarak Sovyet görüşüne hizmet etmektedirler. Türkistan Orta Asya'yı meydana getirmemekte; Orta Asya toprakları içinde bulunmaktadır..."⁵

Türkistan'ın sınırlarını, incelediğimiz dönem açısından genel hatlarıyla, belirleyebildiğim en açık biçimde, Barthold'dan şöyle aktarabiliriz: "Türkistan, Avrupa-Asya kıtasının batı-orta bölümünde, büyük bir alanı işgal eden, eskiden beri Turan veya Türkistan denilen ülkedir ki, bu da Türklerin yurdu demektir. Bu ülke, batıda Ural nehri ve Hazar denizi, doğuda Altay dağı ve Çin hududu yani Doğu Türkistan veya Kaşgar'ın doğu sınırları, güneyde İran ve Afganistan, kuzeyde Tobol, Tomsk vilayetleri [Sibirya] arasındadır..⁶ Tamamı 5.340.066

¹ Eugene Schuyler, *Türkistan: Notes of Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja* (New York, Frederick A. Praeger Publishers, 1966), ss. 285-286.

² *Great Soviet Encyclopaedia*, Üçüncü Baskı, C. 26, s. 458.

³ Hayit, a.g.m., s. 27.

⁴ İklil Kurban, *Şarki Türkistan Cumhuriyeti* (Ankara, 1992).

⁵ Dr. Baymirza Hayit, "Sovyetler Birliği ve Hür Dünya Açısından Türkistan'ın Stratejik Önemi", *T.D.A.D.*, 21, Aralık 1982, ss. 78-86.

⁶ Barthold, "Türkistan", *Entsiklopedičeskiy Slovar* (Petersburg, 1902), V. 34, s. 174-204, zikreden B. Hayit, "Türkistan Terimi Üzerine", *TDAD*, 53, Nisan 1988 n. 22. Ayrıca, Türkistan'ın "Mâverâünnehir'e Bir Coğrafi Seyahat" başlığı altında, genellikle Arap kaynaklarının ve seyahatnamelerinin değerlendirilmesi altında, tarihi özellikleri ve sınırları için bkz.: *Turkestan Down to the Mongol Invasion* (Londra, 1928), ss. 64-179. Barthold'dan daha özlü açıklamalar ile, Türkistan'ın coğrafi durumu ile çevreyen dağlarla ilgili bkz.: Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 1-22.

kilometre kare olan Türkistan'ın bugün Çin yönetimi altında olan Doğu kesimi 1.503.563 ve batı kesimi ise 3.836.503 kilometrekaredir.¹

İran mitolojisinden gelen ve mitolojik kral Feridun'un Tura ismindeki oğluna bıraktığı ülkeler anlamına gelen, «Turan» ülkesi ile Turan halkları da genellikle Türkistan ve Türk boyları ile aynı anlamda kullanılmıştır. Türkolojik çalışmaların ilerlemesiyle Türk ırkıyla akraba olan Fin ve Macar kavimleriyle beraber Türk ırkının hep beraber Turan kavmini oluşturduğu görüşleri kabul görmemiştir. Landau'nun yaptığı Turan tarifi, Tibet eksiği ve Tataristan fazlasıyla, gerçek Orta Asya'ya karşılık gelmektedir. Ona göre Turan; Türkistan, Tataristan ve Moğolistan'dan oluşup, doğuda Çin sınırları, güneyde Tibet, Hindistan ve İran, batıda Deşt-i Kıpçak [Ukrayna] ve Hazar Denizi ile Kuzey'de yine Deşt-i Kıpçak'ın sınırladığı bölgedir.² Turan kavramıyla ilgili değerlendirmelere, Pan-Türkizm konusunda tekrar döneceğiz.

Türkistan, tarih boyunca belki coğrafi yapının da neden olduğu siyasal oluşumlar sonucu Doğu ve Batı diye ikiye ayrılmıştır. Yukarıda daha çok coğrafi biçimlerle dile getirilen Türkistan'ın, bugünkü siyasal sınırları gözönünde bulundurulduğunda, Doğu Türkistan³ [Sincan Uygur Özerk Bölgesi], Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Afganistan'ın kuzey bölgesinden oluştuğu görülür. Bu durumda, 1917 Rus devriminden sonra gündeme gelen ve bazı kaynakların⁴ kullandığı «Sovyet Orta Asyası» gerçek adı olan «Batı Türkistan», yukarıdaki listeden Doğu Türkistan'ı çıkardığımızda kalan ülkelerden ibarettir.

Türkistan, Türklerin yurdunun genel bir ismi olmakla beraber, bu ismin geçerli olduğu alanın sınırları, tarih boyunca siyasal sınırlara bağlı olarak değişmiştir. Afganistan ve Tacikistan'da Türk olmayan bir yönetim vardır.⁵

¹ Togan, *Bugünkü Türklük* s. 1.

² Pan-Türkizm in Turkey, s. 3

³ Doğu Türkistan'ı oluşturan bölgelerden olan «Tarım Basını» ve «Cungarya» bazı Avrupalı araştırmacılar tarafından zaman zaman bütün Doğu Türkistan yerine kullanılmıştır; Olaf Caroe, *Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism* (New York, St. Martin's Press, 1967), s. 13. A. Vambery ise Kaşgar için «Çin Buharası» deyimini kullanmaktadır; *Orta Asya Gezisi* (İstanbul, 1993), s. 22, 30. Bu kullanımdan Kaşgar'ın, Buhara'nın Çin tarafında kalan doğal bir parçası olduğu anlaşılmaktadır.

⁴ Örneğin bkz. G.E. Wheeler, "Culturel Development in Soviet Central Asia", *JRCAS (Journal of the Royal Central Asian Society)* XLII/3-4 1954), 180. Wheeler, Sovyet yazışmalarında Sovyet Orta Asyası'ndan Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ın kastedildiğini fakat kendisinin kültürel yönden diğer dört cumhuriyete çok benzeyen Kazakistan'ı da bunlara eklediğini belirtir. Gerçekten de 18. yüzyılda Rus işgalinden önce Kazakistan Türkistan'dan sayılmamaktaydı. Türkistan'ın işgalinden itibaren, kültürel ve etnik yakınlık nedeniyle literatürde, Kazakistan 'Türkistanlaşmıştır'.

⁵ Zeki Velidi Togan, eski Arap coğrafya ve tarih kaynaklarına göre Taciklerin de Türklerin bir boyu olduğunu nakleder; *Bugünkü Türklük* s. 84. Bu durumda Bulgarlar gibi Türklüğünü kaybetmiş, Müslüman kavim olarak bakılabilir. Muhtemelen İslamiyeti kabulden önce güney komşularının etkisiyle Türklüklerini kaybetmiş olduğundan, Arap bilgileri bunlarla karşılaştığı zaman, Türk olmadıkları halde asıl menşelerinin Türk olduğunu belirtmişlerdir. Bununla beraber, Vambery'nin gezi boyunca hemen her yerde rastladığı İranlı esirlerin, özgürlüklerine kavuştukları halde ülkelerine dönmek istemeyişleri, özellikle Buhara civarında Farsça konuşan, yüksek memuriyetlere gelebilen ve çoğu halkın zenginlerinden olan ve aynı bir

Günümüzde Türkistan cumhuriyetleri ve devletleri dediğimiz zaman, Afganistan ve Tacikistan'ı bu kavram dışında tutmalıyız.¹

20. yüzyılın başında sıkça kullanılmaya başlanan "Doğu Türkistan" deyiimi, "Batı Türkistan"ı doğurmuştur. Bu deyimler, Doğu-Batı ayırımı bağlamında, yeni olmakla beraber bölgenin doğu-batı biçiminde ayrılmasının da coğrafi dayanağı vardır: İki Türkistan'ı bölen ve dünyanın en büyük çöllerinden biri olan Taklamakan.

İnceleme dönemimizin başında, bölgedeki başlıca devletler şunlardır: Buhara, Hive, Hokand hanlıkları ile Kaşgar devleti.² Bir bütünlük arzeden Türkistan dilleri ise, Türk dil ailesi içerisinde Çağatay Türkçesi olarak geçer.³

Türkistan yeraltı ve yer üstü kaynakları bakımından çok zengindir. Daha 19. yüzyıl ortalarında Altayların kuzeyindeki Barnaul şehrinde bir Yüksek Madencilik Okulu açılmıştır.⁴ Bununla beraber buraların yer altı ve yer üstü zenginlikleri Rus ve Çin imparatorluklarının ekonomi politikalarına göre değerlendirilmektedir. Egemen ülkelerin yöneticileri, Türk topraklarının ekonomik durumu hakkında doğru istatistik bilgiler vermemişlerdir. Bununla beraber Türkistan'ın Sovyetler Birliği ve Çin için önemli bir "hammadde merkezi" dir.⁵

sınıf oluşturan grubun "Tacikleştiği" veya bunların önemli bir bölümünü oluşturduğu düşünülebilir. Togan'ın da kanaati bu yöndedir; *age*, s. 76.

¹ Baymirza Hayit bu fikrime şiddetle karşı çıktı. Tacikistan olarak adlandırılan bölgenin tartışmasız olarak Türkistan'ın parçası olduğunu ve Stalin'in bilinen politikası ile bölgenin gayr-i Türkleştirildiğini belirtti. En azından tarafsız araştırmacıların böyle bir siyasal maksatlı yönlendirmeyi kabullenmemesi, tarihsel ve bilimsel gerçekleri göz önünde bulundurması gerektiğini hatırlattı; Baymirza Hayit ile görüşme, İ.U. Edebiyat Fakültesi, 14.9.1994.

² Saray, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Hanlıkları ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetleri (1775-1875)* İstanbul, 1990) s.2. Bundan sonra *Türkistan Hanlıkları* diye göndermede bulunacağız.

³ Çağatayca, aslında babasının Orta Asya'daki imparatorluğunu 1227 yılına miras olarak alan Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın hükümlarlığından itibaren geçerli olan bir terimdir; Karl H. Menges, "Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları", çev. Kemal Ayaç, *TDAD* 18, Haziran 1982 s. 75. Ortaçağ boyunca, Türkistan Türklerinin şivelerinin İran, Hint, Çin, Moğol ve diğer komşu ülkelerle etkileşimi hakkında bir değerlendirme için bkz.: Olaf Caroe, *Soviet Empire* (Londra, 1953), ss. 29-44. Türkçe'nin gelişmesi ve Asya kültüründeki yeri ile ilgili bkz.: Müjdat Kayayerli, "Anadil Türkçe'nin Asya Kültür Tarihindeki Yeri Lenguistik Açından Bir Bakış", *TDAD* 65, Nisan 1990, ss. 329-339.

⁴ Faruk Sümer, Prof. Dr, "Altay Dağları Orta Asya'nın En Eski En Zengin Kültür Merkezi", *TDAD*, Ocak 1987, ss. 31-34.

⁵ Baymirza Hayit, "Türk Dünyası'nın Bazı İktisadi Meseleleri", *TDAD* 46, Şubat 1987, s.131. Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ın sosyal, kültürel ve yönetsel yapısı için bkz. Armenius Vambéry, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi* (Bir Sahte Dervişin Asya-yı Vusta'da Seyahati), Haz. N. Ahmet Özalp (İstanbul, Ses Yay., 1993); birçok batı ve doğu dillerine çevrilmiş olan ve seyahat dönüşü müsveddesi İngiliz Coğrafya Cemiyeti'ne verilerek 1864'de ilk baskısı yayımlanan kitabın bir New York baskısı, *Travels in Central Asia* (New York, Harper & Brothers, Publishers, 1970) biçimindedir; aynı yazarın *Sketches of Central Asia* (New York, Arno Press, 1970) adlı, Orta Asya gezisini analitik olarak anlatan, bölgenin ekonomik, sosyal, kültürel, siyasal özelliklerini ayrı başlıklar altında ele alıp değerlendiren bir eseri vardır; Birinci kitabında ise, 1863 yılında Tahran'dan Hazar denizinin doğu kıyılarına, Türkmen kabilelerine, Hive, Buhara ve Semerkand'a yaptığı gezileri, ilgili şehirlerin ve bölgelerin pazarları, camileri, yolları, köprüleri, refah seviyesi, üretim, tüketim ve vergilendirme sistemlerini, türbeleri, inançları, gelenekleri, tarikatları, etnik mozayikleri anlatır. Bunun ikinci kitaptan farkı, konuları gezi programı çerçevesinde ele almasıdır. Kitaplarında bölgenin coğrafi yapısını ayrıntılı bir biçimde

anlatır. Her şehrin veya kasabanın kısaca tarihçesini de verir. Genellikle bu coğrafi yapının veya bölünmelerin getirdiği siyasal manzara ile ekonomik ve sosyal oluşumlar, hatta bunun da ötesinde çağımızdaki Türk boylarının –menşedeki boy farklılığından bağımsız sayılabilecek- oluşumları söz konusudur. Bir taraftan coğrafi sınırların belirlediği ayrı siyasal düzenler içerisinde gelişen sosyo-kültürel oluşum diğer taraftan yine ayrı coğrafi yapının ürünü olan farklı iklimler, farklı gıda ve beslenme düzenlerinin neden olduğu fiziki ve biyolojik olduğu kadar düşünsel ve ruhsal belirginlikler görülmektedir. İklim ve yaşam koşullarının sonucu kendini gösteren fiziksel ve biyolojik özellikleri, yakın çağlarda belirginleşen Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur ve Türkmen boyları için, farklı anlamda kullanıyorum. Çünkü bu konudaki hemen bütün kaynaklar dört beş asır geriye gidildiğinde hiçbir belirgin fark olmadığını bildirmekte, 18 ve 19. yüzyıl kaynaklarında ise bu boyların sık sık bugünkünden farklı olarak karıştırıldıkları görülmekte, bu durum yakın çağdaki birlik ile ilgili tezleri daha çok desteklemektedir. Her bir Türk boyunun menşei için bkz.: Togan, *Bugünkü Türklük* 28-85.

İKİNCİ BÖLÜM:

BAŞLANGIÇTAN İTİBAREN TÜRKİSTAN TARİHİ

Milattan önce Göktürkler ve Hunlara kadar bilinen tarihi olan Türkistan'ın günümüze uzanan siyasal yapısında, İslamiyet'in yayılması ile Cengiz ve Timur dönemleri hareket noktasıdır. Bugünkü Türkistan'ın bu durum ve coğrafyasının oluşumu Cengiz dönemiyle başlatılır. Cengiz oğulları ve torunları arasında Çin, Türkistan ve İran'ı taksim etmiştir. Bir bütün olarak Türkistan bölgesine adını veren ilk isim Cengiz'in oğlu Çağatay'dır. Kendi payına düşen bu bölgede köklü bir yönetim kurmuştur. Öyle ki bölgenin dili için asırlar sonra dahi onun adı yaşamış ve Çağatay Türkçesi denmiştir.¹ Timurluların ortadan kaldırarak Türkistan'a egemen olan Özbekler, bugüne kadar gelen siyasal yapının temelini oluşturmuşlardır.² Bu hanlıklardan Buhara 1500 yılında, Hive 1511'de ve Hokand 1700'de kurulmuştur.³ Türkistan üzerinde belli bir etkisi olan Şah İsmail'in 1514'de Yavuz'a yenilmesi ile bu iki taze hanlığın yerleşmesi ve gelişmesi daha kolay olmuştur. Bununla beraber, 1540 yılında Buhara hükümdarı Abdüllatif Han, İranlılara karşı Kanuni'den yardım istemiştir.⁴

Cengiz'in oğlu Tuluy'un oğulları, Çin'e varis olan Kubilay ile kardeşi İran hakimi Hulagu bir anlaşma yaparak doğu-batı ticaretinin gelişmesini sağlamıştır. Bu anlaşma ile Tuluy ailesine verilen ayrıcalıklar aslında Çin'in sınırlarını Türkistan yani diğer oğlu Çağatay devleti aleyhine genişletmiştir. Bununla beraber Türkistan boydan boya bu ticaret yolu üzerinde bulunarak, öneminden birşey kaybetmemiştir. Bu anlaşma ile İran körfezi ticari bir merkez haline gelmiştir. Hürmüz bölgesi zenginleşmiş ve Herat şehri büyümüş ve gelişmiştir. Bir süre sonra da Orta ve Batı Asya arasındaki ticaretin merkezi olmuştur.

15. yüzyıldan itibaren Umit Burnu'nun keşfinden sonra deniz ticareti gelişmiş, aşılması zor Türkistan dağları üzerinden yapılan ticaretin çekiciliği kalmamıştır. İngiliz, Hollandalı ve Fransız deniz ticaret şirketlerinin kurulup gelişmesi ile Türkistan yoluyla Avrupa ticareti sona ermiş olmakla beraber bölge ticareti açısından bu güzergah, önemini korumuştur. İran'da Safavi

¹ Karl H. Menges, "Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları", çev. Kemal Aytaç, *TDAD* 18, Haziran 1982, ss. 74-102.

² Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 1.

³ Türkistan hanlıkları tarihi için ayrıca bkz.: G.R.G. Hambly, "Turkistan, History of", *Encyclopaedia Britannica* 1974, XVIII, ss. 792-798; Alexandre de Bennigsen, "Çarlık ve Sovyet Hâkimiyeti Altındaki Türkler" (çev. Prof. Dr. Kemal Aytaç) *TDAD* 41, Nisan 1986, ss. 159-181; Sir George MacMunn, *The Tatar Domination of Asia*, J.R.C.A.S., 14, 1927, ss. 318-331; Ayrıca *İslam Ansiklopedisi*'nin şu maddelerine bkz: "Hokand Hanlığı'nın Ruslar Tarafından İstiflâsı", "Kazakistan", "Kırgızistan", "Kırım Hanlığı'nın Sükûttundan Sonra", "Kazan", "Özbekistan", "Fergana", "Buhara", "Hive Hanlığı".

⁴ Kanuni'nin bu isteğe cevabı ile ilgili bkz. Saray, *Türkistan Hanlıkları*, 5-7.

döneminden itibaren Şii çıkışları bölgenin politik gelişmesinde önemli rol oynamış. Umit Burnu'nun keşfi ile Türkistan'da bağımsız Türk hanlıklarının ortaya çıkması yakın dönemlerde gerçekleşmiştir. Sünni dünyasını hedef alan İran-Türk hükümdarları ile bölgeye, Avrupa ve Rusya baskısı artmaya başlamıştır.¹

Kuruluşu 13. yüzyıla kadar gitmesine rağmen, IV Ivan [Korkunç Ivan] (1530-1584) döneminde² bölgede bir güç olarak ortaya çıkan Moskova Prensligi, 1552'de Kazan ve 1556'da Astrahan (Ejder Han, Hacı Tarhan) hanlıklarını almıştır.

On üçüncü yüzyıldan beri mevcut olan Moskova Prensligi'nin değişen kimliği ile yanbaşında önemli bir ülke görmekteyiz: İngiltere. İngiltere, Rusya'nın doğuya doğru genişlemesinde büyük ticari kazanç sağlamakta, dolayısıyla Rusya'nın zaferleri ile İngiltere önemli ticari olanaklara kavuşmaktadır. Moskova'nın İngiltere ile ticari bağları da Kazan ve Astrahan'ın Rusya'ya katılmasıyla birlikte başlamıştır.³ Bu yıllarda kurulmuş olan, İngiliz-Rus şirketi İran'dan baharat ve ipek almaya başlamıştır.⁴

Rusya'nın yayılmacılığı, daha belirgin bir biçimde Büyük Petro(1672-1725) ile başlamış ve onun vasiyetleri kendisinden sonra gelen çarlara, güneye doğru istila için önemli bir ilham kaynağı olmuştur.⁵ 1569'da Osmanlı Devleti Rusları

¹ Olaf Caroe, *age*, s. 27-28. Caroe, bu saptamadan sonra Türkistan'ın, coğrafyası, yeraltı zenginlikleri ve uluslararası ilişkiler bağlamında, geleceği ile ilgili şu ilginç görüşü ileri sürer: Bu görüşler Arnold Toynbee'nin bir çalışmasında [*Civilization on Trial* (Londra, 1948), s. 93] geliştirdiği konulardır. O da dünyada kervan çağıının yerini gemi çağı aldığını belirtir ve ona göre Fergana bu kervan çağı döneminde dünyanın merkez noktasıdır. Acaba daha sonraki bir uzay çağında, yine Fergana'nın dünyanın merkezi olması ihtimalini Toynbee'nin sorması mümkün müdür? Bu sorunu cevabı, uzay çağında belirleyici unsuru fiziki coğrafya değil, fakat insan coğrafyası olacağı ve bu merkezin dünya nüfusunun yoğunlaştığı iki ana bölgenin ortasında olacağı için ona göre evet olabilir. Böylece Fergana'nın ıssız olması önemli değildir.

² 1533'te Moskova Büyük Prensi olan Ivan IV, 1547'de ilk Rus çarı oluyor.

³ Carl M. Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *Journal of American Oriental Society*, LXXXVI-2, Nisan-Haziran 1966, ss. 86-113. Karadeniz bölgesinin 16. yüzyıl ekonomik ve siyasal önemini inceleyen Kortopeter, bu makalesinde çağdaş araştırmacıların, Karadeniz'in Osmanlı dönemindeki önemi üzerinde durmadıklarını söyler.

⁴ Kortepeter, a.g.m., s. 95.

⁵ Eugene Schuyler, *Peter the Great, Emperor of Russia; a Study of Historical Biography* (New York, Russel & Russel, 1967; ilk baskı, 1884), ss. 512-514'de, Petro'nun böyle bir vasiyeti olmadığını ileri sürer. Bu konuda kanıt olarak ta onun ölmeden önce halefini dahi belirleyemediğini söyler. Schuyler'in (1840-1890) yarım asırdan beri dediği yaklaşık 1830'lardan itibaren ortalıkta dolaşan ve Petro'ya atfedilen vasiyetname o zaman tarihçilere açık olan Rus arşivlerinde rastlanmamıştır. Bununla beraber Fransız Dışişleri Bakanlığı'nda çalışan Charles Louis Lesur, 1812'de yayımladığı kitabında [Bu kitap Napolyon'un Rusya'yı ele geçirmek için istediği bilgileri vermek üzere yazılmıştır- *Progrès de la Puissance Russe depuis son Origine jusqu'au Commencement du XIX Siècle* (Paris, 1812)] Petro'nun vasiyetnamesinden ilk defa olarak bahsedilir. Bu kaynak, Rus çarlarının gizli hatıralarının bulunduğu özel bir arşivin varlığı ile ilgili bilgi vererek şöyle der: "Bu arşivde Petro'nun eliyle yazılmış olan hatıralar vardır. Bu hatıralar içinde açıkça zikredilen projeler vardır ki bunu Prens aynen benimsemiştir ve haleflerinin dikkatini buna çekmiştir. Bunların bazıları dini konulardaki ısrarlardır". Daha sonra yazar birçoğu 1812'lere kadar uygulanan Rus politikasını madde madde aktarır. Bundan sonra Avrupa'nın tamamının fethedilmesi gerektiği, Asya, Boğazlar, Yunanistan, Kafkaslar ile ilgili hedefler sıralanır. Schuyler'in çağdaş ve görev yaptığı St. Petersburg'un ikinci kişisi durumundaki

Astrahan'dan çıkarma girişiminde bulunuyor. Bunun için de Don ve Volga nehirleri arasında bir kanal kazılarak Karadeniz'in Hazar'a bağlanması konusu gündeme geliyor. Ancak İmparatorluğun iç sorunları nedeniyle bu proje sonuçsuz kalıyor. 1588'de ise Osmanlı İran'a karşı Buhara ile ittifak önerisini kabul ediyor. Bunun sonucu olarak 1599'da yeni Buhara hükümdarı İran'a karşı Osmanlı'dan tekrar yardım istiyor ve isteği kabul ediliyor.¹

Türkistan hanlıklarının kuruluşundan itibaren Osmanlı ile ilişkileri ve Rusya ve İran 'ortak düşmanlarına' karşı Osmanlı'nın politikasını etkilemesi ve Osmanlı Sultanı'na olan saygısı dikkati çekmektedir. Nitekim 1649 yılına gelindiğinde Buhara hükümdarı, Osmanlı Sultanı'ndan oğlu ile aralarındaki anlaşmazlığı çözme isteğinde bulunmaktadır.²

1689 senesinde, Buhara hükümdarı, Seyyid Sübhan Kulu Han, Osmanlı Sultanı II. Süleyman'a mektup yazarak bağlılık bildiriminde bulunur. Karşılık olarak yazılan padişah mektubu ile bağlılığından memnuniyet duyulduğu bildirilir.³ 1600 yılından itibaren Kazakistan'a yerleşmeye başlayan Kalmuklar, bölgede egemenlik kurmaya başladılar.⁴ Rus uyruğuna geçmeyi reddeden Başkurtlarla Ruslara karşı savaştılar. 1690 yılında İstanbul'a gelen Kalmuk hükümdarı Ayuka Han Osmanlı egemenliği altına girdiğini bildirmiştir.⁵ Zaman zaman Türkistan bölgesine de saldıran Kalmuklar, Kazakların karşı koymasıyla

Prens Gorchakov ise, 3 Kasım 1876 tarihli Londra'daki elçisi Shuvalov'a yazdığı mektubunda, "Bizim İstanbul ihtirasımız ve Şeyh Petro'nun vasiyeti" ifadesini kullanmaktadır (Matthew Smith Anderson, *The Great Powers and the Near East, 1774-1923* Londra, Edward Arnold, 1970, s. 92). Schuyler'in verdiği bilgiler çerçevesinde kendi mantığını kabul etmek zordur. Petro'nun ölümünden önce halefini belirleyememesinden hareketle böyle bir vasiyetin varlığı çürütülemez. Fransız diplomattan aktardığı hatıralarını Şeyh Petro'nun vefatından çok önce kaleme almış olması mümkündür ve bunların arasına yeri geldikçe düşüncelerini, planlarını, tavsiyelerini ve vasiyetlerini serpiştirmiş olabilir. Bu durumda adı geçen prens vasiyetin gerçek sahibi veya yazarı olarak görülebilir. Nitekim, Eugene Moral, (*Türkiye ve Reformları-La Turquie et ses Reformes*, çev. S. Belli, 1984), Riga kitaplığı direktörü B. Berkholc'den naklen, I. Napoleon'un, Şeyh Petro'nun bu vasiyetnamesinin düzmece olduğu görüşünü yerleştirmek için çok çaba harcadığını belirterek, Peterhof arşivlerinde korunan belgeyi şöyle özetler: "... Vasiyet, Rus halkını Tanrı tarafından dünya egemenliğine yazgılı kılınmış saydığını açıklar; 'çay olarak bulduğu ve ırmak olarak bıraktığı Rusya, ardılların elinde, yoksullaşmış Avrupa'yı verimli kılmaya yazgılı büyük bir deniz olacaktır ve eğer torunları onun akışını yönlendirmeyi bilirlerse bu denizin dalgaları, zayıf düşmüş ellerin karşısına dikilebileceği tüm bentleri aşıp taşacaktır.' Ve işte, bu akışı yönlendirmeyi onlara öğretmek içindir ki ardılı çarlara öğütler bırakmayı görev bilmiştir. Bugün gerçekleşmiş olan birçok bölgelerin fethinin zorunluluğunu gözler önüne serdikten sonra düşüncelerini şöyle dile getirir: 'İstanbul'a ve Hindistan'a olabildiğince yaklaşın. Buralarda hüküm süren kişi dünyanın gerçek hükümdarı olacaktır. Sonuç olarak, kimi kez Türkiye'ye, kimi kez İran'a karşı sürekli savaşlar çıkartın; Karadeniz üzerinde şantiyeler; tezgahlar kurun, bu denizi, aynı biçimde Baltık Denizi'ni azar azar ele geçirin, bunlar tasarının başarısı için gerekli iki noktadır; Basra Körfezi'ne sokulun, olanaklı ise Suriye üzerinden eski Doğu ticaretini yeniden kurun ve dünyanın ambarı olan Hindistan'a kadar ilerleyin...'; ss. 91-92.

¹ Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 7-8.

² Saray, *a.g.e.*, s. 9-10. Saray, Sultan'ın bu konuda, İran Şahı ile Hindistan'daki Türk hükümdarına mektup yazarak bu sorunun çözümünde yardımcı olmalarını istemelerinden, Osmanlı'nın buralarda da belli bir etkisi olduğunu belirtir.

³ B.O.A., *Nâme-i Hümayûn Defteri* nr. 5, s. 119-124; Arşiv Belgeleri, no: 38.

⁴ Togan, *Bugünkü Türkîli*, ss. 158-167.

⁵ Saray, *a.g.e.*, s. 11.

Maveraünnehir'e yerleşemediler.¹ 1700'de Fergana vadisinde Şahrüh ibn Aşur Kul'un önderliğinde Hokand Hanlığı'nın bağımsızlığını ilan etmesiyle, bölgedeki Türk hanlıklarının sayısı üçe yükseldi.² Ancak bölgedeki iki eski hanlık bunu kabulde zorlandılar ve bu yüzden zaman zaman Hokand, bağımsızlığını kaybederek beylik halinde varlığını devam ettirdi.³ Bununla beraber, kaynaklar, Hokand hanlığının tarih sahnesine çıkışı olarak, 1700 yılını esas alır.

Hokand hanlığının kurulmasından sonra, Türkistan hanlıkları arasındaki kavga daha da yoğunlaşmıştır. Aynı yıllarda Rusya'nın Kazakistan'ı da aşarak üç hanlık sınırlarına yaklaşması, üç hanlığın ise ortak düşmana karşı birbirlerine destek olacakları yerde, biri diğerinin güçsüz anını bekleyip, güçlerini birbirlerine karşı kullanmaları, kaçınılmaz sonu getirmiştir. Osmanlı Sultanı, Hanlar arasında en eskisi olan Buhara'yı diğerlerine tercih etmiş, hatta Buhara'dan çok kısa bir süre sonra kurulmuş olan Hive hanlığına bile fazla itibar etmemiştir.⁴

Yine bu yıllardan sonra başlayarak, Osmanlı Sultanı, hanlar arasında daha etkili hale gelmiş, "Müslümanların Halifesi" sıfatı mektuplarda sık sık dile getirilmiştir. Yeni hanlar, ilk fırsatta Sultan'a bağlılıklarını bildirmiş, zaman zaman da hanlık beratı istemişlerdir. 1707 yılında yeni Buhara Hanı Ubeydullah Han elçisini İstanbul'a göndererek dostluk ve bağlılık bildiriminde bulunarak, "...Allahımız, Sultanımızı İslam alemine hakim kılmıştır" diyor.⁵ Kendisine verilen cevapta duyulan memnuniyet dile getiriliyor.⁶ Bu cevaptan son derece memnun kalan Buhara Hanı elçisini tekrar sultana göndererek Sultan'ın koruyuculuğu ile ülkesinde asayişin berkemal olduğunu belirterek şöyle diyor: "...İslam memleketlerinin idaresinde bulunan Turan ülkesinin bir takım meselelerinin halli halifemiz olan sizlerin himmetine düşmektedir."⁷

Osmanlı'nın bu yıllardan itibaren Kaşgar Hanlığı'na yardım etmesine kadar pek değişmeyen bir Türkistan siyaseti vardır: Her fırsatta birbirlerine düşmemeleri yolunda nasihatlerde bulunmak, daha sonraki dönemlerde ise İngiltere ile iyi geçinmelerini tavsiye etmek, zaman zaman da Rusya ile iyi geçinmenin çaresine bakmalarını bildirmek. Bu iki ülke ile dostluk en azında düşmanlığın giderilmesi çarelerinin aranmasının Osmanlı'nın da siyaseti olduğunu belirtelim. Aralarındaki dengeyi dikkatli bir biçimde izleyen Divan-ı Hümayun, zaman zaman bunlardan birini tercih ederek, diğerini kabul etmemiş,

¹ Togan, *age*, s. 167. Maveraünnehir, Türkistan'da Amu Derya ve Sır Derya nehirlerinin hazırladığı bölgeye verilen addır.

² Saray, *age*, s. 13.

³ Togan, *age*, s. 202.

⁴ 1798'de İstanbul'a gelen Hive Hanı'nın elçisi, hükümdarının, Osmanlı devletinin bağlılarından biri olduğunu, buna rağmen 40-50 seneden beri kendisine hiç bir emir gönderilmediğinden söz edip sitem ederek, bundan sonra gönderilecek emirleri beklediğini bildirir; *Nâme-i Hümayûn Defteri* 9, ss. 401-412; Saray, *age*, s. 30.

⁵ *Nâme-i Hümayûn Defteri* 6, ss. 116-119; Saray, *age*, s. 13.

⁶ *Nâme-i Hümayûn Defteri* 6, ss. 198-199; Saray, *age*, s. 14.

⁷ Aynı yer, s. 14; mektubun tam metni ve hediyeyle verilen cevap için bkz.: *Nâme-i Hümayûn Defteri* ss. 186-188, 197-198; *Arşiv Belgeleri* 39, 40.

böylece Osmanlı'ya dayanarak kavga etmelerini önlemeye çalışmıştır. Nitekim yukarıda kuruluş tarihini verdiğimiz Hokand Hanı'nın (Deşt-i Kıpçak Hakimi) Osmanlı uyrukluğuna girme isteği, Buhara hanlığına karşı bir isyan sayılacağından reddediliyor.¹

Türkistan hanlarının gerek kendi aralarındaki sorunları gerekse İran'a karşı destek için ve yeni Hanların cülus haberi yahut yeni Osmanlı Sultanlarının cülusunu tebrik amacıyla² yazışmalar devam ederken, kuzeyde son derece önemli bir gelişme meydana geliyor.

Evliya Ata taraflarında yerleşerek civardaki beyleri etkisi altına alan Kazak hanı Ebulhayr (Abılay), Kalmukları yendi. Kuzeye kaçan Kalmuklar ise sık sık Kazakları rahatsız etmekteydi. Göçebe hayatı yaşayan ve zaman zaman baskın yapan Kalmuklara karşı koymak ve zamanla Başkurtları da egemenliği altına almak üzere Ruslarla ittifak etmeyi, bunun için de Başkurdistan sınırında Rusların kendisine bir kale yapmalarını önerdi. Ruslar, Başkurtlar ile Kazakların tam ortasında Or (Ural) ırmağının yayık denilen suyun geniş bir alana ve kumsala yayıldığı bir bölgede böyle bir kale inşasını kabul ettiler. Şimdiki Orsk veya eski adıyla Orenburg denen, stratejik yönden önemli son derece müstahkem bir yerde, 1735 senesinde kale inşasını tamamladılar.³ Kale inşaat aşamasında iken gelecek felaketi sezen Başkurtlar, Rusları engellemeye çalıştılsa da başarılı olamadılar. İnşaat bitince de Ruslar askerlerini yerleştirdiler.⁴ Ebulhayr, artık Rusların boyunduruğu altına girdiğini anladı. Ebulhayr'dan sonra, torunu Kenasarı zamanında, 1822'de Ruslar, resmi bir açıklama yaparak Kazaklara bağımsız bir statü tanıyan antlaşmayı tanımadıklarını ilan ettiler. Bunun üzerine Ruslara karşı silaha sarılan Sultan Kenasarı 25 yıl savaşım verdi.⁵

Rusların bundan sonraki Asya işgalinde bu kale önemli bir merkez olacaktır. Hemen bütün Türkistan seferlerinde burası önemli bir mühimmat ve asker deposu olarak kullanılmış, uzun yıllar da vilayet merkezi olmuştur. Çarlar ve Siyaseti düzenler değiştiği, zaman zaman güçsüz kaldığı halde bu bölgeyi elden çıkarmamış ve burada herhangi bir özerk devlet kurdurtulmamıştır. Ve hızla bölgenin Rus Kozaklarıyla doldurulma işlemine başlanmıştır. Örneğin Başkurdistan ve Tataristan daha kuzey-batıda ve özerk oldukları halde, bu bölgedeki doğrudan Rus denetimi günümüze kadar sürmüştür. Daha önceki seferlerde, asker ve mühimmat nakli için aradaki en büyük zorluğa neden olan

¹ *Nâme-i Hümayûn Defteri*, 36547; Arşiv Belgeleri, 41.

² Saray, *a.g.e.*, s. 15.

³ Rusların 18. yüzyılın ilk yarısında Türkistan yönüne doğru askeri ve ticari maksatla inşa ettiği başlıca önemli kale ve merkezler şunlardır: 1716'da ırtış havzasında Omsk, 1718'de Semipalatnisk, 1734'de Yayık nehrinde Orsk (eski Orenburg), 1742'de Orenburg, 1752'de Peterpaul (Kızılcar); Togan, *Bugünkü Türki*, s. 211.

⁴ Togan, *Bugünkü Türki*, s. 173-175.

⁵ Saray, *a.g.e.*, s. 39, n. 111.

Ural dağları engeli böylece kalkmıştır. Bu kalenin inşasıyla Kazaklar, Rusların antlaşmalarını ilk fırsatta bozmak için yaptıklarını anlamışlar fakat bunda geç kalmışlardır. Nitekim 1741 yılında Ebulhayr tarafından Petersburg'a gönderilen elçisi, Osmanlı elçisine, Rus esaretinden kurtulup Osmanlı uyrukluğuna girmek istediklerini, Kazak hanı adına bildirir.¹

Orenburg kalesi inşasıyla ilgili önemli olan diğer bir nokta ise Rusya'nın daha sonraki dönemlerde işgal politikasıyla bağlantılıdır: Daha sonraki yıllarda Ruslar, ilkel Türkistan halklarına uygarlık götürmek ve baskınları önlemek üzere bölgeye asker sevkettiklerini söyleyeceklerdir. Bu olayda ise, Kazak hanı göçebe ve baskıncı Kalmukların çapullarına karşı Ruslardan yardım istemiştir. Bunun için kale inşa eden Ruslar ise, Kalmukları değil de Kazakları egemenlikleri altına almışlardır. 1742'de ise bütün Sibiryayı işgal ettiler.

Müslüman ve Sünni devletler olan Osmanlı ile Türkistan hanlıkları arasındaki ilişkiler, aradaki uzaklığa rağmen, iki ortak düşman Rusya ve İran'a karşı bu ülkeleri doğal müttefikler haline getirmiştir. Kuzeyden Osmanlı aleyhine genişleyen Rusya ile 1774'de yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Kırım'daki egemenliğini kaybetmiş, fakat Müslümanların Halifesi olarak Rusya'daki Müslümanların dini lideri olduğunu antlaşma metnine koymuştur.² Adı geçen antlaşma ile bağımsız hale getirilen Kırım 1783 tarihinde Ruslar tarafından işgal edildi.

Osmanlı, Kırım'ın işgaliyle Türkistan'dan yardım isteyen ülke durumuna geliyor. Kırım'ı Rus işgalinden kurtarmak için, 1786 yılında, Sultan I. Abdülhamid (1774-1789) Alemdar Mehmed Said Ağa adlı elçisini Buhara'ya yollayarak Türkistan Müslümanlarına mektuplar gönderiyor ve onların yardımını istiyor.³ Buhara Hanı Seyyid Ebulgazi Han ise cevabında şöyle diyor:

"..Bu Türkistan vilayetini sizlere bağlı bir ülke bilmekteyiz. Bu itibarla zamanımızın Halifesi olan Zat-ı Şahanenizden bir nişan-ı şerifle hatt-ı hümayun gönderilirse biz bunu kafirlerle işbirliği eden kimselere karşı bir hüküm-i şerif olarak gösterip onlarla mücadeleye ve muharebeye başlar ve gaza sevabına girmiş oluruz.."4

Bunun üzerine, 1787'de gönderilen padişah mektubu ile Rusların Türkistan yönünde daha önceki taarruzları da hatırlatılarak Buhara hanlığından Ruslara karşı ikinci bir cephe açılması isteniyor. Buhara'dan gelen cevap ise Rusya'ya karşı böyle bir saldırıya güçlerinin yetmeyeceği idi.⁵

¹ Turgay Vilayet Arşivi, Pamatnaya Kniga Turgayskoy oblasti za 1899, s. 359; zikreden Togan Age, s. 175.

² Kamuran Gürün, *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi* (Ankara, 1984); s. 517.

³ Saray, age, s. 19.

⁴ *Hatt-ı Hümayun* 1728; Saray, age, s. 19-20.

⁵ *Nâme-i Hümayun Defteri* 9, ss. 195-196; Saray Age, ss. 119-124. Buharalı tüccarların Rusya ile ticaretlerini bozmak istemeyişleri nedeniyle Rusya'ya savaş açılmamış, fakat bu istek açıkça reddedilmemiştir; aynı yer, ss. 21-22.

1787'de Osmanlı Kırım'ı kurtarmak amacı ile Rusya'ya savaş açınca yeniden Buhara Hanı'na elçi göndererek Rusya'ya karşı savaş açması önerisinde bulundu. Bunun üzerine yeni Buhara hükümdarı Muhammed Masum Han, Padişah'a gönderdiği mektubunda, "Biz de fermana uyarak üzerimize düşeni yapmaktayız. Çünkü Devlet-i Aliyye için dua etmek bütün İslam alemi için vaciptir." dedikten sonra Türkistan bölgesindeki karışıklıklardan ve kendilerinin Rusya'ya karşı savaş açtıktan sonra, Osmanlı'nın Rusya ile barış yapması durumunda, daha sonra Rusya'nın Türkistan'a saldırmaması konusunda antlaşmaya bir madde konulmasını ister.¹ Buhara hükümdarı aynı elçi ile bir mektup ta Sadaret'e gönderir. Bu mektubunda ise şunları söylemektedir:

"..Sizden rica ederim ki Padişah hazretlerinin hoş bir zamanında Turan memleketlerinin durumunu izah buyurunuz. Bilgi ve dirayet ve dini tarafı kuvvetli bir Şehzade'yi Turan'a Padişah tayin etsin, ben de hutbeyi onun namına okutur ve sikkeyi de onun adına bastırırm. Eğer Şehzade olmazsa Şam'da, Mısır'da ve Irak'da olan vezirleriniz evsafında bir adamı vezir göndersinler onu dahi can-ı gönülden kabul ederiz. Bu iki hal suretinden biri Turan ahalisinin bahtsızlığı yüzünden mümkün olmazsa aradaki mesafenin uzaklığı düşünülerek Turan ahalisinin Halife ve Padişah'a itaat etmeyeceği düşüncesi akla gelebilir, ancak siz İstanbul'da vezirlik işleriyle nasıl meşgul iseniz, biz de burada Padişah'ın dostuna dost düşmanına düşman olmaktan onun nızasını kendi isteğimizden üstün tutmakta ve kendimizi Padişah kullarından saymaktayız..."²

Buhara Hanı'nın, adına hutbe okunacak bir Şehzade isteğinde bulunmasının sebebi, "rafizi" olarak nitelediği Nadir Şah'ın güney Türkistan'ı istila etmesidir. Buhara Hanı bunun yerine bir Osmanlı'yı istemektedir.³

Bir sene önce, Rusya'ya açılmış olan savaş devam ederken, 1788'de Avusturya Osmanlı'ya, İsveç Rusya'ya karşı savaş açtı. 1789'da savaş devam ederken I. Abdülhamid Kırım'ı kaybettiği haberi geldi; kısa sonra öldü. Aynı yıl Fransız İhtilali'nin gerçekleşmesi üzerine, Rusya ve Avusturya endişeye kapılarak 1791 Zıştove ve 1792 Yaş Antlaşmalarını imzaladılar. I. Abdülhamid'in yerine tahta çıkan III. Selim, Buhara Hanı'nın yapılacak barış ile ilgili "Devlet-i Aliyye ile Rusyalı arasında Osmanlı'nın şanına layık bir barış durumunda Buharalılardan Rusya ile savaşanların güvenlikleri ile ilgili maddenin antlaşmaya katılacağı doğaldır"⁴ güvencesini vermiş ise de, Osmanlı temsilcileri Rusların yeni bir tazminat konusunu gündeme getirmelerinden çekindiklerinden Türkistan ahalisi ile ilgili antlaşmaya bir madde konulmasını önermemişlerdir.⁵

¹ *Nâme-i Hümayûn Defteri*, 9, ss. 228-229; Belgenin tam metni için bkz. Saray, *age*, ss. 124-126.

² *Nâme-i Hümayûn Defteri*, 9, s. 140; Saray, *age*, ss. 23-25.

³ Togan, *Bugünkü Türki*, ss. 198-200.

⁴ *Nâme-i Hümayûn Defteri*, 4, 13-14; Saray, *age*, ss. 127-133.

⁵ *Cevdet Tarihi* C. V, ss. 243-251; Saray, *age*, s. 27-28. Saray, Osmanlı'nın bu tutumuna Buhara Müslümanları'nın tepkisiyle ilgili bir kayda rastlanmadığını ve bunun aradaki dostluğu bozduğuna dair de bir işaret görülmediğini, söyler.

Yaş antlaşmasından bir süre sonra 'ortak düşman' İran bir adım daha atarak 1795'de Gürcistan'ı işgal ediyor. 1798'de Hive Hanı bağıllık bildirimi ve himmet ricasıyla elçisini İstanbul'a gönderiyor. 1801'de ise yeni Buhara Hanı olan Haydar Şah bağıllık mektubu ve hediyelerle elçisini İstanbul'a göndererek kendisine "Türkistan ve Turan-ı Zemin Padişahlığı" payesinin verilmesini ister.¹ Kendisine verilen cevapta bağıllığının kabul edildiği ve han için "Türkistan ve Tûran-Zemin Hakimi" deyiminin kullanılmasının uygun olacağı bildirilir.²

Buhara Hanı daha sonra gönderdiği elçiler ile bütün Türkistan'ın hakimi, diğer emirler üzerinde de egemenlik hakkı olduğu hakkında Sultan'dan menşur [yazılı belge] istemiş ve 1819'da Sultan'a biat ettiğini bildirmiştir. Yapılan görüşmeler sonucu, böyle bir biatın kabulünün, mesafenin uzaklığı ve durumun nezaketi sebebiyle faydadan çok zarar getireceği, kabul için Şerî bir gereklilik te olmadığı sonucuna varılarak durum idare edilmiştir.³ Sultan bir miktar hediye ile Han'ın gönlünü almış, fakat Türkistan'ın hassasiyetini göz önünde tutarak "emirler üzerinde hakimiyet" meselesine değinmemiştir. Bu kararlılıktaki isabet bir süre sonra ortaya çıkmış, Buhara Hanı'nın Sultan'a elçiler gönderip, biat ederek menşur istediğini duyan Hokand Hanı da, 1820'de elçi göndererek biat etmek istemiş ve muhaliflerine karşı tuğ ve kılıç istemiştir. Benzer üslup ile verilen cevapta bu istek de reddedilmiş, yazılan mektuba cevap yazılarak gönlü alınmaya çalışılmıştır.⁴

Bu arada 1813 ve 1828 yıllarında Ruslar İran'ı yenerek Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarını imzalıyorlar. Bu gelişmeler ile her iki ülkenin bir 'ortak düşmanı' İran büyük bir toprak kaybına uğrarken, diğer 'ortak düşman' Rusya Kafkaslar ve Azerbaycan'da önemli mesafeler alıyor.

Bu yıllardan sonra gerek Türkistan'dan gerekse Kazan gibi kuzey bölgelerinden Hacca gidenlere 'atiyye' ve 'ihsan'da bulunulması ile ilgili iradelere tanık olmaktayız.⁵ Halkın en zenginlerinin yapabildiği bu yolculuğa, yüzyılın sonuna doğru daha çok kimsenin katıldığını görmekteyiz. İran yüzünden daha önceleri pek hacca gidemeyen Türkistan Müslümanları, 19. yüzyılın başından itibaren Rusya'dan İstanbul yolunu kullanıyor. Yüzyılın son çeyreğinde, özellikle Sultan II. Abdülhamid döneminde Rusya'nın Orta Asya demiryolları ve buharlı gemileri ile bu yolculuk çok daha kolay ve İstanbul 'ihsan'ları ile de fazla kişinin gerçekleştirebileceği bir duruma geliyor.

Yine bu dönemde Türkistan, Rusya tarafından, istilanın ön hazırlıkları araştırmasına konu oluyor. Bilimsel araştırma, ticaret ve benzeri nedenlerle

¹ *Hatt-ı Hümayûn* 6668; *Arşiv Belgeleri* 45.

² *Hatt-ı Hümayûn* 7616; *Arşiv Belgeleri* 46.

³ Bu yazışmalarla ilgili belgeler: *Nâme-i Hümayûn* 10, ss. 226, 227-228, 274; *Hatt-ı Hümayûn* 36558, 36575, 36581-A, 36552; Saray, *a.g.e.* ss. 32-36.

⁴ *Hatt-ı Hümayûn* 36579, 36547.

⁵ Örneğin bkz. *İrade, Meclis-i Vâlâ* 6455, 6928; *Arşiv belgeleri* 60, 61.

bölgeye gelen İngiliz ve Rus görevli veya gezginler aynı zamanda bölgenin siyasal, iktisadi, toplumsal ve stratejik özelliklerini belirlemeye çalışıyorlar. Bunlardan ilk saptanabilenler, Hive'ye gelen Rus subayı Gladişev ile mühendis Muravin,¹ Hive Hanı'nın temsilcisi sıfatıyla Nadir Şah ile görüşüyorlar. 1820'de ise daha sonra Rusların kızıştırmaları ile Buhara Hanı tarafından casuslukla suçlanarak idam edilecek olan İngiliz Stoddart ve Conolly ile beraber Rus heyeti ile şarkiyatçı Khanikof Buhara'ya gelmişlerdir.² Bu arada Baron G. de Meyendorf'un Orenburg'dan Buhara'ya bir yolculuğu olup, bu yolculuğu ile ilgili anılarını 1826'da Paris'te yayımlamıştır.³ 1831'de İngiliz Dr. Wolf Merv ve Buhara'yı; 1832'de ise yine İngiliz A. Burnes Kabil, Buhara ve Merv'i ziyaret ediyor.⁴ Burnes 1837'de Afganistan'a elçi olarak gönderiliyor.

Bu ziyaret ve ajan faaliyetleriyle birlikte «müstemlekeciğin yeni taarruzları»⁵ için 1824'te Karkaralı, 1832'de Akmoła, 1845'te Turgay ve Irgız, 1847'de Türkistan'ın en doğusunda ve Çin sınırında Kapal ve Ay Ögüz ve Sır Derya havzasında Rayım kalelerini inşa ediliyor. Wolf ve Burnes'in ziyaretlerinin ertesinde, 1834'de, Ruslar Hazar Denizi'nin Türkistan yönü olan Doğu sahillerini işgal ediyor ve aynı yıl Buhara Hanı'nı Hokand ve Hive hanlıklarına karşı kışkırtmaya başlıyor. 1839 yılına gelindiğinde ise Kazakistan'ın doğu kısımlarını tamamen işgali altına alıyor.

1813 ve 1828 Gülistan ve Türkmençayı antlaşmaları ile İran'dan önemli miktarda toprak alan Rusya, bu ülkeyi gittikçe daha fazla denetimi altına alarak Türkistan yönüne doğru itmeye başladı. 1837'de Rusların baskısı ile İran, Herat'ı kuşattı. Bu kuşatmayı İngiltere engelledi. Ve yapılan görüşmelerden sonra, kuzeyi Rus denetiminde olan İran'ın geri kalan kısmı İngiltere'nin etki alanına girecek biçimde, İngiltere'nin de çıkarına olan bir durum ortaya çıktı.

1838 yılında İngilizler Albay Stoddart'ı Buhara'ya elçi olarak gönderirler. 1839'da Rus ordusu Hive hanlığını işgale giderken yenilince, hanlıklarla ilişki kurarak birbirlerine kırdırmanın daha kolay olacağı gündeme gelir. Bir yıl sonra ise İngilizler bölgede önemli bir zafer kazanırlar, Afgan Emiri Dost Muhammed Han'ı yenerler. İngiltere bundan sonra, Rusya-Hive anlaşmazlığının halli için Yüzbaşı Abbot, Shakespear ve Conolly'yi Hive'ye gönderirler. Aynı yıl Hive Hanı Rus saldırılarına karşı Osmanlı'dan yardım isteğinde bulunur.⁶

¹ Togan, *Bugünkü Türklük*, s. 200. Saray 1819 senesinde gelen Rus askeri ajanının ismini Muravyev olarak verir; s. 148.

² Togan, iki heyeti birden ülkesinde kabul eden Emir Haydar'ın İngilizlerle Ruslar arasında salıncak oyununa başlar gibi olduğunu belirtir; *age*, s. 223.

³ *Voyage d'Orenbourg à Boukhara Fait en 1820* zikreden: Czaplicka, M. A., *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day* (Londra, Curzon Press, 1973).

⁴ Togan, *age*, s. 224.

⁵ Deyim ve saptama Togan'a aittir, *age*, s. 211.

⁶ *Nâme-i Hümayûn Defteri*, 11, s. 84; Osmanlı Hive'ye olduğu gibi bir süre önce Hokand Hanı'na da olumlu cevap verememişti. Şüphesiz bu politikanın altında, Osmanlı'nın kendi problemleri ve mesafenin uzaklığı olduğu gibi, Buhara hanlığı yanındaki politik tercihi de söz konusu olabilir.

Hive'ye gönderilmiş olan Conolly, Türkistan hanlarının kendi aralarındaki çatışmayı bırakıp, asıl düşmanları Rusya'ya yönelmeleri tavsiyesi konusundaki görevini başarıyla yerine getirip,¹ Hanı ikna ettiği ve onun sevgisini kazandığı halde, Buhara Emiri, ülkesinde bulunan Albay Stoddart'ın Hokand ile de haberleşmesinden şüphelenerek onu hapseder. Bir müddet sonra da emir ülkesinde bulunan dört Avrupalıyı idam ettirdiği halde, Ruslara dokunmaz. Ruslar da görünüşte hapisteki Avrupalıları korumakla beraber, el altından bunların "casus olduklarını", dolayısıyla "öldürülmeleri gerektiğini" yetkililere söylemişlerdir.²

Albay Stoddart, hapiste iken durumu haber alan İngiltere hükümeti Conollay'ı Buhara'ya, Emir'i ikna etmeye gönderdi. Hive'deki başarısından dolayı kendine güvenli bir biçimde Buhara'ya gelen Conolly de derhal hapse atıldı. İngiltere'nin İran Sefiri, Padişah'ın bu konuda aracılığını istemesi üzerine, gönderilen bir Name-i Hümayun ile İngilizlerin salıverilmesi istendi.³ Fakat Buhara emiri için yanbaşındaki Ruslar daha inandırıcı olmuştu. 1841 senesinde, Nasrullah Han (1826-1860), casusluk yaptıkları gerekçesiyle İngiliz Albay Stoddart ve bu konuda şefaath dilemeye gelen Yüzbaşı Conolly'yi idam ettirdi.⁴ Sultan II. Abdülhamid'e verilen, bir layihada, İngilizlerin affedilmesini isteyen Name-i Hümayun emire geldiğinde Buhara emiri, "emirü'l-mü'mininin emri başımız üzerine lakin biz onları bir hafta önce idam etmişdik" diye özür dilemiştir.⁵

1837'de İstanbul'a gelen Hokand Hanı Muhammed Ali'nin elçisi, askeri uzman ve ünvan yerine sadece kitap ile gönderiliyor; *Hatt-ı Hümayun* 36565-A, 36550; *Cevdet, Hâriciye* 1098; Saray, ss. 45-50.

¹ Hive'ye giden İngiliz heyeti parlak sözler, ortak düşmana karşı birlik gibi «hikmetli» nasihatler ile beraber, asıl önemli görevi Rusların yerine getirmeyeceği sözlerine kefil olarak, Hive'nin en büyük baskı unsuru haline gelen önemli miktardaki Rus esirlerini iade ettirir. Ayrıca saldıran ve yenilen taraf olarak Rusya'nın Hive'ye tazminat ödediğine dair bir kayıt ta yoktur. Saldıran ve yenilen taraf olduğu halde tazminat ödetmeden esirleri serbet bıraktıran heyetin ilginç hikayesi için; bkz.: Captain James Abbott, "How Sir Richmond Shakespear Set Free the Russian Slaves at Khiva; Journey from Herat to Khiva, Moscow, and St. Petersburg", *J.R.C.A.S.*, vol. VIII, 1921, ss. 121-124.

² Togan, *Bugünkü Türklük* s. 227.

³ *B.O.A. İrade Hâriciye* 847; Arşiv Belgeleri, 55.

⁴ Bu olay, Türkistan halklarının gayr-i medeni ve uzlaşmaz tutumlarıyla ilgili çok kullanılan bir örnektir. Yaklaşık çeyrek asır sonra Rusya Buhara'yı işgal ederken, İngiltere'den yardım istendiğinde kamuoyunun bu hadiseyi unutmadığını, bunun için yardım edemeyeceğini bildirilmiştir. Bununla beraber Hive Hanı'nın dostane tutumları ve gelenlere saygı göstermesi hatırlanmamıştır. İngilizleri idam ettirenin, Buhara'da bulunan 'iki yüzlü Rus heyeti' (Togan, *age*, s. 227) olduğu hakkında iddialar söz konusudur. Rus heyeti bu başarısı ile Türkistan'ın işgalinin gerekçesi olan Türkistan'ın «vahşiliğini» kanıtlamıştır. Buhara'daki İngilizlerin asılmasında etkili olan diğer bir önemli bir isim ise Abdüssamed'dir. Buhara Hanı Nasrullah, İran Veliahdi Abbas Mirza'dan bir topçu istemişti. İngilizler ise daha önce Hindistan'da bulunmuş olan İranlı Abdüssamed'i gönderdiler. Daha önce Hindistan'da İngilizlerin kendisine yaptıkları muamelelerin intikamı olarak ve Buhara Hanı'nın İngilizlerden korkmadığının ispatı için bunların asılmasında Hanı etkilediği hakkında bkz.: Moskvitianin'den aktaran Togan, *Bugünkü Türklük* ss. 226-227.

⁵ B.O.A., Y.E.E., 18, 553/618-93-38, Bu layihanın tamamının açıklaamalı transliterasyonu için EK 1'e bkz.

1842 senesinde Hokand'ın iç karışıklıkları nedeniyle daha önce gözetlemede olan Buhara Hanı Nasrullah'a fırsat çıkınca bu hanlığa saldırdı. Kuvvetlerinin önemli bir kısmını Doğu Türkistan'da Çin'e karşı bulunduran Hokand Emiri, buna karşı direnemedi. Hokand'a giren Buhara ordusu, Muhammed Ali Han ile ona bağlı ulemayı kılıçtan geçirdi. Bunun üzerine Hokand, Nasrullah Han'ın istediği şartlarla barış yaptı, fakat bu olay nedeniyle, uzun yıllar kendisini toparlayamadı ve daha sonraki Rus saldırısı esnasında da kendisini savunamadı.¹

Yeni Hokand Hanı Şir Ali (1842-1845), ülkesinin içinde bulunduğu durumu ve çarelerini iyi bilmesine rağmen, uğradığı bir suikast neticesinde 1845'de öldürülüyor ve yerine Hudayar Han (1846-1853) geçiyor. İlk iş olarak, bir elçisini İstanbul'a göndererek, Buhara Hanı'ndan da şikayetle Türkistan'ın idaresi hakkında bilgi vererek bir kaç madenci ustası istiyor. Bu konuda hazırlanan Sadaret raporunda, İngiliz gezgincilerinin sözlerine bakılarak bölgenin yakın bir gelecekte Rusya'nın da desteği ile İngiltere'nin etki alanına gireceği endişesi' belirtiliyor. Elçi ile gönderilen Name-i Hümayun'da birbirleriyle iyi geçinmeleri tavsiye ediliyor.²

1847'de Hive Hanı ise gönderdiği mektupta şöyle "...Siz Halife olarak bütün Müslümanların büyük ve şöhretli hükümdarı ve bütün inananların uyması gereken amiri olmanız yüzünden bütün Müslüman hükümdarları sizin hizmetkarınız ve şöhretli hükümdarlar sizin can teslim eden bendeleriniz olduğundan memleketimiz Müslümanlarına vuku bulan hakaret bütün Müslümanlara varacağından halimize şefkat ve merhamet edip o taraftaki Rusya memurları ile sohbet buyurulup Rusya'nın zulüm ve sitemlerini azaltıp...." sözleriyle, Rusya'ya karşı Sultan'ın aracılığını istiyor. Kendisine verilen cevapta bu isteğinin yerine getirildiği bildirilerek barışın korunması tavsiye ediliyor.³

Hokand elçisinin Buhara Hanı'ndan şikayeti üzerine, Osmanlı hükümeti, İstanbul'daki Özbek Tekkesi Şeyhi El-Hac Mehmed Efendi'yi emiri uyarmak üzere Buhara'ya göndererek, "Müslümanlar arasında bu biçimde kan dökülmesi Hilâfet makamının hamîyyet ve merhametine pek ağır gelmekle" kendi aralarında iyi geçinmeleri ve Rusya ile ilişkilerinde de dikkatli olup antlaşmalara uyarak herhangi bir şikayete fırsat vermemeleri tavsiye ediliyor.⁴

Bu arada 1842'de Afganistan'a tekrar saldıran İngilizler yeniliyor.⁵ 1843'te İran Konsolosu Taylor Thomson Hive'yi ziyaret ediyor. 1846'da ise Rusya yararına önemli bir gelişme olur: Yaklaşık 25 seneden beri Ruslara karşı, silahlı mücadele eden Kazak Sultan Kenasarı, bir Kırgız tarafından öldürülür.

¹ Saray, *Türkistan Hanlıkları*, ss. 45-46.

² *Nâme-i Hümayûn Defteri*, 12, s. 58-59; *İrade-i Hâriciye*, 2206, 1-2; Saray, *a.g.e.*, 50-52.

³ *Nâme-i Hümayûn Defteri*, 12, ss. 67-69; Saray, *a.g.e.*, ss. 52-54.

⁴ *Nâme-i Hümayûn Defteri*, 12, s. 60.

⁵ Avam Kamarası'nda bu olaydan «talihsiz bir saldırı» olarak bahsedilir; *Parliamentary Debates* Üçüncü Seri, cilt 229, s. 123.

1848, Avrupa'nın ihtilaller ve ayaklanmalarla kaynadığı bir dönemdir. Sicilya'da başlayan ihtilalden sonra Paris'te de meydana gelen ayaklanmalar üzerine Louis Philippe tahtını bırakıyor ve İkinci Cumhuriyet ilan ediliyor. Viyana'da ise Metternich kaçarak bir dönem kapanıyor. Venedik'in bağımsızlığı ve Avusturya-Piyemento Savaşı'ndan yararlanarak Macaristan da bağımsızlığını ilan ediyor. Fransa, Prusya, İsviçre ve Roma'da olaylar birbirini izlerken, monarşiler yıkılıyor veya zor günler yaşıyor ve haritalar akşamdan sabaha değişiyor. Bütün bunlar olurken Ruslarda, Örneğin Fransız İhtilali sırasındakine benzer bir tedirginlik yoktur. Rusya Türkistan'daki mevcut topraklar üzerindeki egemenliklerini güvence altına alıyor. Aral gölü civarında bir üs kurarak Hive'ye olan saldırılarını artırıyor.

Kırım Savaşı, Rusya'nın Kafkaslarda Egemenliği ve Türkistan Yolu'nun Genişlemesi

Karadeniz bölgesi eski çağlardan beri Balkanlar ve Bizans için iktisadî ve siyas. bakımdan son derece önemli olmuştur.¹ Sultan II. Mehmed ile Osmanlı'nın yeni Karadeniz politikası ortaya çıkmıştır. Osmanlı Devleti, Boğazları ele geçirdikten sonra Karadeniz'de daha güçlü bir duruma gelmişti. 1475'te Cenevizlilerden Kefe'nin alınmasıyla Kırım Osmanlı topraklarına katılmıştı. Kırım'ın Osmanlı tarafından alınmasından yaklaşık bir asır sonra, 1552 de Kazan, 1556'da Astrahan Hanlığı Moskova prensliği tarafından alınmıştır. Moskova'nın İngiltere ile ticari bağları da, Kazan ve Astrahan'ın Rusya'ya katılmasıyla birlikte başlamıştır.² Bu yıllarda kurulmuş, İngiliz-Rus şirketi İran'dan baharat ve ipek almaya başlamıştır. Rusya'nın güneye ve doğuya doğru genişleme aşamaları olan bu olaylardan sonra Karadeniz, Kafkaslar ve İran-Safavi devletinin stratejik konumu hassas bir duruma girmiştir. Kırım'ın Kafkasya özellikle Çerkezistan üzerindeki etkisi nedeniyle, buranın alınmasından önce, Kırım hanlığının bölge üzerindeki etkisi siyasal bir hak olarak görülmekte, eski Kırım hanları, kendilerini Çerkezistan'ın koruyucusu olarak kabul etmekteydiler.³ Kafkaslar, stratejik önemi yanında, daha bu yıllarda da altın, gümüş, demir madenleri, maden işleme teknolojisi, hayvancılık,

¹ Carl M. Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *Journal of American Oriental Society*, LXXXVI-2, Nisan-Haziran 1966, 86-113.

² Kortepeter, a.g.m., s. 95.

³ Aynı makale, s. 103. Marks'ın Kafkaslar ve Kırım Savaşı konusundaki makaleleri de bu stratejik öneme işaret eder. Marks, makalelerinde, Kırım'da Rusların yenilmesinden sonra Kafkasların Rusya'ya bırakılmasına karşı çıkar; *The Eastern Question* yay.: Eleanor Marks Aveling (Londra, S. Sonnenschein, 1897), özellikle *New York Tribune*'de yayımlanan 11 Ocak 1854 tarihli "England and Russia" başlıklı makalesi, ss. 201-210. Marks'ın bu makalesinde "daha 1854 yılında, Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'un Kafkasya'yı Rusya'ya bıraktıktan sonra, gelen tepkiler üzerine, sanki bu olayın dışındaymış gibi hükümetten istifa ettiğini" iddia eder; a.g.m., s. 201. Marks'ın bu sözleriyle suçladığı Lord Palmerston için İngiltere ve doğu halkları hakkında en doğru kararı alan ve benzeri artık gelmeyen önemli ve büyük bir İngiliz devlet adamı tanımlamasını yapan imzasız bir layiha için EK 1'e bkz.

tarım ve ticaret bakımından oldukça zengin bir bölgeydi.¹ Osmanlı, İran'dan gelecek olası tehlikelere karşı 1578-90 arası uzun savaşlar sonucu bütün Kafkasları alarak İran'ı kontrol altına almaya çalışmıştır.

Kafkasya, İslamiyetin Türkler arasında yayılmasında ikinci önemli kol olarak kabul edilir.² Bugünkü Azerbaycan, daha yedinci yüzyılda Araplar tarafından alınmış ve halkı, çok az Musevî toplulukları ile bazı yerli Hristiyan* bölgeleri dışındaki halklar sekizinci yüzyılda Müslüman olmuştur. Azerbaycan'ın kuzeyinde bulunan iki önemli Hristiyan bölgesi, Ermenistan ve Gürcistan zamanımıza kadar dinlerini korumuşlardır. Bu iki Hristiyan devlet aracılığıyla Rusya ve İngiltere, 19. yüzyılda bölgeyi kontrol etmeye çalışmışlardır.³ Daha kuzeydeki Derbend bölgesi ise göçebe hayatı yaşayan Hazar Türklerinin yaşadığı bölge olup bunlar Yahudi idi. Bu yüzden, daha ilk yıllardan itibaren Müslümanlar ile Yahudiler arasındaki ilk çatışma, bu bölgede başlamış ve iki asır kadar devam etmiştir.

Azerbaycan'ın aksine, Kafkas dağlarında İslamiyet daha yavaş yayılmıştır. Dağıstan 10. yüzyılda bütünüyle Müslüman olurken, Kafkasların merkezinde bulunan Kabartey bölgesi halkı 16. yüzyılın sonlarında Müslüman olmuşlardır. Kafkasların en muhkem yerlerinde bulunan Çeçenler 18. yüzyılda, bazı Çerkez kabileleri ile İnguşlar ise 19. yüzyılın ikinci yarısına doğru İslamiyeti kabul etmişlerdir.⁴

Kırım Savaşı ile Rusya, Avrupa'da son derece zayıf bir duruma düşmüş, fakat aynı savaştan sonra bütün Kafkasya'yı egemenliği altına almayı başarmıştır.⁵ Rusların Kırım'a olan asıl ilgileri de zaten Çerkezistan ve Kafkasya'yı kontrol altına alarak, "...buradaki kabileleri Osmanlı Devleti'nin koruculuğundan çıkarıp Osmanlı askeri gücünü azaltmak ve Rus topraklarına hücumlarını önlemek.." idi.⁶

Kırım'da Osmanlı'nın yardımına koştuğu görülen Avrupa ülkelerinin, Kafkasya konusunda aynı hassasiyeti göstermedikleri, bir an önce barış antlaşması yaparak Avrupa'daki Rus tehdidini durdurmakla yetinmek istedikleri görülmüştür. Kırım Savaşı sırasında İngiltere'nin Kafkaslar politikasını şiddetle eleştiren bir yazar vardır: Karl Marks⁷. Yeri geldikçe değineceğimiz gibi, Marks,

¹ Kortepeter, a.g.m., s. 110.

² Alexandre Bennigsen, *Islam in Soviet Union, General Presentation* (Ankara, METU, 1985); s. 3.

* Bennigsen ve bazı yazarlar, İngilizce eserlerinde buranın Hristiyan ve Yahudi halkları için «Udine» deyimini kullanmaktadırlar.

³ Bennigsen, *aynı eser*.

⁴ *Aynı eser*, s. 4.

⁵ Sir H. Mortimer Durand, "Sir Alfred Lyall and the Understanding with Russia", *J.R.C.A.S.* vol.I, 1914, s. 21.

⁶ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat* (Haz. İ. Miroğlu), İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1979, s. 21.

⁷ Paul B. Henze, *Marks'ın Ruslar ve Müslümanlar Hakkında Yazdıklarından Seçmeler*, çev. Yuluğ Tekin Kırat (Ankara, ODTU, 1984).

İngiltere'nin Kafkasya ile ilgili kararını, henüz Kırım Savaşı devam ederken verdiğini iddia eder. Marks, İngiltere'nin ve hür dünyanın çıkarları açısından bu politikanın yanlışlığını bir çok yazısında eleştirir.

Kırım Savaşı'nın sonuna doğru Kafkaslardaki Osmanlı askeri gücü, bu bölgedeki gelişmeler ve bölgenin stratejik ve ticari durumuyla ilgili haberler, raporlar İngiliz görevliler tarafından hükümete gönderiliyordu. Gelişmeleri çok yönlü değerlendiren bazı raporlar, buraya müdahale etmemenin uygunluğu görüşünde bulunurlar.¹ 11 Temmuz 1855'te yapılan görüşmede ise Osmanlı hükümeti adına şu temel politika ortaya konur:

"Bâb-ı Âli ve müttetikleri (İngiltere ve Fransa), Çerkezlerin ve diğer Kabilelerin ulusal haklarını ve bağımsızlıklarının tanınması ve korunması konusunda elbette anlaşmış olacaktırlar."

İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bu öneriyi bildiren temsilci, bu sözleriyle, Osmanlı'nın Kafkaslarda tekrar üstünlük kurmak istemediğini, fakat Çerkezistan'ın bağımsızlık hakkı üzerinde durulduğunu belirtir.²

20 Temmuz'da Longworth'dan Clarendon Kontu'na gönderilen raporda, Kafkasya'nın stratejik önemi, Kafkas kabile ve halklarının kendi aralarında ve dışa karşı tutumları, Osmanlı'nın bölgedeki durumu, Osmanlı askeri ve idari yetkililerle özellikle Sefer Paşa, Mustafa Paşa, Şeyh Şamil ile yapılan görüşmeler, öneriler ve tavsiyeler, Çerkezistan'ın bağımsızlığının gereği detaylı bir biçimde anlatılır.³ Barış koşulları içinde, Çerkezistan bağımsız bir ülke olduğu takdirde, sınırlarını oluşturan kabilelerin halkları, komşuları ve bunların mevcut kurumlarıyla barışın tarafında yer alacakları bildirilir.⁴ Bu gibi Rusya'nın zararına, bölge ülkeleri yararına olabilecek görüşlerden sonra, bölgede görüştüğü kimselerin güvenilir olmadığını, Osmanlı'nın çok yönlü etkilerini olumsuz bir üslupla yazar. Çerkezistan konusundaki İngilizlerin kıskançlığının da Osmanlı yetkililer tarafından çok iyi farkedildiğini hatırlatır.⁵ Bütün bunlardan sonra İngiliz ve Fransızların bölgenin askeri gücünü takviye etmesinde bir çıkarları olmayacağını söyler.⁶

23 Ekim 1853'te başlayan Osmanlı-Rus savaşına daha sonra İngiltere, Fransa ve Piyemonte katılmış. İngiltere ve Fransa'nın bilinen hesapları yanında, yeni sahneye çıkan İtalya prensliği ise bu savaşla, bağımsızlığının kabul borcunu ödemeyi düşünmüştür. Rus donanması tamamen yakılıp, büyük askeri

¹ "Russia Trade on East Cost on Circassia", 1854-Haziran 1857, F.O. 97-350. Aynı dosyada yer alan 24 Haziran 1855 tarihli bir rapor, Osmanlı komutanlarıyla görüşüldüğünü, dikkatli davranılması gerektiğini, çünkü Osmanlı'nın bölgede güçlü olduğunu, bu yüzden Osmanlı ve Rusya'nın eşit hale getirilmesi gerektiğini bildirir.

² Aynı yer.

³ F.O. 97-350, Consul Longworth to the Earl of Clarendon.-(13 Ağustos'ta gelmiştir) (No.7.) ss. 124-130.

⁴ Aynı yer, s. 126. Marks da bağımsız Kafkasya ülkelerinin dünya ve bölge barışı, ticareti ve uygarlığı için ne kadar yararlı olacağına işaret eder, *The Eastern Question* ss. 201-210.

⁵ F.O. 97-350, s. 127.

⁶ Aynı yer, 129-130.

yenilgiye uğramadığı halde, 1856 Paris Antlaşması yapılırken, Kafkaslardaki yayılmacı faaliyetleri ile ilgili madde yer almamıştır.

Paris Antlaşması'nın hemen ertesinde, Kafkasya'da ilerleyen Rusya kısa sürede başta Şeyh Şamil ve bağlıları olmak üzere direnişleri kırdı. Böylece Ortadoğu, İran ve Türkistan yolunda önemli bir bölge, Rusların eline geçmiş oldu.¹ Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları ile bütün Azerbaycan'ı daha önce ele geçirmiş olan Rusya böylece aradaki en büyük engeli de ortadan kaldırdı. Şeyh Şamil modern çağın karizma şahısları direnişçi önderlerinden biri olduğu kadar, sömürgeciliğe karşı mücadelesi bakımından da önemli bir örnek olarak oldu.²

Kırım Savaşı yıllarında, İngiltere'nin siyasetine çok değişik çevrelerden eleştiriler gelmekte, gerekli önlemlerin alınması konusunda hükümet uyarılmaktadır. Bir İngiliz subayı konuyla ilgili görüşlerini şöyle dile getirir:

"Rusya'nın Kafkasların ötesindeki vilayetleri Rus politikasının özelliği olan yayılmacı arzusunun açık kanıtıdır. Rus İmparatorluğunun bu bölgesi çalıntı eşyaların saklandığı bir eve benzetilebilir. Gözlerini bir taraftan Ermenistan ve Tebriz'e, diğer taraftan Hindistan'a diken St. Petersburg hükümeti saldırgan içgüdülerine talihin güleceği günü beklemektedir.... İhtiraslı planlarını gerçekleştirmede Rusya'nın başarı şansı üzerine uzun bir tez yazmak amacıyla değilim. Bu sorun, eğer İngiliz hükümeti gerçek çıkar ve görevlerinin bilincindeyse, şu anda içinde bulunduğumuz savaş sırasında büyük bir olasılıkla çözülür."³

İngiliz Mareşal Sir Henry Rawlinson ise Kırım Savaşı'ndan bir kaç yıl önce şöyle demektedir:

"...15 yıl boyunca (Rusya) Kafkaslar'daki kabileleri yok etmek için elindeki tüm güçleri seferber etmiştir; söylendiğine göre Şamil kendi halkından başka Rus ordusundan sığınan 15.000 askeri yönetmekte ve Ruslardan ele geçirilen 200 parça ağır topu savaşta kullanabilme olanağına sahipti. böylece, bu gücün Ruslar için ne denli önemli bir tehdit oluşturduğu ortadaydı. Dağ köylülerinin özgürlük savaşının güçler dengesini kurmadaki değeri henüz tam anlaşılmış değildir. Şamil'e makul ölçüde yapılacak bir yardım, belki de, Tuna boyundaki prenslikleri kurtaracak ve Şamil'in bayrağı Kafkasların zirvelerinde dalgalandıkça İran Rus ordularının işgalinden korunacaktır."⁴

İngiltere, Kafkaslara yardım etme külfetinden kaçındığı gibi, Osmanlı'nın yardımını için de büyük bir engel oluşturmaya başladı. Bu gerçeği gören Ömer Paşa, hazırladığı Kafkas planından, önceleri İngilizleri haberdar etmedi. İngiltere'ye rağmen Türkler, Ömer Paşa'nın planını uygulamakta ısrarlıydılar ve

¹ Paul B. Henze, *The North Caucasus: Russia's Long Struggle to Subdue the Circassians* (The Rand Corporation, 1990) ve *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi* çev.: Akın Kösetorunu (Ankara, ODTÜ, 1985), s. 2.

² *Aynı eser*, s. 8. Şamil, Nakşibendi'nin bir kolu durumunda olan Müridler tarikatına mensup olup, bu tarikatın özünde yabancı baskısına karşı direnmek esası vardır; *aynı yer*, ss. 9-11.

³ *Aynı eser*, s. 16.

⁴ *Aynı yer*.

Kafkas cephesi için yeni kuvvetler de bulunmuştu.¹ Fakat İngiliz ve Fransız komutanlarının baskısıyla bir an önce barış imzalanınca müttefikleri olan Osmanlı da Kafkaslardan çekilmek zorunda kaldı ve meydan bütünüyle Ruslara kalmış oldu.² Şamil'in 1859'da Rusların eline düşmesinden sonra dağlık kesimlerdeki mücadele beş yıl kadar daha sürdü. Fakat yerel direnişler Rus egemenliğinin yerleşmesine karşı bir engel oluşturmadı.

Paris Antlaşması ile ilgili Avam kamarasındaki tartışmalar sırasında Kafkasya'nın stratejik önemi, başta Şeyh Şamil olmak üzere Ruslara karşı direnen yerli halkların içinde bulunduğu durum ile İngiltere'nin veya Osmanlı devletinin buradaki halkları doğrudan veya dolaylı olarak destekleyebileceği gibi görüşler tartışıldı. Kafkasya konusundaki antlaşmanın Ruslar lehine Kafkas halkları aleyhine olan yönleri dile getirildi.³ Sir Charles Wood, hükümetinin Şamil'e yardım etmesi durumunda antlaşmaya aykırılıkla suçlanamayacağını hatırlatıyor.⁴ Lord Manners ise, savaşın başında Kafkaslılarla iyi ilişkiler kurulduğunu, onlara yardım sözü verildiğini, bir güven hareketi olarak Mr. Longworth'un siyasi ajan göreviyle gönderildiğini ve Çerkez liderlerle dostluklar kurulduğunu, onların korunması yönünde karar alındığını hatırlattıktan sonra bu insanların sonunda Majestelerinin bakanlarının politikasına kurban olacaklarından daha önce bahsedilip bahsedilmediğini soruyor.⁵ Mr. Longworth'un buradaki göreviyle ilgili bazı tuhaflıklara da değindikten sonra bütün bu görüşmelerin yapıldığı zaman ve İngiltere sözveride bulunduğu zaman, bu talihsiz fakat onurlu insanlar [Çerkezler] için Paris Konferansı'nda ne gibi çaba harcadığını öğrenmek istiyor. Özellikle Bab-ı Ali'nin bu yönde harcadığı çabalar, İngiltere ve Fransa'yı da Çerkezistan'ın bağımsızlığının garanti altına alınması yönünde antlaşmaya madde koymak yolundaki resmi yazışmalardan pasajlar sunarak niçin bunlara karşı ilgisiz kalındığını öğrenmek istiyor.⁶ Daha önce Osmanlı ile Rusya arasında yapılan Edirne antlaşmasında bu bölgelerdeki Rus üstünlüğü açıkça işlendiği ve bunun da hükümeti tarafından çok iyi bilindiği halde, son antlaşmada bu bölge ile ilgili açık hükümlerin bulunmamasının bu bölgedeki Osmanlı'nın yalnız başına imzalamak zorunda kaldığı antlaşma hükümlerinin geçerli kalması demek

¹ Aynı eser, s. 22.

² Şamil henüz Rusların eline düşmeden, 29 Temmuz ve 28 Eylül 1858 arasında Rusların ilerlemeleri, bölgedeki gelişmeler ile ilgili İngiliz temsilcilerinin raporları F.O. 65-518 ve F.O. 65-519 nolu dosyalardadır.

³ "The Treaty of Peace", *Parliamentary Debates* III-141, 5 Mayıs 1856, ss. 2037-2114. Tartışma boyunca Kafkaslara ve Çerkezistan'a göndermede bulunulmakla beraber, özellikle 2053-2057 ile 2099-2109 sayfaları bu bölgeyle ilgili olup, Lord John Manners, Lord Claud Hamilton ile Sir Charles Wood'un konuşmalarından oluşur.

⁴ Aynı yer, s. 2107.

⁵ Aynı yer, s. 2053.

⁶ Aynı yer, s. 2054.

olduğuna işaret ediyor.¹ "Çerkezleri daha fazla kullanamayacağınızdan suyu çıkmış bir portakal örneği fırlatıp attınız ve Ruslara bu bölgeyi kullanarak Asya'daki son işgallerini yapması iznini verdiniz", diye hükümeti suçluyor.² Daha sonra Kafkasya'nın Rusya ve Asya açısından stratejik önemi ile ilgili Mr. D. Seymour'ın şu saptamalarını aktarıyor:³

"Kafkasya'da barış yapılacağı zaman, bunun en kazançlı tarafı bizim Karadeniz'in doğu kıyılarının bağımsızlığını antlaşma ile güvence altına almamız olacaktır. Çünkü bu bölgenin bağımsızlığı Rus baskısına karşı en güvenli bir unsurdur. Kafkaslarda, Rusların son bulacağı ve yeni ulusların başlayacağı söylenebilir."

Antlaşmadan bir müddet sonra ise Anderson, şu saptamalarda bulunuyor:

"Nitekim Paris antlaşması hükümleri arasında Kafkasya'daki Rus saldırısı ile ilgili bir hüküm bulunmuyoruz.⁴ Karadeniz'in tarafsızlaştırılması ve boğazlardan Rus harp gemilerinin geçememesi ile ilgili, bu konferansın en önemli sayılabilecek maddeleri ise 1871 Londra antlaşması ile diğer tarafların hiç bir karşı koyması ile karşılaşmadan kaldırılıyor."⁵

Lord Manners'in yukarıdaki sözlerine devam edelim:⁶

"... Rusya sadece ötesindeki bölgeleri almak için bu dağ dizisine sahip olmayı arzu edebilir. Sadece dağ dizisi ve onun kuzey ve güney eteğindeki ülkelerden oluşan Kafkaslar, büyük Asya yaylasının bağrına giden en uygun yoldur. Rusya burasını bir kere zaptettikten sonra, oradan etkisini ve ülkesini her yönde genişletebileceği sarsılmaz bir kale olabilir. Şimdiye kadar kendilerinden zor ile alınan uluslar tarafından etrafı çevrilmiş olmasına rağmen, Kafkaslar Rusya devletinin güneyde ve doğuda gerçek bir kalesidir. Rusya burasını 170.000 kişilik bir ordu ile kuşattı ve oldukça becerikli bir biçimde burada yaşayanların uygar Avrupa ile haberleşmesini önledi. Bu bölgede Rusya'nın egemenliğini kesinlikle tanımadık. -[bu oturumdaki tartışmadan sonra böyle diyebilir miyiz?]-⁷ Kafkasların güneyindeki Hristiyan şehirlerde Rusya'nın egemenliğini tanımış değiliz. Eğer Rusya'nın Karadeniz'in doğu kıyısındaki sürekli kuşatması kaldırılıyorsa ve dağların cesur yerlilerine Avrupa ile serbest ticarete olanak verilseydi, onların enerjileri hızla savaştan barışçı sanatlara yönelecekti.. Çerkezistan'ın kıyıları şimdi özgür olurdu. Ve yapılması gereken şey bir barbar [Rus] kuşatmasına tekrar uğramamasını sağlamak. Eğer orada bir temsilci bulunursa ve tüccarlara sık sık cesaret verilirse, oranın onurlu yerlileri bir süre sonra Avrupa uygarlığına teslim olacaklar ve kendiliklerinden sınırsız kaynaklarını geliştirme yoluna gireceklerdir. Kafkasların hür olmasının Rusya'nın doğudaki etkisini azaltacak yönde önemli bir unsur oluşturacağından dolayı memnun olmalıyız."

¹ Aynı yer, s. 2055.

² Aynı yer, s. 2056.

³ Aynı yer, s. 2057.

⁴ Matthew Smith Anderson, yayınlayan, *The Great Powers and the Near East, 1774-1923* (Londra, Edward Arnold, 1970), ss. 81-83.

⁵ Anderson, *age*, s. 85.

⁶ "The Treaty of Peace", s. 2057.

⁷ Köşeli parantez içindeki soru cümlesi, Lord Manners'in kendi sözleridir. Orijinal metinde aynen böyle köşeli parantez içinde yazar.

Suçlamalara cevap veren Layard, herhangi bir Avrupa devleti tarafından kabul edilmiş, Çerkezistan'ı Rusya'ya bırakan ne bir belge ne de bir antlaşma bulunmadığını; aksine Çerkezistan'ın Rusya tarafından işgalinin yanlış ve haksız olarak kabul edildiğini; fakat bu antlaşmanın Çerkezistan'ın Rusya'nın toprağı olduğu ve Rusya'nın burada hakları olduğunu üstü kapalı bir biçimde içerdiğini belirtiyor.¹

Sorumlu mevkide olan Layard'ın, Çerkezistan'ın Rusya'ya bırakıldığı biçiminde bir antlaşma veya protokol bulunmadığı yolundaki açıklaması önemlidir. Bununla beraber, bu konuda sessiz kalınmanın bölgenin Rusya'ya bırakılması demek olduğunu da yine kendi sözlerinden anlıyoruz. Marks'ın, 1854 yılında, yani Kırım Savaşı devam ederken "Çerkezistan'ın Lord Palmerston tarafından İngiltere'nin en güçlü zamanında Rusya'ya bırakıldığını"² yazmasının ne gibi bir antlaşma veya protokolle bağlantılı olduğu ise araştırılması gereken bir konudur.

Türkistan'la İlgili İgnatiyev'in Özel Görevi

Kırım Savaşı'ndan sonra Kafkasya'da Rus varlığı güçlenirken, Türkistan yakınında başka gelişmeler olmaktaydı. İngiltere, 1857 yılında Afganistan ile bir ittifak kuruyor ve aynı yıl İran'la barış antlaşması yapıyor. Bölge açısından önemli bir gelişme de 1859 yılında Süveyş Kanalı ile ilgili çalışmaların başlamasıdır. Süveyş kanalı ile İngiltere, Kafkaslar ve ön Asya'da Ruslarla daha az çıkar çatışmasına girecektir.

Bu aşama ile başlayan en önemli gelişme ise Rusya'nın Türkistan'ı kararlı, düzenli ve kararlı bir biçimde işgale başlamasıdır. Kafkasya'nın alınmasında büyük emeği olan ve burada Rus egemenliğinin yerleşmesi için, Albay D.A. Milyutin'in de yardımları ile başta komutanlara geniş yetkiler verilmesi gibi köklü askeri ıslahatı gerçekleştiren Prens Baryatinskiy, Rusya'nın hareket alanının Türkistan olması gerektiği konusunda Çar'ı ikna etti. Çar, Baryatinskiy'nin yetiştirmelerinden Albay İgnatiyev'e bölge hakkında rapor hazırlattırarak konuyu yeniden inceledi.³

1858 Temmuz'unda yola çıkan İgnatiyev başkanlığındaki Rus heyeti, 16'sı coğrafyacı, jeolog, etnograf, zoolog, şarkiyatçı ve tarihçi olmak üzere toplam 82 kişi idi. Heyette bulunan subaylar ve diğer uzmanlar Türkistan'ın ıktı sadi

¹ "The Treaty of Peace"..., s. 2097.

² Karl Marks, "England and Russia", *New York Tribune*, 11 Ocak 1854; *The Eastern Question* ss. 201-210.

³ Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 58. 93 Harbi'nde İgnatiyev'in Balkan kavimlerini kışkırtması ve İngiltere'ye de politikasını kabul ettirmesi ile ilgili bkz.: Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-ı Faki'ka*, s. 72, 98. Orta Asya'daki görevinden önce Londra ve Paris'te askeri ataşelik görevlerinde bulunmuş olan İgnatiyev'in diğer faaliyetleri ile ilgili bkz. Süleyman Kocabaş, "Rusya'nın Osmanlı Sefiri General İgnatiyev'in Entrikaları", *TDİQ* 29, Mayıs 1989, ss. 17-23.

siyasal, sosyal ve stratejik özelliklerini yerinde inceleyerek, burada bulunan ülkeler hakkında geniş bilgi toplamışlardır.

1858 Mayıs ayında Orenburg'dan Hive yönünde yola çıkan heyet, önce Hive Hanlığı bölgesinde yaşadığı halde, emire karşı isyan etmiş olan Yamud Türkmenleri ile görüşüp yeniden isyan ettikleri takdirde kendilerine yardım sözünde bulunur.¹ Hive Hanı'nın Rusya ile herhangi bir ticari antlaşmayı reddetmesi üzerine, Orenburg'a emir göndererek oradaki bütün Hiveli tüccarların tutuklanmasını bildirir.² Orenburg'da tutuklanan bu tüccarların herhangi bir suçu olduğu bilinmemektedir. Ağustos ayında Buhara'ya gelen İgnatiyev, Rus elçisi sıfatıyla emirden bazı isteklerde bulundu. Emir de bütün isteklerini kabul etti. Bundan sonra Rus tüccarları daha az gümrük vergisi ödeyecek, Amu Derya'da Rus gemileri yüzecek ve Buhara'da Rus tüccarları için özel bir pazar yeri kurulacaktı.³ Buna karşılık Rusya, Buhara'yı Hokand'a karşı savaşımında destekleyeceğini bildirmiştir.⁴

Gezi sonucu heyette bulunan uzmanlar kendi alanlarıyla ilgili bölgenin özelliklerini içeren rapor hazırlamıştır. Ayrıca İgnatiyev bölgenin alınması ile ilgili bir raporu ileri gelenlere sunmuştur. İgnatiyev raporunun en önemli bölümlerinde kısaca şöyle denmektedir:⁵

Rusya bu ülkeleri işgale derhal başlamalıdır. Yalnız bunun için Rus kanının dökülmesine gerek yoktur. Çünkü buradaki üç Türk hanlığı arasında yeteri kadar ayrılık vardır. Rusya'nın yapması gereken bu ayrılıkları körükleyerek devletleri birbirine düşürmektir. Ayrılıkların savaşa dönüşmesi için de uygun olan devlete silah ve mühimmat yardımı sözü vererek savaşın çıkması sağlanmalıdır.

Daha sonraki gelişmelerde bu raporun büyük etkisi olmuştur. Gerçekten de önce Buhara Emirliği ile Hokand arasındaki savaş kışkırtılıp, Hokand askeri ve siyasi bakımdan tamamen zayıflatıldıktan sonra 1864 yılında Rus birlikleri tarafından önemli bir bölümü işgal edilmiştir. 1865 senesinde Hokand hanlığı, 1868 senesinde Buhara Emirliği ve 1873 senesinde ise Hive Hanlığı bütünüyle alınarak Batı Türkistan'ın işgali tamamlanır.

1858 yazında Batı Türkistan'a seyahatını tamamlayıp yukarıda özetlediğimiz raporunu hazırlayan İgnatiyev'in bu faaliyeti, Rusya hükümeti tarafından son

¹ J. W. Strong, «The Ignat'ev Mission to Khiva and Bukhara in 1858», *Canadian Slavonic Papers*, XVII/2-3 (1975), 236-260; zikreden Saray, a.g.e, s. 61. Hemen her Batılı diplomat ve yazarın kabul ettiği Rusların, Asya'nın göçebe, vahşi halklarına uygarlık götüreceği iddiaları vardır. Sık sık örneklerine değineceğimiz gibi, Rusya bölgenin uygarlığa daha uzak unsurlarını desteklemiş, saldırılara güven ve düzenin yerleştiği bölgelerden başlamıştır. Örneğimizde belli bir yerleşik düzeni olan Hive'ye karşı, kervanları basan, bölgede güven bırakmayan, tüccarları esir eden kabilelere yardım etmektedir.

² Strong, s. 254-255; Saray, a.g.e, s. 61.

³ Togan, *Bugünkü Türklük*, s. 228. İgnatiyev, Han'a, amaçlarının dostluğu geliştirmek olduğunu, Rusya'nın İngiltere gibi gizli ajanlar göndermediğini belirterek 1841'de İngilizleri asan Buhara hükümetinin haklılığını hatırlatıyor; Saray, 61.

⁴ Saray, a.g.e, s. 62.

⁵ Saray, a.g.e, s. 61.

derece övgüyle karşılanır. 1860'ta ise olağanüstü yetkilerle Çin'e gönderilerek, bu ülkeyle dostluk ve ticaret anlaşması imzalar. İgnatiyev bu faaliyetinden sonra genarelliğe terfi eder ve Asya Masası'nın başına getirilir. Milyutin'le beraber istilayı yöneten İgnatiyev, Rusya'nın aynı zamanda Osmanlı aleyhine genişlemesinde de büyük rol oynar.¹

Kırım Savaşı ile Avrupa'daki çıkar çatışmasının dışına atılan ve bu çatışmaya katıldığı için yalnız bırakıldığını gören Rusya, bir taraftan bütün gücü ile Asya'ya yönelirken diğer taraftan Asya'daki ilerlemesine çok yönlü destek verecek reformları gerçekleştirdi. Savaş koşulları altında çarlık tahtına oturan Alexander II'nin (1855-1881) psikolojik durumu da Avrupa'ya kabul ettirilme sürecinin en önemli etkenlerinden olabilir. Bu dönemde, Batı Avrupa'nın liberal ulusal devletlerinin saygınlıkları zirvedeydi. Rusya, bu Avrupa modelini alıp aradaki açığı kapatmalı, bunun için de köklü ıslahat yapmalıydı.² Rusya dışına seyahat serbestisi, üniversiteler üzerindeki denetimin azaltılması, basında sansürün yumuşatılması, bunun sonucu olarak bir çok yeni gazete ve derginin yayım hayatına girmesi gibi ıslahatların sonra Rusya'nın toplumsal ve iktisadi düzeninin temelini oluşturan serflik gündeme geldi. Uzun tartışmalar ve itirazlardan sonra 1861'de serfliğin kaldırıldığı ve köylülerin özgürlüğüne kavuştuğu ilan edildi.³ Bu ıslahatla birlikte iki temel sorun gündeme geldi: Daha önce serflerin yaptığı ağır işler ve özgürlüğüne kavuşan köylülerin toprak sorunu. Her ikisinin çözümü de Türkistan ve Türk halklarıdır. Rusya'da serfliğin kaldırılması ile Türklerin köleleştirilmesi, Kazakistan'dan başlayarak Türk topraklarının Rus köylülerine verilmesi, Rusların Türkistan'ın verimli bölgelerine hatta şehirlerdeki Türklerin evlerine zor ile sahip kılınması süreci birlikte işlemiştir. Türkistan'a gelen, Rus serfi, ömrü başkalarına serflikle geçtiği halde, Örneğin Kırgızların efendisi oluyor, çok düşük bir ücretle onları her işinde çalıştırıyordu.⁴

Rusların serfliği kaldırdığı 1861 senesinde Türkmen boyları İran'ı yendi ve bölgede bir Türkmenistan devleti kuruldu. Aynı yıl Afgan Emiri Dost Muhammed Han Herat'ı aldı; bir süre sonra Dost Muhammed vefat etti, yerine Şir Ali geçti.

¹ Saray, *age*, s. 62-63.

² R.R. Palmer; *A History of the World*(New York, Alfred A. Knopf, 1978); s. 524.

³ *Aynı yer*, ss. 525-526.

⁴ Graham Stephen, "Impressions of Seven Rivers Land and Russian Central Asia", *J.R.C.A.S.*, vol. 2, 1915, s. 126.

UÇUNCU BÖLÜM:

TÜRKİSTAN İŞGALİNİN TAMAMLANMASI

Sanayi devrimini gerçekleştiren Batı Avrupa ülkeleri, ürünlerine yeni pazarlar ve fabrikalarına ucuz hammaddeler ararken, aynı bölgelerde hızla varlığını ve ağırlığını hissettirmeye başlayan bankerler de verdikleri borçların daha hızlı, daha güvenilir ve faiziyle birlikte geri dönmesi için bu ülkelerin yönetimini ve dış politikasını etkiliyorlardı. Bankerlerin Rusya'ya verdikleri borçlarını güvenilir ve artmış olarak geri almanın yolu da Rusya'nın zengin Türkistan kaynaklarıyla ilişkilidir.¹ Ruslar gerçek güçlerini Türkistan'dan alacaklar, sanayi devrimini ve iktisadi kalkınmalarını buradan besleyeceklerdi. Yeni dönemin başında Rusya-Türkistan ilişkilerindeki iktisadi-siyasal gerçekler şöyle özetlenir:

"Çünkü Avrupa kıtasından büyük, onbir milyon kilometre kare olan bir tarihi ülkede doğa cömert ve sonsuz derecede zengindir. Her türlü maden vardır. Yeraltı su kaynakları bugün steplemiş gözüken geniş alanları en verimli topraklar haline sokabilir. İpek yolu görünüşte kapanmıştır: Dünyaya hakim olacak bir devlet, insanlığın üzerinden akıp gittiği temel yollara ilgisiz kalmaz. Ruslar, rejimleri ne olursa olsun, Türk anavatanını elden kaçırmamak için gerekirse hatıra gelebilecek bütün oyunlara başvuracaklar, görünüşte barışsever olacaklar, gerektiği zaman ırklarının ve idare tarzlarının kendilerine en uygun biçimi olan zulmü ve istibdadı bütün korkunçluğu ile uygulayacaklar, bu geniş kıtayı sömürmeye devam edeceklerdir. Bunda da şüphemiz olmasın ki, başarılı olacaklardır. Zamanın tekniğini, Avrupa kıtasındaki topraklarından daha büyük dikkatle buraya sokacaklar, el değmemiş değerleri işleyeceklerdir. Bu yol ve tarz onların cihan devleti olabilmeleri için tercih etmeye zorunlu oldukları yoldur. Dünyaya hakim olmak iddialarını ve arzularını başka türlü sürdüremezler."²

¹ Karl Marks, *New York Tribune*, 4 Ocak 1856, LEADER sütunu; *The Eastern Question* yay. Eleanor Marks Aveling ve Edward Aveling (Londra, S. Sonnenschein & Co. Lim., 1897) ss. 600-606.

² Arminius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, Haz. N. Ahmet Özalp (İstanbul, Ses Yay., 1993), s. 16.

Gorçakof Bildirisi ve Uygarlık Sömürgeciliği

II. Alexander'in hedefleri, İgnatiyev'in özel görevi ile Rusya'nın Türkistan'a açılmasının en önemli ayağı Prens Gorçakof'un 21 Kasım 1864 tarihinde yayımladığı bildirimdir.¹ Bununla Orta Asya'daki hedefleri ile ilgili başta İngiltere olmak üzere diğer sömürgeci ülkelere bilgi verildi. Bu bildirimde Gorçakof şöyle der:²

Rusya'nın Orta Asya'daki pozisyonu, belirli bir sosyal organizasyona sahip bulunmayan, yarı vahşi, göçebe ahaliyle karşılaşan bütün uygar devletlerin durumu gibidir. Bu gibi durumlarda, daha uygar olan devlet kendi sınırlarının güvenliği ve ticari ilişkileri açısından, çalkantılı ve istikrarsız yapılarının istenmeyen komşular haline getirdiği bitişik ülkeler üzerinde belli bir nüfuz kurmasına daima zorlanır.

Önce, bastırılacak çapulculuk ve yağma hareketleri mevcuttur. Bunlara bir son verebilmek için, sınırdeki kabilelerin az-çok itaat eder bir hale getirilmeleri gerekecektir.

Devlet, onları bu saldırılara karşı savunmak ve suçluları cezalandırmak zorundadır... Eğer haydutların cezalandırılması üzerine askeri hareket geri çekilirse, verilen ders kısa zamanda unutulur. Geri çekilme zaaf olarak yorumlanır. Gözle görülür, elle tutulur kuvvetten başka bir şeye saygı duymamak Asyalıların özelliğidir. Devlet bu suretle iki seçenektan birini seçmek zorunda kalır: Ya bu bitmeyen işten vazgeçecek ve bütün refah, güvenlik ve uygarlığı imkansız kılacak sınırlarını devamlı saldırıya bırakacak yahut da barbar ülkelerin içlerine doğru gittikçe daha derinlemesine dalecektir. Kendini bu durumda bulan her ülkenin kaderi bu olmuştur. Amerika'da Birleşik Devletler, Cezayir'de Fransa, sömürgelerinde Hollanda, Hindistan'da İngiltere.. hepsi karşı konulmaz bir biçimde zorunlu ihtiyaçtan daha az bir istekle bu ileri harekete zorlanmışlardır. Burada en büyük güçlük, nerede duracağını bilmektedir.

Deklerasyondan kısa bir müddet önce, belki de bu deklerasyonun ilham kaynağı olan bir makâleyi, imzasız olarak *Moscow Gazetede* görmekteyiz.³ Makale, Çerkezistan'ın Rusya'nın kontrolüne geçmesinin Rusya için stratejik öneminden söz ederek başlar. Çerkezistan'ın Rusya için doğudaki Polonya olduğunu, buranın alınmasıyla kendi güvenliğini ve ilerlemesini garanti altına aldığını yazar. Avrupa'nın ise Polonya gibi Çerkezistan'ı da bağımsız olarak görmek istediğini belirtir. Rusya şayet buranın alınmasını üç-dört sene ertelemiş olsaydı, bir Kafkas sorunu tartışmaları Avrupa gündemine geleceğini, bunun da Rusya'nın işini zorlaştıracığını belirtir. Binlerce Rus ailesinden Kafkas savaşlarında verilmiş olan ölümler bulunduğunu, artık halkın buradan ümidini kestiğini belirterek, sık sık bu bölge için niçin bu kadar kurban verildiği tartışmalarının duymayanın var mı, diye sorar. Bu sırada, Şamil'in düşmesinden sonra Rusya'nın Asya yönündeki son engelin de ortadan kalktığını söyler. Ve bu gelişme ile Karadeniz'in gerçek bir Rus gölü haline geldiğini haber vererek şu yorumu yapar:

"Eğer biz erkenden Kafkasları almasaydık, deniz gücüne sahip bir devlet orada bir avuç toprak almak ve kendisine bağlı bir sömürge kurmak için kaşla göz arasında Hazar denizine bir kaç parça gemi indirme imkânına sahip olacaktı. Ve biz üstünlük sağlayabilecek donanmayı yapmadan böyle bir pozisyonda saldırıyı dahi düşünemeyecektik. Asya'nın düşmesi meselesinin halli konusunda, Kafkasların böyle bir sahibi olmasaydı, böyle bir kıymet nasıl değerlendirilebilecekti? Şimdi biz ona sahip olmadık mı? Kırım Savaşı esnasındaki Kafkasya'nın kaderi, Karadeniz'in müttefiklerce canları istedikleri gibi mârûz bırakıldığı duruma benzer, hatta şimdi bile, Türkiye'nin zayıflığı, boğazlardan geçişi sonuna kadar açtı. Biz gayet iyi biliyorduk ki Kafkaslar 1864'e kadar eski sahiplerinin ellerinde kalamayacaktı... Şu anda

¹ Parlamento Tartışmaları'nda (s. 117, EK IV) geçen bu tarihi Bayur da doğrular; *Hindistan Tarihi*, 408. Bazı kaynaklardaki daha geç tarih olan 3 Aralık 1864, elçiliklerin ülkelere ulaştırabildikleri tarih olabilir.

² Correspondence, ss. 2-5, FO 65/1150; aktaran, Mehmet Saray, *Rusların Orta Asya'ya Ele Geçirmeleri* (Ankara, ODTU, 1984).

³ "The Result of the Conquest of Circassia, Russian Designs in the East", 3 Ekim 1864; F.O. 65-867.

Asya stepleri, Rusların kendi nüfusunu dağıtıp yerleştirebileceği sınırsız genişleme olanğı (Hazar'dan Çin'e) veriyor. Şimdi, Tuna'dan Çin'e bütün bölgeler güvenli oluyor..."

Gorçakof bildirisinin Türkistan'ın işgalinde açtığı çığırla ilgili, Mr. Forsyth Avam Kamarası'nda, 5 Mayıs 1876'da yaptığı konuşmada şöyle demektedir:¹

"Barbarlık üzerine uygarlığın ilerlediğı itiraf edildi ve barbar kabilelerin çapul ve saldırılarına karşı hayat hakkını ve mülkiyeti güvence altına alan kanunlar hemen insanlığın hizmetine sunulmalıdır. İngiltere, Himalayaların güneyine sahip olmadan önce, o [Rusya] bir Asyalı devletti ve doğuya doğru daha fazla ilerlemesi yolunda üzerine düşeni yapması için baskı yapıldı. Rusya'nın Orta Asya'daki politikası Prens Gorçakof tarafından 1864 Kasım bildirisinde çok güzel dile getirildi. Rusya'nın dışardaki dostlarına seslenen bu bildiri, bütün uygar devletlerin yarı uygar ve göçebe halklarla ilişkiye geçmesi yönünde Rusya'nın Orta Asya'daki görevini belirlemektedir; bu gibi durumlarda daha uygar ülke, sınırlarının güvenliği için daha az uygarlaşmış olan üzerinde egemenlik kurması için zorlanır. Şahsen şuna inanıyorum ki, Rusya'nın arzusu Orta Asya yönünde daha fazla ilerlemek değildir, fakat kendisini savunmak için bunu yapmak zorunda kaldı. 1869'da Rusya imparatoru ile biraderim Sir Douglas Forsyth'in yakın bir akrabası arasında geçen sohbette İmparator demiş ki, Rusya'nın Orta Asya'daki topraklarını genişletme niyeti yoktur, fakat şurası iyi bilinmektedir ki Rus hükümetinin istediğı zaman istediğı yerde durması olanaksızdır."

1854-1866 yılları arasında, Asya'daki Rus ilerlemesini anlatan General Romanovsky² ise Orta Asya'da ikinci bir Kafkaslar oluşturma risklerini yüklenmenin gerektiğini söylüyor. Orenburg-Sibirya Hattını Sibirya-Sir Derya (Seyhun) bölgesi biçiminde güneye doğru genişletmek için Hokand, Buhara ve Hive hanlıklarını Rus etkisi altına almanın gerekliliğinden söz ediyor. Orenburg-Sibirya bölgesinin mısır tarlaları ve zengin kömür yataklarına ek olarak Türkistan'ın karlı ticâret olanakları, verimli topraklar, zengin tarım ürünlerinin Rus halkına ve askerine vereceğı gücü dile getiriyor.³ Bütün bunlara rağmen, Rusya'nın bu bölgeyi kendi ülkesine katma niyetlerinden çok etkisi altına almayı istediğı, fakat generallerin kendilerine verilen emirlerin ötesine giderek her seferinde daha çok toprak aldıklarını ve Rus hükümetinin de gerideki toprakları ve vatandaşları güvenlik altına almak, bunları dağ eşkiyasından korumak için alınan yerlerde garnizonlar ve idare merkezleri kurduğunu belirtiyor.

Romanovsky'ye göre, 1866 yılına kadar alınan yerlerin, daha 1854 senesinde, *Çar tarafından* planlanan istila hareketine göre

¹ *Parliamentary Debates* Üçüncü Seri, cilt 229, ss. 117. Türkistan'la ilgili önemli tartışmaların geçtiğı bu oturum metni için bakınız: "Orta Asya Hokand Hanlığı", EK IV.

² "The Central Asian Question", *The Times*, 16, 26, 27 Mart 1869; F.O. 65-870.

³ *Aynı yer*, 16 Mart. Uç hanlığın işgalinden sonra ise Romanovsky şöyle demektedir: "Orta Asya ticareti bizim için o kadar karlı oldu ki, uygun olmayan şartlara rağmen artış devam etmektedir, özellikle hanlıklardan pamuk alımına başladığımızdan beri. Avrupa ile ticaretimiz 1825'den 1850'ye kadar % 43 arttığı halde, Asya ticaretimizin artışı % 300'ü göstermektedir. Bu artış devam edecektir. Ülke, muhtemelen daha pasif hale gelecek ve tüccarlarımız daha kolay dolaşabileceklerdir... Ülke bize kömür, yüksek kalitede ipek verecektir ve altın ile gümüşün yakında bulunacağına dair büyük ümitler vardır." 26 Mart.

gerçekleştirildiğinde şüphe yoktur. Bütün kaynakların sözünü ettikleri, 'generallerin söz dinlememeleri, kendilerine verilen emirlerin ötesinde işgallere giriştiklerini' yukarıda yaptığımız alıntı ile Romanovsky de dile getiriyor. Fakat bu planlarla generallerin davranışlarının gayet uyumlu gittiği sorusuna karşı, general, Taşkent'in işgalinin başta yapılan planlara uygun olmadığından söz ederken, buranın işgalinin düşünülmediği anlamı çıkarılmamalıdır, der. Generaller sadece strateji ve zamanlama konusunda yetkilerini fazlasıyla kullandılar. Taşkent'in alınmasıyla birlikte hanlıklar üzerindeki Rus egemenliği tamamlanıyor.¹ 1865 ve 1866'daki ilerlemenin hükümet tarafından oluşturulan programın dışında olduğunu kabul etmek çok kolaydır. Çünkü hükümet böyle bir uzaklıkta, böyle bir arazide yapılacak hareketleri zaten planlayamaz. Bununla beraber, yeni alınan bölgelerin haberleri merkeze ulaştıkça, hükümet bu bölgedeki askeri liderlere alınan yerleri korumak, koşullara göre hareket etmek üzere yetki veriyor.² Belirli bir emir olmaksızın kendi yollarında ilerleyen bu komutanlar, alınan yerlerin ölçüsü hakkında bile anlaşılmış değillerdi. Fakat bütün bunlarla beraber sonuçlar son derece sevindiricidir. Alınan bölgeler vergiye bağlanarak savaş giderleri elde ediliyor.³

Rusya'nın Asya'daki ilerlemesiyle ilgili olarak, Hokand işgalinin ertesinde, Avam Kamarası'nda konuyla ilgili tartışmalarda, Disraeli, muhalefetin Rusya'ya karşı önlemler alınması yönündeki eleştiri ve önerileri ile ilgili şu açıklamalarda bulunuyor:⁴

"Taşkent'in işgaliyle", yani yaklaşık 10 yıl kadar önce herkesin, bütün bu hanlıkların kaçınılmaz olarak Rusya tarafından alınacağını anlamış olması gerekirdi. Ve bu zaman sorunuydu, bu ülke halklarının tutumuna bağlıydı. Zannediyorum bu halklar şimdi Rusya'ya karşı savaşıma başvurarak ecellerinin gelmesini hızlandırıyorlar -Bu çabalarının sonuçsuz kalacağını söyleyemem, çünkü bu savaşımı onların belki onurlarını ve vatanlarına bağlılıklarını arttıracaktır- fakat ne yazık ki siyasal bağımsızlıklarına gelince bir süre sonra sona ermesi beklenir. Bütün bunlardan sonra bu olay beklenmektedir ve özellikle bizim dikkatimizi çekecek kadar imparatorluk menfaatlerimizi tehdit eden bir yönde değildir..."

Disraeli'nin Rusya'nın bütün Türkistan hanlıklarını alacağını kesinleştirdiğini söylediği tarih, Gorçakof bildirisinin ertesidir. Disraeli bu açıklamasıyla Türkistan halklarının savaşımalarının sonuç vermeyeceğini, kesinlikle buraların Rusya'ya ait olacağını bildiriyor. Fakat Rusya'nın bu ilerleyişinin hiç bir zaman Hindistan'daki İngiliz çıkarlarına bir zarar getirmeyeceği gibi önemli konuların

¹ Aynı yer, 26 Mart.

² Aynı yer,

³ Aynı yer, makalenin yayımlandığı 1869 yılında Türkistan'dan alınan vergiler 1.500.000 ruble civarında olup, bunlar Maliye Bakanlığı'na değil de Savaş bürosuna gidiyor; Rusça aslından İngilizceye çeviren Berlin muhabirinin notu.

⁴ *Parliamentary Debates* Üçüncü Seri, cilt 229, ss. 133-134. "Orta Asya Hokand Hanlığı", EK IV.

* Taşkent 17 Haziran 1865'te işgal edilmiştir.

ne gibi bir uluslararası antlaşmaya veya güvenceye dayandığı konusunda açıklama yapmıyor. Bununla beraber bundan sonraki bütün gelişmeler, gerek Taşkent'in işgalinden Hokand'ın işgal ve ilhakına kadar olan süre, gerekse Disraeli'nin belirtilen konuşmasından sonraki yıllarda meydana gelen olaylar kendisini haklı çıkarıyor. Bir yandan Rusya, ciddi bir uluslararası hukuk engeliyle karşılaşmadan ilerlerken diğer yandan İngiltere bağımsızlıklarını koruma yönünde savaşım veren halklara karşı «ustaca hareketsizlik»¹ yolunu seçerek, Disraeli'yi haklı çıkarıyor.²

¹ "Masterly inactivity"; bu deyim aynı oturumda söz alan ve İngiltere'nin izlemesi gereken politikayı özetleyen Sir George Campbell'e aittir; s. 126. Bununla beraber, çok daha önceden belli yerlere dağıtılmış olan Shower'ın *Central Asian Question*(Londra, 1869) (F.O. 65-870), kitapçığında, s. 23, bu deyim 'a policy of «masterly inactivity»' biçiminde turnak içerisinde görmektedir.

² 1858 Mart-1898 Aralık dönemi arasında, Rusya'nın Türkistan'daki ilerleyişiyle ilgili raporlar, haberler, yazışmalar, İngiliz arşivinde ayrı bir başlık ve numaralama düzeni içerisinde yer almaktadır. Toplam 188 dosya olan bu belgelerin, zaman ilerledikçe belli bir süre içerisinde daha fazla olduğu dikkati çeker. En yoğun olduğu dönem ise 1884, 85 ve 86 seneleridir. Bu yıllarda önemli merkezler alınmış olduğu halde, İngiltere'nin bölgeye ilgisi daha fazla artmış, bölgeyle ilgilenen görevlilerin sayısı fazlalaşmış ve kenarda köşede kalan toprak parçalarının Rus ordusu tarafından alınışı ile ilgili haberler daha detaylı olarak gelmiştir. Rusya'nın daha önce de bu bölgelerde ilerlemesi sözkonusu olduğu halde, bu dönemin özel bir bölümde, «Proceedings in Central Asia» başlığı altında düzenlenmesi ilginçtir. 65'ten sonraki iç numaraların müteselsil olmadığına, arada başka konularla ilgili belgeler bulunduğu, fakat «Proceedings in Central Asia» dosyalarının bağımsız bir numaralama içerisinde -referanstaki son numara- sıralandığına dikkat edelim. F.O. bölümünün Rusya'ya ayrılan 65 nolu kısmına serpiştirilen belgelerin ait oldukları tarihleri şöyle:

F. O. 65-867	1858 Mart-1865 Haziran	1
F. O. 65-868	1865 Temmuz-1866 Haziran	2
F. O. 65-869	1866 Temmuz-1868 Aralık	3
F. O. 65-870	1869 Ocak-Eylül	4
F. O. 65-871	1869 Ekim-1870 Şubat	5
F. O. 65-872	1870 Mart-Aralık	6
F. O. 65-873	1871	7
F. O. 65-874	1872 Ocak-Kasım	8
F. O. 65-875	1872 Aralık-1873 Ocak	9
F. O. 65-876	1873 Şubat-Mart	10
F. O. 65-877	1873 Nisan-Mayıs	11
F. O. 65-878	1873 Haziran-Eylül	12
F. O. 65-879	1873 Ekim-Aralık	13
F. O. 65-901	1874 Ocak-Mayıs	14
F. O. 65-902	1874 Haziran-Eylül	15
F. O. 65-903	1874 Ekim	16
F. O. 65-904	1874 Kasım-Aralık	17
F. O. 65-926	1875 Ocak-Mart 27	18
F. O. 65-927	1875 Mart 28-Mayıs	19
F. O. 65-928	1875 Haziran-Temmuz	20
F. O. 65-929	1875 Ağustos-Eylül	21
F. O. 65-930	1875 Ekim-Aralık	22
F. O. 65-956	1876 Ocak-Mart	23
F. O. 65-957	1876 Nisan-Eylül	24
F. O. 65-958	1876 Ekim-Aralık	25
F. O. 65-989	1877 Ocak-Mart	26
F. O. 65-990	1877 Nisan-Haziran	27
F. O. 65-991	1877 Temmuz-Eylül	28
F. O. 65-992	1877 Ekim-Aralık	29
F. O. 65-1028	1878 Ocak-Şubat	30
F. O. 65-1029	1878 Mart-Nisan	31
F. O. 65-1030	1878 Mayıs-Temmuz	32

F. O. 65-1031	1878 Ağustos-Eylül	33
F. O. 65-1032	1878 Eylül	34
F. O. 65-1033	1878 Ekim	35
F. O. 65-1034	1878 Kasım-Aralık	36
F. O. 65-1060	1879 Ocak	37
F. O. 65-1061	1879 Şubat	38
F. O. 65-1062	1879 Mart	39
F. O. 65-1063	1879 Nisan	40
F. O. 65-1064	1879 Mayıs	41
F. O. 65-1065	1879 Haziran	42
F. O. 65-1066	1879 Temmuz	43
F. O. 65-1067	1879 Ağustos	44
F. O. 65-1068	1879 Eylül	45
F. O. 65-1069	1879 Ekim	46
F. O. 65-1070	1879 Kasım	47
27 Kasım 1879 için F. O. 85-1105'e bakınız.		
F. O. 65-1071	1879 Aralık	48
F. O. 65-1097	1880 Ocak	49
F. O. 65-1098	1880 Şubat	50
F. O. 65-1099	1880 Mart-Nisan	51
F. O. 65-1100	Nisan-Mayıs	52
F. O. 65-1101	Mayıs-Haziran	53
F. O. 65-1102	Temmuz-Ağustos	54
F. O. 65-1103	Ağustos-Eylül	55
F. O. 65-1104	Eylül-Ekim	56
F. O. 65-1105	Kasım-Aralık	57
Bu ciltte 27 Kasım 1897'ye ait evrak ta bulunmaktadır.		
F. O. 65-1128	1881 Ocak-Şubat	58
F. O. 65-1129	Mart-Nisan	59
F. O. 65-1130	Mayıs-Haziran	60
F. O. 65-1131	Temmuz-Ağustos	61
F. O. 65-1132	Eylül-Aralık	62
F. O. 65-1150	1882 Ocak-Mart	63
F. O. 65-1151	Nisan-Haziran	64
F. O. 65-1152	Temmuz-Eylül	65
F. O. 65-1153	Ekim-Aralık	66
F. O. 65-1171	1883 Ocak-Mart	67
F. O. 65-1172	Nisan-Haziran	68
F. O. 65-1173	Temmuz-Ağustos	69
F. O. 65-1174	Eylül-Ekim	70
F. O. 65-1175	Kasım-Aralık	71
F. O. 65-1202	1884 Ocak	72
F. O. 65-1203	Şubat	73
F. O. 65-1204	Mart	74
F. O. 65-1205	Nisan	75
F. O. 65-1206	Mayıs	76
F. O. 65-1207	Haziran	77
F. O. 65-1208	Temmuz	78
F. O. 65-1209	Ağustos	79
F. O. 65-1210	Eylül	80
F. O. 65-1211	Ekim	81
F. O. 65-1212	Kasım	82
F. O. 65-1213	Aralık	83
F. O. 65-1235	1885 1 Ocak-5 Şubat	84
F. O. 65-1236	6 Şubat-28 Şubat	85
F. O. 65-1237	1 Mart-20 Mart	86
F. O. 65-1238	21 Mart-31 Mart	87
F. O. 65-1239	1 Nisan-9 Nisan	88
F. O. 65-1240	10 Nisan-18 Nisan	89
F. O. 65-1241	19 Nisan-30 Nisan	90
F. O. 65-1242	1 Mayıs-13 Mayıs	91
F. O. 65-1243	14 Mayıs-31 Mayıs	92
F. O. 65-1244	1 Haziran-15 Haziran	93

F. O. 65-1245	16 Haziran-5 Temmuz	94
F. O. 65-1246	6 Temmuz-17 Temmuz	95
F. O. 65-1247	18 Temmuz-31 Temmuz	96
F. O. 65-1248	1 Ağustos-20 Ağustos	97
F. O. 65-1249	21 Ağustos-4 Eylül	98
F. O. 65-1250	5 Eylül-30 Eylül	99
F. O. 65-1251	Ekim	100
F. O. 65-1252	Kasım-Aralık	101
F. O. 65-1282	1886 Ocak	102
F. O. 65-1283	Şubat	103
F. O. 65-1284	Mart	104
F. O. 65-1285	Nisan	105
F. O. 65-1286	Mayıs	106
F. O. 65-1287	Haziran	107
F. O. 65-1288	Temmuz	108
F. O. 65-1289	1 Ağustos-16 Ağustos	109
F. O. 65-1290	17 Ağustos-31 Ağustos	110
F. O. 65-1291	Eylül	111
F. O. 65-1292	Ekim	112
F. O. 65-1293	Kasım-Aralık	113
F. O. 65-1314	1887 Ocak	114
F. O. 65-1315	Şubat	115
F. O. 65-1316	Mart	116
F. O. 65-1317	Nisan	117
F. O. 65-1318	1 Mayıs-18 Mayıs	118
F. O. 65-1319	19 Mayıs-21 Haziran	119
F. O. 65-1320	22 Haziran-22 Temmuz	120
F. O. 65-1321	23 Temmuz-21 Ağustos	121
F. O. 65-1322	22 Ağustos-22 Eylül	122
F. O. 65-1323	23 Eylül-31 Ekim	123
F. O. 65-1324	Kasım-Aralık	124
F. O. 65-1347	1888 Ocak-Şubat	125
F. O. 65-1348	Mart-Nisan	126
F. O. 65-1349	Mayıs	127
F. O. 65-1350	Haziran	128
F. O. 65-1351	Temmuz	129
F. O. 65-1352	Ağustos	130
F. O. 65-1353	Eylül	131
F. O. 65-1354	Ekim	132
F. O. 65-1355	Kasım	133
F. O. 65-1356	Aralık	134
F. O. 65-1377	1889 Ocak-Şubat	135
F. O. 65-1378	Mart-Mayıs	136
F. O. 65-1379	Haziran-Aralık	137
F. O. 65-1392	1890 Ocak-Mart	138
F. O. 65-1393	Nisan-Haziran	139
F. O. 65-1394	Temmuz-Eylül	140
F. O. 65-1395	Ekim-Aralık	141
F. O. 65-1412	1891 Ocak-Şubat	142
F. O. 65-1413	Mart-Nisan	143
F. O. 65-1414	Mayıs-Haziran	144
F. O. 65-1415	Temmuz-Eylül	145
F. O. 65-1416	Ekim	146
F. O. 65-1417	Kasım-Aralık	147
F. O. 65-1434	1892 Ocak	148
F. O. 65-1435	Şubat	149
F. O. 65-1436	Mart-Nisan	150
F. O. 65-1437	Mayıs	151
F. O. 65-1438	Haziran	152
F. O. 65-1439	Temmuz	153
F. O. 65-1440	Ağustos	154
F. O. 65-1441	1 Eylül-27 Eylül	155
F. O. 65-1442	28 Eylül-Ekim	156

Kırım Savaşı'ndan sonra, Avrupa toplumuna tekrar girmek isteyen Rusya, Çar'ın da ağırlığını koymasıyla Prens Gorçakof'un başbakanlığı döneminde ilk iş olarak serflik düzenini kaldırmıştır.¹ Amerika Birleşik Devletleri, 1856 yılında Rusya ile yaptığı bir anlaşma ile Sibirya'nın güneydoğu bölgesinde bulunan Amour Nehri'nde bir konsolosluk kurmuş ve 1861 senesinde yapılan anlaşma ile Amour Nehri vadisi ABD ticaretine açılarak, Bering boğazından geçen telgraf hatlarının birleştirilmesi sözleşmesi imzalanmıştır. Şubat 1865'te ise telgraf şebekesi kullanılmaya başlanmıştır.² Bu işbirliği ile ABD ticaretinin bu kanalla Mançurya, Çin ve Türkistan'a açılması düşünülmüştür. «Overland Russian-American Telegraphic Union» şirketi aracılığıyla telgraf hattının Rusya'nın Asya topraklarının güneyinde bulunan bir merkezden Moğolistan, Çin, İli [Doğu Türkistan] ve oradan Türkistan, Buhara ve Belh ile Afganistan, Kabil'e ulaşarak

F. O. 65-1443	Kasım	157
F. O. 65-1444	Aralık	158
F. O. 65-1460	1893 Ocak	159
F. O. 65-1461	Şubat	160
F. O. 65-1462	Mart	161
F. O. 65-1463	Nisan	162
F. O. 65-1464	Mayıs	163
F. O. 65-1465	Haziran	164
F. O. 65-1466	Temmuz	165
F. O. 65-1467	Ağustos	166
F. O. 65-1468	Eylül	167
F. O. 65-1469	Ekim	168
F. O. 65-1470	Kasım-Aralık	169
F. O. 65-1484	1894 Ocak-Şubat	170
F. O. 65-1485	Mart-Nisan	171
F. O. 65-1486	Mayıs-Haziran	172
F. O. 65-1487	Temmuz-Eylül	173
F. O. 65-1488	Ekim-Kasım	174
F. O. 65-1504	1895 Ocak-Mart	175
F. O. 65-1505	Nisan-Haziran	176
F. O. 65-1506	Temmuz-Eylül	177
F. O. 65-1507	Ekim-Aralık	178
F. O. 65-1528	1896 Ocak-Mayıs	179
F. O. 65-1529	Haziran-Aralık	180
F. O. 65-1547	1897 Ocak-Mart	181
F. O. 65-1548	Nisan-Ağustos	182
F. O. 65-1549	Eylül-Aralık	183
F. O. 65-1571	1898 Ocak-Şubat	184
F. O. 65-1572	Mart-Nisan	185
F. O. 65-1573	Mayıs-Temmuz	186
F. O. 65-1574	Ağustos-Ekim	187
F. O. 65-1575	Kasım-Aralık	188

¹ Prens Gorçakof, kendi ülkesinde serflik düzenini kaldırdıktan sonra, ABD iç savaşıyla ilgili Konfederallerin kölelik düzeni devam ettiği müddetçe tanınmayacakları tartışmalarına da katılması, bu sorunun iç gereksinimlerle beraber dış politika konusu olduğunu göstermektedir; National Archives, *Despatches from U.S. Ministres to Russia, 1808-1906* Mart 13, 1863-Aralık 28, 1865, Bölüm: 10-3-9, Mikrofilm no: M35, Rule No:20; bu belgeyi teminde bana yardımcı olan Hasan Vergil ile Hakan Sarıtaş'a teşekkürü borç bilirim.

² National Archives, *Dispatches from United States Consuls in Amoor River, 1856-1870* National Archives, Rule 2, V. 2.

buradan da Hindistan telgraf şebekesiyle birleşmek üzere Pencap'a uzatılması kararlaştırılmıştır.¹

Bu bölümü özetleyelim: Rusya, 16. yüzyıldan beri Kazan ve Astrahan hanlarından başlayarak Türkistan yönünde ağır ağır fakat sürekli bir biçimde ilerlemiştir. Zaman zaman aldığı yenilgileri kısa zamanda telaffi ederek ilerlemesine devam etmiştir. Kırım Savaşında Avrupa'yı karşısında bulan ve Sivastopol'da yenilen Rusya Paris Antlaşması'nın ağır şartlarını kabul etmiştir. Rusya'nın bu yenilgiden sonra Türkistan yönündeki ilerlemesinde de bir yavaşlama veya gerileme beklenebilirdi. Fakat tersine yaklaşık 15-20 yıl içinde bütün Türkistan işgali tamamlanıyor. Türkistan'ın ve Kafkasya'nın Hindistan yolu üzerindeki stratejik önemi parlamento tartışmalarında sık sık vurgulanıyor. Bununla beraber Paris Antlaşması'nın kabulü yönünde imza veren ve antlaşmanın Türkiye'deki Hristiyanların durumunun iyileştiği, Karadeniz'in tarafsızlaştırıldığı ve Türkiye'nin Avrupa'ya katıldığı gibi yönlerini ele alarak bir başarı olarak niteleyen Disraeli haberi veriyor: "...Rusya.. şimdi demiryolları inşa etmek ve ülkesinin en uzak bölgelerindeki kısımları birleştirmek üzeredir. Ve şüphesiz Orta Asya'daki entrikasına devam edecektir..."² Rusya'nın Paris Antlaşması'nı izleyen kısa süre içerisinde Türkistan'daki ilerleyişi, 16. yüzyıldan beri aldığı bölgelere göre oldukça hızlıdır ve normal tarihi akışından çok hızlıdır. Sanayi devriminin gerçekleşmesi, telgraf, demiryolu şebekeleri ve harp sanayiindeki gelişmeler, Rusya'nın bu yönüyle tarihi hızının çok üstüne çıkmasını açıklamada yardımcı unsur olarak dikkate alınabilir. Ancak bütün bu tür teknolojik gelişmelerin Türkistan veya Kafkas halkları için henüz meyvesi görülmemekle beraber, Avrupa'nın başta İngiltere olmak üzere diğer sömürgeci ülkelerinde daha ileri olduğu, aynı hızla durdurulması veya en azından yavaşlatılması düşünülebilirdi.

İgnatiev'in raporunda belirtildiği gibi, Rusya'nın Türkistan hanlıklarını önce birbirlerine düşürerek sonra da kendisi saldırarak gerçekleştirmiştir. Bu savaşlar karşısında sık sık İngiltere'den istenen yardımlar dikkate alınarak, bu savaşçı fakat modern silahlardan yoksun halklar desteklenerek en azından bu ilerleme yavaşlatılabilirdi. Halbuki yardım istekleri her zaman sessizce dinleniyor, zaman zaman oyalayıcı sözverilerde bulunuluyor, fakat hiç bir zaman her hangi bir silah, mühimmat ve benzeri yardımlarda bulunulmuyor. Rusya'nın Türkistan'ı işgal ederken, komşuluğun getirdiği sorunlar nedeniyle asırlardır birbirleriyle düşmanlığı olan feodal Türk hanlıklarının bu durumundan

¹ *Aynı yer*, 12 Nisan 1864'de yapılan anlaşma. Bu anlaşmaya konu olan Türkistan topraklarının büyük bölümünün henüz Rus işgali altına girmediğini hatırlatılm. 18 Şubat 1861 tarihli bir konsolosluk raporunda ise "Rusya'nın kuzey Hindistan'a yaklaşımı, uygar dünyaya ilgisinin gerçek bir dışavurulmasıdır, çünkü şimdiye kadar uygar dünya ticareti ve bilgisine çok az ülke ilgi duymuştur" denilmektedir.

² "The Treaty of Peace", *Parliamentary Debates* III-141, 5 Mayıs 1856, s. 2085.

yararlanarak, birbirleri aleyhine çeşitli düzen ve oyunlarla kışkırtarak başarıya ulaşması ile "bölgeye uygarlık götürme fonksiyonu" bağdaştırılamamaktadır.¹

Rusya Taşkent'i Alıyor (17 Haziran 1865)

1858'de Rus kışkırtmalarının sonucu Hokand'da çıkan karışıklıklar üzerine Hüdayar Han Buhara'ya kaçar, ağabeyi Molla Han yerine geçer ve Rusya bu arada Almatı'yi, 1860'da Tokmak'ı, 1862'de Pişpek'i alır.² Rusya'da serflikin kaldırılmasının ertesinde Rus köylüleri daha önce alınan Kazakistan'a yerleştirilmeye başlanmıştı. İgnatiyev'in Asya Masası başına gelmesinden sonra yapılan plan çerçevesinde, 1864 yılında yine Hokand Hanlığı'na ait Türkistan* (Yese veya Hazret-i Sultan), Evliya-Ata ve Çimkent kasabaları alındı.³ Gerçekte, Gorçakof bildirisi, bu işgallerle ilgili diplomatik prosedürün bir parçasıdır. Bildiri, endişelerini dile getiren ve durumu karşı çıkan ve çıkması beklenen diğer ülkelere Rusya'nın cevabıdır.

Bildiriden sonra ilk alınan bölge ise Taşkent'tir. İçeride çıkarılan karışıklıklar devam ederken⁴ Rus askerleri burayı kuşatırlar. Uzun süre halk şehri kahramanca savunur. Nihâyet Ruslar önceden satın aldıkları iki zengin tüccarın kale kapılarından birini açması sonucu şehre saldırırlar.⁵ Ve iki günlük sokak çatışmalarından sonra şehri ele geçirirler.⁶ Taşkent'in alınması ile ilgili Romanovsky, yazmış olduğu kitabında bazı komutanların Hokand ve Buhara emirleriyle olan mektuplaşma ve raporlarına da dayanan sayısal bilgiler verir.⁷

Rusların ilerlerken, Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıklarının ilişkileri, gerek üst düzeydeki görevlilerin hac gidiş dönüşlerinde kabul ve ihsanları ile gerekse yeni hanların bağılık bildirimleriyle ilgili mektuplaşmaları ve hediyeleşmeleri ile devam etmiştir.⁸ Hokand ordusunun Taşkent'te Ruslarla çatışmasından yararlanan Buhara Hanı, İgnatiyev'in daha önceki güvencesini de dikkate alarak hanlığın geri kalan kısmını işgal ve ilhak eder ve Hokand Hanı Seyyid Sultan Han öldürülür. Rusların saldırıya geçmelerinden önce Hokand Hanı, Seyyid Yakub Han Töre ismindeki elçisini Rusları ve Buhara Hanı'nı

¹ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. III (Ankara, 1950), ss. 408-411.

² Bayur, *age*, s. 407-408.

* Hokand'a bağlı olan ayrı bir Türkistan kasabası olup buranın asıl ismi *Yesedir*.

³ Bayur, *age*, s. 408.

⁴ Bunlar arasında Buhara emirinin Rusların tavsiyesiyle göndermiş olduğu ve Hokand'ın Buhara ile birleşmesi fikrinin önderi İskender beyin çıkardığı isyanı belirtmeliyim. Taşkent'i çok kolayca Rusya'ya teslim eden ve çekici konuşmaları ile halkı ayaklandıran bu hareket, bir tür Pan hareketi olup, bu tuzakla halk bölünmüş ve şehrin düşmesi kolaylaşmıştır.

⁵ Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 68.

⁶ Bayur, *age*, s. 408-409.

⁷ *The Central Asian Question* Bu kitabın özeti *The Times*in Berlin muhabiri tarafından İngilizce'ye çevrilerek, 16, 26 ve 27 Mart tarihlerinde yayımlanmıştır; F.O. 65-870.

⁸ Örneğin bkz. B.O.A., İrade Hâriciye, 3441, 3443 ve diğer bölümler; Arşiv Belgeleri, 60-75. Bu arada Buhara'da tutuklu bulunan üç İtalyan tüccarının serbest bırakılması için Buhara emiri nezdinde girişimde bulunulmuş (*İrade*, 11667) ve bunların serbest bırakılması üzerine Sultan'ın mektubu İtalyan gazetelerinde yayımlanarak kendisine teşekkür edilmiştir (11751).

şikayet etmek ve askeri yardım istemek üzere İstanbul'a göndermiştir. Elçi İstanbul'a geldiğinde aradan çok zaman geçmiş, temsilcisi olan Han öldürülmüş ve Taşkent düşmüştü.¹ Yeni Han Hudayar ise Buhara'nın memuru durumunda tekrar Hokand emiri olmuştur. Bu arada Hindistan Valisi aracılığı ile İngiltere'den de yardım istenmiş, fakat kendilerine mesafenin uzak olması nedeniyle yardım edilemeyeceği, bu konuda Rusya'dan açıklama isteneceği bildirilmiştir.²

Buhara emiri, Hokand'ın kendisine kalmayacağını, Rusların sözlerini yerine getirmeyeceğini anlayınca Petersburg'a elçi gönderir. Buhara emirinin Petersburg'a gönderdiği elçiye karşılık Çar da Garenkoff'u Buhara'ya 7 Rus ve 15 Kazak ile elçi olarak gönderiyor ve Çar, elçisi aracılığıyla emire şu mesajları iletiyor:³

1. Rusya'nın niyetini önceden sezerek Hokand'ın alınması ile ilgili Emir'e yardımcı olmasını protesto.

2. Ceyhun nehri kıyılarında, Rusya'ya bir askeri kışla inşası için izin verilmesi isteği.

3. Emir tarafından Rusya'ya, ülkesinden Herat'a giden bir yol verilmesi isteği.⁴

Bütün bunlar Buhara emirliği tarafından reddediliyor ve iki ülke savaşa hazırlanıyor. Taşkent'te üstlenen Kozak, Jargas, Gürcü ve Ermenilerden⁵ oluşan 5.000 kişilik Rus ordusu hazırlanıyor. Hokand ve Hive hanlıkları ile olan savaşlarında Buhara Emirliği'ni devamlı olarak tarafsız tutmayı başaran Rusya, Taşkent'i aldıktan sonra siyasetini değiştirdi. Bu arada Emir Muzaffereddin, Taşkent'i Ruslardan almak için bazı girişimlerde bulunduysa da bir sonuç alamadı, üstelik Ruslar gönderdiği elçilerle Buhara'dan karşılanması zor isteklerde bulundu. Buhara'ya saldıran Rus ordusu ilk olarak 1865 Eylül'ünde Pişkenti aldı.⁶

1866 Mart ayında Buhara ordusuna saldıran Rus ordusu yenilerek geri çekildi. Rus ordusunu izleyen Buhara askerleri yenilgiyi bozguna çevirdi. Bunun üzerine General Çernayev geri çağırılarak, önceki başarılarından dolayı maaşına zam yapıldı ve madalyalarla onurlandırıldı yerine ise Romanovskiy getirildi.

¹ Sadâret Tezkiresi, *İrade Fâriciye* 12493; Saray, *a.g.e.* ss. 68-69.

² Translation of a letter from the King of Kokan to the Honourable Company, (Shawal 1280 A.H.), *Political and Secret memoranda* 5/257, Hindistan Bürosu; John Lawrence'ten Hokand hanına, 5 Aralık 1864, 21 Şubat 1865, *Political and Secret Memoranda* 5/257, Hindistan Bürosu; Saray, *a.g.e.* ss. 71-73.

³ F.O. 65-868, Gulam Rabbani'nin Mektubu, 13 Ocak 1866, s. 2. Bu mektup, bir süre sonra Rusya ile savaşacak olan Buhara'nın bu duruma nasıl geldiklerini anlatarak, askeri güçleri hakkında bilgi verir.

⁴ Görüldüğü gibi, sık sık gündeme gelen esirler ve köle ticareti ile ilgili herhangi bir madde yoktur.

⁵ F.O. 65-868, Gulam Rabbani'nin Mektubu, 13 Ocak 1866.

⁶ Özcan Mert, "Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)" *T.K.A.E.c.* XV, sayı 1-2 (Ankara, 1976), ss. 93-107.

Mayıs ayında beklenmedik bir saldırıya uğrayan Buhara ordusu yenildi ve Ruslar Hoçent'i aldılar.¹ Aynı yıl içerisinde Ora Tepe, Cizzak ve Yeni Kurgan'ı aldılar. Daha önce, Hokand'ın toprakları işgal edilirken yardım edeceği yerde Buhara Hanı'nın da buraya saldırdığı gibi, bu sefer de Buhara'nın toprakları işgal edilirken Hokand Hanı Rusları kutladı.²

Daha önce İgnatiyev'i çok iyi karşılayan, Ruslardan Hokand aleyhine destek sözü alan, fakat Hokand'ın önemli bir kesiminin işgali tamamlandıktan sonra sıranın Buhara'ya geldiğini anlayan Emir Muzafferredin, Ruslara karşı yardım istemek üzere Buhara Müftüsü Muhammed Parsa Efendi'yi İngiltere ve Osmanlı'ya elçi olarak gönderdi. Emir'in Osmanlı ile beraber İngiltere'den yardım istemesinin altında, Rusların ilerlemesinden, Hindistan'a yaklaşmasından İngilizlerin de rahatsız olacağı, bu yüzden kendi çıkarları için kesinlikle yardım edecekleri ümidinin bulunmasıydı. 1867'de Kalküta'da Sir Lawrence ile görüştü; fakat yardım istekleri reddedildi.³

Kırım Savaşı ve Paris Antlaşmasından yaklaşık on yıl geçtikten sonra Ruslar Türkistan'ın önemli bir kısmını almışlardı. Bununla ilgili İngiltere'de de önemli tepkiler, hükümet politikasını eleştiriler sözkonusuydu. Her ne kadar, Avam Kamarası'ndaki tartışmalarda, örneğini verdiğimiz gibi, muhalefet de Türkistan'ın işgaline karşı değil idiyse de Rusların Afganistan ve ilerisi için güvence vermeleri yahut Afganistan'ın tarafsız bölge olması için bir antlaşma yapılması yönünde ısrarlı istekleri vardı.

Buhara emiri hem Kraliçe'ye hem de Rus saldırısı tehlikesine daha yakın olduğunu zannettiği Hindistan Valisi'ne birer mektup yazdı. Kraliçe'ye yazdığı mektupta olayların gelişmesini ve 'Rusların sahtekarlığının kurbanı olduğundan' sözettikten sonra askeri yardım, özellikle subay yardımı istiyor.⁴ Bölgenin sorunlarını daha iyi bilip, özellikle Hindistan'a yönelik tehlikeyi daha iyi kavrayacağını tahmin ettiği Hindistan Valisi'nin ise bu konuda aracı olmasını ve yetkisi dahilinde yardımını istiyor.⁵ Elçi, emirin mektubundan başka, valiye, sözlü olarak da durumu anlatmaya çalıştı. Fakat, Vali'nin beklenmedik sorularıyla karşılaştı: 1842'de Albay Stoddart ile Yüzbaşı Conolly'nin öldürülmelerine niçin engel olmamışlardı. Muhammed Parsa, bu olayı üzüntü ile hatırladıklarını, fakat 25 sene önce hadise cereyan ettiği zaman ne kendisi ne de bugünkü emir sorumluluk mevkiinde idi. Sorumluları etkileyecek bir görevleri de

¹ Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 76.

² Mert, a.g.m., s. 96.

³ Aynı yer, s. 97.

⁴ Translation of a Letter from the Shah of Bokhara to Her Majesty the Queen of England and India, *Political Secret Memoranda* 5/560, Hindistan Bürosu, Londra; Saray, *a.g.e.*, ss. 76-77. Buhara Hanı'nın mektubu ile ilgili ayrıca bkz.: F.O. 65-869, St Petersburg, 2 Temmuz 1866.

⁵ Translation of a Letter from the Seyeed Ameer Muzaffar, Shah of Bokhara to The Governor General, - Rabiü's-Sani 1283 A.H., *Political Secret Memoranda* 5/560, Hindistan Bürosu, Londra; Saray, *a.g.e.*, s. 77.

yoktu. Vali hana gönderdiği mektubunda, "...sizlere faydalı olacak bir tavsiyede veya yardımda bulunmam mümkün değil."¹ diyor.

Buhara elçisinin bundan sonra İstanbul'da da İngiliz elçisi ile ilişkileri oluyor. Sir Henry Elliot'tan Kraliçe'ye gönderilen mektuba cevap verilmesi için yardımını istiyor. İstanbul'daki İngiliz Sefiri'ne verilen talimat şöyle:

"Buhara Emiri'nin Rus işgaline karşı yardım isteyen başvurusuna Hindistan Genel Valisi Lawrance'in verdiği cevap hükümetimizce yeterli görülmüştür. Diğer taraftan İngiliz kamuoyu Albay Stoddart ile Yüzbaşı Conolly'nin trajik sonlarını henüz unutmuş değil. Bunun için, İngiliz hükümeti, Buhara Emirliği ile, mektuplaşma yolu ile de olsa, bir ilişkide bulunmayı uygun görmemektedir."²

Muhammed Parsa Efendi, 1867 Eylül'ünde geldiği İstanbul'da emirin gönderdiği özel mektubu Padişah'a sundu.³ İstanbul'da ileri gelenlerin tavsiyesi üzerine Londra'ya gitti, fakat bir sonuç alamadı.⁴ Hac görevini de yerine getirdikten sonra tekrar İstanbul'a döndü. Biri Buhara Kuşbeyi [baş vezir] Muhammed Şah'ın yazdığı, diğeri ise Sadrazam Mehmed Ali Paşa'ya yazılıp başta Emir olmak üzere 14 devlet büyüğünün mührü bulunan iki mektubu sundu. Bu mektuplar, Türkistan'ın durumunu kısaca anlattıktan sonra, şöyle der:

"Halife, İslam dinine uyarak Rusya'ya bir muhtıra göndersinler. Ümid olunur ki buradaki Rus kafiri az bir teşebbüsle yenilir ve aciz kalır.. Rum'un (Osmanlı'nın) vezirleri ve uluları buna meyil gösterirlerse, Allah bu belayı Müslümanların üzerinden uzaklaştırsın."⁵

Buhara Hanlığı'nın Osmanlı'dan yardım isteyen mektupları, Padişah'ın emri ile hükümet ve Meclis-i Mahsus'ta 1868 Mayıs ayında görüşülmeye başlandı. Görüşmeler devam ederken Rusya ile Buhara arasında yeniden harp çıkınca Emir'in barış yapmak zorunda kaldığı haberi geldi.⁶ Rus birlikleri Buhara'ya doğru ilerlerken, Emir'i dinlemeyen kumandanlar ricate başlamışlar, daha sonra bu ricat paniğe dönüşmüştü. Ruslar da bu fırsatı değerlendirerek savunmasız kalan Semerkand'ı işgal etmişler. (14 Mayıs 1868). Bunun üzerine Buhara Hanlığı Rusların yüklü tazminat isteklerini kabul ederek, barış yapmış.⁷ Bu haber üzerine, Buhara elçisi, ülkesine dönmesi için izin verilmesini, Hükümetin ve Halife'nin nasihatlarını Buharalılara antalmak için Osmanlı'nın Buhara'ya bir elçi göndermesini, bunun için de aslen Buharalı olan ve İstanbul'da Özbek

¹ From the Governor General of India, the Viceroy of Her majesty the Queen of England and India, to His Majesty the Ameer of Bokhara, Fort William, 24 Ocak 1867, *Political and Secret Memoranda* 5/560, Hindistan Bürosu; Saray, a.g.e, s. 78.

² F.O., to Elliot, nr. 26, 23 Ocak 1868, *Secret Home Correspondence, Political and Secret Memoranda* 3/1868, Hindistan Bürosu; Saray, a.g.e, s. 79.

³ B.O.A. *İrade Hâriciye*, 13271; *Arşiv Belgeleri*, 76.

⁴ Mert, a.g.m., s. 97.

⁵ *Aynı yer*, 98-99.

⁶ Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 83.

⁷ Ruslar Hocent, Ora Tepe, Semerkand ile Katta Kurgan'ı alacaklar, ayrıca kendilerine 500.000 tilla harp tazminatı ödenecek. Bu meblağ ödendikten sonra Semerkand ile Katta Kurgan Buhara Emirliği'ne iade edilecek. 1870'te bu tazminat ödendi, fakat Ruslar antlaşmalarına riayet etmediler ve adı geçen yerleri iade etmediler; Mert, a.g.m., s.102.

Tekkesi Şeyhi Süleyman Efendi'nin yazılı olan tavsiyeler ile, Osmanlı Devleti'nin elçisi olarak ve Buhara şivesine ve geleneklerine vakıf birisi olduğundan Buhara'ya gönderilmesini ister.¹ Bu tezkire üzerine Buhara Emiri'ne yazılan Name-i Hümayun'da, mesafenin uzaklığı nedeniyle yardım edilemediği belirtilip; devletin güçlenmesi için tebaanın da zenginleşmesi, devletin yönetiminin düzenli ve hukuka dayalı olması gerektiği, komşularla iyi ilişkiler kurulmasına bağlı olduğu bildirilerek hediyeler gönderilmiştir.²

Türkistan'daki Rus ilerlemesinden günü gününe haberdar olan İngiliz parlamentosunda bir soru gündeme gelmektedir. 28 Mayıs 1868'de Avam Kamarası'nda Henry Rawlinson Dışişleri Bakanına Rusya'nın Buhara'ya düşmanca saldırıları ve bunun nedenleri hakkında bilgileri olup olmadığını soruyor. Buhara Hanı'nın daha önce Hindistan Valisi ile Kraliçe'ye gönderdiği mektuplara, burada anlatılan konular ile yardım isteğinin geri çevrilip, Rusların kucağına bırakıldığı gerçeklerine rağmen Lord Stanley, bu soruya karşılık yaptığı konuşmada, doğrudan Rus görüşlerini dile getirerek, *Journal St. Péttersbourg*'un 22 Nisan tarihli haberini olduğu gibi aktarır. Bu habere göre Buhara-Rus sınırındaki bazı Buharalı kabileler Rus bölgesine sıkıntı ve rahatsızlık çıkardığından bunların uyarılması gerekmektedir. Bunun haricinde herhangi bir askeri operasyon sözkonusu değildir.³ Aynı konuya değinen 20 Şubat 1869 tarihli Sadaret tezkiresi, Rus ilerlemesi karşısında İngiltere'nin çıkarının Türklere yardım etmemekten yana olduğunu belirterek şöyle der:

"..Hindistan'a Rusyalıların yaklaşması nedeniyle İngiltere devletinin manevi yardımı önceleri ümit olunurken sonra Rusyalı onlara da güvence verip Buharalıları olan saldırısının Hindistan'a tecavüz niyetiyle olmayıp yalnız o bölgeyi düzen altına alarak ticaret alanını genişletmek olduğunu ileri sürmüş ve bu suret İngilterelinin çıkarına da uygun görülmüş olduğundan İngiltere'nin onlara yardımı ve Rusyalıya muhalefeti ümidi kalmamış idi.."⁴

Türkistan hanlıkları, Rus işgaline karşı direnmeye, Bab-ı Âli'den ve İngiltere'den yardım aramaya çalışırken, Ruslar kararlı bir işgal ve ilhak siyaseti izlemekteydiler. Daha önce Türkistan'la ilgili sorumluluklar Orenburg Genel Valiliği'nden idare edilirken yeni işgallerden sonra 1867'de Türkistan Genel Valiliği kuruldu ve General Kaufmann bu bölgenin kurucu valisi oldu. «Türkistan Genel Valiliği» ile "Türkistan" sözcüğü bölgenin tarihinde ilk defa idari birim adı olarak kullanılmaktaydı.⁵

İsteği yerine getirilen Muhammed Parsa ve Şeyh Süleyman efendiler, 1869 baharında İstanbul'dan ayrılarak Buhara'ya gittiler. Gönderilen tavsiyeler, mektuplar ve hediyeleri alan Emir, 1871 baharında Şeyh Süleyman Efendi ile

¹ B.O.A., İrade, M.M., 1510 mükerrer; Mert, a.g.m., ss., 103-104.

² B.O.A., İrade, M.M., 1510 mükerrer, lef 4.; Mert a.g.m., ss. 105.

³ *Parliamentary Debates* 28 Mayıs 1868, III-192, s. 955.

⁴ İrade, M.M., 1510; Saray, a.g.e., ss. 85-87.

⁵ *Great Soviet Encyclopaedia* Üçüncü Baskı, C. 26, s. 458.

Buhara ulemasından Seyyid Mir Abdülhay Efendi'yi kendi elçisi olarak İstanbul'a gönderir. Buhara'nın kurtuluşu için Osmanlı Devleti'nden istenen konularla ilgili birlikte hazırladıkları yazıyı Sadaret'e sunar. "...çağın gereklerinden olan gelişmeler ve yeniliklere kavuşmayı gerçekleştirmek için eğitim, sanayi ve çeşitli savaş aletleri yapımı ile hukuk ve devlet düzeni konularında eğitim verecek öğretmen ve bunlar için gerekli malzemenin gönderilmesi" şeklinde başlayan yazıda¹ yer alan başlıca talepleri şöyle özetleyebiliriz:

İdadiye, Rüşdiye, Harbiye ve Tıbbiye okullarında okunan bilim ve fenlerden anlayan ve her türlü yeni silahların yapımını bilen usta öğretmenler gönderilmesi. Diğer fenlerle beraber özellikle enerji, yer katmanları, madencilik ve mühendislik konularında teori ve uygulama ile ilgili zorunlu bilgilere sahip öğretmenler ile gerekeli alet ve edevat gönderilmesi. Bütün bunları yönetecek bilgi ve görgü sahibi bir elçinin Buhara'ya atanması. İngiltere ve bölge ülkelerinin kendi çıkarları için Buhara'ya yardımcı olmaları konusunda mektup yazılması isteği. Afganistan'la dostça geçinip birbirlerine destek olmalarını tavsiye eden bir mektup yazılması ve Kabil'e, dostça geçinmeyi tavsiye eden bir elçi gönderilmesi. Bunlardan başka, İslam halklarının yabancıların saldırılarından kurtulması için her türlü düşünce ve tavsiyelerinin bildirilmesi isteğinde bulunulur.²

Türkistan'daki Rus ilerlemesi, İgnatiyev ve Gorçakof'un görev ve programları ile devam ederken ve Türkistan hanlıklarının bu saldırılara karşı koymak için Osmanlı ile önemli ilişkileri görülürken Rus hariciyesinde önemli bir gelişme görülmektedir. Asya Masası Şefi olan General İgnatiyev Rusya'nın Osmanlı Devleti nezdindeki sefiri olarak 1865'te İstanbul'a geliyor. Balkanlardaki halkları kışkırtarak Osmanlı'nın başına yeni sorunlar açıyor. Bunun sonucu olarak ta, kendi sorunlarıyla uğraşan Osmanlı'nın Türkistan'a yardımı veya desteği daha da zorlaşmış oluyor. Balkanlardaki gelişmelerden bazıları şunlardır: 1869 yılında yeni Sırp Anayasası kabul ediliyor ve 1870 yılında Bulgar Eksarhlığı kuruluyor. 1870 yılında Rusya, Kırım Savaşı'ndan sonra Londra Konferansı'nda alınan, Rusya'nın Karadeniz'de donanma bulundurabilmesi gibi önemli hükümlere ek olarak, 1856 Paris Antlaşması'nın diğer kararlarını da tanımadığını ilan ediyor. 1869 yılında Süveyş Kanalı'nın açılması ile Osmanlı'nın bu bölgesinde de yeni sorunlar olgunlaşmaya başlanıyor. 1872 yılında İran, İngiliz Reuter'a yarı imtiyaz vererek, İngiltere'nin

¹ B.O.A., *İrade, Hariciye* 15225; *Arşiv Belgeleri* 79.

² Saray, *Türkistan Hanlıkları*, ss. 88-90.

yanı sömürgesi haline geliyor. 1869 yılında ise İngiltere ve Rusya, Afganistan'ın Hindistan ve Türkistan arasındaki önemli bir bölgesini taksim ediyor.¹

İngiltere ile Rusya'nın bu antlaşmayı yaptıkları dönem, Türkistan'daki Rus ilerlemesinin en hızlı olduğu yıllardır. Muhalefet, Afganistan'ın tampon bölge olması yönünde Rusya ile antlaşma yapılması için iktidara baskı yaparken, iktidar böyle bir şeyin gereksiz olduğunu söylemekte, bununla beraber temaslar sürmekteydi. İşte bu esnada Afganistan'ın Hindistan ve Türkistan arasında kalan önemli bir bölgesi iki ülke arasında paylaşılmış, hem muhalefetin isteği bir parça yerine getirilmiş, hem de iktidar ülkesine toprak kazandırmıştır.

Hive Hanlığının İşgal Edilmesi (24 Ağustos 1873)

Hokand ve Buhara hanlıkları egemenliği altında bulunan birçok şehir ve kasabayı kontrolü altına alan Rusya'nın Türkistan'da egemeneliğine resmen son verdiği ilk hanlık Hive'dir. Rusların Hive'yi işgal hazırlıkları içinde olduğunu haber alan Hive Hanı Seyyid Muhammed Rahim, Osmanlı ve İngiliz yetkililere başvurarak bunun önlenmesini istemiştir. İngiltere bazı diplomatik girişimlerde bulunmakla birlikte, gerekli olan askeri ve teknik yardımdan kaçınmıştır.

Orenburg'dan hareket eden Rus birlikleri doğudan, Kafkas Valiliklerine bağlı olanlar ise batıdan, General Kaufmann'ın komutası altında,² 1873 Nisan ayında Hive'ye yaklaşınca Muhammed Rahim Han, elçiler göndererek, kendisinin Rusya'ya karşı düşmanca bir tutumu olmadığını, ülkesinin niçin işgale kalkıldığını anlayamadığını, kan dökülmeden barış yapılmasını istediklerini bildirmesine rağmen, bu istek geri çevrilmiştir. Rus kuvvetleri yol üzerindeki bütün yerleşim merkezlerini yerle bir ederek Hive'ye yaklaşırken bütün stratejik noktalarda Hive ordularını yenmiştir. Han tekrar elçiler göndererek istedikleri şartlarda antlaşma yapılmasını istemişse de Ruslar buna yanaşmamışlardır.³

Haziran ayında şehri işgal eden General Kaufmann çok ağır tazminatla barış yapmayı önerdi. Bunu ödeyemeyen Hive halkına karşı, Kaufmann askerine şu emri verdi:

"Çıktığınız bu seferde kadın-erkek ve yaş farkı gözetmeden onları ezecek ve öldüreceksiniz..."⁴

Bu sefere katılan Rus subaylarından birisi şöyle der:

¹ Martin Greenwald Associates, *Historical Maps on File* (New York, Facts on File Publications, 1984), s. 8.025. Kaynak, "aralarında gizli bir antlaşma yaparak" ifadesini kullanır. Afganistan'ın bu bölgesinin taksimi sonucu, Buhara ve Afganistan'daki Rus-İngiliz nüfuz alanları ve görüşmelerin değerlendirilmesiyle ilgili bkz.: Bayur, *Hindistan Tarihi* ss. 418-419.

² Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 232.

³ Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 92-96.

⁴ Eugene Schuyler, *Türkistan: Notes of Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja* (New York, Frederick A. Praeger Publishers, 1966), ss. 358-359. İlk baskısı 1877'de, Londra'da yapılan bu eser, İstanbul'da *Musavver Türkistan, Tarih ve Seyahatnâmesi* adıyla Türkçeye tercüme edilerek aynı yıl basılmaya başlanmıştır. Aslı iki cild olan eserin sadece Birinci Cild'inin 255. sayfasına kadar bölümü tercüme edilmiştir; aktaran, Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 232, n. 243.

"Türkmenlerle [Hive seferinde] karşılaşmaya başlayınca daha önce verilen katliam emri bize yeniden hatırlatıldı. Biz de önümüze çıkan her Türkmeni küçük-büyük, erkek-kadın demeden öldürdük. Hattâ Kazaklar¹ o kadar korkunç hareket ettiler ki, çocukların ve kadınların yalvarmalarına aldırmadan hepsini katlettiler."²

Her türlü engelleri aşarak, Rus askerlerinin yaşlı, kadın ve çocuk farkı gözetmeden yaptıkları uygulamayı gören ve muhabiri olduğu *New York Herald*'da yazan MacGahan bu nedenle bir gazetecilik kahramanı oldu.³

Rusya'nın Hive'yi işgaliyle ilgili, Rus esirlerinin köle pazarlarında satılmasını önlemek, şeklinde daha çekici ve uygar bir gerekçenin kullandığı dikkat çeker. Avam Kamarası'nda yapılan konuşmalarda ve birçok kaynaklarda, Rusya'nın Hive'deki esirlerini kurtarmak için bir sefer tertip ettiğini, çünkü Hive'de halen kölelik düzeninin devam ettiğini, üstelik kendi yurttaşlarını esir ederek köle pazarında satan Hive'yi cezalandırmanın uygarlığın bir gereği olduğundan sözedilir.⁴

Gerçekten de Hazar denizinden başlayarak Türk hanlıklarının bulunduğu bölgelerde, özellikle dağlık ve yerleşim alanı olmayan bölgeler, seyahat ve ticaret için son derece tehlikeli, baskın ve talan kabilelerinin insafı altındadır.⁵

¹ Rus askerleri için İngilizcede kullanılan hem "Cossack"ın hem de bir Türk boyunun ismi olan "Kazakh"ın karşılığı Türkçe'de bir sözcük ile "Kazak" ile ifade edilmektedir. Sözcüğün gelişinden anlaşıldığı gibi burada kastedilen Rus askerleridir.

² Schuyler, *a.g.e.*, s. 360; MacGahan, *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva* 1874 (Londra, 1876), ss. 362-366; Saray, *a.g.e.*, s. 96.

³ Januarius Aloysius MacGahan, *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva* 1874. MacGahan, Rusların gazetecilere koyduğu ambargoya rağmen, General Kauffmann komutasındaki sefere katılıyor ve gördüklerini gazetesine yazarak günün kahramanı haline geliyor; *Who is Who in America* Historical vol., 1607-1896, (Illinois, Marquis' Who's Who, 1963), s. 327. MacGahan'ın bu eseri *Musavver Hive Tarih ve Seyahatnâmesi* adıyla Türkçe'ye çevrilerek 1875'de basılmıştır; aktaran, Togan, *Bugünkü Türki* s. 232, n. 242. Schuyler'in belirttiğine göre, daha önce kimsenin yapmadığını yapan ve Rus katliamını yerinde görerek korkusuz bir biçimde gazetesi *New York Herald*'de yayımlatan MacGahan ünlü Rus komutan Skobelev ile dost oluyor; *Dictionary of American Biography*, VI, 45-46. Beşinci bölümde temas edeceğimiz gibi, MacGahan'ın diğer gazetecilik kahramanlığı, 93 Harbi öncesinde Bulgaristan'da yapılan katliamı Schuyler ile birlikte Batı kamuoyuna duyurmasıdır. Ancak Hive'deki sistemli katliamın aksine Bulgaristan'ın bir kaç köyünde Çerkezlerin gerçekleştirdiği katliam nedeniyle hemen Bulgaristan'ın bağımsız olması gerektiğini savunan (*Aynı yer*, s. 46) yazarın, daha önce bağımsız bir devlet olan Hive'nin bağımsızlığının iadesi için Rusya aleyhine bir çabasına raslamıyoruz.

⁴ Meselâ bkz. Richard A. Pierce, *Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule* (Berkeley, Los Angeles, University of Cal. Press, 1960), ss. 29-34. Ayrıca *Parliamentary Debates* Üçüncü Seri, cilt 229, s. 117 ve diğer kısımları. Hive'nin alınmasının Rusya'nın ekonomik çıkarları açısından değerlendirmesini bir Rus gazetesinden aktarabiliriz. Rus hükümeti, bu yıllarda, Hazar denizi, Türkistan ile Karadeniz'deki Krosnovolsky arasında sağlam bir ticaretin bir an önce kurulmasının çarelerini araştırmaktadır. Rus Ticaret ve Endüstrisini Teşvik Kurumu, Samara ve Orenburg'dan Taşkent, Buhara ve Hive'ye götürülebilecek mallar ve bu bölgelerden taşınacak tarım ve diğer hammaddelerin Rus ekonomisine yapacağı katkıyı her fırsatta dile getiriyor. 16 Ekim 1869 tarihli, "Hasta Rusya" adlı makalede (gazete ismi yok) Rus tüccar ve kapitalistlerinin güçlerini bu yeni bölgede ispat edecekleri hatırlatılır. F.O. 65-871, S. Mitchell'in tercümesi.

⁵ Bu konudaki örnekler için başta Armenius Vambery, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi* olmak üzere özellikle seyahat eserlerine bakınız. Vambery, Rus yayılmasını bu açıdan, şöyle özetler: "...Rusların başlıca iki amaçları vardı: Birincisi eşkiyalığın kimi yerlerde mahvettiği ticareti yeniden canlandırmak; diğeri de, kimi yerli kabilelerle dostane ilişkiler kurarak, kendilerine düşmanlıkta direnmesi muhtemel kabileleri sindirmek üzere, ileride onların yardımlarını sağlamaktır"; s. 43. Buhara civarının emniyeti ile ilgili ise şöyle demektedir: "Buhara Emiri'nin buyrukları gerektiği gibi yerine getirildiğinden, bu yollar tam bir güvenlik içindeydi. En küçük

Aslında bu yıllarda, dünyanın diğer bir çok ülkelerinde hatta gelişmiş uygar devletlerde dahi yol kesicilik, korsanlık, yol güvensizliği, özellikle ırk ayırımına dayanan köle düzeni sözkonusuydu. Bununla beraber, daha 1735'te, Sibirya'dan gelen baskınlara karşı Kazak Hanı'nın Rusya'dan yardım istemesi, Rusya'nın buna karşılık Orenburg'da kale inşa etmesi ile bütün yükümlülüklerini yok sayarak Kazak Hanı'nı oyuna getirmesi ile başlayan dönemde, Rusya'nın Türklere karşı yaptığı muamele eski haydut ve çapul kabileleri gibi, kuralsız, hukuk dışı, kan dökücü ve soyguncudur. Sık sık Türkmen kabilelerinin baskınından söz edildiği halde, Rusya işgale yerleşik hayatın geçerli olduğu Taşkent, Buhara, Hive ve Hokand'dan başlamıştır.¹ Eşkiyalığın en yoğun olduğu bölgeler ise İran ve Afganistan sınırlarına yakın kısımlardır, ki buralar da büyük ölçüde Rus ve İngiliz etkisi altında bulunmaktaydı. Örneğin Türkmen oymaklarından Yamudların eşkiyalığı bir türlü bırakmayan bir kolu, bu eşkiyalığı nedeniyle diğer boylar kendisine düşman olduğu için İran uyruğuna kabul edilmiştir.²

Öte yandan, Kaşgar devleti de kuruluşundan kısa bir süre sonra bölgede çağdaş bir devlet özelliğine sahip olmuştur. Bu devletin kuruluş aşamasında, Çin'deki Mançu hanedanının yıkılmasının doğurduğu boşluk vardır. Devletin kısa ömrü esnasında buraya seyahat eden İngiliz ve Rus tüccar ve gezginler halkın ve devletin uygarlık düzeyinden, köprüler ve yolların hızla imar edilmiş olmasından, genel barış ve düzenin kurulmuş olmasından, değil şehirlerde dağlarda bile şiddet olaylarının duyulmamasından ve halkın her yerde silahsız dolaşmasından özenerek sözeder.³

Doğu'nun Hollandası olarak nitelenen son derece düzenli ve uygar bir devlet olarak daha kuruluş yıllarında dikkat çeken Kaşgar, Rusya ve İngiltere'nin parasal ve askeri desteği ile Çin tarafından ortadan kaldırılıyor. Bu dönemde, Petersburg'da da 200 Türk tüccarı haksız yere, sırf siyasal baskı yapılmak üzere hapse atılıyor ve bunların kurtarılması için Buhara Hanı Petersburg'a Hacı Necmüddin'i elçi olarak gönderiyor.⁴ İşgalden sonra, Rusya'nın çeşitli gerekçeler ile köylerinden, yurtlarından alarak maden ve sanayi bölgelerine gönderdiği kimseler ancak sakatlanınca serbest bırakılabiliyor, genellikle gittikleri ocaklarda veya yolda ölüyorlardı. Bütün bunlarla beraber, Rusya'nın işgal programında, esir ticaretini durdurma ve güvenliği sağlama gibi bir amacı olsaydı, Hazar denizinde donanmasını inşa ettikten sonra önce Hazar denizinin

kervanlar, hatta tek başlarına yolculuk yapan gezginler bile, bir baştan öbür başa kadar hiç bir kazaya uğramadan dolaşabiliyorlardı..", s. 188.

¹ Türkmenlerin yoğun olduğu bölgeden Hive sınırlarına geçerken Vambéry'nin saptamaları için bkz. *Age*, 101.

² Vambéry, *age*, s. 48.

³ Showers, C.L., Col. *Central Asian Question* (Londra, Henry S. King, 1869); s. 3; bu kitapçık sadece belirli kimselere dağıtılmak üzere basılmıştır; F.O. 65-870.

⁴ F.O. 65-868, 13 Ocak 1866.

doğu kıyılarından, yani Türkmenistan'dan başlardı. Ve bu amaçla hareket edecek olsaydı, orada bulunan ve güçleri nisbetinde belli bir dereceye kadar güvenliği sağlayan hanlıklarla bu yönde işbirliği yapar, etkili olamadıkları dağlık ve yerleşim alanı dışında bulunan bölgelerde de güvenlik daha kolayca sağlanmış olurdu.

Rusya'nın Hokand ve Buhara topraklarında başladığı halde, buradaki işgali tamamlanmadan önce Hive'yi ortadan kaldırmasının nedeni ile esirler sorununu birleştiren Mehmed Emin Efendi¹ şöyle demektedir:

"Buhara ve Hokand arasındaki düşmanlık, birleşemeyecekleri ve Rusya aleyhine hareket edemeyeceklerini ispat edince Rusya devleti olanca gücü ile Hive üzerine yüklendi. Bunun için Orenburg ile Taşkent arasında mükemmel posta yolları açarak ve gereken yerlere hanlar inşa ederek, Taşkent'e çok miktarda asker yığmağa başladılar. Yıllardan beri yapılan savaşlar sonunda ele geçirilen Rus ve Acem esirleri Hive'ye getirilip satılmış, bunların hemen hepsi görünüşte Müslüman olmuştu. Bir kısmı ise hana yaklaşma fırsatını bulmuşlardı. Ruslar aslen Acem ve Rus olan saray halkından çoğunu elde ederek amaçlarını gerçekleştirmeye başladılar. Asıl saldırıya sebep olarak da sonradan Hivelilere satılmış olan birkaç Rus esirinin iadesi isteği oldu.

Rusların bu saldırılarındaki başarılarının altında ise Hive sarayı ile ilişkileri bulunan ve görünüşte Müslüman olmuş olan Rus ve İranlı esirler büyük rol oynamıştır. Bunların birçoğu hem Han'a yaklaşmış hem de saraydaki önemli kişileri elde ederek devlet sırlarına vakıf olmuş, ülke politikasını yönlendirmişlerdir. Ruslar Hive'ye yaklaşırken bile, bu kişiler Mehmed Emin Han'ı, Rusların çölü geçmesinin imkansız olduğunu, çölde kırılacaklarını söyleyerek hazırlık yapmasının gereksiz olduğuna ikna ettiler ve Han hiç bir hazırlık yapmadı. Rusların harekete geçmesinden sonra, İngiltere'den yardım isteyen Hive hanına İngiltere'nin yardımı, Rusya ile anlaşma tavsiyesi oldu. Bunun üzerine Rusya ile anlaşmak üzere elçi gönderince General Kaufmann bu elçiyi kabul etmedi. Ve Ruslar askeri saldırıya geçer geçmez, Hive'de bulunan yaklaşık yetmiş seksen bin esir derhal sarayı işgal etti ve Mehmed Rahim Han da kaçarak Hive'yi Ruslara teslim etti."²

"Daha sonra Han'la bir antlaşma yapan Kaufmann onu çok ağır bir tazminat ödemeye mahkum etti. Ayrıca Rus tüccarları için her türlü kolaylık ve vergi bağışıklığı tanınırken, yerli tüccarlar hem ihracat, hem de ithalat için yüzde ikibuçuk vergi ödeme yükümlülüğü altında kaldılar. Bu antlaşma ile de Hive'de Rus ticareti hızla gelişirken, yerli ticaret çökmüştür."³

¹ Mehmed Emin Efendi, 1877 yılında İstanbul'dan ayrılarak Hazar Denizi'nin doğu bölgelerine, Hive, Taşkent, Buhara ve Kaşgar'a kadar gitmiş, bu yolculuğun Hive'ye kadar olan bölümünü, hatırat halinde yazmış, buradaki Türkmenlerin adetlerini, inançlarını, sosyal yapıyı, saray düzenini anlatmıştır; *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat* Yay., Rıza Akdemir (Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986), s. 149.

² Mehmed Emin Efendi, *age*, s. 150.

³ Aynı eser, s. 151. Hive Hanı'nı Rus Çarı'nın vassalı ve Rus Çarı'nı bütün Türkistan'ın tek hakimi olarak ilan eden bu antlaşma için bkz.: MacGahan, *age*, ss. 368-413; Saray, *Türkistan Hanlıkları*, ss. 97-98.

Ruslarla başedemeyeceğini anlayan Buhara ve Hokand hanları daha önce birer elçi göndererek Taşkent'te bulunan Romanovsky ile barış şartlarını görüşmek isterler. General, bunlara hemen bir cevap vermeyip, hükümetinin kendisinden Türkistan'ın kalan kısmını nüfuzu altına almayı istediğini söyler.¹

Hokand sorununa gelince, bu sıralarda Romanovsky Nemengan'ı da ticari önemi ile orman ve maden bakımından zenginliğinden dolayı ilhak etmek üzere hükümete tavsiyede bulunmaktadır.²

Buhara Emiri Muzaffar, aslında 1868 Haziran ayında Zire Bulak savaşında ülkesini kaybetmiş durumdaydı. Bu savaşlarda, Emir'in ordusunda önemli mevkilerde Rus ajanları bulunmaktaydı. Emir'in süvari askerinin komutanı, görünüşte Müslüman olup Osman adını alan bir kaçak Rus Kazak askeri; topçu birliğinin komutanı yine bir kaçak Rustu.³ Buhara, Rusya'ya karşı İngiltere'den yardım istemesine rağmen, İngiltere yardım etmemişti. Yapılan diplomatik görüşmelerden sonra İngiltere Rusların sözlerine inanmış göründü.⁴ General Kaufmann ve Rus hariciyesi, diplomatik tepkileri dikkate alarak Buhara merkez olmak üzere hanlığın enkazının yönetimini bir süre daha Emir'e bıraktılar.⁵ Emir Türkistan Genel Valiliği ile ilişki kurmak istemeyip doğrudan Petersburg'la görüşmek istiyordu. 1869 yılında oğlu Abdülfettah'ı Petersburg'a gönderip valinin yönetiminden şikayette bulunmuş ve ancak Osmanlı'nın tavsiyesi üzerine Rusya ile dostluk antlaşması yaptıklarını bildirmişti. Abdülhay Efendi'nin de İstanbul'a elçi olarak gönderildiğini⁶ haber alan Rus hükümeti buna çok kızmış ve emirliğin dış ilişkide bulunmasını yasaklamıştı. Bununla beraber Genel Vali Kaufmann'a değil de Kargan istasyonunda bulunan siyasal ajanlık kanalıyla doğrudan St. Petersburg'a bağlılığı devam etti.⁷

¹ Romanovsky, a.g.m., 27 Mart, F.O. 65-870.

² Aynı yer.

³ Emir Muzaffer, Müslümandan hatta Osmanlı Türkünden bile topçuluğu bilen bir adam çıkamayacağına inanmıştı. Topçuluk öğretimini diğer bir Rus neferine havale etmişti. O da, Rusça kumandaya alıştırmak fikriyle, «zaria jay» sözcüğünün ancak son parçası olan «jay»ı öğretebildiğini alay ederek söylüyordu.. Ruslarla muharebe için Afganlılardan 2.000 kişilik bir ordu kiralanmıştı. Bunların başında bulunan İskender ise Ruslar tarafına geçti; zikreden, Togan, *Bugünkü Türklük* s. 228-229.

⁴ Ebu'l-Ula Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946) s. 333.

⁵ Togan, *Bugünkü Türklük* ss. 254-255.

⁶ B.O.A., *İrâde, Hâriciye*, 15225; *İrâde, Dâhiliye*, 45559; İrâde M.M., 1814; *Arşiv Belgeleri*, 79, 80, 81.

⁷ Togan, *Bugünkü Türklük* s. 255. Buhara Hanlığı'nın bağımsızlığının tam anlamıyla sona erme tarihini, yukarıdaki olayları göz önünde tuttuğumuzda, saptamak zor bir konudur. Her türlü dış ilişkinin yasaklandığı, Hive Hanlığı'nın işgalinden sonraki ve muhtemelen İngiltere elçisinin ülkesine bildirdiği 28 Eylül 1873 tarihi alınabilir; David Gillard, Hazırlayan, *British Documents on Foreign Affairs* Cilt 11; Britain, Russia and Cendral Asia, 1865-1878, s. xxiii. Bununla beraber 'de facto' (fiilen) bağımsızlığının sona erdiği tarih, her türlü şartlarla antlaşmaya hazır olduğu ve antlaşmanın yapıldığı tarihtir. Benzeri durum Hokand için de sözkonusudur.

1758'den önce Çin'e gevşek bir bağla bağlı olan Doğu Türkistan, daha sonra, bazen işgal edilmiş, zaman zaman hocalar iktidarı ele geçirmişlerdir. Gittikçe daha fazla İngiliz denetimi altına giren Çin'in bu yıllarda kendi iç sorunlarına ve devletin her yönüyle sömürge yönetimi haline gelmesine rağmen, Doğu Türkistan'daki bağımsızlık hareketlerini her fırsatta bastırmış, kurulan devletleri kısa müddette ortadan kaldırmıştır.¹

Hokand'ın 1863 Taşkent ve daha sonra Ak Mescid'i savunması sırasında, Pişkentli Yakub Bey'in kahramanlığı emirin dikkatini çekmişti.² 1864'de, içerisinde Çin'de Mançu Hanedanının çökmesinden sonraki kargaşa içerisinde Kaşgar'da iktidarı elinde bulunduran Kırgız Başkanı Sadık Beg'in bulunduğu bir heyet, Hokand'a başvurup eski Hocaların neslinden kişileri Kaşgar'a göndererek burada mücadele halinde bulunan hiziplerin arasını bulmalarını ve bölgeye barış getirmelerini istemiştir.³ Kaşgar Devleti'nden önceki son Hocalar hakimiyeti, 1826-1840 arasında olup, bu sırada Hokand Hanı Muhammed Ali'nin (1822-1842) de desteği ile Çin saldırılarına karşı korunmuştur.⁴ Hokand Hanı 40 yıl önce bu bölgede uzun yıllar başarılı bir yönetim göstermiş olan Cihangir Han'ın hayatta kalan tek oğlu olan Buzurg Han ile birlikte askeri komutan olarak Yakub Bey'i bir miktar askerle gönderdi. Yakub Bey, Buzurg Han ile 1865'te Kaşgar'ı Çinlilerin elinden alamadı. Ancak Taşkent'in Rusların eline geçmesinden sonra bazı Hokand kuvevetlerinin Yakub Bey'e katılmasıyla düşmanı püskürttü ve Kaşgar'da yönetimini kurdu.⁵ Uzun yıllar Ruslarla

¹ Bu durumu açıklayan, bir oryantalist görüşü zikretmeliyiz: George Macartney adında bir İngiliz görevlinin yazdıklarına göre hocaların ahlaksızlık ve zulümleri yüzünden halk onlarla beraber olmamış ve her zaman Çinliler tekrar orayı ele geçirme başarısını göstermişlerdir. Bu yöneticilerden biri olan Hoca Cihangir, 1825'de Çinlilerin eline esir düşüp Çin Fağfuru'nun emriyle lokma lokma doğranmıştır; zikreden: Bayur, *a.g.e.*, s. 401-402. Halk tarafından son derece sevilen ve sayılan Yakub Bey için ise yine bir İngiliz memuru "aşağı tabakadan bir serseri" diyecektir. Aşağıda ele alacağımızı gibi hocalar yönetimi tamamen halkın desteği ile kurulmuş ve halkın sevgisini kazanmıştır. Mançu hanedanının yıkılmasından sonra, Hokand Hanı, Doğu Türkistan'da bir Türk devleti kurdurmak için, özellikle Hocalar ailelerinden bir fert aramıştır. Paul Henze, "Kaşgariya'daki Büyük Oyun", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, V-19, Sonbahar 1988, s. 17. Henze'nin bu makalesi, 6-8 1988 tarihleri arasında Doğu Türkistan Vakfı tarafından düzenlenen seminerde İngilizce olarak sunulan metnin tercümesidir. Henze, bu makalesini Çin kaynaklarına dayanan iki araştırma ile genişleterek, "The Great Game in Kashgaria - British and Russian Missions to Yakub Beg" adıyla neşretmiştir; *Central Asian Survey*, vol. VIII, 2, 1989, ss. 61-95. Bölgenin genel ve yakın tarihi için ayrıca bkz.: Atıf Mehmed, *Kaşgar Tarihi* (İstanbul, 1300); Yusuf Halaçoğlu, "Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in Kaşgar'a Dâir Eseri", *I.U.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi* sayı 13, 1987 (Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Özel Sayısı), ss. 521-550; C.P. Skrine, "The Roads to Kashgar", *J.R.C.A.S.*, XII, 1925, ss. 226-250; Isenbike Togan, "The Khojas of Eastern Turkistan", *Islam as a Source of Identity*, yay.: Jo-Ann Gross (Durham, Londra, Duke University, 1992), ss. 134-148; W. Bosshard, "Politics and Trade in Central Asia", *J.R.C.A.S.*, 16, 1929, ss. 432-457; Sir Henry Trotter, "The Amir Yakokub Khan and Eastern Turkistan in Mid-Nineteenth Century", *Journal of the Royal Central Asiatic Studies* c. IV, 1917, ss. 94-112; Owen Lattimore, "The Chinese as a Dominant Race", *J.R.C.A.S.*, 15, 1928, ss. 278-300;

² Togan, *Bugünkü Türklük*, s. 237.

³ Henze, a.g.m., s. 17. Hokand'daki Hocalar nesli daha önce Çin isaldinları sırasında bu bölgeye yerleşenlerdir.

⁴ Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 45.

⁵ Aynı yer, s. 100. Yakub Bey'in Hokand Emiri tarafından gönderilmesi ve Doğu Türkistan'daki savaşımında yine ondan destek görmesini dikkate alan Togan, 1867 sonuna kadar, Hoten'in

savaşım vermesi sonucu askeri tecrübesi olan Yakub bey kısa bir süre içerisinde iktidarı eline geçirip sağlam bir yönetim kurarak, dağınık ve birbirleriyle çarpışan Türk beyliklerini bir yönetim altında toplamayı başardı.

İlk yıllarda hem İngiltere hem de Rusya ticari çıkarları gereği Kaşgar devletini tanıdılar. Ve hemen ticaret heyetleri gönderilmeye başlandı, anlaşma girişimleri oldu. Fakat İngiltere Yakub Bey yönetimine güvenmiyordu. Özellikle Osmanlı ile sıkı bağları rahatsız ediyordu. Bu yüzden, Rusya'nın İli'yi işgal etmesine göz yumdu.¹ Bu rahatsızlığın altında, Kaşgar'a uzanan halife nüfuzunun Hindistan'daki Müslümanları üzerindeki etkisi, dolayısıyla kendi çıkarlarının zedelenmesi gerçeği olduğu düşünülebilir.

1863 yılında Kaşgar'ın kuzey bölgelerinde yer alan Tungani (Durganî)² liderleri Çin yönetimine karşı ayaklanmış ve 1867 yazında, Atalık Gazi³, Altay dağlarının kuzey kısmında yer alan Aksu, Turfan, Hoçi ve Karaşehir'i ele geçirmiştir.⁴ Atalık Gazi gelmeden önce de bu bölgede birbiriyle çekişen Türk beylikleri veya merkezden kopmuş Çinli yöneticiler vardı. Ancak İngilizler her gelişmede kontrolün ellerinde olduğunu kabul ettikleri halde, bu son durum kontrolleri dışında olduğundan, gelişmeyi dağlardan gelen bir terör hareketi olarak ele alıyorlar. Atalık Gazi bu şekilde ilerlerken, Rus birliklerinin Kaşgar sınırına geldiğini haber alınca, o da Tunganilere karşı yöneliyor. Rusya'nın Kaşgar'ın sınır bölgesinde bulunan İli'yi ele geçiriyor. Burada Rus birlikleri imha edilince güçlü bir Türk yönetimi ortaya çıkıyor. Bu haberleri ülkesine bildiren İngiliz temsilcisi Robert B. Shaw, kaygısını şöyle dile getiriyor:⁵

"Yaptıkları genişleme ile sadece, antik ve güçlü Tungani krallığı diye adlandırılan eski yerlerini ele geçirmekle kalmıyorlar, fakat aynı zamanda doğu bölgelerinde kalan Çin yerleşim merkezlerine doğru da yöneliyorlar. Bu yüzden İli'nin kuzey-doğusu olan bölge ellerine geçmiştir ve oradaki Atalık Gazi'nin etkisi, İli'den az olmakla beraber, bu dahi bütünüyle yok edilmelidir. Orası halen en karışık bölge olarak bilinir, henüz üstünlüğü ele geçirmiş olan bir lider yoktur."

1867'de Kuç, 1869'da Korla ve 1871'de Turfan'ı ele geçiren Yakub Bey bölgede tam bir hakimiyet ve devlet düzeni kurdu.⁶

Çöken Mançu hanedanının egemen olduğu bölgelerdeki Türk beyliklerini bir araya getiren ve henüz kuruluş aşamasında olan Kaşgar'a giden İngiliz

doğusundan Amu Derya'ya kadar olan bölgenin Hokand Emiri Hudayar Han'a bağlı sayılabileceğini belirtmektedir; *Bugünkü Türkli*, s. 218.

¹ Sultan Mahmud Kaşgarlı ile yapılan görüşme, 24 Nisan 1993, Aksaray, Doğu Türkistan Derneği.

² Doğu Türkistan'da yaşayan diğer Türk boyu Çağataylıların Hanefî mezhebinden olmasına karşılık, Durganlılar Şafîî'dir; Halaçoğlu, "Binbaşı İsmail Hakkı..", ss. 525-526.

³ İngiliz belgelerinde geçen "Atalık Gazi" veya "Kuşbeyi" aynı kişi olup Yakub Han'dır. Yakub Han'a "Atalık Gazi" ünvanını Buhara Emiri vermiştir; 1873'te Yakub beyin elçisinin İstanbul ziyaretinden sonra Sultan Abdülaziz tarafından "Emir" ünvanı verilmiş ve "Emir Yakub Han" diye anılmıştır.; Bayur, *Hindistan Tarihi*, III, ss. 402, 403. Bugünkü Türkistanlıların daha çok "Be-Devlet" ünvanını kullandıklarına şahid oldum.

⁴ F.O. 65-871; *Memorandum* Simpla, 18 Eylül 1869.

⁵ Aynı yer.

⁶ Henze, a.g.m., s. 17.

görevliler Shaw ve Hayward'ın faaliyetleri devlet yetkililerince değerlendirilip sorgulandıktan sonra hapsedilince bunlar Kraliçe adına ticari araştırmalar yapmak üzere geldiklerini söylüyorlar. Yapılan görüşmelerden sonra serbest bırakılıyorlar. Kuruluş aşamasında olup birçok sınır bölgelerinde çatışmaların gündemde olduğu bir ülkede istedikleri gibi dolaşmak isteyen bu görevlilerin Kaşgar hakkındaki genel görüşleri buranın tam anlamıyla uygar, barışın ve kamu düzeninin kurulduğu, halkının güvenlik ve bolluk içinde yaşadığı bir bölge olduğuydu.¹

Görüldüğü gibi, Doğu Türkistan'daki Çin egemenliğinin sona ermesiyle, ortaya gerçek bir bağımsız devlet çıktı. Öyle ki, devletin kurucusu ve önderi durumundaki Emir Yakub son birkaç asır içerisinde Asya'nın yetiştirmiş olduğu güçlü ve gerçekten bağımsız olan tek hükümdardır.² Her ne kadar bu ülke İngiltere ile ticaret yapmaya ve bunun şartlarını görüşmeye hazır ise de,³ İngiltere Mançu döneminde olduğu gibi şartsız ve istediği gibi ticaret yapmak arzusundadır. Diğer önemli bir konu ise, Yarkent, Hoten ve Kaşgar'ın güçlü ve enerjik hakimi durumuna gelen Yakub Bey, Rus istilasına uğrayan Hokand ve Buhara hanlıklarının yönelimlerini İngiltere'den kendisine çekmiştir.⁴

Kuruluşundan itibaren, İngiliz heyetleri ve temsilcileri kabul eden Kaşgar emiri, zaman zaman Hindistan'a temsilciler ve heyetler gönderdi. İlk Kaşgar-İngiliz Ticaret Antlaşması, 1872'de imzalandı.⁵ İngiltere adına Sir Douglas Forsyth ile yapılan ticaret antlaşmasının altıncı maddesine göre İngiltere Kaşgar'da bir siyasi ajan bulundurma hakkını elde etmiştir.⁶ Forsyth, Kaşgar'a yaptığı birçok ziyaretler ve görüşmelerden sonra, bu devletin toplumsal, iktisadi ve hukuki düzeni ile uygarlık düzeyi hakkında şunları yazmaktadır:⁷

"...Halk refah içinde ve şedit fakat akıllı ve adaleetli bir yönetim sergileyen yeni liderinden memnun. Orta Asya'da bir gün iki büyük rakip imparatorluk arasında hiç de azımsanmayacak bir rol oynaması mukadder bir ülkede birdenbire güçlü bir devlet doğuyor. Bizim Hindistan Hükümetimizin bu devlet ve Atalık Gazi ile ilişkilerini mutlaka geliştirmesi gerekmektedir, aksi

¹ Showers, *Central Asian Question*, F.O. 65-870; F.O. 65-868, 13 Ocak 1866.

² Henze, a.g.m., s. 17.

³ Yakub bey, bu konuda o kadar isteklidir ki, Kaşgar'a gelecek tüccarlara, yerleşim yerlerinde ve steplerdeki her türlü tehlikeye karşı güvence vermektedir ve bu güvencenin inandırıcılığını İngiliz temsilcisi kabul etmektedir; Showers, *Central Asian Questions*, 6.

⁴ Showers, a.g.e, s. 5; *Letter from Mr. Aitchison, Secretary to Government of the Penjab*, 4 Ocak 1868, Par. 10, 13.

⁵ *Report of a Mission to Yarkand in 1873 under Command of Sir T. D. Forsyth* Kalküta, 1875; D. Boulger, *The Life of Yakub Beg* (Londra, 1878), ss. 220-224; Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 102. Doğu Türkistan'ı 1860'lı yıllarda Johnson, Hayward, Shaw ve benzeri Hindistan'daki ve İngiliz Dışişlerindeki görevliler gayr-i resmi olarak ziyaret etmişlerdi; W. Bosshard, "Politics and Trade in Central Asia", *J.R.C.A.S.*, 16, 1929, ss. 439.

⁶ *Parliamentary Debates* III-225, 13 Temmuz 1875. Sir John Hay'ın Kaşgar'daki Siyasi Ajan'ın geri çağrılıp çağrılmadığını, eğer çağrıldı ise bunun gerekçesinin ne olduğunu sorması üzerine, Lord George Hamilton, Hindistan hükümetinden bu konuda bilgi aldıklarını, hükümetin Sir Forsyth'i komşuluğun tamamlandığı için geri çağırıldığını söylüyor.

⁷ "Forsyth Mission to Yarkand", *Times* 31 Ağustos 1871; Henze, a.g.m, ss. 22-23.

takdirde bunu Rusların yapacağından emin olabiliriz. Kaşgariya Allah'ın, gıda ve zenginlik ile ödüllendirdiği ve misafirlerine güzel muamele göstermeye istekli halk ile yerleşik bir bölge. Mirza Şadi, misafirlerini prenslere layık bir biçimde besledi; lezzetli pilavlar, baharatlı çorbalar ve lezziz butlar.. Yarkentli ahcılar gerçek bir artist. Son derece şık önlükler giyiyorlar ve mutfaklarını titiz bir biçimde temiz tutuyorlar, yemeklerini buharla pişiriyor ve iyi kalitede tereyağı kullanıyorlar. Seyyahlar kargalık adında bir bir kasabadan geçtiler. Ana cadde 15 fit genişliğindeydi ve birçok kısımlarının üstü kapalıydı. Yol boyunca fırınlar, kasaplar, tütüncüler, manavlar, bir kolej, bir okul ve yolun sonunda bir arada iki suçlunun asılabileceği biçimde düzenlenmiş darağacı vardı. Evlerin damlarında Çin çiçekleri ekilebilen küçük bahçecikler mevcuttu. İlerici ve güçlü bir hükümetin işaretleri her yerde görülebilmekteydi. İyi korunan yollarda, inşa edilmekte olan köprüler ve kanallarda Yarkent'ten önce en son mola Yungu Pazar denilen bir yerde verildi. Burası bir kaç yıl öncesine kadar virane bir bataklıkta. Şimdi ise, hükümet tarafından kurutulmuş ve gayet liberal bir biçimde çiftçilere verilmişti... Böylece barışçı bir endüstri Yarkent'te başarılı oluyor."¹

Kaşgar'la ticari ilişkileri geliştirmek üzere 1873 Eylül ayında, oldukça kalabalık bir heyetle tekrar bu ülkeye gelen Forsyth'e önemli bir görev daha verilmişti. Heyete, sadece ticari bir antlaşma imzalamak ve Kaşgar ile devamlı diplomatik bağlar kurmanın yanında, Yakub Bey'in ülkesi hakkında mümkün olan bütün topoğrafik, bütünsel ve iktisadi bilgilerin toplanması istenmişti.² Daha sonra Sir Henry Trotter'in içinde bulunduğu bir heyet, Kaşgar'a gelerek 2 Şubat 1874'de her iki taraf için de son derece verimli olan bir antlaşma imzalayarak ticari ilişkilerde uygulanacak esasları olgunlaştırdı.³

Forsyth heyeti Kaşgar emiri ile geniş çaplı bir ticaret antlaşması imzaladı. Ve heyet içerisindeki diğer görevlilerde, her şeye rağmen, Kaşgar'ın Rusya karşısında, Batı Türkistan devletlerinden daha fazla dayanamayacakları raporunu hazırladılar. Bu rapor ile İngiltere'nin çıkarının, uzun vadede, Rusya veya Çin ile birlikte hareket edip, Kaşgar'ın karşısında yer almasından yana olduğu ortaya kondu. Antlaşma gereği, daha sonra Kaşgar'a gönderilen Shaw görünüşte sadece ticari bir temsilciydi. Gerçek görevi ise gerektiğinde bir siyasal görevli olarak sorumluluklar yüklenmekti.⁴

¹ Bölgeyi yakından gördükten sonra bu bilgileri veren Forsyth'ten sonra, Yakub Bey'in yönetimi için, "ancak birinci sınıf eşkiya düzeni" deyimini kullanan örneğin Owen Lattimore ("The Chinese as a Dominant Race", *J.R.C.A.S.*, 15, 1928, s. 285.) ve benzeri iddiada bulunanlar, genellikle bu yıllarda Kaşgar'a gelmemiş olanlardır.

² Henze, a.g.m., s. 23.

³ 1874'de yapılan antlaşmaya katılan Trotter'in de içinde bulunduğu heyetin yolculuğu, yollarda ve şehirlerde gördükleri, Yakub Han'ın saray, düzen ve çevresi ile ilgili gözlemleri için bkz.: Colonel Sir Henry Trotter, "The Amir Yakoub Khan and Eastern Turkistan in Mid-Nineteenth Century", *Journal of the Royal Central Asiatic Studies* v. IV, 1917, ss. 94-112.

⁴ Henze, a.g.m., s. 24.

Doğu Türkistan'da kurulan Kaşgar Devleti kuruluşunu tamamlayıp, askeri ve ticari alanlarda güçlenmeye ve dış destekler aramaya başladığı yıllarda, İgnatiyev'in görevi ve Gorçakof bildirisi ile başlayan yeni işgal siyasetinin ilk hedefi olan Hokand Hanlığı'nın işgalinin tamamlandığını görmekteyiz. Daha önce önemli bölgeleri alındığı halde, Rusya, dış tepkilerden çekindiği için Hanlığın bütünüyle işgalini ve bu gelişmelerin duyurulmasını ertelemiş, fakat bölgede Müslüman ve güçlü bir devletin ortaya çıkmasının verdiği şaşkınlık ortamında bu işin de bitirilmesinin zamanı geldiği kanaatine varmış ve 2 Mart 1876'da Hokand Hanlığı resmen ortadan kaldırılmıştır. 1860'ların sonuna doğru artan Rus saldırıları karşısında Bâb-ı Âlî'den yardım isteyen Hokand Hanı'na bazen tavsiyeler, bazen de silah örnekleri, modern askeri düzenin kurulması için elbise ve benzeri malzeme gönderilmiştir.¹

Hokand'a yeni birlikler sevkeden Rusya'nın İngiltere tarafından izlendiğini görmekteyiz. Avam Kamarasında 3 Haziran 1875'te Mr. Hanbury, Arminius Vambery'nin mektubuna dayanarak, Rusya'nın Amu Derya'nın o güne kadar keşfedilmemiş bölgelerini keşfetmek üzere yeni bir heyet gönderdiği, bunun bilimsel olduğu kadar politik yönleri de olup olmadığını sordu.²

21 Haziran'da ise Sir Charles W. Dilke'in Rusya'nın Hisar'a bir keşif heyeti gönderip göndermediği hakkında Dışişleri bakanına sorusu üzerine, Mr. Burke, *The Turkestan Gazette*'de bir Rus bilimsel araştırma ekibinin Hisar'a gönderildiğini haber aldığı karşılığını verir. Burke, bu heyete askeri birliklerin katılıp katılmadığını bilmediğini, bununla beraber eğer askeri birlikler de katılmışsa bu bölge insanının son derece saldırgan ve barbar olduğu için heyetin askeri birliklerle desteklenmiş olabileceği karşılığını veriyor.³

Ağustos 1875'de ise Sir Charles W. Dilke'in Rusya'nın Merv'e doğru genişleyip genişlemediği, sorusuna Dışişleri bakanı bu konuda bir bilgisi olmadığı karşılığını veriyor.⁴

Çin'in Kaşgar'ı Alması, Yakub Bey'in Ölümü (1877)

İngiliz heyetler, görevliler ve tüccarlar Kaşgar'a gidip gelerek antlaşmalar ve görüşmeler yaparken, Yakub Bey, uzak görüşlü bir devlet adamı olarak daha geniş çaplı faaliyetlerde bulunmaktaydı. İçinde bulunduğu şartların ve konumun inceliğini farkında olan Kaşgar Emiri, Çin'in ve bu ülkeyle büyük çıkar ilişkileri olan İngiltere'nin eski topraklarını kolay kolay bırakamayacağını, Rusya'nın Türkistan yönündeki ilerleyişinin Doğu Türkistan'ın kapılarına dayandığını, her iki tehlikeye karşı önlem almak, özellikle Osmanlı ve İngiltere ile siyasal ve

¹ Hokand Sefiri Seyyid Yakub Efendi'ye verilecek silah ve elbise örnekleri için bkz.: *İrâde, Hâriciye* 18785; *Arşiv Belgeleri* 77.

² *Parliamentary Debates* III-224, s.1358, 3 Haziran 1875.

³ *Parliamentary Debates* III-225, s.249, 21 Haziran 1875.

⁴ *Parliamentary Debates* III-226, s. 772, 9 Ağustos 1875.

askeri alanlarda işbirliğine gitmek gerektiğine inanmaktaydı. 1873 Haziran ayında elçisi Seyyid Yakub Han Töre'yi İstanbul'a göndererek Padişah'a bağlılık mesajını bildirdi.¹ Seyyid Yakub, ayrıca ülkesinin durumunu ve ihtiyaçlarını, özellikle askeri alandaki silah ve eğitim konuları ile ilgili taleplerini sözlü olarak detaylı bir biçimde anlattı.² Padişah'ın emri ile durumu görüşen hükümet, yardım ve biat isteğini kabul etti.³ Bundan sonra Kaşgar'da Osmanlı Padişahı adına sikke bastırıldı ve hutbe okundu.⁴

Yakub Bey'in Osmanlı'dan yardım isteğini izleyen yıllarda, Osmanlı Devleti bir takım iç ve dış sorunlarla meşguldu. 1875 Temmuz'unda Hersek İsyanı çıkmış, aynı yılın Ekim ayında ise İngiltere Mısır Hidivi'nin Süveyş Kanalı hisselerini satın alarak Osmanlı'nın son derece stratejik bir bölgesinde kontrolü ele geçirmişti. 1876 Kasım ayında ise Mısır maliyesine İngiliz ve Fransız kontrolörler atanarak, Mısır'ın işgali yolunda önemli bir aşama gerçekleşiyor. 1874 yılında İran'da demiryolu imtiyazı için girişimde bulunan Rusya ise Osmanlı ve Türkistan arasındaki İran duvarını daha da pekiştiriyordu. Mayıs 1876'da Bulgar isyanından bir süre sonra Sultan Abdülaziz tahttan indiriliyor. Aynı yılın Haziran ayında Sırbistan Osmanlı'ya savaş ilan ediyor. Yaklaşık üç ay tamamen ihtilalcilerin yönetiminde olan Osmanlı Devleti'nin başında bulunan V. Murad'ın ağırlaşan hastalığı nedeniyle tahttan indirilmesine karar veriliyor ve Ağustos sonunda II. Abdülhamid Meşrutiyet'i ilan ediyor. Bu sırada İstanbul (Tersane) konferansı toplanıyor. Mithat Paşa hükümetinin Ocak 1877'de İstanbul Konferansı kararlarını reddetmesinden kısa bir süre sonra azledilmesinden sonra Nisan ayında Rusya Osmanlı'ya karşı savaş ilan ediyor ve 93 harbi başlıyor. 93 harbinin devam ettiği dönem, aynı zamanda Kaşgar'ın da Çin tarafından işgal edildiği yıllardır. Balkanlar ve Osmanlı başkentlerindeki isyanlar, hükümet değişiklikleri ve diğer olaylar, Kaşgar'a daha fazla maddi ve diplomatik yardım gönderilmesini engelliyor. İngiltere, 93 Harbi'nde, diğer bazı Avrupa ülkeleri gibi Rusya'nın yanındadır, hatta bu devlet Rusya'ya en fazla yardımcı olan ülkedir.⁵

Yakub Bey'in Osmanlı'ya biatı ve ondan askeri uzman, silah örneği ve uzmanı istediği dönem, Ruslarla dostluk teşebbüslerine bir karşılık alamayıp, Rusların Naryn nehri üzerinde kale inşasından sonra Doğu Türkistan'ı tehdit etmeleriyle başlar.⁶ İngilizlerle kurulan ticari ilişkiler gittikçe gelişerek, 1876'da en yüksek seviyeye çıkmıştır.⁷ Lord Lytton'un ülkesi İngiltere için "Bizim siyasi

¹ B.O.A. *İrade, Hâriciye*, 15524; *Arşiv Belgeleri* 82.

² B.O.A. *İrade Dâhiliye*, 46454; Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 103.

³ B.O.A. *İrade Dâhiliye*, 46753; Saray, *aynı yer*.

⁴ B.O.A., *İrade Dâhiliye*, 16500; *Arşiv Belgeleri* 86.

⁵ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-ı Hâkika* ss. 67, 77.

⁶ Henze, "Kaşgarya'da Büyük Oyun", s. 26.

⁷ Henze, *a.g.m.*, s. 25.

etki alanımızın tanımında benimseyeceğimiz hat, genelde gerektiği zaman aktif bir biçimde elde bulunduracağımız coğrafi sınırlar ile uyumlu olmalıdır” cümlesinde özetlenen politika Kaşgarya'nın kaderini çizmektedir. «Büyük Oyun»un ana unsuru, Kaşgar devletinin bilfiil düşmanı olan Çin veya Rusya değildir. Çünkü her iki ülkeye karşı silahlı savaşım ile ülke savunulabilmektedir. Buradaki temel unsur, dostluk ve ticaret antlaşmaları yaptığı, tüccar ve ticari ataşe bulundurduğu halde, ülkenin ve yöneticilerin stratejik ve zayıf yönlerini saptayan İngiliz politikası ve görevlileridir. Yakub Han, İngiltere'nin görünüşte dost, fakat gerçekte düşman politikasını değiştirmek için çok uğraşmıştır. Bu uğraşının özü ise İngilizlerin gerçek çıkarının Kaşgar'ın yaşamasından yana olduğunu kanıtlamak olmuştur. Görüşmelerde ve yazışmalarda Kaşgar devletinin yerleşmesi halinde İngiliz tüccarlar için ne derece önemli ve zengin ticaret olanakları doğacağı sık sık belirtilmiştir. Fakat, İngiltere'nin kararlı tutumunu, Kaşgar'a saldırarak olan Çin kuvvetlerini desteklediğini önceden öğrenmiş ve ülkesini sonuna kadar savunmaya çalışmıştır. Rusya'nın ise Kaşgar devletinin ortadan kaldırılıp bölgenin Çin hükümetinin kontrolüne bırakılmasının kendi çıkarına daha uygun olduğu konusunda ikna edildiğini ABD'nin St. Petersburg'daki elçisi Schuyler şöyle anlatır:¹

“Son birkaç yıl içinde Rusya'da Çinlilerin Kaşgar'ı yeniden işgaline yardım etmek hatta Kaşgar'ı bizzat işgal etmek ve onu Çinlilere teslim etmek fikri geçerlilik kazanmıştı. Bir sınır komşusu olarak Yakub Bey'in küçük Özbek Beyliği yerine antlaşma hükümlerine uygun ve kendileriyle daha kolayca görüşebilecek olan Çinlilerle hem sınır olmanın çok daha avantajlı olduğu düşünülmektedir. Böyle düşünenler aynı zamanda Rusya'nın, doğal ve mükemmel bir engel olan Tiyen Şan dağlarından öteye ilerlememesi lazım geldiğine inanıyorlardı. Bu fikre karşı bazı itirazlar oldu. Bu itirazlar bölgeyi tekrar Çinlilerin idaresine vermenin uygun bir politik davranış olmayacağı konusunda birleşmekteydiler. Kaşgar ele geçirildiği zaman bu bakımdan hemen yakınında kuvvetli bir Çin ordusu bulunmadıkça bölge muhtemelen Rusların elinde kalacaktı”.²

Hem İngiltere hem de Rusya bölgede Müslüman uyruklara sahiplerdi. Türk-Rus harbi öncesinde, her iki ülkenin de Osmanlı'nın bölgede Rusya'ya karşı bir devlet kurdurtmak istediği³ iddialarının, gerek Osmanlı'nın o günkü iç politikası gerekse dış politikasıyla bağdaştırılabilir bir yanı yoktur.

¹ Eugene Schuyler, *Türkistan Notes*, ss. 325-326; Henze, a.g.m., s. 29.

² ABD büyükelçisi olarak, Rusya'nın Orta Asya'yı işgal programı ile beraber buradaki ulaşım ve ekonomik yatırım programından çok önceden haberdar olan ve bu konuda ülkesine gizli bir rapor gönderen, kritik zamanlarda Rus ordusu ile beraber en nazik bölgelere gidebilen Schuyler'in, Ruslar arasında, Doğu Türkistan'ı Çin'e bırakma fikrinin yayılmasında ne derece etkili olduğu araştırılması gereken bir konudur. Schuyler'in Türkistan ve Osmanlı aleyhine Rus taraftarı faaliyetlerine Beşinci Bölümde daha detaylı değiniyoruz. Ayrıca, Schuyler, Kaşgar'ın yaşamasına taraftar olan ve bu fikre itiraz edenlerin kimler olduğunu açıklamamaktadır. Halbuki bu dönemde Rusya'nın Doğu Türkistan'ı da içine alan demiryolu inşaatı söz konusudur. Bu projeye göre Kaşgar er geç Rusya'nın yönetimi altına girecektir; C.P. Skrine, "The Roads to Kashgar", *J.R.C.A.S.*, 12, 1925, s. 236.

³ Henze, a.g.m., s. 30.

Osmanlı Hükümeti'nin Kaşgar'a yaptığı yardımı götüren heyet için en uygun yol Hindistan'dan geçmekti. Fakat Hindistan'da İngilizlerin çıkardığı engeller yüzünden heyet çok sıkıntı çekmiştir.¹ Türkistan'ın işgali sırasında başından sonuna kadar pasif kalmayı tercih edip gelişmelerden yararlanan, böylece pragmatizmi tercih eden İngilizlerin, Osmanlı'nın Kaşgar'a yardımını engelleme olayı, politikalarının gerçek yönünü ortaya koyan ve Osmanlı'yı da ilgilendiren bir kaç somut örnekten biridir.²

İstanbul'a gelen Kaşgar elçisi Seyyid Yakub Efendi'ye aynı zamanda İngiltere'nin de desteğini alarak Rusya ile iyi geçinmesi tavsiyesinde bulunuldu. Emir Yakub Han ise başından beri Rusya ve İngiltere ile iyi ilişkiler kurmanın gerekliliğine inanmaktaydı. Çin'in yeniden saldırıya geçeceğini hesap eden Yakub Han, Hindistan'daki İngiliz Valiliği ve Taşkent'teki Rus komutanlarla arzu ettiği biçimde bir ilişki kuramadığı için elçisini bu ülkelerin başkentlerine göndermeğe karar verdi. Ve Seyyid Yakub Han bir süre İstanbul-Petersburg-Londra arasında mekik dokudu.³ Halbuki bu yıllarda İngiliz yönetici ve devlet adamları, Kaşgar'la ilgili karar vermişlerdi. Bununla beraber gerek İstanbul'da gerekse Londra'da elçiye işin başındayken olumsuz cevaplar vermediklerini, çeşitli sözverilerle zaman kazandıklarını görmekteyiz.⁴

İli nehrinin Kulja'yı geçtikten sonra batıya yönelen havzası, 1876'da Çin'in işgaline destek vermek için Çar'ın kuvvetleri tarafından işgal edilmişti. Ve bu bölge daha sonra Rusya ile Çin arasında sınır olmuştur. Bu sınır dünya savaşları esnasında da değişmemiştir.⁵

Kaşgar'ın yaşamasının, İngiliz politikacılar tarafından uygun bulunmadığını, Mr. Forsyth'in Avam Kamarası'nda, 5 Mayıs 1876'da yaptığı konuşmasındaki şu sözlerinden anlamaktayız:⁶

"Biliyoruz ki Kaşgar, doğuda Rusya'nın daha fazla ilerleyeceği bir yönde yer almaktadır. Kaşgar, büyüyen ve zengin bir ülke olup İngiltere ile dostça ilişkiler kurmak için son derece istekli olan ve desteğine büyük önem veren enerjik bir lider tarafından yönetilmektedir. Bu konuda en yetkililerden aldığım haberlere dayanarak biliyorum ki bu lider Rusya'dan son derece korkmaktadır. Biliyor ki onun ilerlemesi durumunda yönetimi altındaki bölgeler elinden çıkacaktır. Peki, bizim Kaşgar emiri ile yapmış olduğumuz bir savunma ittifakı olmadığı halde,

¹ Bu heyette gönderilen Name-i Hümayun ve özel hediye ve nişanlarla beraber askeri yardım listesi şöyledir: Her bireri ayrı sahada uzman olan 4 subay, bütün edevatıyla beraber 6 top, 1000 adet eski ve 200 adet yeni tüfenk; *B.O.A., İrade Dâhiliye* 49054; Saray, *Türkistan Hanlıkları* 103-104.

² İlk ve en etkili Pan-İslam uygulaması olarak kabul edilen Osmanlı'nın Kaşgar'a yardımının İngiltere tarafından engellendiği görüşü için bkz.: Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul, 1992), ss. 77-80

³ Saray, *age*, s. 107.

⁴ Eraslan, *age*, s. 118. Burada İngiltere'nin bir tür oyalama taktiğini görmekteyiz. Kararlaştırdığı hareketi daha emin bir biçimde uygulamak için bu görüşmeler sırasında kendisi için faydalı daha geniş istihbarat edinmekte ve hazırlıklar yürütülmektedir.

⁵ Olaf Caroe, *Soviet Empire* (Londra, 1953), s.18.

⁶ *Parliamentary Debates* Üçüncü Seri, cilt 229, ss. 118. Türkistan'la ilgili önemli tartışmaların geçtiği bu oturum metni. için bakınız: " *Orta Asya Hokand Hanlığı* , EK IV.

eğer Rusya kabul edilebilir bir sebeple veya sebepsiz olarak onunla anlaşmazlığa düşer ve askerlerini onun bölgesine gönderirse, ne hakla müdahale edebileceğiz? Kaşgar bizim sınırimızdan çok uzaktır. Çöllerle ve aşılmaz dağlarla Hindistan'dan ayrılmıştır. Ve Kaşgar ülkesinin bizim Hindistan imparatorluğunun güvenliğini tehdit edeceğini söylemek mümkün değildir."¹

Salisbury ise şu açıklamada bulunur:

"..Bununla beraber, Kaşgar yöneticisi ile yakında bir antlaşmanın sonuçlandığını, bu antlaşmanın kendisine bir hükümet temsilcisi isteme hakkını verdiğini belirteyim. Bu haktan yararlanacağı arzusunu dile getirmişler ve Mr. Shaw temsilci olarak atanmıştır. Bu antlaşmanın ne kadar yürüyebileceği, doğal olarak, o ülkenin durumuna bağlı. Majestelerinin hükümeti böyle anlaşmaların yararları konusunda kör değildir. Ve tehlikeli ve masraflı durumlar ortaya çıktığı zaman gerekli değişiklikleri yapacaktır."²

Kaşgar'a yapılan Çin saldırılarından sorumlu olan General Tso Tsung-tang, bu devleti ortadan kaldırmak için bütün hazırlıklarını tamamladı. Pekin'deki İngiliz bankalarından gerekli krediyi aldı.³ Türkistan'daki Rus genel valiliğinden ise yiyecek ve mühimmat sağladı. En çok ihtiyaç duyulan tahıl ve hububatı Ruslar verdi.⁴ General Tso bu hazırlıklarını yaparken, İngiliz, Rus ve Çin başkentlerinde Kaşgar'ın geleceği ile ilgili faaliyetler sürmekteydi.⁵ Kaşgar'a Osmalı'nın Hindistan üzerinden yardım etmesini çıkarlarına aykırı görüp bunu engellemeye çalışan ve bu ülkenin işgali ve işgal sonrası olayların hesabıyla meşgul olan İngiltere'nin ve Çin'e yardımcı olmak için Kaşgar'ın önemli bir bölgesini işgal eden Rusya'nın Kaşgar elçisine yardım etmesi beklenemezdi.

1876 sonlarında saldırıya geçen Tso önce Urumçi'yi, 1877 yazında ise Turfan'ı aldı. Merkez kuvvetlerinin başında bulunan Yakub Bey, savaş devam ederken, güvendiği kumandanlarının yenilgi haberi gelince son derece üzüldü. İnatçı işgalcilere karşı kendi ordusunun başında ilerlemeye hazırlanırken aniden rahatsızlanarak birkaç saat içinde beklenmedik bir biçimde öldü.⁶ Ölümünün sebebi ile ilgili intihar söylentileri olmakla birlikte, o dönemde yazılan kaynaklarda bu iddiaya rastlamamaktayız.⁷ Keşmir'de bulunan Kaşgar

¹ Forsyth'in bu sözlerinden, bu tarihlerde Kaşgar'ın Rusya'ya mı yoksa Çin'e mi bırakılacağına henüz karar verilmediği anlaşılmaktadır. Halbuki Schuyler'in daha önce, Rusya'nın Kaşgar'ı Çin'e bırakmasının çıkarlarına daha uygun olduğu yolundaki Rus görüşlerinden bahsetmişti.

² *Parliamentary Debates* III-206, 11 Haziran 1877, s. 1562. Salisbury, antlaşmanın bozulmasına gerekçe olabilecek herhangi bir olaydan bahsetmeden, böyle bir işbirliğinin yararları veya sonuçları ile ilgili bilgi vermediği halde üyeleri, bu antlaşmanın bozulması yönünde hazırlamaktadır.

³ F.O. 17/825; Fraser to Derby, Peking, nr. 180; zikreden: Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 106.

⁴ Henze, a.g.m., s. 32.

⁵ Saray, *age*, s. 106.

⁶ Saray, *age*, s. 108.

⁷ Örneğin Kaşgar'ı çok iyi bilen ve Yakub Bey ile görüşmüş olan Trotter, bu konuya kendisi kadar vakıf olmayan birçok kişi gibi kesin birşey söylememekte, sadece söylentileri zikretmektedir: "Ölümünün sebebi halen bilinmemektedir. Bazıları doğal nedenler, bazıları zehirlenme, diğer bazıları ise Büzürg Han Hoca'nın oğlu Hakim Han'ın suikasti olduğunu söylerler", "The Amir Yakoub Khan and Eastern Turkistan in Mid-Nineteenth Century", s. 107.

Maslahatgüzarı Hacı Kurban tarafından gönderilen yazı onun "eceliyle" öldüğünü haber vermektedir:¹

Kaşgar'da bulunan Kaşgar Maslahatgüzarı Hacı Kurban tarafından 15 Şevval 1294 [23 Ekim 1877] tarihinde gelen yazının tercümesidir:

Kaşgar Hükümdarı Yakub Han hazretleri eceliyle vefat ettiğinden Afak hazretlerinin kabirleri civarına defnedilmiş ve ferman gereği veliahdleri olan Bek Kulu hazretleri hükümdarlık tahtına oturtulup devlet erkamı ile peyderpey devlet merkezine gelmekte olan bütün eyaletlerin valileri biat törenini yerine getirmiş ve hükümdarlarının tahta çıkmasını tebrik etmişlerdir. Ve yeni hükümdar tarafından Padişah'a durumu arz ve beyan özel bir mektup gönderileceği duyulmuştur.

Haberi bildiren tezkire ise şöyle der:²

"Cenâb-ı Hak velinimet-i bi-minnetimiz şehinşah-ı hilafet penah efendimiz hazretlerini kemal-i ömr-ü afiyetle ziver-i taht-ı saltanat buyursun. Kaşgar Hükümdarı Yakub Han'ın vefatını veliahd Bek Kulu Han'ın cülusunu havi Dersaadet'te bulunan Kaşgar Sefiri Yakub bey tarafına gelip tercümesi Bab-ı Ali'ye gönderilmiş olan tahrirat-ı mahsusa mücerred manzur-ı ali buyurulmak için leffen takdim kılındı efendim. 22 Zilkade 1294."

Yakub Han'ın ani ölümünden sonra, daha önce Batı Türkistan'da Türklerin birbirine düşmeleri nedeniyle meydanın Rusya'ya kaldığını görmüş olan oğulları ve komutanları, bu acı tecrübelerine rağmen birbirlerine düştüler. Yakub Bey, ölmeden önce Çin askerleriyle savaşıyordu. Vefattan sonra ise Çin kuvvetleri saldırı halindeyken Yakub Bey'in oğulları ve komutanları birbirine düşerek, Kaşgar'ın bütün askerini ve enerjisini bitirdi. Çin askeri ise hiç zorlanmadan, 1878 başında yeniden Doğu Türkistan'ı ele geçirdi. Türkistan halkının asırlardan beri aralarında yerleşmiş olan bu düşmanlık ve güvensizlikle ilgili Binbaşı İsmail Hakkı Bey şöyle demektedir:

"Asya Müslümanlarının ahlakını düzeltmesi için asırlar gerekmektedir. Bu devletlerin kavgaları arasında kendi başlarına iş görebilmesi nasıl mümkün değil ise bir tarafın icraatına alet olmadan kendilerini kurtarması dahi o kadar imkansızdır."³

Kaşgar'ın Rusya ve İngiltere'nin yardımı ile ortadan kaldırılmasında yardımcı ülkelerin de kendi çıkarları olduğu elbette sözkonusudur.⁴ Togan'ın, İngiltere'nin Türkistan şıyaseti ile ilgili Birinci Dünya Savaşı sırasındaki saptamalarının daha önceki yıllarda da belli bir geçerliliği sözkonusudur.⁵

¹ B.O.A., Y.A.HUS., 159-26, 23 Za 94 [29 Kasım 1877]. Aksi bir durum olsaydı, Kaşgar maslahatgüzarının, devletinin yakın ilişkiler içinde olduğu Osmanlı hükümetinden bunu gizleme cesaretini göstermez hatta gizleyemezlerdi, kanaatindeyiz.

² B.O.A., Y.A.HUS., 159-26.

³ Yusuf Halaçoğlu, a.g.m., s. 541.

⁴ Rusya'nın Doğu Türkistan'ın İli ve Narin bölgelerinde aldığı yerleri korumanın zorluğu da ortaya çıkmıştır. Çünkü buraya ayrılan küçük bir garnizonun gerektiğinde Batı Türkistan'daki Rus askerleriyle ilişki kurması mümkün değildi; Showers, *Central Asian Question* s. 9; F.O. 65-870

⁵ *Bugünkü Türkî*, s. 598-599.

".. İngilizler Sovyetlerin Türkistan'ı ve Sibirya'yı demiryolları ile çevirip sanayileşmelerine ve Türkistan'a komşu ülkelerde asker gönderme bakımından önemli tedbirler almalarına ve silahlanmalarına, «Rusya'nın iç işidir» diye normal bir iş gözüyle bakarlar.. İngiltere'nin Hindistan genel valiliğinin, aydın Türkistanlılardan pek fazla ürkmesi, bunların yerine eski Buhara Emiri gibi bostan korkuluğunu, sanki bir kuvvetmiş gibi, tutması da zikredilmeden geçilmemesi gereken bir durumdur.

İngilizlerin, Ortaasya'da çağdaş bir Türk-İslam devletini istemedikleri bellidir, fakat bu, onlar için bir prensip meselesi değildir. Eğer böyle bir devlet, onların istemeyişlerine rağmen teşekkül edecek olursa, onu emrivaki olarak kabul eder, hatta ondan da kendi lehine yararlanmak isteyebilir. Çünkü İngilizler tüccar bir millettir, siyasetleri de tüccarın siyasetidir. Her halde İngiltere'nin Ortaasya siyaseti aktif bir siyaset değil, tarihin seyri icabından ellerine geçen sonsuz serveti, sömürgeleri, uluslararası karışık vaziyetten yararlanmada maharet göstererek korumak siyasetidir.."

Türkmenistan'ın İşgali (Mart 1882)

Hokand hanlığının işgalinden hemen sonra, 5 Mayıs 1876'da İngiltere'de Avam Kamarası'nda yapılan oturumda hükümetin politikası eleştiriliyor.¹ Muhalefet, Rusların bu ilerlemelerine karşı olmadıklarını, fakat Hindistan'a hızla yaklaşımları karşısında bir önlem alınması yönünde eleştirilerini dile getirir. Önerinin özü, Türkistan'ı Ruslara bırakıp, fakat Afganistan'ın tampon bölge olması konusunda Rusya ile bir antlaşma yapılması hakkındadır.² "Türkistan'ın Ruslara bırakılmasında hiç bir sakınca yoktur, çünkü Orta Asya hem Rusya hem de İngiltere için yeterince geniştir."³ Hükümet politikasını savunanlar ise böyle bir antlaşmaya kesinlikle ihtiyaç duyulmadığını, Rusların Hindistan'a doğru değil fakat Çin'e doğru ilerlediklerini⁴, en son Hokand'ın ilhakından sonra Hindistan'a eskiye göre bir mil bile yaklaşılmadığı, bölgenin coğrafi durumu dikkate alındığında, Rusya'nın bu dağları aşarak Hindistan'a saldırmasının imkansız olduğu⁵ karşılığı verilir.

Bu yıllarda Rusya-Orta Asya-Osmanlı cephesinde önemli bir görüşme söz konusudur: 1877'de Rusya'nın Osmanlı'ya savaş ilanından sonra, Osmanlılar Kafkasya, Türkistan ve Afganistan'daki Müslümanları Rusya'ya karşı ayaklandırmak istemişlerdi.⁶ Türkistan'ı ele geçirip Hindistan'a kadar inmek niyetinde olan Rusya'nın, savaş yoluna gitmeden Afganistan'ı etkisi altına almak amacını güttüğünden ve Afganistan Hanı Şir Ali'nin ise İngilizlere düşmanlığından dolayı Rusya taraftarı bir politika izlediğinden Rusya'nın asıl

¹ *Parliamentary Debates* Üçüncü Seri, cilt 229, ss. 125-126. Türkistan'la ilgili önemli tartışmaların geçtiği bu oturum metninin tamamı için bakınız: " *Orta Asya Hokand Hanlığı* ", EK IV.

² *Aynı yer*, s. 110.

³ *Aynı yer*, s. 129-130.

⁴ *Aynı yer*, s. 124.

⁵ *Aynı yer*, s. 118.

⁶ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat*, ss. 310-313, 318, 319.

amacının ne olduğunun anlatılması için Meclis-i Maarif üyesi Ahmed Efendi'nin Bombay Şehbenderi Hüseyin Efendi ile Kabil'e giderek Şir Ali Han ile görüşüp, Afganlıları Rus yanlısı politikadan vazgeçirmek için çıkan İradeyi Han'a ulaştırmak üzere¹ adı geçen Ahmed Hulusi Efendi, olağanüstü elçi olarak Kabil'e gönderilmiştir. Afgan emiri ise kendilerinin şu anda asıl düşmanlarının İngiltere olduğunu, İngiltere'nin Afganistan topraklarından çekilmesi için aracılık edilmesini, Rusya'ya karşı savaş açacak durumda olmadığını söylemiştir.² Afgan Emiri'nin cevabını Ahmed Hulusi Efendi şöyle özetler:

"..Emir, Afganistan ahalisinin hemen hepsinin Sünni Müslüman bulunduğu cihetle Osmanlı Devleti'nin duacısı bulunduğunu hatırlattıktan sonra, Rusyalıların gaddarca düşünceleri bilinmekte ve tahkik edilmiş olmakla beraber, İngiltere devletinin hileleri dahi sayılamayacak kadar çok olduğunu ve hep suret-i haktan görünüp bizi mahvetmek derecesine kadar gittiğini ve esas maksadının Kabil'i almak olduğunu bildirerek, Rusya'nın dahi asıl gözünün Hindistan'da olduğunu ve yolu üzerindeki Müslüman ülkeleri bu sebepten zapt ve istila ettiğini, nihayet kendisinin 4-5 seneden beri uykuyu dahi terk ederek gece gündüz asker topladığını ve İran'ın dahi kendisine karşı olması yüzünden Afganistan'ın şimdi üç kuvvetli düşman arasında kaldığını ve fakat bunların en çok zararlı olanının İngiltere olduğunu, bu sırada Rusya ile savaşa girmenin güçlüğü uzun uzun anlattı.." ³

İngiltere, bu yıllarda Halife olarak Sultan II. Abdülhamid'den, Afganistan'a Rusya'ya savaş açmasını, böylece Rusya'ya karşı ikinci bir cephe açılmış olmasını istemektedir. Görünüşte, Osmanlı'yı destekler gözükken İngiltere'nin hesapları başkadır. Bir taraftan Osmanlı'nın Kaşgar'a yardımını engelleyen -ki Kaşgar aynı zamanda Rusya'ya karşı savaşıyordu- İngiltere'nin Afganistan'ın Rusya'ya karşı savaş açmasını istemesini, Afganistan'ın durumu ve İngiltere'nin çıkarları açısından irdelemek gerekir. Balkanlar'da Osmanlı'yı savaşa teşvik ederek yalnız bıraktıktan sonra, Afganistan'ın açacağı bir cephe ile Rusya'nın gücünün zayıflayacağı düşünülemez. Bununla beraber henüz tahta çıkmış olan Sultan II. Abdülhamid İngiltere ile ilişkilerini sağlıklı tutmanın gerekli olduğunu görerek elçisini Afganistan'a gönderiyor. İngiltere, Afganistan'ın gücünü kuzeye gönderip iyice zayıflatarak, Orta Asya'da Türkistan'a karşı payına düşen Afganistan'daki etkisini güçlendirmek istemektedir.

Ağustos 1878'de, Avam Kamarası'nda Sir Charles W. Dilke'in, dışişleri bakanına, Rusya'nın Amu Derya'nın karşı tarafına veya Merv'e doğru ilerlediği hakkındaki dedikodularda gerçek payı olup olmadığını sorması üzerine Mr. Burke böyle bir duyumları olmadığını söylüyor.⁴

¹ B.O.A., *İrade Hâriciye*, 16642/3; *Arşiv Belgeleri*, 90.

² Saray, *Türkistan Hanlıkları*, s. 110-111.

³ B.O.A., *İrade Hâriciye*, 16873/1; Saray, *a.g.e.*, s. 111.

⁴ *Parliamentary Debates* III-242, s. 1764, 12 Ağustos 1878.

1864 Gorçakof Bildirisi'nde Rusya'nın amacının bölgedeki göçebe ve yabani halklara uygarlık götürme olduğu bildirildiği halde, Ruslar, önce Türkistan'daki yerleşik hayata geçmiş belli bir uygarlık düzeyi olup devlet örgütü kurmuş olan Buhara, Hokand ve Hive hanlıklarını işgal etti. Herhangi bir ülkeye bağlı olmayan, kabileler halinde yaşayan Türkmenlere dokunmadı. 1869 ve 1876'daki Rus saldırılarını, Teke Türkmenleri, şiddetli karşı koymalarıyla püskürttü. Bu savaşlarda ünlü General Skoblev, Türkmenler tarafından öldürülmekten son anda canını kurtarabildi.¹ 1878'de Türk-Rus savaşı ve Berlin Kongresi sonunda, İngilizlere karşı Afganistan sınırını geçmek amacı ile general Lazarov ve Lomakin kumandasındaki Rus ordusu, Etrek üzerinden Akhal Teke'ye yürüdü. Bunlar iki ayda bütün Türkmenistan'ı işgal edip, Maverâünnehr'i de Rusya'ya ilhak etmeyi planlıyorlardı. 28 Ağustos'ta yapılan savaş sonucu Rus ordusunun üçte biri imha edildi. Rus ordusu bozguna uğrayıp kaçtı ve Türkmenlerin zaferi Orta Asya'da uzun süre dilden dile dolaştı.

Rusların Türkmenistan bozgunu, onların Türkistan'daki varlıklarını da tehlikeye düşürmekteydi. Türkmenistan'a yeniden saldırmak için üç yıl hazırlık yapıldı. Daha önce Türkmenlerden canını zor kurtaran General Skoblev cephe kumandanlığında geniş çaplı bir plan hazırladı. Her ihtimal göz önüne alınarak erzak, mühimmat hazırlandı ve yakın bölgelerden yollar yapıldı. 1881 yılında yapılan savaşlarda Türkmenler çok büyük kahramanlıklar göstererek ülkelerini savundular. Fakat kalabalık ve modern silahlarla donatılmış Rus ordusu karşısında da hergün erimekteydiler.² Ve nihayet, Türkmen kabilelerinin dayanağı olan Göktepe, İran Devleti'ne bağlı olan çapulcu Yamud kabileleri atlılarının yardımı ve İran'ın hoşgörüsü ile Rusların eline geçmiş oldu. 1884 başında ise Merv Rusya'nın egemenliğine geçti.³

Türkmenistan'da Göktepe savaşları ile Rusya Türkistan'daki son Türk devletini de ortadan kaldırmış oldu. Bununla beraber özellikle dağlık bölgelerde, Rus Hükümeti'nin etkili olamadığı bölgeler bulunmaktaydı. Bu gibi yerel savunmacılar ile Rus askerlerinin savaşı uzun yıllar devam etti. Bu bölümün başında listesini verdiğimiz, İngiliz Dışişleri Bakanlığındaki, Rusya'nın Orta Asya'da ilerleyiş (*F.O. 65, Proceedings in Central Asia*) raporları 1898 sonuna kadar düzenli olarak bölgedeki İngiliz görevliler tarafından gönderilmiştir. Ancak son yılların raporları daha detaylı olmakla beraber, bütünüyle dağlık kabilelere karşı gönderilen Rus birliklerinin hareketlerini anlatır.

Kırım Savaşı'ndan sonra Avrupa devletlerinin müttefiki olmaya çalışan ve Batı Avrupalı bankerlerden önemli ölçüde kredi alan Rusya'nın yazgısı bir bakıma Osmanlı'ya benliyordu. Osmanlı aldığı krediye karşılık gayr-i Müslim

¹ Togan, *Bugünkü Türklük*, ss. 233-234.

² Togan, *Bugünkü Türklük*, ss. 235-236.

³ B.O.A., Yıldız Sadâret Husûsî Mârûzât, 167/45.

unsurlara bazı haklar vermek zorundaydı. Sultan'ın Hristiyan unsurlar yararına idari ıslahat. istekleri ile Avrupalı bankerler lehine mali ıslahat. açmazı, Osmanlı'nın yazgısını değiştirmekteydi.¹ Benzeri kaderi paylaşan Rusya, ise aldığı kredinin gereği olarak topraklarını genişletmek, Asya'yı istila etmek zorundaydı.

¹ David Gillar, *British Documents* s. xx.

EK I:

Rusların İngilizleri Uyutarak Doğu'da İlerlemeleri¹

Bazı dönemler cömert olup her tarafta büyük adamlar yetiştiriyor. Bazı dönemler de bu konuda cimri oluyor. Fransa büyük ihtilali esnasında meşhur General Napoléon Bonaparte ortaya çıktı. Ve bir büyük donanma ile gidip Mısır'ı alarak *Devlet-i Aliyye'nin* [Osmanlı Devleti'nin] müttefiki olan İngiltere devletinin meşhur amirali Nelson'un İngiliz donanmasıyla varıp Ebhuz [?] limanında [Abukir Körfezinde] Fransa donanmasını yaktı. Devlet-i Aliyye de Suriye tarafından beraber ordu sevk etti. Kaptan Paşa da donanma ile hareket etti. Buna İngiltere donanması da refakat ederek birlikte Mısır'ı Fransızlardan geri aldılar. O zaman Devlet-i Aliyye öteden beri Mısır'da *tağallüb olan* [zorbalık yapan] Kölemenleri Mısır'dan çıkarmaya teşebbüs etmişken İngilizler ona engel oldular. Bundan dolayı Mısır'da tam anlamıyla düzen sağlanamadı. Sonra Bonaparte Fransa imparatoru olup bütün bir Avrupa'da *hüküm su gibi akmaya* [sözü geçmeye] başladı. Fakat İngiltere başvekili meşhur Petty, *kalemen* [?sözleriyle] onunla uğraşıp ondan sonra gelenler de onun yolunda devam ederek en sonunda Napolyon'u yendiler.

O zaman Avusturya'da Prens Metternich ve Fransa'da da büyük diplomatlar var idi. En sonra İngiltere'de Lord Palmerston ortaya çıkarak İngiltere devletini siyasi bakımdan *mertebe-i kusvâ-yı ikbâle* [en olgun derecesine] çıkardı. "İngilizler dediklerini yapar yapacaklarını söyler, kararlı bir devlettir" sözü, bütün doğu ülkelerinde atasözü gibi yayıldı. Şark'da da kapılarını İngilizlere açtı. İngilizler Hind'deki rakiplerini kovarak tek başlarına kaldılar. Etkinliklerini hayal edilemeyecek kadar fazla genişletip çok zengin oldular. O dönemde Mehmed Ali Paşa da Mısır'da ortaya çıkarak Kölemenler'i yenip güçlü bir hükümet kurdu ve Arap yarımadasında zorbalık yapan Vehhabiler'in kökünü kazıyıp ortadan kıldırdı. Böylece İslam ağacının başı olan Sultan Mahmud Adlî'nin büyük ilgisini çekmişti. Fakat bu arada açıklaması başınızı ağrıtabilecek nedenler ve hikmetlerden dolayı ayaklandı. Fransa Kralı Lui Philippe de onunla Devlet-i Aliyye'ye karşı işbirliği yapmıştı. Bundan dolayı Lord Palmerston da Mehmed Ali Paşa aleyhinde idi.

Ve o zaman hariciye nezaretine geçen Büyük Reşid Paşa doğuda Utarid yıldızı gibi parlayıp kalemiyle [?tutumuyla] Mehmed Ali Paşa aleyhine işlemekte idi. Ve kendisine Lord Palmerston'un tam güveni olduğu halde Avrupa'da şöhrat ve şan kazanmış bir kişi olduğundan Fransa'nın dışındaki büyük devletler ile Mısır aleyhine bir ittifak yaptılar. Denizden İngiliz donanması ve karadan Osmanlı ordusu Suriye'ye çıkıp Mısır

¹ B.O.A., Y.E.E., 18, 553/618-93-38; "Rusların İngilizleri aldatarak şarkta onlara tekaddüm ettiklerine dair müsvedde hâlinde 9 sahifelik lâyiha". Belgenin Osmanlıca belgenin harf çevirisi ve sadeleştirilmesi tarafımdan yapılmıştır. İmzasız olan bu belgede verilen bilgilerden, bilhassa Abbas-ı Sâni'nin (1874-1944; hidivliği, 1892-1914) hidiv olarak siyasetinin ana hatlarının ortaya çıkmasından, lâyiha'nın 1892'den sonraki yıllarda kaleme alındığını anlıyoruz. Lâyiha, Rusya'nın ilerlemesine göz yumulması ve Osmanlı'ya karşı Rusya lehine tuzak kurularak Kıbrıs'a el konulması gibi konularda İngiltere'yi eleştirir, Palmerston'dan sonra İngiliz politikasının "borsada kağıt oynama" zihniyetiyle yönlendirildiği sonucuna varır. Lâyiha'nın yazarının, "uzak görüşlü", "iyi politikacı" olarak sözettiği Lord Palmerston'un Kafkasları Rusya'ya bırakma siyaseti ile ilgili özellikle Marks'ın ilgili bölümlerdeki eleştirileriyle karşılaştınız. Bu lâyiha yazarı, Lord Palmerston'u genel yönleriyle büyük siyaset adamı olarak kabul etmekle beraber, işlenen konu, Palmerston'un Mısır'dan Fransızların çıkarılması konusunda Osmanlı Devleti'ne destek olmasıdır.

askerini Mısır sınırları içine koyduktan sonra Mısır, Mehmed Ali Paşa hanedanına veraset yoluyla geçmek koşuluyla Mehmed Ali Paşa uhdesinde kalmak üzere müttefik devletler arasında antlaşma yapıldı. Fransa devleti de sonradan bu antlaşmaya katılmak zorunda kalmıştır. İşte Mehmed Ali Paşa hanedanına verilen *imtiyaz Ferman-ı Alisinin* [aynıcalıkla ilgili padişah emrinin] başlangıcı ve dayanağı bu antlaşmadır.

İş bitip sular durulduktan sonra Mehmed Ali Paşa *Dersaadet'e* [İstanbul'a] gelmek üzere iken bazı yabancılar onun bu yolculuğuna engel olmak istemişler. O ise bunlara kulak asmayıp "Ben evlad ve ahfadıma kapı yapmak için İstanbul'a gidiyorum. Zira İbrahim benden ihtiyardır. Abbas'ın durumu biliniyor, ondan sonrası da çoluk çocuk. Durumlarının iyi olması padişahın merhametine bağlıdır" dediği kendi yakınlarından duyulmuştur.

Gerçekten de dediği gibi oldu. Kendi gitti yeri boş kaldı. Kendisinden sonra gelenler durumun gerektirdiği önlemleri alamadılar. Mısır'ı şu gördüğümüz karışık duruma getirdiler. Şimdi ne Mehmed Ali Paşa var ne Reşid Paşa var. Fakat Londra'da Palmerston da yok. İngiltere'nin durumu da iyi görünmez.

Zira İngilizlerin her tarakta bezleri var. Her kıyıda ve sahilde dolaşmak işleri var. Öyle bir büyük devletin siyasi işlerini yürütmek için pek büyük bir baş lazım. Öyle fevkalade adamlar ise aramakla bulunmaz. Onları zaman yetiştirir. Lord Palmerston'dan sonra İngiltere'nin siyasi işlerini idare edecek bir adam gelmedi.

Gladstone, aslında maliye işlerinde İngiltere devletine hizmet etti. Ancak siyasi bakımdan pek çok zarara uğrattı. Diğer bakanlar da özellikle ticari işlerle ilgilendiler. İngilizlerin ticaretini büyüttüler. Fakat İngiltere devleti sırf bir ticari şirket haline geldi. Siyasi bakımdan manen zarar gördü.

Cennetmekan Sultan Abdülaziz Han Hazretleri aleyhine bir araya gelen siyasi topluluk ile Dersaadet İngiliz elçisi sırdaş olup aynı şeyleri söyler idiler. Bu ise devletler hukukuna ve güven duyulan büyükelçilik görevine taban tabana zıt idi.

Devlet-i Aliyye ile Rusya devletinin arası açıldı. Salisbury arayış bulmak için İstanbul'a geldi. Fakat onun sözüyle elçisinin sözü biri diğerine pek de uygun değil idi. Londra'da başvekil ve hariciye nazırının sözleri de biri diğerine uygun değil idi. Vekillerimizden birçok budalalar da Avrupalılar bizi Rusya'ya karşı yalnız bırakmazlar dediler. Osmanlının çoğunluğu İngilizlerden o kadar emin idiler ki bu budalaların sözlerine bakarak savaş taraftarı oldular. Bundan dolayı, Rusya ile son savaş ilan olundu. Ve Rusya yenince Gladstone yandaşlarının *şemetleri* [uğursuzlukları] görüldü. Ve Kıbrıs'ın kendilerine bırakılması konusunda Devlet-i Aliyye'yi zorlayarak ülkeyi taksim etmek üzere bir kapı açıldı. Böylece Devlet-i Aliyye'nin büyük kayıplara uğramasına neden oldular. Yani kendileri de büyük zararlara uğradıklarını anladılar. Ancak pişmanlığın fayda vermeyeceği zaman anladılar.

Kısaca, İngilizler sadece kendi çıkarları için Devlet-i Aliyye ile dost ve siyasetlerine azıcık aykırı gelen konularda en azılı düşman olagelmışlerdir. Fakat eski İngilizler uzak görüşlü idiler. Lord Palmerston'dan sonraki İngiliz diplomatlar ise günlük işlere dalarak siyaseti borsada kağıt oynamak tarzında halleder oldular. Bu yüzden Şark'ta sebat ve metanet ile elde ettikleri genel güveni kaybettiler. Ve şimdi *Şa'b-ı İngiliz yekûlûne mâ-lâ yef'alûn ve yef'alûne mâ-lâ yekûlûn ve şa'b-ı Rus yekûlûne mâ-yef'alûn ve yef'alûne mâ-yekûlûn* [İngilizler, yapmayacakları şeyi söyler, söylediklerini yapmazlar; Ruslar ise yapacaklarını söyler, söylediklerini yaparlar] sözleri atasözü gibi insanların ağızlarında dolaşp duruyor. Bu gibi Arapça sözler ise Tunca sahilinden Çin denizlerine kadar dalga dalga yayılıp gider ve büyük etkileri görülür.

Rusya ile son savaşıta dostluğundan dem vurdıkları Devlet-i Aliyye'yi yalnızca savaşıa başlattıktan sonra devlet savaştan önce kendisine bir pay çıkarmak üzere yukarıda geçtiği gibi Kıbrıs'ın yönetimini doğu halklarında güvensizliğini kat kat artırmıştır [aynen].

Rusya ise Hind'e varmak *aksâ-yı âmâlî* [son hedefi] iken Türkmen topraklarında ilerlediği takdirde, İngilizler, Devlet-i Aliyye ile ittifak ederek Karadeniz sahillerini istila eder ve bir iki yüz bin kadar Osmanlı askeri Kafkas bölgeleri içine girerse Rusların sağ kolunu tutar ve Türkmenleri destekleyerek Rusya'nın önüne bir set çeker biçiminde hesap yaparak Hindistan'a doğru ilerlemesini önlerlerdi. Son savaşıta Devlet-i Aliyye'nin zayıf düştüğünü ve İngilizlerin ellerinde alet olamayacağını anladıkları gibi Hind'e doğru gizli niyetleri olan hareketlerini uygulama aşamasına getirdiler. Yoksa böyle *sellemhüsselem* [kollarını sallayarak] Afganistan hududuna kadar giremezlerdi. Gladstone'un çevresi işin gerçeğini anladılar ise de iş işden geçmiş oldu. Bunları zamanında hesap etmeliydiler.

Çünkü Ural tarafından Rusya'nın Maveraünnehr bölgesine doğru adım adım ilerlemekte olduğu görülünce ona engel olmak üzere Devlet-i Aliyye'nin başkanlığı altında olarak Hive ve Buhara ve Afganistan hükümetleri ile o civarda bulunan Türkmen aşiretleri aralarında bir konfederasyon yapılması Büyük Reşid Paşa'nın arzusu idi. Halbuki Devlet-i Aliyye'nin oralara memur ve öğretmen ve silah göndermesi Hindistan yoluyla ve İngilizlerin aracılığıyla olacağından böylesi İngiltere'ye de yararlı olacak idi. Ancak Reşid Paşa bu arzusuna ulaşamadı. Çünkü İngilizler öyle bir birliği kendileri oluşturmak isterlerdi. Halbuki henüz bağımsızlığını kaybetmeyen bir sürü Müslüman devletçikleri birlik içerisine almak ancak *hilâfet-i üzmâ hun himmetiyle* [büyük halifeliğin yardımıyla] olabilip İngilizlerin becerecekleri iş değil idi. Hatta İngiltere, Hind tarafından Buhara'ya üç murahhas gönderdiği zaman Buhara emiri üçünü de hapsedmişti. İngilizler halifeye müracaat ettiler. Buhara emirine *Nâme-i Hümayûn* [padişah mektubu] gönderildi. Buhara emiri "emirü'l-mümininin [inanınların önderinin] emri başımız üzerine ancak biz onları bir hafta önce idam etmişdik" diye özür dilemişti. Kaldı ki Hind sahilleri İngilizlerin hep denizlerde egemen olan deniz kuvvetleri ile korunup, arka taraflarda bir çok düzensiz yönetimler ile çevrili olduğundan o durumun devamı onlara göre gerekliydi. Evet, bu durum onların siyasetlerine uygundu. Ancak bir müddet sonra Hind'in arkası açıldı. İngilizlerin Hind'deki hükümetleri tehlike ile karşı karşıya kaldı.

Şöyleki, Rusya'nın Ural ordusu ilerledi ve Hive ve Buhara devletlerini yenerek onları yönetimi altına aldı. Ve Amu Derya (Ceyhun nehri)'da savaşı gemileri işletme ayrıcalığını aldı. Ve Semerkand'ı istila ederek kendi ülkesine kattı. Buhara bölgesini tehdit ederek birçok yerlere, sanki Buhara emirinin de onayını almış gibi sahip oldu.

Rusya'nın Kafkas'da bir ordusu olup Ural ordusu gibi onun hedef ve hareketi da Hindistan idi. Ancak bu ordunun Hind'e varması İran'ı ve belki Afganistan'ı çiğneyip geçebileceğinden, Ural ordusu onu geçerek Semerkand'a kadar geliverdi.

O zaman İngilizler anladılar, ancak ne fayda ki iş işten geçmiş idi. Ve Rusya hükümeti daha ileri gitmek niyyetinde olmadıklarını söyleyerek İngilizleri avudup aldatıldılar. Ve bir de Rusya'nın Semerkant'tan Ceyhun nehrine geçerek Afganistan'ı yarıp geçmesi elli altmış seneyi alır diyerek İngilizler endişe etmediler.

Gerçekten de Rusların Semerkant'tan Horasan tarafına geçerek Afganistan'ı çiğneyip Hind'e ulaşması için çok zamana ihtiyaç vardır. Ancak, yakın zamanda, Kafkaslar'ın Hazar Denizi'ne inen ucundaki Bakü'de bir gaz kaynağı bulunup Ruslar onu işleyerek elde ettikleri gazla civarda güçlenmeye başladı. Volga nehriyle de Moskova'ya ve diğer Rus şehirlerine gönderilmeye başlandı. Bu gazların ürünü Rusya için pek önemli bir

zenginlik kaynağı oldu. Ayrıca gazları taşımak için Volga nehrinde ve Hazar Denizi'nde binden fazla ticaret vapurları ortaya çıktı. Ve gazların posasından yapılan tuğlalar maden kömüründen dört kat daha kuvvetli olduğundan vapurlara kömür yüklemek için ayrılan yerlerin dörtte üçü boşta kalarak başka şey yüklenmesi için kullanılmaya başlandı. Böylece, Hazar Denizi'ndeki deniz ticareti oldukça gelişti. Ve Rusya, Kafkaslar'dan Türkmen bölgelerine asker göndermek için yeteri kadar gemi edinmekten aciz iken bir günde Kafkas ordusunu karşı tarafa ulaştırabilecek kadar taşıma gemilerine sahip oldu.

Bunun üzerine Rusya, Hazar Denizi'nin Taberistan yakasında bir iskele edindi. Ve çatışma ile Teke Türkmenlerini yendikten sonra buradan Afganistan'a doğru bir demiryolu inşasına başladı. Fakat işini gayet gizli tuttu. Hatta bu yolda kullanmak üzere anlaştığı Fransız mühendisleriyle bir buçuk seneye kadar memleketlerine mektup yazmamak şartıyla mukavele etmiş idi. Ve oraları ıssız yerler olduğundan dolayı başkaları oranın işlerine vakıf olamıyordu. Rusya ise alayları bozdu, yollarda işletti.

Bir buçuk sene zarfında bu demiryolu Serahs'a varıp Afganistan'a yaklaştığında kimsenin haberi olmaksızın açılıverdi. İngilizler şaşırıldılar. Fakat devletler hukuku kurallarına göre bir şey demeğe hakları olmadığından Afgan emirini sınır kavgalarıyla ayağa kaldırdılar. Türkmenler ise Rusya'nın etkisine girmiş olduklarından, meydana gelen çarpışmada Rusya'nın yardımıyla Türkmenler Afgan ordusunu perişan ettiler. İngilizler sınırları düzeltme yolunda işe karıştılar. Ancak bundan bir yararlı sonuç elde edemediler. İngilizler gibi diğer siyaset adamları, Serahs'a varan demiryolu hattı acaba Herat üzerinden Hind'e mi ulaşacak yoksa sağ tarafına meyl ile İran şehirleri içinden Basra körfezine inerek oradan mı Hind'e ulaşacak diye düşünürlere iken Rusya, sol tarafa yönelerek Serahs'tan Amu Derya sahiline bir kol uzattı ve nehir üzerine köprü atarak bu kolu Semerkant'a ulaştırdılar. Ve Semerkant ordusunu Kafkas ordusuyla bir iki gün zarfında bir noktada toplayabilecek bir hale getirdiler. İngilizler ürküp Afgan emirine Rusya'nın tarafına geçmemesi için senelik yardım adıyla belirli bir miktar para verdiler. Bir taraftan da Afganistan ile Hind arasında büyük istihkamlar yapmaya başladılar. Halbuki geçen sene bir İngiliz seyyahı Keşmir ile sınırdaş olan Pamir yaylasında gezerken Rusya memurları "sen burda ne arıyorsun, burası bizimdir, biz bu bölgeyi Buhara emirinden aldık diyerek seyyahı tutukladılar. Meğer Rusya Pamir bölgesini sessizce işgal ediyormuş. İngilizler o zaman durumun gerçeklerine vakıf oldular. Ve Rusların Keşmir sınırına gelmiş olduklarını öğrenip telaşa düştüler. Keşmir vilayeti, Hind'in önemli bir bölgesidir, ancak bağımsız bir hükümdardır. İngilizlerin henüz el koymadıkları Hindistan topraklarındandır.

Pamir yaylası ise oldukça geniş ve doruğu yüksek bir (plato) olup oradan *nîân eden*[?çıkan] suların bir mikdarı Hind'e ve bir mikdarı Çin'e ve bir mikdarı da Horasan ve Maveraünnehr yönüne akar. Ve Pamir'de yaylayan göçebe Türkmenleri kışın aşağılara inip kışlarlar.

Kısaca Pamir yaylası Hind'in damı durumunda olduğundan Rusyalı karakuş gibi buraya çıkıp da Hind'e doğru *göz belertmeye*[öfke ile bakıp tehdit etmeye] başlayınca Hind'de İngilizler aleyhine görüşler ortaya çıkmaya başladı. İngilizler Hind'in iç güvenliğini korumaya çalışmakla beraber Pamir arazisinde Afgan'ın ve Çin'in hukuku vardır diyerek Afgan emiriyle Çin imparatorunu *davaya kıyam ettirdi*[?hak iddia ettirmeye kalkıştırdı]. Bunun için bir komisyon kurulup sınır işlerini düzenleyecek, diyorlar. Komisyonlardan bir sonuç alınması ise ne kadar zor olduğu tecrübeyle bilinen şeylerdendir.

Ruslar da ötedenberi Hind'e gitmek bir milli arzudur. Bu kere yukarıda geçtiği gibi, Serhas'a kadar uzattıkları demiryolu, Rusya İmparatoruyla Napolyon Bonaparte arasında, Hind'e gitmek üzere söz konusu olup tartışılan askeri yola karşılık olarak yapılması dikkat çeken bir durumdur. Bunun açıklaması Tarih-i

Cevdet'in yedinci cildinin 92 ve 93. sayfelerine ve zeylindeki 13 numaralı kararnameye müracaat edilerek anlaşılır. İngilizlerin Kölemenleri tutarak Mısır'ın düzenine nasıl engel olduklarının bilinmesi için de adı geçen cildin 112. sayfasına müracaat buyurulmalıdır.

İngilizler, eğer ellerinden Hînd giderse Flemenk devleti derecesine incekleri korkusuyla Afrika'da bir Hînd yapmak hayali arzusuyla çeşitli hile ve oyunlarla Mısır'ı işgal ettiler. Ve her ne kadar, Sudan ile meydana gelen savaşlarda yenilip büyük zararlara uğradılarsa da Mısır hükümet yetkililerini kendi siyasetlerine uygun görüp Devlet-i Aliyye vekillerini de *leyte ve lealle*[boş ümitlerle] avudarak zaman kazanarak Mısır'da kalmak görüşlerini güçlendirdiler. Ve bunu, durumun gereklerine, zamanın siyasetine uygun gördüler. Ve Mehmed Ali hanedanından onun sırrına tam mazhar olan bir genç prensin hidivlik tahtına gelip de kendilerine ayak bağı olabileceğini hesap edemediler. Ve gerçekten Abbas-ı Sani'nin pek genç iken kararlı bir tutum ve sağlam bir düşünce ile meydana çıkması ve oldukça uzak görüşlü, tedbirli olan bir padişaha yakın olması büyük bir ilahi lütuf olup diplomatların evvelce keşfedebilecekleri şey değil idi. Cenab-ı Hak ikisini birlikte muvafık bi'l-hayr eylesin.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM:

PAN-İSLAMİZM-SÖMÜRGEÇİLİK TARTIŞMALARI

Sömürgecilik

Rusya'nın Türkistan işgalini tamamladığı 19. yüzyılın ikinci yarısı, Batı sömürgeciliğinin en koyu dönemlerinin yaşandığı yıllardır. Daha önceki yüzyılda ulaşılan bölgelere ek olarak son bakir bölgeler hızla bölüşülüyor, elde edilen ülkelerde kurulan egemenliğin devamı için çok yönlü sosyal ve kültürel programlar, baskılar uygulanıyordu. Rusya'nın Türkistan'ı işgal etmesiyle beraber, işgal edilen bölgelerde başlayan yeni dönem, sömürge ülkesi ve halkını sömürgeci ülkenin bünyesinde eritme devresidir. Aslında dönemin başlangıcı olan 1864 bildirisinde bu gerçek açıkça belirtilmişti.

19. Yüzyıl Batı Avrupa ülkelerinin özellikle Asya ve Afrika'yı paylaşma siyaseti ile, devletler arası ilişkilerde bir sömürge yazını oluşmaya başladı. Sömürgeci ülkeler için parlak, insancıl, uygar, fakat sömürgeye konu olan halklar için zalim, baskıcı, yıkıcı kavramlar, katkılar, uygulamalar sözkonusudur. Toplumun tarihsel, kültürel ve iklim gibi, maddi ve manevi ortamına yabancı, fakat başka koşullar altında «iyi» kabul edilen, ürün vermiş olan birçok «şeyin» sömürge ülkesinde yetiştirilmeye çalışılması sonucu değişik ülkelerde ilginç durumlar ortaya çıkmıştır.

Batı'nın tarihi, siyasi, kültürel, sosyal ve fiziksel ikliminin ürünü olan anayasal ve toplumsal kurumlar, kanunlar, davranışlar yetiştirilmek istenen ülkede beklenen sonucu vermemiş, üstelik ülkenin iklimine yabancı "fide", vermesi gereken meyveyi vermediği gibi kuruyup yok olmak yerine azgın bitkiler, yaratıklar haline gelmiştir. Yüzyıllar boyu oturmuş, belli bir düzeyde yerleşiklik kazanmış olan toplumlar, eski düzenlerini kaybetmişler, yeniye ise *sağlayamamışlar*. Sömürgeci ülkelere getirilen *karbon kağıdı anayasaları*^{*}, toplum ve ticaret ilişkilerini düzenleyen yasa sistemleri, birçok ülkede *ardı arkası kesilmeyen darbelerin, modern kılığa bürünmüş aşiret kavgalarının, kendilerine hukuki gerekçe bulmuş toplumsal çözülme yollarının ve eskisinden daha acımasız bir aristokratik yapı ile gelir uçurumunun meşruiyet belgeleri olmuştur*. Toplumun refahını yükseltmesi, ekonomik bakımdan alt kesimin haklarını koruması gereken birçok düzenleme çoğu zaman yeni iklimde tam aksi gelişmelerin sebebi olmuştur. İngiltere'nin Doğu'daki uygarlaştırma faaliyetleri ile ilgili Wint¹ şunları söylüyor:

* Bu deyim, değerli hocam merhum Tarihçi Zafer Tunaya'ya aittir.

¹ Guy Wint, *The British in Asia* (New York, Institute of Pacific Relations, 1954), s. 116.

"Buidiada gerçek payı nedir? Cevaplamak zor. Fakat bazı yanlış kavramlar değiştirilebilir. İngiltere her ne yaptıysa, doğu medeniyetinin yerine batı medeniyetini tamamen yerleştiremedi. Batı medeniyeti nedir? Batı'nın sahip olduğu birlik nedir? İngiltere'de, Latin ülkelerinde, Almanya'da ve Rusya'da sosyal hayatta ortak olan şeyler nelerdir?"

Batıyı uygarlığın merkezi, batının doğuya götüreceği herşeyi bir uygarlık meyvesi olarak görmek, doğunun bütün sosyal, siyasal, eğitim ve kültür kurumlarını, çağdışı kalmış, bir an önce atılıp yerine batıdan getirilenlerin konması gereken hurdalar gözüyle bakmak olağan bir davranış haline gelmiştir. Doğu ile ilgili araştırmalara verilen "Oryantalizm", 'uyarlama, benzetme, yani doğuyu batıya benzetme' şeklinde açıklanmaktadır.¹

Wint'in, gerçekten bir batı medeniyeti var mıdır, bütün batı ülkelerinde geçerli olan hayat tarzları bulunabilir mi, sorusundan sonra, böyle bir şeyin olduğunu varsaydığımızda, 'böyle bir hayat tarzını doğuya taşımaya zorunlu muyuz', sorusu sözkonusu olabilirdi. Toplumsal olaylarda, doğal gelişmenin dışındaki keskindönüşler şeklindeki devrimlerin beklenen sonucu verdiği söylenemez. Genellikle toplumun bünyesine göre çok farklı tepkilerle karşılaşılabilir. Bu toplumun verimliliğini ve canlılığını sarstığı gibi gücüne de olumsuz etkiye bulunur.

Sömürgeci ülkelerin sömürgeye uygarlık taşıma iddiası, biraz da kendi kamuoyu ve uluslararası hukuka karşı savunma gereğinin sonucudur. 1864 Gorçakof bildirisinde belirtilen, bölgenin vahşi, yolkesen dağ kabilelerine uygarlık götürme gerekçesinin gerçeklerle ilgisi olmadığını, bu gelişmeleri incelerken yeri geldikçe gösterdik. Bununla beraber, İngiltere'de, yıllarca süren parlamento tartışmalarında, gerek iktidar, gerekse muhalefet tarafından, her fırsatta "bizi yanlış anlamayın, Rusya'nın Orta Asya'daki vahşi kabilelere uygarlık götürmesine karşı değiliz, Rusya bizim Hindistan'da yaptığımız uygarlık hizmetini, Türkistan'da yapmaktadır"² gibi sözler sık sık duyulur.

İngiliz sömürgesi altındaki Hindistan'da 1869'a gelindiğinde, sömürge yönetiminin önüne koyduğu engelleri aşarak devlet memuru olabilmiş sadece bir tane Hintli vardır.³ Sonraki yıllarda binlerce kişi yüksek tahsil yapabilmiş ise de bunlar kendi ülkelerinde yabancı bir insan haline gelmişlerdir. Onların çalışıp ilerleyebilecekleri, üniversiteden aldıklarını geliştirebilecekleri bir kadro veya

¹ Sömürgeciliğin keşif kolları olarak *Oryantalizm* doğu insanının gerçeklerinden uzak ve doğu toplumu sözkonusu olduğunda, çifte standartlı yaklaşımları ile ilgili bkz.: Edward Said, *Oryantalizm* çev. Nezih Uzel (İstanbul, Pınar yay., 1981).

² Çalışmamızın birçok yerindeki örnekleri için bakınız: *Parliamentary Debates*; EK IV, orijinal sayfa numaraları: 109, 115, 116, 133.

³ "Hindistan", *Ana Britannica* XI, (İstanbul, 1988) s. 82.

imkan yoktur. Bir kısmı sokaklarda dilenirler, çoğunluk ise diğer işçiler gibi yol inşaatlarında taş kırarlar.¹

Çarlık Rusyası döneminde işgal ve ilhak edilen hanlıklarda yerli halka yapılan muamele ile İngiltere'nin Hindistan'da yerli halkla ilgili *siyasetinin* aynı temel mantığa dayandığı düşünülebilir.² Rusya'nın Türkistan'ı almasından hemen sonra uygulanan veya gündeme gelen uygulamaları, deneme veya hazırlık devresi olarak görebiliriz. Yeri geldikçe değindiğimiz gibi, yerli halk için eğitim ve kültür *siyaseti* ile bu bölgelerde geçerli olacak *iktisat* ve yatırım uygulamalarında zaman zaman tartışmalar, sapmalar görülüyor.

Sömürgeci ülkelerin, gittikleri yöre halklarını sömürüp fakirleştirmeleri pahasına onlara uygarlık, teknoloji, okul, demokrasi götürdükleri iddiası; sömürge öncesi *toplumsal, iktisadi ve siyasi durumlarına* baktığımızda bu tezin tartışılabilir olduğu görülür.³

".. Avrupalılar bütün devlet dairelerinin en yüksek mevkilerini işgal etmişler, doğrudan ve dolaylı olarak herşeyi kontrol altında bulundurmaktadırlar. Hindistan'da iken kazandıklarını beraberlerinde götürüyorlar ve Hindistan'ı maddi ve manevi bakımdan daha fakir durumda bırakıyorlar. Şöyle ki Hindistan eski tecrübeli, akıllı, doğal liderlerinden yoksun kaldı, artık onlara tekrar sahip olamaz. Halbuki onlar her ülkede olduğu gibi memleketin gerçek sahipleriydi. Onlar yeni yetişen neslin maddi ve manevi rehberleriydi ve ülkenin kaderi onlara bağlıydı. Yazık, yazık, bunlar kayıp! Her Avrupalı çevresindeki yerlileri kendisinden uzaklaştırır. Zaten onlar Hindistanlıların akli, manevi veya toplumsal bir lideri veya arkadaşı olamaz... Avrupalılar bu halkın doğal lideri haline de gelemez. Düşünceleri ve duygularıyla halkın içine giremezler. Kaderde ve kıvançta halkla birlikte olamazlar, onlara kendilerini sevdiremezler. Aksine, hergün yabancılaşma artıyor. Avrupalılar kasten ve açıkça bu mesafeyi daha da arttırıyorlar. Avrupalılar tarafından kurulmuş çok az sayıda sosyal müessese mevcuttur. Buralara yerlilerin katılımı ise fazla değildir. Bunlara katılmak isteyen yerliler her zaman ve aşağılanarak dışarıda bırakılırlar. Avrupalılar yabancılardır ve kendilerini her fırsatta yabancı haline getirmektedirler. Bütün yaptıkları orada yaşarken Hindistan'ın servetine el koymak, maddi ve manevi değerlerini tüketmek; giderken de elde ettiklerini, emekli maaşlarını ileride işlerine yarayacak şeyleri beraberlerinde götürmektir..."

Sömürge ülkesine gelen İngiliz kültür ve eğitim politikası ile ilgili olarak ta Naoroji şöyle der⁴:

¹ Dadabhai Naoroji, "The Moral Poverty of India and Native Thoughts on the Present British-Indian Policy", *Nationalism in Asia and Africa* yay. Elie Kedourie (Londra, Frank Cass, 1971), s. 355.

² Dadabhai Naoroji, şöyle diyor: "Hindistan'ın fakirleşmesinin ve yıkılmasının esas nedeni İngiliz yöneticilerinin elleriyle yapılmış olan uygulamalardır. Bu ülkeyi sömürge haline getirmek için büyük masraflar yaparak, Hindistan'da ve İngiltere'de şirketler kurmuşlar. Bu şirketlerin faaliyetleri sebebiyle bu ülkenin çocukları yerlerinden yurtlarından edilmiş, birçok haklarından ve kendi ülkelerindeki geçim yollarını kullanma imkanlarından yoksun bırakılmışlardır."; a.g.m., ss. 353-371.

³ Aynı yer, s. 354.

⁴ Aynı yer, ss. 352-361.

"İngiliz devlet adamları övünmeye devam ediyorlar, onlar Hindistan'a eğitim ve Batı uygarlığı getirmişler diye; fakat diğer taraftan sanki hiç böyle bir şey yapılmamış gibi hareket ediyorlar; sanki bu bütün övünmeler sönük bir ay ışığıydı. Ya eğitim getirdiler, ya getirmedi. Eğer bu konuda övünmeye hakları varsa, şundan dolayı kendilerini cezalandırmalıdır: Yarım asırdan ve harcanan onca emekten sonra, kendi ülkemizde hizmet edecek yeterli sayıda insan henüz yetişmemiştir. Sadece eğitim kurumlarını ele alınız. Bizler B.A.'ler, M.A.'ler ve M.D.'ler yaptık.* Fakat ortada acaib bir durum var: Bizler kendi ülkemizin halkına ilim öğretecek yeterliliğe henüz sahip olamamışız..."

İngiltere'nin sömürge halkını eğitimden yoksun bırakmasının bir örneğini de Çin'de görmekteyiz. I. Dünya Savaşı'ndan önce, Türkiye'den Çin'e gönderilen subayların burada açmış oldukları 'mektepler', İngiltere'nin nüfuzu altındaki Çin hükümeti tarafından kapatılmıştır.¹

19. yüzyılın ikinci yarısındaki Rusya'nın Türkistan politikası, aslında her sömürge'de görülebilen klasik uygulamalardır. Bunun özü, halkın kendisinden çıkacak, kontrol dışı her gelişmeyi, olgunlaşmayı boğmak. Özellikle sosyal, kültürel ve ekonomik alanda, kendi kendine yeterlilik, kendi kültürünü ve sosyal değerlerini geliştirme, ilerletme faaliyetleri, kesinlikle izin verilmeyen bir konudur. Bu uygulama, sömürgeci ülkenin çıkar düzenini koruması için yapması gerekenlerin mantıksal ve doğal bir sonucudur. İngiltere'nin Mısır'ı işgalinden sonra Cromer ile uygulamaya koyduğu sanayileşmeyi önleme politikasının² benzerini Türkistan için Mayendorf'la görmekteyiz. Mayendorf, "Sömürgelerimizde yalnız sömürü amacını gütmeliyiz; oraya çok sermaye konulmamalı; çünkü sömürgeler, uygar ve siyasal düzeyleri az çok yükseldi mi, anavatanından ayrılıyorlar" diyerek, sömürgelerde uygulanan iktisadi, sosyal ve siyasal geri kalmışlığın dayandığı mantıksal gerekçeyi açıklar.³

Öte yandan toplumun kültürünü, inancını ve düzenini yozlaştıran, bayağılaştıran, düzeysizleştiren her türlü faaliyet hoşgörü veya teşvikle karşılanıyor. Malik Binnebi'nin verdiği ilginç örnek vardır: Cezayir sokaklarında dilencilik yapana sömürgeci hükümetin polisleri dokunmaz, falcılık yapanı hoşgörü ile karşılar, fakat portakal satarak harçlığını çıkarmak isteyen çocukları sonuna kadar kovalar ve nihayet çocuklar sermayesi olan portakal sepetini içindikilerle birlikte bırakarak kaçmak zorunda kalırlar.⁴

Bu bağlamda sömürgeci ülkenin çıkarlar sistemi şöyle açıklanabilir: Sömürge yönetimi, sömürdüğü toplum fertlerinin bilim, düşünce ve fiziksel zenginlik bakımından gelişip te birgün kendilerine başkaldırmasına izin verecek değildir.

* İngiltere ve diğer Anglo eğitim sistemindeki lisansüstü akademik dereceler.

¹ İsa Yusuf Alptekinle yaptığımız görüşme, 13 Nisan 1993, Ataköy.

² Marvin Zonis, "An Islamic Identity Crisis", *New York Times* 30 January 1994.

³ Aktaran, Togan, *Bugünkü Türkiye*, s. 279.

⁴ Malik Binnebi, *İslam Davası (Vocation de L'Islam 1954)*, çev. Ergun Göze (İstanbul, 1967), s. 100. Bu uygulamanın kent düzenini saflamak amacına yönelik olmadığını düşünüyörüz.

Bunun için her türlü önlemi alması normal karşılanır. Bu yolda batılılar için geçerli olan insan hakları ve diğer değerleri, devre dışı kalabilir. Bunun yerine ikinci bir değerler sistemi devreye girebilir: Daha iyi sömürme ve sömürüyü devam ettirmek için her yol normaldir, hatta gereklidir.¹ Sorun bu uygulamaların uygarlık adına yapılması konusudur.

Önceki yüzyıllarda, Kazan'da uygulanan Hristiyanlaştırma uygulamalarından beklenen sonucun alınamayışı, Türkistan'da daha dikkatli davranmayı gerektirmiş, bunun yerine Ruslaştırmanın çareleri düşünülmüştür. Ilminsky bunun gerçekleştirilmesi için, Türklerin eğitimlerinde Rusça'nın yer almasını ve Kiril harflerine geçilmesini önermiştir. Sultan Galiyev, bu dönemde Türklere uygulanan eğitim ve kültür politikası ile ilgili olarak, Asya'daki Müslüman ülkeler ve milletler ile diğer sömürgelerin aslında aynı yazgıyı paylaştıklarını söyler.²

Asya halklarının 19. yüzyıldaki yazgısı ile ilgili, farklı kültürlerden olan yöneticiler ile sömürge halklarının durumları bağlamında Toynbee'nin ilginç bir karşılaştırması vardır:³

"Müslümanların inançlarına göre diğer dinler mensuplarını yok etmek için şiddet kullanmak zorundadırlar* . Buna rağmen Müslümanlar yüzyıllar boyunca diğer dinlerin mensuplarına hoşgörülü davranmışlardır. Hristiyanlar, inançlarına göre, bildirmek ve öğretmekle yükümlü oldukları halde, her devirde ateş ve kılıçla kendi dinlerinden olmayanları yok etmişlerdir. Eğer Türkler ve Haçlı seferlerine karşı savaşan Orta Doğulular yerine batılı Hristiyanlar Asya'da egemenliği ele geçirselerdi, bugün Yunan kilisesinin izi dahi kalmamış olurdu ve bu batılı Hristiyanlar, kendilerinden olmayanların, onlara gösterdikleri hoşgörüyü Müslümanlara hiç bir zaman göstermezlerdi."

Türkistan'ın işgaliyle ilgili "Orta Asya Sorunu" adlı veya bunun türevleri olan birçok makale, kitap ve rapor sözkonusudur. Tıpkı genel olarak "Doğu Sorunu"nda olduğu gibi problem, bölgeye ait değildir. Kendisi Orta Asya veya Şark'a bağlı bir sorun yoktur. Gerçekten de temeli çok gerilere dayanan komşu ülkeler arasındaki anlaşmazlık, düşmanlık her yerde, her ülkede ve hatta «uygar» kabul edilen bölgelerde de görülür. Ancak dünyayı ilgilendiren bir "Orta Asya Sorunu" yoktur. Belki, Rusya'nın sömürgeleştirme sorunları vardır. Dolayısıyla sorunun kaynağı Rusya'dır. Aslında bu, Rusya'nın hiç bir hukuk ve moral değerle bağlı olmadan, her aracı kullanarak Türkistan'ı sömürgeleştirme sorunudur.

¹ Doğu Türkistan'ın işgalinde gördüğümüz gibi, bir sömürgeci ülke bu düzeni devam ettirmede yetersiz kalırsa diğerleri bunun yardımına koşar.

² Erol Kaymak, *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonalı* (İstanbul, İrfan Yay., 1993), s. 168.

³ Arnold Toynbee J., *An Historian's Approach to Religion*(Oxford, Oxford University Press, 1956), s. 209.

* Savaş koşulları içerisinde; A.Y.

P a n - İ s l a m i z m

Pan-İslamizme geçmeden, genel çizgileriyle pan hareketleri üzerinde durmamız gerekmektedir. Pan hareketi, coğrafi bölge, dil grubu, ulus, ırk veya din itibariyle birleşmeyi amaçlama biçiminde özetlenebilir.¹ Hans Kohn, İran, İskender ve Roma imparatorluklarından on dokuzuncu yüzyıl İngiliz imparatorluğuna kadar, bütün büyük imparatorlukların, bir ulusun siyasal, iktisadi veya kültürel üstünlüğüne dayanan pan hareketi temeline dayandığını söyler². Bu görüşe göre Osmanlı İmparatorluğu, Murat Hüdavendigâr döneminden beri Pan-İslamist bir devlettir. Bunun yanında İngiltere'nin de Pan-Anglikanist bir temele dayandığı söylenebilir.³ Literatüre geçmiş belli başlı pan hareketleri şunlardır: 'Pan-Christianesimo' (İtalya), 'Pan-Europe', 'Pan-Americanism', 'Pan-Slavizm', 'Pan-Türkizm', 'Pan-İslamizm', 'Pan-İranizm', 'Pan-Arabizm', 'Pan-Afrikanizm'⁴, 'Pan-Ortodoxizm' (Rusya), 'Pan-Cermenizm', 'Pan-Protestanizm' (ABD), 'Pan-Katolikizm' (Fransa), 'Pan-Hellenism',⁵ 'Pan-Asyanizm', 'Pan-Hispanizm'.⁶

Pan-İslamizm⁷ düşüncesinin doğuşu, gelişmesi, eylem alanına geçişi, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başında oynadığı roller ile günümüze ulaşan

¹ F. Kazemzadeh, "Pan-Movements", *LE.S.S.*, XI, s. 365.

² Hans Kohn, "Pan-Movements", *E.S.S.*, XI, s. 544.

³ İngiltere'nin bu dönemde emperyalist pan siyaseti olduğu açıktır. Bu siyasetinin konusu sadece doğrudan sömürgeleri değildir. Bu politikasının sömürge dışındaki bölgelerde de birinci derecede etkisi söz konusu olmuştur. Kohn'un naklettiğimiz görüşü çerçevesinde İngiltere'nin pan hareketinin temelini milli ekonomik çıkarları olduğunu söyleyebiliriz. Bununla beraber 1920'den sonra kiliseye dayanan bir çağrı söz konusu olmuştur. (Pan-Anglikanizm, Aynı kaynak, s. 551). İngiltere'nin emperyalist pan politikaları konusunda çok daha fazla çalışmalar yapılması, kavramlar geliştirilmesi gerektiğine inanıyoruz. (Kohn, İngiltere'nin sömürge dönemi sonrası kültür ve dil temeline dayanan bir pan hareketi olduğunu söyler; s. 550). Ciddi temeli olmayan Pan-İslam iddialarının aksine, bu alanda İngiltere için geniş ve zengin bir kaynak vardır. Büyük bir kısmı değerlendirilmiş olan bu kaynaklar yeniden ele alınırken önyargısız olarak, özellikle neden-sonuç ilişkileri çerçevesinde gözden geçirilmesi gerekir. Pan hareketlerinin dil, ırk, kıta, ulus, kültür özellikleri bakımından benzer ve farklı yönlerinin inceleme ve karşılaştırması için Kohn'un bu makalesine bakınız.

⁴ Aynı yer.

⁵ Jacob Landau, *The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization* (New York, Oxford, 1990)

⁶ Hans Kohn, a.g.m.

⁷ Pan-İslamizmle ilgili özellikle Osmanlı Arşivi belgeleri değerlendirilerek yakın tarihlerde önemli çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Kemal Karpat, "Pan-İslamizm ve II. Abdülhamid, Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *T.D.A.D.*, Haziran 1987, ss. 13-37; Mümtaz'er Türköné *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu (1867-1873)* (İstanbul, İletişim Yay., 1991); Cezmi Eraslan *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul, 1992); Azmi Özcan *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)* (İstanbul, Türk Diyanet Vakfı, 1992) ve Metin Hülagü *Pan-İslamist Faaliyetler* (İstanbul, Boğaziçi Yay., 1994). Belli başlı İngilizce çalışmalar için ise bkz.: Jacob M. Landau, *The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization* (New York, 1990) ve bu kitapta zikredilen kaynaklar; A. Arsharuni and Kh. Gabudullin, "The Asian Circle: 2. Panislamism", *Asiatic Review* (Londra), 23/73-6 (1927), 209-15; Baha Lal, "Activities of Turkish Agents in Khyber During World War I", *Journal of Asiatic Society of Pakistan* 14/2 (Ağustos, 1969) 182-92; Malik Ben Nabi, *Fikrat Commonwealth Islami* (Kahire, 1391/1971); Alexandre Bennigsen, "Islamic or Local Consciousness among Soviet Nationalities?", yayımlayan: Edward Allworth, *Soviet Nationality Problems* (New York, 1971), 168-82; "Panturkism and Panislamism in History and Today", *Central Asia Survey*, 3/3 (1985), 39-68; "Marksism or Pan-Islamism", *Central Asian Survey* (Oxford), 6/2 (1987), 55-66; Bennigsen ve Chantal Lemerrier-Quelquejey, *Islam in the Soviet*

etkilerini ele almadan önce üzerinde tartışılması gereken konu şudur: Gerçekten geçmişte veya günümüzde böyle bir hareket var mıdır? Sınırlı kışkırtıcıların veya devlet adamlarının belli çevreleri aşmayan sözleri veya davranışları bütün İslam dünyasını ne dereceye kadar bağlar? Ancak böyle bir hareketin varmış gibi gösterilmesine gerek duyulduktan sonra çeşit çeşit teoriler, kurucular, kişiler bulunmuş ve bunlara olduğundan çok fazla veya farklı fonksiyonlar, görevler yüklenmiştir. Esasen Pan-İslamizm terimi ve literatürünün kaynağını da Fransız, İngiliz ve Rus dipolamatlarının yazışmaları oluşturur.¹

19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da hızla gelişen Pan-Cermenizm ile Osmanlı aleyhine hızla örgütlenen Pan-Slavist² grupların İslam ülkeleri arasında daha verimli ve hızlı bir dayanışmanın gerekli olduğu yönünde etkili olduğu önemli bir gerçektir.³ Türkistan ve Kafkaslar'da Rus, Kuzey Afraki'da Fransız, Hindistan'da İngiliz⁴ ve diğer İslam ülkelerinde yerleşen sömürgeciler bu dayanışmayı gerekli ve zorunlu kılmaktadır.

Toynbee, yakın tarihin, ulus ilkesinin yanlışlığını ortaya koyduğunu ve Batı kamuoyunu onun uygulama alanının sınırları olduğunu göstermeye başladığını söyler. Doğu insanına ulusçuluk düşüncesini aşılamanın onların mutluluğunun ve refahının azalmasının başlangıcı olduğuna dair tereddütlerden sözeder.⁵ Batı'daki gibi bir ulus bilincinin doğması ve gelişmesinin mümkün olmadığı Doğu'da varlığı kabul edilen pan hareketlerinin arkasındaki temel faktörlerin veya düşünürlerin aslında bu toplumun içinden çıkmadıklarına tanık olmaktadır. Bu durumu göz önünde bulunduran Kazemzadeh, Pan-İslamizm'i destekleyen güçlü bir organizasyonun hiç bir zaman olmadığını ve bunun tamamıyla bir hayal olduğunu belirtir.⁶ Kohn, Pan-İslamik hareketin önemli temellerinden olarak Vehhabi hareketini zikreder.⁷

Union(Londra, 1967); Browne, E.G., "Pan-Islamism", *Lectures on the History of the Nineteenth Century*(Cambridge, UK, 1902); F. Kazemzadeh, "Pan-Movements" *IE.S.S* (1968), XI, 365-70; Shaykh Mushir Hosain Kidwai, *Pan-Islamism and Bolshevism*(Londra, t.y. [1919]); Hans Kohn, *A History of Nationalism in the East*(New York, 1929); Henry Norman, *All the Russias: Travels and Studies in Contemporary European Russia, Finland, Siberia, the Caucasus, and Central Asia*(Londra, 1902); (yazarı belirtilmemiştir) "Pan-Islamism and the Caliphate", *The Contemporary Review*, 43 (Haziran., 1883), 57-68; (yazarı belirtilmemiştir) "Pan-Islamism and the Caliphate", *The Times*(Londra), 19 Ocak 1882, 2; Pears Edwin, "Turkey, Islam and Turanism", *The Contemporary Review*, 114/534 (Ekim. 1918), 371-9; Bury, G. W., *Pan-Islam* (Londra, 1919).

¹ Karpat, a.g.m., s. 13.

² Pan-Slavizmle ilgili bkz.: Hans Kohn, *Pan-Slavizm ve Rus Milliyetçiliği*(İstanbul, 1983), çev. Ağah Oktay Güner.

³ Basiret'in Pan-Slavizm'e karşı Pan-Cermenizmle birlikte İttihad-ı İslam politikasının gereği ile ilgili makaleleri için bkz. İlhan Yerlikaya, *Basiret Gazetesi*(Van, 1994); ss. 89-96.

⁴ Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1989*(Londra, Oxford University Press, 1962). s. 106.

⁵ Aktaran, Hans Kohn, *A History of Nationalism in the East*(New York, 1929), s. 430.

⁶ Kazemzadeh, a.g.m., ss. 368-369.

⁷ Kohn, a.g.e., s. 38.

"Pan hareketleri bazen büyük devletlerin politik stratejilerinden kaynaklanmıştır. Üçüncü dünyadaki küçük milletler ekonomik güvenlik ile siyasi istikrar çelişkisi içerisindeyler. Bu nedenle kendilerine sık sık büyük devletlerden müttefikler aramaktadırlar. Böylece ekonomik ve teknik destek ile askeri yardım almaktadırlar; iç karışıklık ve dış baskılara karşı güvenliklerini sağlamış olmaktadır. Fakat yaygın bir kanaat te var ki zengin ülkelerden fakirlere yapılan yardımlar, yardımla beraber fakir ülke üzerinde bir boyunduruk olmadan gerçekleşmemektedir. Bu yüzden pan harekete katılan küçük bir ülke, askeri ve ekonomik yardım aldığı ülkeye bu yöndeki ilişkilerle bir bakıma uyarıda bulunmaktadır. Bu tür ittifaklar bazı küçük devletler için diplomatik manevra olanakları vermektedir."¹

Bu görüşün, sömürgeye konu olan veya sömürülen ülkelerde gerçekten bir pan hareketinin varlığını kabul ettiğini görmekteyiz. Bununla beraber, bu hareketin boş bir tehditten öteye birşey ifade etmediği de belirtilmektedir. Konuyu yakalanabilecek, kolayca ifade edilebilecek yönleriyle ele alınca ulaşılan sonuç böyle bir hareketin varlığıdır.

Nikkie Keddie'ye göre Pan-İslamizm'in İttihad-ı İslam biçiminde ilk telaffuzu Genç Osmanlılar tarafından yapılmıştır. Bunun ilham kaynağı ise İtalyan ve Alman halklarının birlik yönündeki başarıları ile Rusya'nın özellikle Balkanlarda gittikçe artan Pan-Slavik faaliyetleridir. Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda Osmanlı devleti için İslam Birliği, dağılıp yok olmaktan kurtuluş ve çözüm çaresi olabilirdi.² *Basiret*te konuyu net bir biçimde ele alan Ahmed Mithat şöyle der:

"Avrupa'da şu sıralarda İttihad-ı Slav ve İttihad-ı Cermen fikri yayılmakta ve kuvvet bulmaktadır. Bunlardan İttihad-ı Slav Osmanlı Devleti için oldukça tehlikeli bir fikir akımıdır ve hızla güçlenmektedir. Bunun için Avusturya ve Osmanlı Devleti Panslavizm'e karşı Pancermenizm'i desteklemek zorundadırlar. Böylece büyük bir güç yine büyük bir güçle bertaraf edilmiş olur. Cermen fikrinin canlanması ne Avusturya'ya ne Osmanlı Devletine zarar verir. Cermen akımının Slavizm karşısında başarı sağlayabilmesi için İttihad-ı İslam fikri ortaya atılmıştır. Böylece Rusya içindeki Müslüman halk Rusya'ya karşı kışkırtılarak onların da Panslavizm'e karşı ayaklanması sağlanmış olur."³

Ahmed Mithat Panislam'ın özü hakkında önemli bir fikir veren şu görüşüyle yazısını tamamlar:

"Eğer ortaya bir küçük İttihad-ı İslam fikri çıkarılır ise Karadeniz'den Kazan'a, Ortaasya'ya ve Gülçi Hanlığına kadar İslam kabilelerinin derhal birleşebilecekleri inkar edilemez. Red ve inkar ne demek? Eğer bu konuda bir çalışma yapılırsa İslami bağların etkisiyle sonuç Slav birleşmesinden de hızlı ve başarılı bir biçimde elde edilecektir. Panslavizm fikri karşısında ise

¹ Shaikat Ali, *Pan-Movements in the Third World: Pan-Arabism, Pan-Africanism, Pan Islamism* (Lahor, Publishers United Ltd., t.y., [1974]), ss. 261-262.

² Nikki R. Keddie, "Pan-Islam as Proto-Nationalism", *Journal of Modern History*, XLI, 1, (Mart, 1969), s. 20. Pan-İslamizm ile İslamcılık, milliyetçilik, geleneksel İslam dayanışması, vatanseverlik ilişkileri hakkındaki değerlendirmeler için bkz.: Türköne, *İslamcılığın Doğuşu* ss. 245-270.

³ *Basiret* "Devlet-i Aliyye ve Rusya", sayı 592; İlhan Yerlikaya'nın sadeleştirmesi; *age*, s.90.

Pancermenizm ve Panislamizm birlikte olurlarsa o zaman başarılı olurlar. Onun için Panislamizm, Panslavizm'e karşı olan Pancermenizm'in yanında yer almalıdır. Slav ve Cermen fikri önemli bir sorun olduğu sürece Basiret İslam Birliğinden sürekli söz edecektir."¹

Pan-İslamizmi, çağımız siyasi olaylarının ve ulusalcı gelişmelerinin istenmeyen bir sonucu olarak gören araştırmacılara da rastlamaktayız. Bunlar, sorumlusu çağın siyasi kaosu olmakla beraber, gerçekten bir Pan-İslamizm olduğunu kabul eder ve bunu, dünya barışını tehdit eden ulusalcılıkla evrensellik arasında 'ehven-i şer' olarak görür. Keddie, Pan-İslamizmi "ulusalcılık öncesi ulusalcılık" olarak görür.² Rusya'nın Mançurya'da Japonya tarafından yenilmesi sonucu Pan-İslam programının gelişmesi bu tezi tersine çevirmektedir. Bu olay, Pan-İslamizme Pan-Asyatik bir boyut kazandırıyor.³ Pan-İslamizm'i istenmeyen bir sonuç olarak gören Shaukat Ali şöyle der:

"Bugün dünya öyle bir noktaya gelmiştir ki, devletler arasındaki karışıklıklar ve anlaşmazlıklar korkunç sonuçlara sebep olabilir. Gem vurulamayan ulusalcılık, bugünkü koşullar altında bütün dünya barışı için bir tehdit olarak görülmektedir. Evrensellik ve ulusalcılığın nasıl bağdaştırılacağı çağdaş dünya politikasının en büyük çıkmazıdır. Bazen kültür ulusalcılığı olarak ta adlandırılabilen Pan hareketleri bu iki uç nokta arasında sıkışmıştır."⁴

«İttihad-ı İslam» deyimini bilindiği kadarıyla 1869'da kullanılmıştır. Bunun batı dilindeki karşılığı olarak kullanılan «Pan-İslamizm» (veya aynı isim ve öneğin farklı yazılışları) için bulunabilen en erken tarih ise 1875'dir.⁵ Bununla beraber konuyu ilk defa oldukça geniş çağrışımları ile işleyen makaleler 1882 ve 1883'de İngiliz basınında yayımlanmıştır.

İngiltere'de, 1882'de *The Times*'de, 1883'de ise *The Contemporary Review*'de, büyük bir olasılıkla aynı yazar tarafından⁶ kaleme alınan makalelerde, Abdülhamid'in "istikrarlı ve akıllı politikası"* ısrarla bir noktaya çekilmek istenmektedir. Bu politikanın belirtilen somut sonuçları olarak "Sultan'ın ajanları Hindistan ve Orta Asya'daki Müslümanların dirilmeleri için her şeyi yapmıştır. Kuzey Afrika'daki kabileleri Fransa'ya karşı silahlandırmış

¹ Aynı yer, ss. 115-116; *Basiret*, sayı 592, ; Makalenin tamamının transliterasyonu için bkz.: İlhan Yerlikaya, *a.g.e.*, ss. 174-176.

² Keddie'nin Pan-İslamizm'i milliyetçilik öncesi safha olarak kabul etmesi, tarihi gelişme aşamaları açısından; *a.g.e.*, ss. 17-28.

³ George Young, "Pan-Islamism", *E.S.S.*, XI, s. 543.

⁴ Shaukat Ali, *a.g.m.*, s. v.

⁵ Türköne, *İslamcılığın Doğuşu* s. 199. Esad Efendi, *İttihad-ı İslam* (İstanbul, t.y. [1873]).

⁶ "Pan-Islamism and the Caliphate (Panislamizm ve Hilafet)", *The Times* 19 Ocak 1882, "Muhabirimizden, İstanbul, 12 Ocak"; diğer ise aynı başlıkla *The Contemporary Review*, XLIII, Haziran, 1883, ss. 57-68'de yayımlanmış olup, "Belli sebeplerden dolayı ismi verilmeyen değerli bir muhabirden alınmıştır" notu vardır. Her iki makalenin teması, konuyu ele alış tarzı hemen hemen aynıdır. Abdülhamid'in politikası ile düvel-i muazzamanın hedefleri arasındaki çelişkiyi net bir biçimde ortaya koyan, çare olarak bir Arap hilafeti kurmak için kabile ve ırk tartışmalarından medet arayan, işin en ilginç yanı da batılıların Abdülhamid'in tahta çıkması ile ilgili nasıl da gafil avlandıklarını itiraf edip, bu durumu daha önce tahmin etselerdi bunu tahta çıkarmayacakları gibi görüşler ileri süren makalelerden ikincisinin tercümesini EK II'de veriyorum.

* Bu tesbitler adı geçen makalelerin yazarınınındır.

ve sonuna kadar savaşım için onlara cesaret vermiştir"¹ görüşleri belirtilmektedir. Yazar Hindistan'da ve Orta Asya'da İslami kimliğin kaybolması, Kuzey Afrika'nın Fransa'ya terki gibi sömürgeci hedeflerin sonuca ulaşmamasının nedeni olarak Abdülhamid'in güttüğü politikanın "Panislamist" olmasını görür. Günümüz için de söz konusu olduğu iddia edilen "Pan-İslam tehlikesi" görüntüsünün temelini oluşturan tarihi belgeler şunlardır:²

"İslamic Union, 1871" (İslam Birliği, 1871). Balkanlar'da Rusya'nın desteklediği bağımsızlık hareketleri ile Fransa'nın Cezayir politikası ele alınarak, Osmanlı birliğinin, İslam birliği ile mümkün olabileceğini ileri süren ve imzasız olarak neşredilen "Bir Yangın" başlıklı kitapçık.³

"Cemaleddin Efgani'nin 1884 İslam Birliği". Değişik yerlerde değindiğimiz, diğer görüşleri ve kişiliği ile tutarsız olduğu halde, Mısır'da suikast düzenleyip yaraladığı Hıdiv İsmail'in Hıdivlikten ayrılıp Paris'e dönüşünden sonra kendisiyle tekrar anlaşıp Hıdiv olması için onun verdiği para ile yayımladığı ve parayı kesince yayımını kesmek zorunda kaldığı *Urvetü'l-Vüskâ*da yayımlanan makalesi. Landau, makaleyi her ne kadar Efgani'ye mal ediyorsa da, *Urvetü'l-Vüskân*ın yazıları genellikle imzasız olup, bu yazı da imzasız olarak neşredilmiştir. Yazı kadrosunda Abduh'dan başka bazı gayr-i Müslimler de bulunmaktaydı.⁴

"1888 Caffarel Raporu". İstanbul'da Fransız askeri ataşesi Caffarel tarafından kaleme alınan rapor, Abdülhamid'in Kuzey Afrika ve genel olarak Arap ülkeleri politikasını endişeyle anlatarak, danışmanları olan, başta Fransızlar için önemli olan Senusiler ve diğer bölgeler ve kabilelerin itibar ettiği kişilerden oluşturduğu «Pan-İslamik kadro» hakkında açıklamalarda bulunur.⁵ Bu makalede, *Pan-İslamik kadroya* konu olan bölgelerin Osmanlı toprakları olduğuna dikkat edelim.

"Efgani'nin 1892 Pan-İslamik Projesi". Her gittiği ülkeden kovulan, son olarak Abdülhamid'in «altın hapisanesi»nde ömrünü tamamlayan Efgani'nin ikinci raporudur.⁶ Pan-İslamik proje diye başlık verilen bu kısa mektupta, Efgani Sultan'a Afgan Emiri ile bir ittifak yaptığı takdirde, İngiltere, Rusya, Almanya ve Fransa'ya karşı oynayacağı rolü anlatır. Ve ekler: "Türkiye eğer benim önerimi

¹ "Halifelik ve Panislamizm", EK II.

² Jacob M. Landau'nun *The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization*(New York, 1990) adlı eserinin temelini oluşturup, ekler bölümünde yayımladığı belgeleri sıralıyorum. Aynı belgeler, benzeri bütün çalışmalarda hareket noktasıdır. Tırnak içerisinde adı geçen yazarın belgesinin ismini verdikten sonra, bununla ilgili açıklama vererek görebildiğim çelişkileri belirtiyorum. Landau'nun bu belgelerden hareketle yaptığı çalışmasının tenkidi ve değerlendirmesi için bkz.: M. Hakan Yavuz, "Pan-İslamizmin Yanlış Yorumlanması, Bir Değerlendirme Yazısı", *Türkiye Günlüğü* 17, Kış 1991 (çev. Şenol Durgun), ss. 84-92.

³ *Age*, ss.315-317.

⁴ *Age*, ss. 318-320.

⁵ *Age*, ss. 321-325.

⁶ *Age*, ss. 326-327.

kabul eder, nasihatımı dinler ve bu görevi bana verirse, Türkiye'nin bu başarıyı kazanacağını garanti ederim. Eğer talih benden taraf olur da onun yanında yer alırsam, deneyimlerimin ortaya çıkardığı başka kimsenin bilemeyeceği birçok faydalı konuları ona göstereceğim." Daha önce Sultan'dan bir çağrı almadığı halde, Efgani bu mektubuyla, diğer ülkelerde devlet yetkilileriyle temasında yaptığı gibi, İstanbul'daki durumunu garanti altına almaya çalışıyor.¹

"1902, Lacau Raporu". Fransa'nın Tripoli başkonsolosu Lacau tarafından yazılan aslı Fransızca rapor, *Sultan'ın Pan-İslamik hayallerinin* başarısızlıkla sonuçlandığını belirtir. Bununla beraber Cezayir'deki Pan-İslamik ajanlarla ilgili endişesini dile getirir.²

"İttihad ve Terakki Komitesi'nden Kafkasya'daki Müslümanlara 22 Eylül 1906 Tarihli Mektup". İslam Birliği'nin adının bile Avrupa hükümetleri için ürkütücü olduğunu bildiren mektup, Adriyatik'ten Çin seddine Türk dünyası'nın varlığı üzerinde durur ve bugünkü durumun tek sebebinin cehalet ve bölünmüşlük olduğunu bildirir.³ Kafkasların bu dönemde Rus işgali altındadır.

"Bir Mısır Gazetesinde Yayımlanan Maskat Sultanı'na Mektup, Aralık 1906". Maskat Emiri'ni Sultan lehinde propagandaya davet eden böyle bir mektubun İngiliz işgali altındaki Mısır'da yayımlandığı, 25 Mart 1907 tarihli Hindistan Ofisi'nin "Gizli" yazısıyla hükümete bildiriliyor.⁴ Her yönüyle komplo çağrıştıran bir belge.

"Hague'daki Fransız Elçilik Heyetinin 1907 Raporu". Hollanda sömürgesi olan Cava ve Sumatra'da "Pan-İslamizm" tehlikelerinden bahseden mektup, İsmail Hakkı beyin Cava Müslümanlarından Nur Muhammed Akın'la olan görüşmelerini anlatır.⁵ Burasının Hollanda sömürgesi olduğunu ve sömürge yönetiminden sık sık şikayetler geldiğini belirtelim.

"Ahmed Hilmi'nin Kitapçığı, 1910". İttihad ve Terakki'nin iç ve dış politikadaki başarısızlıklarının bunalttığı bir dönemde kaleme alınan yazı, İslam ve Türk ülkelerinin baştan başa sömürgeleştirildiğini bildirir. Müslümanların birlik, dayanışma ve kardeşlik ile bu felaketlere karşı mücadele edebileceğini hatırlatılan kitapçığın her yönüyle iç politikadaki kavgacılara hitap ettiği açıktır.⁶ "Pan-İslamizm" iddiasına tutarlı destek olabilecek bu tür yazıların her Müslüman ülkede ve her dönemde düşünürler tarafından yazıldığını görebiliriz. Belirtilen sömürgelerin içinde bulunduğu felaket hatırlatılarak, sorumluların birbirlerine destek olması çağrısında bulunulur.

¹ Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamāl ad-Dīn al-Afghānī A Political Biography* (Berkeley, California University Press, 1972), s. 371.

² Landau, *age*, ss. 328-329.

³ *Age*, s. 330.

⁴ *Age*, ss. 331-332.

⁵ *Age*, ss. 333-334.

⁶ *Age*, ss. 335-341.

"Rus Gizli Polisi'nin Pan-İslam Raporları, 1911-1912". Sudan'da Mehdi isyanıyla ortaya çıkan Pan-İslamizmin hedefinin Rusya'daki Müslümanlar da dahil büyük bir İslam devleti kurmak olduğu yolundaki tehlike sinyallerini bildirir.¹

"İslam Hayır Toplumu Kurulması Hakkında Şekip Arslan, 1913". Proje aşamasında sonuçsuz kalan ve Şekip Arslan'ın bir sonuç getireceğini kabul etmediği bir hayır organizasyonu. Kurucular ve üyeler bir maaşlarını bağışlayacak ve o zaman Osmanlı sınırları içerisinde bulunan Arap şeyhleri ile diğer liderler arasında dayanışmanın sağlanacağı düşünülüyormuş.²

"Encümen-i Huddam-ı Kabe'nin Prensipleri, 1913". İngiliz yönetimi altında bulunan Hindistan'da bir gazetede yayımlanmıştır.³ Hac yerlerinin korunması, hizmetlerinin yapılması, hacılara kolaylık sağlanması, yetimhaneler ve yurtlar açılması gibi hedefleri olan derneğin, Osmanlı hükümeti, Halife veya diğer İslam ülkeleri ile fazla bir ilişkisi görülmez. Kuruluş bildirisinde, Halifenin ve Osmanlı hükümetinin bir sürü zorluklarla karşı karşıya olduğundan buna girildiği belirtilmektedir.⁴ Pan-İslamik aşamalardan kabul edilen bu derneğin Osmanlı hükümeti ile tek ilişkisi olan Hac için buharlı gemi şirketi projesi için dahi, Osmanlı Devleti'nden bir karşılık verilememiştir.⁵

"Bütün İslam Milletlerine Yönelik Bildiri, 1914". İkinci Meşrutiyet hükümetlerinin Birinci ve İkinci Balkan Savaşları ile ülkenin uğradığı felaketlerden sonra, Birinci Dünya Savaşı'na girmesi üzerine ilan ettiği cihad çağrısı. Burada her Müslüman, Halife'nin ülkesini, tek "Darü'l-İslam"ı savunmaya, yardımcı olmaya çağrılmaktadır. Bu yardımın dini bir gereklilik olduğu bildirilmektedir.⁶

"Kuzey Afrika Müslümanları ve Cihad, 1915". Kuzey Afrika İslam ülkelerinin Avrupalılarca sömürüldüğü ve esaret altında olduğu bildirilerek, kurtuluş savaşı çağrısında bulunmaktadır.⁷

"Bütün Rusya Müslümanları Birinci Kongresi'nin Kararları, Moskova, Mayıs 1917". Çarlık Rusya'sının çatırdamaya başlamasıyla yılların baskı ve zulmünden bir an önce kurtulmak isteyen halk temsilcilerinin kongre kararlarını anlatır. Bu kongre ile oluşturulmak istenen organın esasları belirtilir.⁸

¹ *A.g.e.*, ss. 342-343.

² *A.g.e.*, ss. 344-345.

³ *A.g.e.*, ss. 346-350.

⁴ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)* (İstanbul, Türk Diyanet Vakfı, 1992), ss. 224-232.

⁵ *Aynı yer.*

⁶ Landau, *a.g.e.*, ss. 351-357.

⁷ *A.g.e.*, ss. 358-359.

⁸ *A.g.e.*, ss. 360-361.

"Bütün Rusya Müslümanları İkinci Kongresi'nin Kararları, Kazan, Temmuz 1917". Birinci Kongre'nin devamı niteliğinde kararlar alır.¹ Rusya Müslümanlarının siyasal, sosyal hakları ile diğer hak ve özgürlüklerinden başka bir tartışma konusu yoktur.

"İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Pan-İslamla İlgili Bilgileri, 1919". Cemaleddin Efgani ağırlıklı ve İngiliz yönetiminin Mısır'a müftü olarak atadığı Muhammed Abduh destekli "standart" Pan-İslam görüşlerinden oluşan bir kitapçık.²

"12 şubat 1951, İslam Dünyası Kongresi'nden Geçen Kararlar". Filistin, Pakistan, Nil vadisi gibi Müslümanların birçok uluslararası komplolar altında ezildiği bölgelerde siyasal problemlere çözüm aramak yolunda başta Birleşmiş Milletler'de olmak üzere uluslararası kuruluşlarda yapılabilecek işleri sıralar.³

"Müslüman Halklar Organizasyonu'nun Amaçları, Mayıs 1952". Karaçi'de kurulan organizasyon, esaret altındaki Müslümanların bağımsızlık savaşımını destekleme, ekonomik ve kültürel yönden geliştirme hedeflerini dile getirir.⁴

"Müslüman Bağımsız Devletler Topluluğu Anayasası Projesi, 1969". Pakistan Yüksek Meclisi'nden emekli Abdülhamid'in hazırladığı taslak, İngiliz 'Commonwealth'ına tepki niteliğinde olup, ekonomik, sosyal ve siyasal alanda dayanışmayı sağlayacak esaslar önerir.⁵

"Afgan Öğrencilerinin İslam Federasyonu Beyannamesi, 1985".⁶

19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İmparatorluğu

1774 Küçük Kaynarca ve 1829 Hünkâr İskeleyi Antlaşmaları ile Osmanlı İmparatorluğu gerileme dönemine girmiştir. Bunu durdurmak isteyen padişahlar ve devlet adamları devletin yapısını iyileştirmek için birçok çarelere başvurmuştur. Bunlar bazen yaşayan kurumları iyileştirme, bazen de her gün güçlenen Batı'nın bu gelişme "sırlarını" alma biçiminde olmuştur. Bu cümleden olarak Tanzimat ve Islahat fermanları ilan edilmiş, son olarak 1876'da Meşrutiyet ile tanışmıştır. Uygulamaya konulan Tanzimat ve Islahat fermanları kendilerine yeni haklar ve güvenceler verilen gayr-i Müslimler giderek ayrıcalıklı hale gelmişlerdir.⁷

"Islahat Fermanı'nın Osmanlı Müslümanları üzerinde yarattığı etkiyi, yüzyıllardır sahip oldukları imtiyazlardan yoksun kılmak ve devletle bütünleşmelerinden giderek uzaklaşılacak şeklinde" özetlenebilir.⁸ Aynı

¹ *A.g.e.*, ss. 362-363.

² *A.g.e.*, ss. 364-370.

³ *A.g.e.*, ss. 371-372.

⁴ *A.g.e.*, ss. 373-374.

⁵ *A.g.e.*, ss. 375-379.

⁶ *A.g.e.*, ss. 380-381.

⁷ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul, 1992), ss. 46-55.

⁸ Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, s. 145.

dönemde sömürgeci saldırılara uğrayan Müslüman halkların İstanbul'dan yardım istekleri ile Hilafet önem kazanıyor ve dünya İslam dayanışması fikrinin olgunlaşacağı zemin ortaya çıkıyor.¹

Pan-İslamizmin gündeme geldiği tarihi ve coğrafi koşullar ile kavramın doğuşu ve gelişmesinin aşamalarına gözattığımızda, bunun Sultan II. Abdülhamid'li yılların (31 Ağustos 1876-27 Nisan 1909) ortaları olduğunu görürüz. Sultan II. Abdülhamid'in ilk aylarında Balkanlarda çıkan Karadağ, Sırp ve Bulgar ayaklanmalarının bastırılmasından sonra Panislavizm'in bir an önce sonucunu almak isteyen Rusya, dış müdahale olmadan Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü koruyabileceğini anlamıştı. 93 Harbi ile doğrudan son darbeyi vurmak istedi. Yardım sözü veren İngiltere'nin tarafsız kalması ve iç istikrarsızlıklar da buna eklenince Osmanlı büyük bir yenilgiyle karşılaştı.² Sultan II. Abdülhamid savaşı hazırlayan dönemde tahta çıkmış, ülkenin askeri ve ekonomik yetersizliği karşısında her çareye başvurmuştur. Mekke'de bildiri ve kitapçıklar³ aracılığıyla Müslümanları cihada çağırdı. "Dikkati çeken bir konu, hazırlanan bildiriler ve diğer propaganda malzemelerinin değişik ülkelerden gelen hacılara farklı mesajlar vermesidir. Şöyle ki; Rus hakimiyetindeki Türkistan'da, Afganistan ve İran'da yaşayan Müslümanlar açıkça ayaklanarak Ruslara karşı savaşılmaya çağrılırken, diğerleri, örneğin Hindistan Müslümanları, sadece manevi destek ile para yardımına çağrılıyor, böyle bir yardımdan İngilizlerin rahatsız olmayacağı da belirtilerek, İngiliz yönetiminin olası engelleri zihinlerden siliniyordu."⁴

Rusya, Berlin Konferansı'ndan sonra Osmanlı bünyesindeki Ermeni ve Rum toplumu ile Balkan halklarıyla olan bağlarını koruyuculuk adı altında canlı tutup geliştirmenin çarelerine başvurdu. Bu dönemde Osmanlı'nın kendi egemenliği altındaki birçok aşiret liderleri, ulema ve diğer seçkinlerle olan ilişkileri, Abdülhamid'in doğrudan elçiler göndererek haberleşmeleri, onlardan uygun olanlarının saray çevresine yerleştirilerek ülkenin genel ve özel sorunlarının tartışılması bütün kaynaklarda Pan-İslamizm'in en somut kanıtları olarak belirtilir. Daha mantıksal olabilecek diğer kanıtlar ise Osmanlı'nın dışındaki Müslümanlarla olan ilişkiler. Sultan II. Abdülhamid'in özellikle Türkistan ileri gelenleri ve diğer Osmanlı dışındaki Müslümanlarla olan ilişkilerini ele almadan önce bir gerçeği hatırlatalım: Sultan, bütün düşmanları ile de çok iyi ilişkiler

¹ Aynı yer

² İngiltere, Osmanlı'yı Ruslara karşı topyekün savaşa teşvik için mali, hatta gerekirse askeri yardım sözü vermiş. Savaşta hiç bir yardımda bulunmadığı halde, bu güç şartlardan yararlanarak Kıbrıs'ı alması ile ilgili bkz.: BOE, YEE, 8-2625-77-3; M. Hocaoglu, *Abdülhamid Han'ın Muhtıraları* (İstanbul, t.y.), ss. 82-90.

³ B.O.A., *İrade Dâhiliye* 61904. Bu kitapçık sultanın izni ile hazırlanmış ve dağıtılmıştır. Kitapçık İbrahim ibn-i Nuhas'ın *Meşairu'l-Esvaki* isimli kitabının özeti olup cihadın faziletleri ve Müslümanlar arasında dayanışmanın önemini anlatır; Azmi Özcan, *Pan-İslamizm* s. 110, n. 67.

⁴ Azmi Özcan, *Pan-İslamizm* ss. 110-111.

içerisinde olmaya özen gösteriyor ve bunda da başarılı oluyordu. Alman imparatoru ile kişisel dostluk kurmuştu. Bu dostluk askeri ve iktisadî alanlarda meyvelerini vermişti. Bununla beraber, İngiltere, Fransa ve Rusya'yı karşısına almamaya dikkat etmiş, her fırsatta dostluk gösterisinde bulunmuştur.¹ Bütün bu politikaların temelinde, kendisini ve dolayısıyla ülkesini koruma ve haklarını kaybetmeme güdüsü olduğu, ideolojik bir yön bulunmadığı açıktır.²

Sultan II Mahmud'la "Zıllullah" (Allah'ın gölgesi), Sultan Abdülaziz ile hac yerlerinin koruyucusu durumuna gelen Osmanlı Sultanının, daha 1868-74 savaşı sonunda yapılan Küçük Kaynarca Antlaşması ile uluslararası hukuk tarafından Halifeliği tanınmıştı. Abdülaziz'le etkili hale gelen bu makam II. Abdülhamid döneminde çok daha fazla önem kazandı.³ Bu dönemde, bir çok sömürgeciler, Müslüman ülkeleri, işgalde daha sistemli ve hızlı bir biçimde harekete geçmiş, direnişlerin çoğu bastırılmış, dünyanın çeşitli bölgelerindeki direnişlerden Osmanlı vatandaşının da haberi olmuş, istilaya uğrayan ülkelere Osmanlıya göçmen akımı her gün kamuoyunu, olayları sanki içinde yaşayarak meşgul etmiştir. Kafkaslarda ve Türkistan'da Rusya, Hindistan'da İngiltere, Kuzey Afrika'da Fransa, Endonezya'da Hollanda'nın Müslümanlara yaptıkları baskı ve zulüm, çeşitlik gazete ve dergiler kanalıyla halka duyurulmuş, Osmanlı aydını ve yönetime yakın olan kişilerin bu yöndeki beklentileri, önerileri ve eleştirileri sürekli gündemde kalmıştır. Osmanlı aydını, İslam ülkelerinin sömürgeleşmesini göz önünde tutarak, böyle bir İslam dünyasında "İttihad-ı İslam"ın mümkün olmadığını, bunun Türkistan'dan çok Fas'ta aranması gerektiğini hatırlatır.⁴

Abdülazizli yıllarda, Tanzimat döneminin ileri gelenlerinden Ali Paşa'nın, 1869'da Asya'da Rus yayılcılığına karşı bir İslam bloku kurmak istediği bilinmektedir. Osmanlı Paşaları böyle bir teşebbüsün İngiltere'den de destek göreceğini tahmin etmekteydiler.⁵

Rusya'nın Hokand ve Buhara'nın önemli bir bölümünü işgal edip, barışa zorladığı ve 1867 senesinde Türkistan Genel Valiliği'ni kurduğu dönemde Osmanlı, Balkanlarda her gün ayrı bir sorunla karşılaşılıyordu. 1866 Eylül ayında Sırp-Karadağ ittifakından sonra bağımsızlık isteği ile Hırvat ayaklanması başlıyor. 1867 Nisan'ında ise Türk askerleri Sırbistan'ı boşaltmak zorunda

¹ Ayşe Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamid* (Konya, Selçuk Yay., 1986), ss. 49-50.

² Orhan Koloğlu, *Abdülhamid Gerçeği* (İstanbul, 1987).

³ Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1989* (Londra, Oxford University Press, 1962), s. 106.

⁴ Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında "İslam Birliği" Hareketi (1876-1878)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sos. Bil. Ens. (Ankara, 1988), ss. 87, 184; "Fas'a Nasihat", *Basiret Gazetesi*.

⁵ FO., Gizli, H. 1869, no: 111, NAI; aktaran, Azmi Özcan, *age*, s.50. Bu konu ile ilgili bir değerlendirme için bkz. R.L. Shukla, *Britain, India and the Turkish Empire 1853-1882* (New Delhi, 1973), s. 124-125.

kalıyor. Mayıs ayında Sırp-Romen, Ağustos'ta Sırp-Yunan ittifakı gündeme gelir. Tanzimat ve Islahat'ın durduramadığı çöküşe karşı, Osmanlı aydını yeni çareler ve ilaçlar aramaktadır. Hilafet kurumu ile İslami dayanışma daha sık gündeme geliyor.

Özellikle İngiliz destekli Arap isyan hareketlerinin temelini oluşturan Osmanlı hilafetini tanımama yönündeki bazı görüşlere¹ rağmen Osmanlı sultanlarının halifeliği, daha etkinlik kazanıyor. Osmanlı'nın halifeliği iddiaların aksine İslam ülkelerinde örneklerini verdiğimiz gibi daha önceki yüzyıllarda da büyük oranda kabul görmüştü. Bununla beraber Örneğin Cava'daki Müslümanların Kanuni Sultan Süleyman ile haberleşmeleri o günkü ulaşım teknolojisi açısından çok zor olduğu için, Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid ile kurulan selam-bağlılık diyalogu benzeri örnekler daha önce pek fazla görülemez.

Sultan II. Abdülhamid'den önce Osmanlı Halifeliği'nin olmadığı görüşü ne derece gerçeklere aykırı ise, onun Osmanlı dışındaki Müslümanlarla olan ilişkileri, hediye, yardımları da sadece siyasal bir hedef uğrunda yapılan yardımlar olarak görmek, «gasbedilmek» istenen hilafetin ayakları olarak kabul etmek o derece hatalıdır. İngiltere, Pan-İslamizmin en tehlikeli yanı olarak gördüğü Osmanlı hilafetini devre dışı bırakmak ve ünvanının hitap ettiği Müslüman halkları Osmanlı'dan koparmak için bir dizi politikalar üretmiştir.² Bu yönü ile Pan-İslamizm, Rusya, İngiltere, Fransa, Hollanda gibi sömürgeci ülkelerin genel istila hareketlerinin doğurduğu tehdide İslam dünyasının bir tepkisi olarak ortaya çıktığı³ görüşü yaygınlık kazanmaktadır. Osmanlı Sultanı'nın İngiliz sömürgeciliğine karşı elindeki kozlarını kullandığı bir gerçektir. Ancak bunun ideolojik tabanlı ve sistemli bir pan hareketinin unsuru olarak görmek, birçok çelişkileri beraberinde getiriyor. Çünkü böyle bir hareket yok, fakat ileri görüşlü bir yönetici veya devlet adamının sorumlulukları vardır.

İslam'ın özünde olan ve her Müslümanın gücü nisbetinde yükümlü olduğu konuların, Sultan tarafından, maddi ve siyasi emellerin aracı olarak kullanıldığı⁴

¹ Örneğin "Pan-Islamism and the Caliphate", *The Contemporary Review*, 43 (Haziran., 1883), 57-68; bu bölümün sonunda, EK II.

² Emr-i hilafet ile Pan-İslamizm konusunda Selim Deringil'in, birincisinin imparatorluğun kendi vatandaşlarına yönelen, ikincisinin ise sömürge durumundaki halklara yönelik politik araç olduğu şeklindeki açıklamasının ("İkinci Abdülhamid'in Dış Politikası", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, II-306) yerli kaynaklarda bir dayanağı bulunmadığı gibi yabancı araştırmacıların da itibar etmediğini görmekteyiz. II. Abdülhamid, Osmanlı dışındaki birçok ülkelerde yaşayan Müslümanlara Halife olarak selam göndermekte ve bu şekilde ilişkiler son derece etkili olduğundan kaynaklar bunu Pan-İslam propagandasının kanıtı olarak göstermektedir. Öte yandan özellikle yabancı kaynaklar, Pan-İslam kadrosunun en büyük delili olarak, saraydaki çeşitli Osmanlı aşiretlerinin lideri durumunda olan kadroyu göstermekte, yani Pan-İslamizmin bir iç politika meselesi olduğunu iddia etmektedirler.

³ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* ss. 27-28.

⁴ Osmanlı hilafetini, uluslararası ilişkilerde, maddi ve siyasi emeller uğrunda kullanmak, bu dönemde Osmanlı'dan önce İngiltere tarafından uygulanmıştır. Çünkü Hindistan'daki isyanlarda, isyanın bastırılması için resmen Halife'nin nüfuzuna başvurmuştur. Eraslan, *age*, s. 41-43.

görüşlerinin bilimsel dayanakları yoktur. Çünkü, hacılara iyilikte bulunmak, şeyhleri ve ulemayı etrafında toplamak, zulüm ve baskı altındaki diğer Müslüman ülkelerle ilişkiye geçip onlara maddi yardım göndermek veya manevi destek ve tavsiyelerde bulunmak gibi uygulamaların İslam dininin emirleri olduğu, bir gerçektir.

Daha 1863'de İran'daki Osmanlı sefarethanesine gelen Tatar hacılar, hergün buradan yardım almakta ve bu yardımlar ile hac masraflarının belli bir kısmını karşılamakta, gündelik ihtiyaçlarını gidermektedirler.¹ Aynı yıllarda başka Müslüman sultanlarının da hacılara yardım ettikleri, onların ihtiyaçlarını giderdikleri ve bundan dolayı da halk arasında sevildiklerini görmekteyiz. Örneğin sıradan bir Türkmen aşiretinin lideri olan Aşur Ata'nın bu yardımseverliği meşhur olduğundan, Vambery'nin de içinde olduğu hac kafilesine onu görmesi tavsiye ediliyor. Türkmen reisi Han Can ise Aksakal kabilesinin reisi olup, kendisi gibi babasının hayatında bile dervişler, hacılar ve yabancılardan hiçbir kimse onun ekmeğini yemeden, suyunu içmeden Gümüştepe'den geçmeye cesaret edemedikleri bildirilmektedir.² Vambery'nin bundan sonra uğradığı Hive, Buhara ve Semerkant'taki hanlar ve görevliler de kendisine ve diğer hacılara yardımlarda bulunuyorlar. Bunların hiçbirinin Pan hedefleri olduğu bilinmemektedir. En çok zikredilen hacılara yardım, örnekte görüldüğü bütün İslam dünyasında rağbet edilen bir kurumdur. Osmanlı'da ise ilk Halife-Sultan Yavuz'dan önce de istikrarlı bir biçimde uygulanan hacılara yardım programı var idi.³

Osmanlı sultanlarının bu dönemde önem kazanmaya başlayan halifelik unsurları 1512'de Mısır'ın alınması ile elde edilmiştir.⁴ Mısır'daki son Abbasi Halifesini yenen Yavuz Sultan Selim, bu ülke ile beraber hilafeti de Osmanlı Hanedanına taşımıştır.⁵ 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Kırım'ı kaybetmiş, fakat önemli bir şey kazanmıştır: Osmanlı Sultanının, Müslümanların Halifesi olarak Rusya'daki Müslümanların da dini lideri olduğu

¹ A. Vambery, *Orta Asya Gezisi*, s. 20-21

² Aynı yer, s. 41

³ Kadir Mısıroğlu, *Geçmiş ve Geleceği ile Hilâfet* (İstanbul, Sebil Yay., 1993); ss. 114-120.

⁴ Hilafetle ilgili görüşler ve tartışmalar için bkz.: Kadir Mısıroğlu, *Geçmiş ve Geleceği ile Hilâfet* Eraslan, *age*, 192-211; Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, ss. 170-195.

⁵ Hilafetin kaldırılmasında önemli rolleri olan Seyyid Beyin Osmanlı sultanlarının yakın zamanlara kadar Halifeliklerinin sözkonusu olmadığı iddiası asılsızdır. Yeri geldikçe pasajlar sunduğumuz bir çok belgelerde olduğu gibi 16, 17 ve 18. yüzyıllarda Türkistan hanlıklarının Osmanlı sultanlarıyla mektuplaşmalarında Halifeye bağlılık beyanı ve berat isteme sık sık görülen konulardır. Ayrıca Yavuz'dan önce de daha Murad Hüdavendigâr zamanında, Osmanlı sultanı Halife ünvanını kullanmıştır. Murad Hüdavendigâr ile Yavuz arasında bu ünvanın kullanıldığının ve Halifenin görevlerinden olan hac yerlerinin hizmeti ve bakımının çok önceden başladığının bir çok örnekleri ve belgeleri vardır. Örneğin bkz.: *Fâtih Câmî Vakıfnâmesi* s. 8 (İstanbul, 1935), *Topkapı Sarayı Arşivi* no: 884; *Fâtih Mehmed II Vakfiyeleri*, aktaran, K. Mısıroğlu, *age*, ss. 114-120.

bu anlaşmada açıkça belirtilmiştir.¹ Bernard Lewis, siyasi Pan-İslamizm'in başlangıcı olarak bu anlaşmayı gösterir.²

Daha Yavuz Sultan Selim Mısır'ı almadan önce, Osmanlıların Halife adayı olduğunu, Mısır Sultanı Barkuk itiraf etmiştir. Her tarafta Timur rüzgarının korkusu devam ederken ve bu sebeple birçok ülkeler Timur'a karşı ittifakı tartışırken, Mısır Memlûkluları ile Osmanlı'nın ittifakı gündeme gelmiştir, fakat gerçekleşmemiştir. Sultan Barkuk ünlü tarihçi aynı zamanda Mısır Maliki mezhebi 'Kadılar Kadısı' İbn-i Haldun'a şunları söyler: "Herkesin aleyhinde bulunduğu Timur'dan değil, bilakis bütün İslam aleminin ilgisini kazanan Osmanlı'dan korkuyorum".³

Türkistan hanlarının Osmanlı Sultanlarını II. Abdülhamid'den önce, Halife olarak kabul ettiği hakkında Vambery'de bir çok örnek bulunabilir.⁴ Hatta Halifenin çevresindeki kişiler hakkında, gezdiği yerlerdeki halkın ve yöneticilerin üstün kanaatleri, gezi boyunca Vambery için en büyük güvenlik unsuru olmuştur. Hıve'deki tespitleri şöyledir:

"Osmanlı Sultanı, Hıve'de Peygamber'in Halifesi olarak kabul ediliyordu. Bu nedenle gerek Sultan Hazretlerinin, gerek Mabeyn-i Hümayun görevlilerinin ve diğer memurlarının genel olarak salihler salih, abid, zahid, mübarek kimseler olduklarına inanılıyordu."⁵

Semerkan'te ise,

"Sultan Mahmud Han Hazretleri ile Sultan Mecid Han Hazretlerinin Emir'e gönderdikleri, cuma namazı kılınması izni verildiğini ve Emirül-Müminin ünvanı bağışlandığını bildiren iki ferman, Gök Taş'ın arkasına raslayan duvara asılmıştı. Tahta çıkışlarının arkasından emirlerin bu taş ziyaret etmeleri gelenekleşmişti. Salih hacılar da üç kez salat ve selam getirdikten sonra bu taş öpüyorlardı."⁶

Pan-İslam iddiaları, Osmanlı sultanlarının sahip olduğu Halifelik sıfatı ile ilgili tartışmalarla beraber, ulusculuk akımları ile ilişkilendirilmiş olduğu görülmektedir. Keddie, Pan-İslamizmi, Müslümanların ümmet inancından bağlı oldukları ulus düşüncesine geçiş aşamasında «ön-milliyetçilik» olarak kabul eder. Bunun İslami bağlılıktan ulusal bağlılığa geçişte bir aşama olduğunu belirtir.⁷ Pan-İslamizmin düşünürleri olarak zikredilen Cemaleddin Efgani ve izleyicilerinin aynı zamanda Arap ve Türk milliyetçiliklerinin de önderleri olması bu görüşü desteklemektedir. Ancak, ümmet ruhu, İslam'ın özünde olduğu halde, kavram ve ortaya konuş biçimiyle «Pan-İslam» ile Osmanlı Devleti'nin

¹ Rusya'nın ve daha sonra diğer Avrupa devletlerinin Osmanlı tebaası Hristiyanlarını koruyucusu olarak müdahale hakkını elde etmeleri de bu anlaşma ile başlatılır.

² Aktaran: Türköne, *İslamcılığın Doğuşu*, s. 194.

³ İbn-ü Hacer, *İnbâü'l-Gumr*, aktaran, Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, c. 2, s.339

⁴ Örneğin bkz., *Orta Asya Gezisi*, ss. 111, 115, 128, 177

⁵ Aynı yer, s. 115.

⁶ Aynı yer, s. 177.

⁷ Nikki R. Keddie, "Pan-Islam.", ss. 17-18.

parçalanmasında etkili olan ulusculuk akımlarının İslam'da yerinin olmaması, böyle bir geçişi sakat kılmaktadır.

Lee, Pan-İslamizmin büyük ölçüde İngiltere'nin desteği ile gelişen ve sömürgeci ülkelerin İslam dünyasındaki yıkımına karşı ortaya çıkan tepkiden kaynaklanan bir hareket olduğunu belirtir.¹ Başta Panslavizm ve Pancermenizm olmak üzere ulusalcılık hareketlerinin itici gücü pan hareketleriyle "Pan-İslamizm" sözcüğünün bunlara kıyaslama yoluyla türetilmesi bir yana, Pan-İslamizmin bir örnek ve tehdit oluşturan pan hareketlerinden özellikle de Panslavizmden etkilendiği bir gerçektir. Sömürgecilik ise hem İslam dünyasındaki canlanmanın sebeplerinden biri olarak hem de İslam dünyasından Osmanlı devletine olan istekleri arttırmak suretiyle İslam Birliğini etkilemiştir.²

Tunus ve Cezayir'de Fransa aleyhine meydana gelen olayların, İstanbul'da bu bölgelerden gelen göçmenler tarafından yapılması, Fransa'yı şüpheye düşürerek Pan-İslamizm iddialarını ortaya çıkarmasına sebep oldu. Gerçekten de İslamcılık ve Pan-İslamizm üzerine yazılan yazıların çoğu Fransız ve İngiliz diplomatlarının kaleminden çıkmıştır. Asıl amacı Osmanlı Devleti'nin bir parçası olan Libya üzerindeki egemenliğini korumak olduğu halde ve bu onun en doğal hakkı iken Sultan II. Abdülhamid'in bu politikasından çok kuşkulanan Fransa, Padişah'ın Pan-İslamizm düşüncesini yaymaya çalıştığını ileri sürerek bu görüşünü diğer Avrupa ülkelerine de kabul ettirmiştir. İngiltere, Hindistan'la ilgili ve Rusya ise Türkistan'la ilgili olarak Abdülhamid'in politikasından endişe etmeye başladılar. II. Abdülhamid'in kısmen olayların çok haklı çıkardığı tecessüsü nedeniyle, kısmen de Halife olarak dünya Müslümanlarının durumu ile ilgilenmesi, Fransa, İngiltere ve Rusya'nın Pan-İslamizm ile ilgili iddialarını doğruladığı düşünülebilir.³ Ancak Sultan'ın böyle bir amacı olmadığı, gerçekte onun, Osmanlı'nın görünüşte egemenliği altında olan bazı bölgeler ile ilgili bile hiç ümidi olmadığı halde bazı siyasi manevralar nedeni ile kararlı bir biçimde hak iddia ettiğini aşağıda ele alacağız.⁴

Abdülhamid'in yakın çevresinden olan ve onun Panislam kadrosunun başında sayılan Şeyh Ebu'l-Huda as-Sayyadî, Abdülhamid'in dini siyasetinde önemli bir danışmanlık görevi yapmış, yazdığı kitaplar ile başta Vehhabi tehlikesi olmak üzere, İslam'ın karşı karşıya kaldığı, siyasi güdümlü hareketleri önlemek için yazılar neşretmiştir. Sultan'ın Halife olduğunu, hilâfetin Ebu Bekir'den itibaren Osmanîler ve Abdülhamid'e meşru bir biçimde

¹ Dwight E. Lee, "Origins of Pan-Islamism", *American Historical Review*, Ocak 1942, ss. 278-287.

² Gökhan Çetinsaya, *ag.e*

³ Kemal Karpaz, "Pan-İslamizm ve II. Abdülhamid, Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *T.D.A.D.* Haziran 1987, ss. 27-28.

⁴ Karpaz, bu konuda kanıt olarak, II. Abdülhamid'in Türklerin tarihi ile de meşgul olmasını, hatta Amerikan sefirinden Kızılderililerin Türk ırkından olup olmadığını sormasını gösterir; s. 28. Bu konuda ayrıca bkz.: BOE, YEE, 9-2008-72; M. Hocaoglu, *Abdülhamid Han'ın Muhtıraları*, (İstanbul, t.y.).

geldiğini, bütün Müslümanların Halifeye itaat etmeleri gerektiğini dile getirmiştir.¹ Bu propagandaların muhatabının İngiliz sömürgesi Hindistan Müslümanlarından çok, 1870'lerden beri hilafetin asıl sahibi olduklarına dair İngilizler tarafından kışkırtılmak istenen Araplar olduğu açıktır. Hourani, Pan-İslamizmle ilgili, birçok araştırmacıların sık sık tehlike olarak gösterdikleri anlamda sömürgecilik tehlikesine karşı Müslümanların siyasal ve askeri bakımdan birleşmelerini hedef alan bir hareket olmadığını, belki bu yolda bir kişi olduğunu belirtir ve bunun Cemaleddin Efgani olduğunu söyler.²

II. Abdülhamid'in gerçek bir Pan-İslam politikasından çok³, böyle bir politika tehdidinin sözkonusu olduğu daha gerçekçidir. Sömürgeci ülkelere karşı, yönetimleri altında bulunan Müslüman halkların varlığı hatırlatılarak böyle bir politika ile huzursuz ederek son raddede tehditkar bir tutum takındığı zaman zaman görülmüştür. Ancak burada da görüldüğü gibi, İslam Birliği politikası ile Avrupa'ya karşı savaş açılması değil, böyle bir potansiyelin varlığı hatırlatılıp baskı ve işgallere karşı caydırıcı unsur olarak kullanılmak istenmiştir.⁴

Sultan II. Abdülhamid'in Çinli Müslümanlarla ilişkiye geçip onlara heyetler, elçiler göndermesi, onları Sünni mezhebine bağlamaları için çaba harcaması, Pekin'de bir Hamidiye Üniversitesi kurdurması, 1901 yılında Çin'e giden Enver Paşa heyetinin "Halife'nin temsilcisi" sıfatıyla Çinli Müslümanlar üzerinde büyük bir etki kazanması ve benzeri ilişkiler sözkonusudur.⁵ Bunları Pan-İslamist siyasetin kanıtları olarak görmek gerekirse, aynı dönemde Örneğin ABD'nin ve diğer bazı ülkelerin başta Osmanlı olmak üzere İslam ülkelerindeki misyoner kadroları ve bu iş için ayrılan kaynaklar, eğitim, sağlık gibi yan kollar da kullanılarak uygulanan faaliyetler çok daha fazla ve yoğundur.

Sultan II. Abdülhamid, *İslamcılığ*, Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Müslümanlar arasında siyasal birlik ve dayanışma kurmak için bir araç olarak kullanmıştır. Bazı olaylara ve belirtilere rağmen II. Abdülhamid, hiç bir zaman İslamcılığı dünyada yaşayan bütün Müslümanları birleştirmek için kullanmamıştır. Çünkü Müslümanlarını birleştirmek imkansız olduğu gibi böyle bir girişim Osmanlı Devleti'nin varlığını bile tehlikeye sokabilirdi.⁶ Bununla beraber, Osmanlı'ya karşı yönelen tehdit, Asya'daki Türk hanlıklarına yönelen tehditle özdeşleşiyor, bir yönüyle, dikkate değer bir sonucu olmasa bile Türk halklarının dayanışmasını gerektiren ortamı hazırlıyordu. Mahmud Celaledin Paşa bu durumu şöyle açıklamaktadır:⁷

¹ Hourani, *a.g.e.*, s. 107.

² Hourani, *a.g.e.*, s. 108.

³ II. Abdülhamid'in politikasının Pan-İslamcı olmadığı konusunda bkz.: *Abdülhamid Gerçeği* (İstanbul, 1987), ss. 175, 230.

⁴ Eraslan, *a.g.e.*, s. 574.

⁵ İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti* (İstanbul, 1985), ss. 59-82.

⁶ Karpat, Pan-İslamizm, s. 35.

⁷ Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat* s. 36.

"... Ruslar, Osmanlı toprakları üzerinde istila fikirlerini, Hristiyan kavimleri isyan ve şekavete kıskırtmak ve baştan çıkartmakla yürütmekte kolaylık gördükleri gibi, bir kaç yüz seneden beri saldırı ve düşmanlıklarından bıktıkları Tatarları ve diğer doğu kabilelerini Osmanlı Devleti'nin himayesi altından çıkarıp da Osmanlı askeri kuvvetini azaltmak ve Rus topraklarına olan hücumlarını önlemek ve etkisiz hale getirmek için Kırım'ı ve ona komşu ve bağlı İslam kabilelerinin topraklarını zaptetmek istediklerinden, adı geçen 52 (1739) barış antlaşmasını neticelendiren muharebeye eski Rum (Bizans) devletini canlandırmak şayiasıyla girişip, bütün Rum milletinden olan Osmanlı Devleti tebaasını bu emel ışığına pervane etmişler ve arası çok geçmeden Kabartay istiklali lâkırdısını ordadan kaldırarak, Tatar kabileleri üzerine olan taaarruz niyetlerini Kabartayların zabtiyle ilerletmeye kıyam etmişlerdir."

Panislamizm diye bir hareketi kabul eden çevreler genellikle bunun başarısızlığa uğradığını iddia ederler.¹ Bu konuyu inceleyen çalışmalara baktığımızda Pan-İslamizmin başarısızlığı olarak gösterilen konuların aslında daha önce bağımsız olan veya Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde olan birçok Müslüman ülkenin bağımsızlığını kaybetmesi, Hristiyan ülkelerin sömürgesi olmaktan kurtulamamaları olduğunu görmekteyiz.

Cemaleddin Efgani ve Pan-İslamizm

Gerçek kimliğini gizleyerek Afganistan, Mısır, Hindistan, Osmanlı ve bir çok Avrupa ülkelerinde farklı siyasal hareketlerin veya oluşumların içine giren, değişik çevrelerle ilişki kurup onları etkileyen Cemaleddin Efgani² (1838-1897) Pan-İslam ideolojisinin kurucusu ve ideologu olarak yaygın bir biçimde kabul edilmiştir.³ İlk defa Afganistan'da 1860'ların sonunda siyaset sahnesinde gördüğümüz Efgani, kendisini (Syud Rumi veya Syud İstanbuli) İstanbullu Seyyid diye tanıtarak, Afgan liderleri arasındaki kavgaya katılmış, desteklediği taraf yenilince Hindistan'a, Mısır'a ve İstanbul'a gelmiştir. Afganlı Cemaleddin olarak İstanbul'da kendini tanıtan Efgani, İslam

¹ Arnold Toynbee, "Pan-İslamizmin Başarısızlığı", çev. Umit Özdağ, *TDAD*, 61, Ağustos 89, ss. 205-207. Landau, bu kanaatte değildir. II. Abdülhamid ile başlayan Pan-İslam programının İslam Konferansı örgütü ile devam ettiğini iddia eder; *The Politics of Pan-Islam*.

² Cemaleddin Efgani'nin hayatı, görüşleri ve faaliyetleri için bkz., Nikki R. Keddie, *Sayyid Jamāl ad-Dīn al-Afghānī: A Political Biography* (Berkeley, California University Press, 1972) ve bu eserde zikredilen kaynaklar; Türkçe tercümesi tarafımızdan yapılmış olup baskı safhasındadır. Ayrıca bkz: Alâeddin Yalçınkaya, *Cemaleddin Efgani ve Türk Siyasî Hayatı Üzerindeki Etkileri* (İstanbul, Osmanlı Yay., 1991); Mümtaz'er Türköne, *Cemaleddin Afgani* (Ankara, T.D.V., 1994).

³ Efgani'yi Pan-İslam hareketinin başına getiren, son çalışmalardan biri olarak Landau'yu zikredebiliriz; *The Politics of Pan-Islam* s. 13. Landau, bu senaryoyu Abdülhamid ve Efgani ile başlatır. Efgani'nin kıskırtıcı, zamana ve zemine göre değişik amaçlarla yazdığı yazılarla günümüzdeki olaylar arasında ilişki kurar. Son olarak İslam Konferansı'nı Abdülhamid ile başlattığı bu Pan-İslam hareketinin, sistemli, programlı, uzun vadeli, geniş tabanlı akımın bir aşaması olarak takdim eder. Çalışması esnasında Zengibar arşivlerini kullanmış olan Landau (s. 68, n. 344), Abdülhamid dönemi ile ilgili uzun bir bölüm ayırdığı halde ve bu yıllarda konu ile ilgili önemli miktarda ve kıymette Osmanlı Arşivi belgeleri kullanılabilecek durumda iken bu belgelere hiç göndermede bulunmamıştır. Fakat sadece İhsan S. Sırma'nın, "Pan-İslamist Abdülhamid" formülüyle özetleyebileceğimiz görüşlerini kullanmayı tercih etmiştir (s. 36.). Pan-İslam iddiaları ile ilgili dikkat çekici örnek olan bu çalışma hakkında M. Hakan Yavuz'un "Pan-İslamizmin Yanlış Yorumlanması, Bir Değerlendirme Yazısı" adlı makalesine bakınız.

inancına aykırı görüşleri ileri sürülerek, İstanbul'dan çıkarılmış ve tekrar Mısır'a dönmüştür. Hidiv İsmail Paşa'ya, hidivlikten feragat etmeyince Abduh'la birlikte suikast düzenlemiş, yaralı olarak kurtulan İsmail Paşa hidivlikten ayrılmış ve Efgani'nin bağlı olduğu mason locasına bağlı olan Tevfik Paşa yeni hidiv olmuş. Yeni Hidiv Efgani'nin telkinlerine bir süre dayanabilmişse de daha sonra onu Mısır'dan sürgün etmiş. Bir süre Hindistan'a giden Efgani daha sonra Paris'e dönmüştür. Kendisine suikast düzenlediği eski hidiv İsmail Paşa ile anlaşarak onun yeniden hidivliğe gelmesi yönünde propaganda yapmak üzere, kaynakların "Pan-İslamist davet" olarak belirttikleri *Urvetül-Vüskâ*yı çıkarmıştır. Kısa bir süre içerisinde başta Hindistan ve Mısır olmak üzere belli başlı Müslüman sömürgelerine girişinin yasaklandığı *Urvetül-Vüskâ*nın birinci derecede sorumlusu olan Muhammed Abduh'u İngiliz hükümeti Mısır'a baş müftü olarak tayin ediyor.

Yukarıda da temas ettiğimiz gibi, birçok kaynakların Pan-İslamik belge olarak, Efgani tarafından bir Osmanlı devlet adamına yazılan bir mektup vardır. Mektup, bir görüş göre 1882 yılında, Hindistan'dan İngiltere'ye giderken yazılmıştır. Bu mektubun aslını aynen alıyorum ve Keddie'nin yapmış olduğu değerlendirmenin konumuzla ilgili bölümlerini aktarıyorum:¹

"Efgani'nin Mısır'daki ikametinin son yıllarında, daha sonra göze çarpan bir oranda Pan-İslamik hareketin başlangıcı ile onu ilişkilendiren belge yoktur. Bilindiği kadarıyla Mısır'daki öğretileri, İslam felsefesi, reformizm ve ulusalcı çıkışlarla şiddetli yabancı aleyhtarı vaazların bir bileşiminden ibarettir. Onun önerdiği reformların kaynaklarının, sanki İslam'da bulunabileceğini göstermeye çalışmasına rağmen, bir İslam savunucusu olarak özel gayretlerde bulunmadı ve siyasi faaliyetleri için olduğu kadar mevcut inançlara karşı olduğu için de Mısır'da saldırıya uğramaktaydı. "Maddecilere Reddiye"nin Hindistan'da, 1881'de, yayımlanmaya başlamasıyla ve izleyen yıllarda, Efgani kendisini Müslümanlara hem İslam'ın hem de Pan-İslam'ın savunucusu olarak çok çok fazla takdim etmiştir. Bu bölüm, 1870'lerin sonunda Efgani'nin bazı zamanlar Pan-İslam tartışmalarına girdiğini gösterir.

Efgani, büyük ölçekte, her zaman keskin hisleriyle, İslam dünyasındaki o zamanlar artan karamsarlığa güya karşılık veriyordu. Niyazi Berkes ve diğerlerinin gösterdiği gibi, Pan-İslamist ve Avrupa karşıtı politikalar, Osmanlı Sultanı Abdülaziz'in saltanat dönemi olan 1871-1876 döneminden itibaren ortaya çıkmaya başlamış, 1876'da Sultan Abdülhamid tarafından tamamlanmış, sadece kişisel bir boş arzu olarak söylenmemiş, fakat Osmanlı tebaasının karamsarlığında bir değişiklik gerçekleştirmiştir. Daha önce Tanzimat döneminin bütün övülen reformları ve Batılılaşma gayretleri, ne saldırgan Batı'nın arkadan gelen hücumlarını durdurmağa yardım etmiş ne de daha önce işbirliği yapılan kafirleri yenmiştir. 1877-1878 Türk-Rus Savaşı ve arkasından Osmanlı İmparatorluğu'nun artan mali sıkıntılarıyla beraber Berlin Kongresi'ndeki Avrupa'nın ağır yükümlülükler koyduğu dönemler, böyle feci sonuçlara yol açtığı ortaya çıkan

¹ *Sayyid Jamâl ad-Dîn al-Afghânî*, 129-142; tercüme tarafımdan yapılmıştır.

Batılılaşma programına karşı bir tepki doğurmuştur.¹ Gittikçe daha şiddetle saldıran Avrupa'nın tecavüzlerine karşı benzer tepkilerin bulunduğu başka yerler de vardı. Bunların varlığı 1870'lerde hissedildi ve 1881'de Fransa'nın Tunus'u, 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgaliyle ve 1884'de Rusya'nın Merv'i almasıyla sonuçlandı. Alman ve İtalyan birliklerinin gerçekleşmesi, birçok Müslümana küçük hükümetlerin idaresi altında bölünmüş olan bölgelerin birleşmesi için harekete geçmek üzere şevk verdi.

Hindistan'da İngiliz tecavüzünden ve Orta Asya'da Rus saldırısından ilk hızını alınca, Avrupa'nın mali etkisinin artması ve Osmanlı İmparatorluğu ve komşu ülkelerdeki işgaller nedeniyle, Pan-İslamist fikirlere, daha kuvvetli bir ileri hamle fırsatı verilmiş oldu. Temel kaygısı İslam dünyasında reform olan biri için, İslam Birliği ile ilgilenmeye de dönüşün ne kadar kolay ve doğal olduğu, Osmanlı Türk reformcusu Namık Kemal örneğinde görülür. Namık Kemal, daha yetmişlerin başında, İslam birliğine çağınıyordu.² İslam, Cemaleddin'in her fırsatta söylediklerinde görüldüğü gibi, hem geleneksel hem de yeni ihtiyaçlara cevap verme çekiciliği olan bir üstünlüğe sahip olmuştur. Mukaddes cihad çağrısının veya İslam'ın savunmasının, yeniden hayat bulan bir Halifenin yönetimi altında bir İslam devletini eski haline getirme fikrinde olduğu gibi, çok kuvvetli geleneksel temelleri vardır. Bununla beraber her iki fikir de gelişmeye başlayan bir tür milliyetçi duyguya hitap edebilir. Daha laik milliyetçilikler gibi, geriye, kültürel büyüklüğün ve askeri cesaretin eski geleneklerine baktı ve onların yeniden diriltilmesi için çalıştı. Yabancı kontrolünden bağımsızlık fikri de milliyetçi bir unsurdur. Pan-İslam ile yerel ulusalcılıklar arasındaki, birincisinin bastırıldığı çelişkiler, yirminci yüzyılın başına kadar önem taşımaktaydı.

Efgani'nin düşünce metodunu bilmek imkansız olduğu halde, "Maddecilere Reddiye"den ve daha sonra 1880'lerin başından itibaren yazdığı yazılarından yeteri kadar anlaşılır ki bu yıllarda kendisini kesin olarak İslam'ın ve Pan-İslam'ın birinci savunucusu olarak gösteredii. Özellikle, aşağıda tartışıldığı gibi, Sultan Abdülhamid'in gözüne girmek için çok çaba harcadı. Zaten Efgani'nin yüksek kademelerde bulunanlarla ilişkiler içine girmeye ve onlar aracılığıyla iş yapmaya olan eğilimini—zamanı geldikçe doğal olarak yeteri kadar politik metotların sınırları verilmiştir—gördük. A'zam Han'la olan ilişkileri, İstanbul'da kendisini Tanzimat çevrelerinde ilerletmek için harcadığı çabalar ve Tevfik, Riyaz ve Mısır'da diğerleri örnek olabilirler. Bir bakıma Efgani, Abdülhamid'le ilişki kurduğu zannına sahiptir, ki o geleceğin olaylarını tahmin ediyor görünmek zorundadır ve Sultan'ın Pan-İslam programına katkıda bulunmaya çalışıyordu. Standard biyografide* yer alan, 1892'de Efgani'nin Abdülhamid'in hoş sözleriyle baştan çıkartıldığı iddiası gerçeğe aykırıdır....

Son olarak, *Documents*Efgani'nin yüksek kademedeki bir Osmanlı devlet adamına göndermiş olduğu önemli bir mektubun fotoğrafını verir, ki bu mektupta, Efgani, kendisini, bir Pan-İslam memuru olarak kullanılmağa hazır olduğunu arzeder. Alıcının adı geçmediği halde, görülen en

¹ Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*(Montreal, 1964), ss. 253-271.

² Aynı yer, ss. 262-268; Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*(Princeton, 1962), bölüm ve ss. 59-61.

* Standard biyografi: Keddî'nin Efgani hakkında, yanlış hayat hikayesi ve buna bağlı olarak geliştirilen dini ve siyasi kişiliğini savunan kaynaklara verdiği genel isimdir; A. Y.

kuvvetli ihtimal, Efgani ile buluşmuş olan bir Osmanlı memurundan veya 1869-1871'de İstanbul'da kaldığı esnada kendisiyle ilişkileri olan biridir. Mektubun sonunda, hitap açıkça Sultan'a yönelmiştir, çünkü Efgani'nin arzedeceği planlar için Sultan'ın onayına ihtiyaç vardır....

Bu Farsça mektubun tam metni şöyledir:¹

İmparatorluğun ve Halkın Metin Direği ve Sonsuz Yüce Devletin Zaptedilemez Kalesi, Osmanlı Irkının İftihân ve Bütün Müslümanların Vücûdunun Ruhu, Devletin Mühveri ve Şanı Yüksek Zâta:

Hürmetle arzederim ki:

Osmanlı halkının bazısının bu talihsiz hadisede yanlış hareket etmesine ve zulüm yolunu izlemesine rağmen, yine de bu millettan zulüm görmedim ve İslam'dan gelen bir istibdadın acılığına maruz kalmadım. Ve kendimi milletin bir organı ve ümmetin bir parçası saydığım için, eğer onların başına bir felaket gelirse veya hakarete uğrarlarsa, şüphesiz kendimi kurban etmekten vazgeçmeyeceğim ve böyle bir hakir hayata karşı ölümümü tercih edeceğim. Buna dayanarak, bu çağda yüce Osmanlı Devleti'nin ülkesine baktığım zaman ve İslam ulusunun durumuna dikkat ettiğim zaman, gördüğüm manzara nedeniyle sabrımın taşmasına ramak kaldı, korkunç düşünceler ve hayaller her taraftan beni istila etti. Gece gündüz, başından sonuna kadar, korkuyla dolu olarak zihni meşgul olan biri gibi, bu korkuyu düşündüm ve söylediklerim ve gizlediklerimle bu ulusun ıslah ve kurtuluş araçlarını hazırladım. Bu korkunç zorluklardan kurtuluş çarelerini bulmak için, önceki insanların ve devletlerin durumlarını ve onların çıkış ve iniş nedenlerini ve onların doğuş ve batış nedenlerini araştırdım ve şunu gözönünde bulundurdum ki, büyük hayırlar yapanlar şaşkınlık ve hürmet uyandıran insanların arasından çıkarlar: Ta ki Horasanlı Ebu Müslim'in hayatını dikkatle gözden geçirinceye kadar, ki bu kişi, gücü zirvede ve şansı yüksek olan Beni Umeyye'nin hükümeti gibi bir hükümeti tamamen ortadan kaldırdı ve onların gururlu çehresini kazıyıp tozun toprağın içine fırlattı. Ve bu alandaki düşüncelerimi gözden geçirirken, aklımdan Keşiş Peter'in hayatı geçti: Bu fakir keşişin gayreti ve bu yoksul münzevinin azmi; nasıl ki, haçı sırtına alıp, çölleri ve dağları aşp, Avrupa'yı şehir şehir dolaştı ve her krallıkta sesini yükseltti: "Savaş"; böylece o Haçlı Seferleri'nin nedeni ve müthiş olayların başlatıcısı oldu. Rekabet bayrağı benim içimde tutuşmuştur ve Horasanlı'nın doğruluk ve becerikliliği; hayatı ve rahatı bana yasak kılmıştır. Baktım ki yaptığım bütün zor işler kötü ruhumu ve alçak tabiatımı tatmin etmek içindir ve her zor, çözümüne sahip olanlar için kolaydır ve her sıkıntı şevkli olanlar tarafından kabul edilir. Devletin görkemli başı [yani, arz edilen makam] bütün ülkelerde tamamen çare bulmak içindir ve beldelerin halkının dillerinde övülür ve o millet sevgisini tercih etmiştir ve kendi şerefini mukaddes ümmetin varlığında görmüştür; bundan dolayı, kendimin tanınmayan ve itibarsız bir kişi ve zat-ı alinizin ise meşhur bir emir olduğu gerçeğine dikkat etmeden, düşüncelerimi bütünüyle serbestçe zat-ı alinize arzedeceğim; millete hizmet eden ve onu sevenler ve devleti ve *ümme*ti sevenler rütbeye aldınış etmezler ve nerede ve kim tarafından gerçekleşme ihtimali bulunan hedefler varsa gözlerini ondan ayırmazlar.

Ve bu düşünceler şunlardır:

¹ Mektup, 133-138 sayfaları arasındadır. Parantez içerisindeki açıklamalar ve dipnotlar Keddie'ye aittir.

BİRİNCİSİ: Kalabalık nüfusa sahip olan Hindistan Müslümanlarının çoğunun mülkü ve serveti vardır ve aşırı derecede İslam'da sebat kılmışlardır ve bedenlerindeki zayıflığa rağmen din ve milletin savunması konusunda vefakardırlar ve bu zengin insanlar hep adalet ve özgürlükleriyle iftihar ederler ve özellikle dinin desteklenmesi yolunda verdikleriyle iftihar ederler ve din yolunda iftihar ve şeref sahibi olmak isterler ve övülmeyi arzu ederler; bununla beraber gaflet uykusuna daldılar ve cehalet yatağına yattılar ve onlar birlik ve ahengin faydalarını anlamadılar ve bölünme ve anlaşmazlığın felaket getireceğini idrak etmediler. Bundan dolayı, bu duacınız [yani, ben], bu saltanatın ilerlemesi için cemaat sevgisini (veya vatanpervelik—Arapça, *hubben fi'l-millê*) ve bütün vekiller ve emirler ve ulema ve bu ülkenin büyüklerinin birleşmesini ve onlara tek tek bütün dünyada birlikten ve dayanışmadan doğan iyi sonuçları ve zararların bölünme ve ayrılık yüzünden ortaya çıktığını bildirmeyi; "mü'minler kardeşirler" hadisinin sırrına kulak vermelerini ve etkili ve ileri görüşlü sözler anlatmalarını ve bilgili ve iyi konuşan kimselerin dayanışmasını sağlamayı ve onların içinde *yeni bir milliyet sevgisi ruhunun* nefes olmasını [*ruh-i cedîd-i hubb-i milliye*—Efgani'nin bu ruhun yeniliğini kabul ettiğinin bir delili] ve gaflet perdelerini yırtmağı ve İslam dünyasında parlak saltanatın yerini onlara anlatmayı ve bu gruba, dinin devam etmesinin bu devletin devamına dayandığı gerçeğini göstermeyi ve açıklamayı arzu eder. Ve meşhur şehirlerin bütün camilerinde, çekici nasihatlar ve Peygamberlerin İmamı'nın hadisleriyle kalplerinin içinde bir ateş yakacağım ve sabırları ile tahammüllerini tamamen yakıp bitireceğim. Ve onlar arasındaki bazı belagat sahibi ulemayı bazı uzak şehirlere göndereceğim ve Hindistan'ın bütün Müslümanlarını para yardımına çağıracağım ve İngiliz Hükümeti'nin politikasına zarar vermeksizin veya onların aleyhinde tek kelime konuşmaksızın, başka bir yolu değil fakat bunu izleyeceğim. Gerçekte davamın esasını Rusların amaçları üzerine [Müslümanlara karşı] kuracağım ve bu konuda belîğ bir biçimde açıklamalarda bulunacağım. İngilizlerin, Rusları Hindistan'dan kovmanın bir sebebi olan bu akıllı hareket sebebiyle memnun olacağında şüphe yoktur ve mümkündür ki İngilizler bu hareketin kendi politikalarıyla uyumlu olduğunu kabul ettikleri zaman, onlara [Hindililere] mali yardım toplamak için de cesaret verecek ve bu konuda gerçek ortak olacaklardır. Hareket Hindistan'da meydana geldiği zaman, bunun birçok faydaları olacak: birincisi, hesapsız mali yardımın geleceğinden şüphem yoktur; ikincisi, kuvvetli dostluk ve cemaat, belki de tam İslam Birliği (*ittihad-i tamm-i İslamiyye*) Müslümanlar arasında gerçekleşecek; üçüncüsü, bütün Müslümanların Birliği, İngiliz milleti tarafından anlaşıldığı zaman, doğaldır ki onları Osmanlı Hükümeti'ni [destekleme] politikasını pekiştirmeye devam ettireceklerdir; dördüncüsü, ehl-i idrak için gizli olmayan ince bir nokta [Sultan'ın hükmü altında yeniden hayat bulmuş ve genişlemiş bir İslam imparatorluğuna mı işaret eder?].

İKİNCİSİ: Hindistan sorununu hallettikten sonra Afganistan'a gitmek ve vahşi bir arslan gibi kan dökmekten korkmayan ve savaşta özellikle din için yapılan savaşta duraksama bilmeyen bu ülkenin halkını dinu savaşa ve milli mücadeleye davet etmek isterim.¹ Rusların amaçları

¹ Bu tümce Efgani'de laik ve dini "milliyetçilik" in karışımının ilginç bir kanıtıdır; savaş için laik sözcüğü "dini" ile değiştirilmiştir, halbuki "mukaddes cihat" sözü "milli" olarak tanımlanmıştır, oysa bu zamanda milliyet dini bir anlama sahiptir. Efgani'de her iki anlam da muhtemelen birbirine karıştırılmıştır.

üzerinde önemle duracağım ve veciz bir dille şunu ifade edeceğim ki, eğer, Allah korusun, Osmanlı Hükümeti'nin başına bir felaket gelirse, ne Mekke-i Mükerre, ne de Medine-i Münevvere yerinde kalacaktır ve hatta İslam'ın adı veya dinin erkanı bile kalamayacaktır. Ve sonra onlar ne müezzinin sesini işitecekler ne de Kur'an okuyanı göreceklerdir. Buhara Yahudileri gibi zelil ve çobansız kalmış koyun gibi aç kurtlara yem olacaklardır. "Savaşa kalkın" çağrısıyla dikkat çekeceğim ve "Ey Müslümanlar, İslam uğrunda kendinizi feda edin" diye sesimi yükselteceğim. Veciz konuşan ulemayı bütün halka, vadilere ve dağlara göndereceğim ve emirler, ileri gelenler, askerler ve Hanlar arasındaki ittifakları destekleyeceğim. Ve bütün dini nasihatlerde şevk ve çabanın faydalarını açığa çıkaracağım ve genç ve ihtiyar, zayıf ve kuvvetli herkese milli bir savaş için genel bir çağrı yapacağım. Ve tecrübeli, tanınmış ve akıllı ulemadan bazılarını gizlice Hokand'a ve Buhara'ya göndereceğim, ki oradaki insanlara bu ülkenin durumlarını anlatsınlar ve vaktin, saatin ve müddetin bitiş anının gelmesi için onları beklatsinler [*muntazır-ı vakt u saat ve hulûl-ı süre*— Mehdi'nin gelişini müjdelemek için sık sık kullanılan bir ifade].

Ve Afganistan'daki çağrımı bitirdikten sonra son süratle Belucistan'a gideceğim ve devamlı olarak eşkiyalık, baskın ve yağmayla meşgul olan bu ülkenin halkını, dini nasihatlarla ve dünyevi çıkarın çekiciliği ile kutsal savaşa [katılmaları için] çağıracağım ve onlara etki etmesi için eski siyaset hilelerini kullanacağım. Ve Türkmenlere yöneleceğim—bu bahtsızlar hep cesaret ve yiğitlikleri ile tanınmışlar ve kan dökme ve isyankarlıkları ile herkesin dilinde şöhret bulmuşlardır, fakat son zamanlarda başlarına utanç şapkası, sırtlarına ayıp gömleği giymişler ve Rusya'nın emirleri doğrultusunda boyun eğmişlerdir—ve onları intikam almağa çağıracağım ve onların Türk ırkı gururlarını tahrik edeceğim [*cinsiyet-i Türkiyye*—diğer modern düşünce] ve İslam Birliği (*İttihâd-ı İslamiye*) bayrağını omuzumda bu bölgelere de götürceğim ve ding savaşa çağıracağım ve içlerine gayret ve şevk tohumu ekeceğim ve her zaman olduğu gibi, hep en akıllı ulema ile çalışarak, hiç bir hile ve desiseyi ihmal etmeyeceğim. Ve Kaşgar'a ve Yarkent'e, bu ülkelerin inananlarını, halkın dininin birliğine çağırarak için etkili konuşan misyonerler göndereceğim. Ve doğal olarak, halk savaşa başladığı zaman, emirler de zorunlu olarak vakit geçirmeyerek savaş meydanına geleceklerdir. Bu insanların adetlerini ve huylarını bildiğim için ve onların huylarına vakıf olduğum için, bütün Müslümanların şevkle Ruslara saldıracağında şüphem yoktur. Rusları yeneceklerdir ve onları imha edeceklerdir. Ve kimse böyle bir sonucun mevcut faydalarını ve İslam Birliği ve ümmet ittifakı (*İttihâd-ı İslamiyye ve ittifaq-ı ümmet*) olan uzun vadeli faydasını reddedemeyecektir. Ve bununla beraber Hindistan'ın gerçek suru ve desteği olan Afganistan halkı Ruslara saldırdığı zaman, İngilizler çaresiz ve zorunlu olarak bütün kuvvetlerini savaşa göndereceklerdir ve gırtlığa kadar batağa saplanacaklar egemenlik düşüncelerinden vazgeçeceklerdir. [Rusların mı, İngilizlerin mi veya her ikisinin beraber mi bu savaş nedeniyle bu kadar şaşkına döndürüleceği konusunda olduğu kadar Müslümanların ve Osmanlıların üzerindeki egemenlik girişimlerinden vazgeçileceği hakkında, büyük bir olasılıkla kasıtlı bir belirsizlik vardır.]

Ve eğer herhangi bir kimse, Hokand ve Buhara ve Şehr-i Sabz ve Türkmen halklarının daha çok, Ruslara karşı direnmek için gayret göstermeyen ve savaş meydanında kahramanlıkta bulunmayan ve şerefsizce yaşamayı şerefli bir biçimde ölüme tercih eden ve sanki haysiyetsizliğe teslim olmuş

kişilerden oluştuğunu, bundan dolayı onların yardımını istemekten ne fayda gelir ki, diyerek bu plana itiraz edecek olursa; derim ki, tamamen gaddar emirlerin veya zalim hükümetlerin uğruna yapılan savaşlarda, bir kişi canını böyle bir emirin veya hükümetin keyfi arzuları için vermek durumunda kaldığı zaman, niçin o kişi metanet ve yiğitlikle savaş meydanına gitmek zorunda kalsındı? Fakat onlar dinin savunması ve imanının korunması için savaşırlarsa, ya onların başlarına şehadet tacı veya sırtlarına şeref cübbesi bulunmuş olacaktı. Böyle bir zamanda herkes yüce bir amacı uğruna tek başına bile olsa, savaş meydanına gitmeyi çok arzu edecektir ve dinin şerefi için harbe gidecektir.

Ve planı açıkladıktan sonra hürmetle şunu arzederim ki, bu aciz [Efgani] hükümetten hiçbir biçimde bir dirhem veya bir dinar talep etmez. Aksine ben İslam muhabbeti ile bu tehlikeli davayı yükleniyorum.

Evet—Hindistan'da mali yardım bulduktan sonra bu acizin aklına şu geldi ki Afgan, Beluç ve Türkmen emirleri için biraz madalya isteyecektim. Hükümetin izni ve uygun görüşü olmaksızın böyle önemli bir vazife, ağır bir iş, küstahlık ve kabul edilemez bir davranış sayılacaktır. Aynı zamanda, bu ülkeler, politikaların merkezinden son derece uzak oldukları ve onların halkı dünyadan ve bu zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda olup bitenlerden haberi olmadığı için, eğer ben bu işi izinsiz yapmağa kalkışırsam belki bu ülkelerin emirleri bundan hoşlanmayacaklar ve birlik çabalarından ayrılık çıkacaktır. Bundan dolayı, yazarının hakîr ve önemsiz, hiçbir yüksek rütbesi olmayan ve yüksek bir görev elde etmemiş birisi olduğuna bakmadan, önce bu mektubun ileri görüşlü gözlerinizin önünden geçmesini ve önerilerinin tek tek isabetli fikrinizin nazarında incelenmesini rica ediyorum; çünkü bu bahtiyar kişi [yani, sizin] için şu açıktır ki, her asırda bu tarz büyük işler benim gibi, gezginci ve kaba giyinen, soğuğu ve sıcağı, acıyı ve tatlıyı bilen ve birçok dağları ve çölleri aşmış ve insanların huylarını tecrübe etmiş bir adamdan olur. Makam mevki insanları için görevleri hakkında endişeli olmak sözkonusudur ve servet ve mülk sahiplerinin korkusu servetleri ve mülkleri içindir ve bolluk ve rahatlık içinde yaşayanlar sıkıntıya dayanamazlar.

Bundan dolayı, eğer bu istek, ilerigörüşlü şahsınızın kararı ve anlayışlı aklı ile kabul edilirse, bir ruhsat mektubu ile bana yetki verir ve açık bir izin ile bu acizi destekler. Böylece, son süratle, zamanı zayi etmeden, ben çalışmaya başlayayım ve bu meydanda, ulusun hatırı için hayatımı feda edeyim. Ve eğer, bilgi almak amacıyla, bu acizin İstanbul'a gelmesi gerekecekse, ben bütünüyle emre uyarım. Bundan sonrası efendimizin emrine bağlıdır [yani, mektubun muhatabına].¹

Mektubun kısaca değerlendirilmesi:

Bu belge Efgani hakkında neyi göstermektedir? Hepsinden önce, Efgani'nin II. Abdülhamid'e diğer yaklaşma çabaları ile birlikte... Efgani'nin Osmanlı Hükümeti ile veya Osmanlı Hükümeti için çalışma konusunda özel bir ilgisi bulunmadığı konusunda sık sık yapılan iddialara şüpheyile bakılır. Gerçekte Efgani bu ilişkiyi başlatandı ve bu hükümet tarafından kendisinin görevlendirilmesi için bazı çabalar harcamıştır.

¹ *Documents*, fotoğraflar 26-27.

İkinci olarak, Efgani, eskiden halkını çok üstün bir güce karşı beraberce kutsal bir savaşa toplamış olan iki büyük insan örneğini düşündüğü zaman, kendisinin İslam ulusunun devleti için üzülüşünü ve korktuğunu ve onun ıslah ve kurtuluş araçlarını araştırdığını söyler. Efgani'nin gerçek düşünce biçimini tam olarak yansıtip yansıtmadığı o kadar önemli bir konu değildir. Önemli olan ve sonraki sözleri ve davranışlarıyla doğruluğu kanıtlanan, Efgani'nin sık sık şu izlenimi uyandırdığıdır ki, İslam dünyası Avrupa saldırılarının artan tehdidinden en iyi biçimde, bir karizmatik lider tarafından, kendiliğinden, kutsal savaşa bir çağrı ile korunabilir. Efgani, nefret edilen "dinsiz" Emevilere karşı Abbasiler öncesi kuvvetleri toplayan İranlı kahraman Ebu Müslim ile İslam'ın müthiş düşmanı Keşiş Hermit'i yan yana koyar. O'nun için, bu iki örnek, siyasi konularda dine başvurma'nın yararını gösteren geçerli örneklerdir. Efgani, daha sonra Ebu Müslim'le kendi kendisini karşılaştırır.

Pan-İslam hedeflerine ulaşma yolu olarak kutsal savaş hakkındaki kuvvetli vurguları anlamlıdır. Bu noktada Efgani kendisini sadece resmi Osmanlı Pan-İslam programına uydurmuyor, fakat Sultan'ın onayladığı herhangi birşeyden bile daha cüretkar bir proje ileri sürüyor. Hem İslam hem de Hristiyan tarihinden etkilenmiş olan Efgani, Mesih imalarıyla kutsal savaşta, İslam dünyasını harekete geçiren uyanışı ve kuvvetli bir İslam devletinin yeniden oluşturulması için güvenilir bir aracı görmüştür. Mektubun içeriğinin açıkça ortaya koyduğu gibi, onun pek gerçekçi olmayan bir kişi olması ve her zaman olduğu gibi, o zaman da düşündüğü şeyin, Müslümanları ayaklanmaya götüreceğini ümit ettiği, Rusya ile İngiltere arasındaki bir savaşı kızıştırmak için olması da mümkündür. Gerçekten mektupta bu görüşe ağırlıklı olarak yer verilmiştir. Fakat Efgani, sadece, Batı'nın geniş teknolojik ve askeri üstünlüğünün derecesinin ne olduğunu takdir etmeyerek Osmanlı Hükümeti için imkansız olan böyle bir Pan-İslam programı yapmasında değil, bütün ömrü boyunca gerçekçi olmayan bir kişiydi. Ebu Müslim'in veya daha sonraları, Prusya ve Piyemonte'nin yöneticilerinin askeri bakımdan yapabildiklerini, Osmanlı Sultanı yapmaktan acizdi.

Sadece kutsal savaşı kullanması değil fakat Mesih inancıyla ilgili ifade—tam olarak Mehdi'nin gelişini müjdeleyen sözler—elbette rastlantı değildir. Diğer işaretlerle beraber şu da vardır ki, Efgani ve onun bazı yandaşları onun Mesihvari bir rol oynadığını görürler. Mektup Mesih beklentisi inancı, din ve pragmatik politikanın tipik karışımına sahiptir—ilk ikisi bir bakıma sadece İslami olup, İslam halklarının gücünü artıracak hedefler için kullanılmak durumundadır. Bu İslam geleneği açısından meşru bir hedefti, fakat genel olarak Mesih'le ilgili olan ve diğer konuların böyle hedefler için açıkça alet olarak kullanıldığına rastlanmaz.

Tek başına bir cümlede, Türkmenler için düşünülen çağrıda, Efgani'ye özgü olan, ulusalcılık, Pan-İslam, kutsal savaş, entrikacılık ve siyasal amaçlarla ulemanın kullanılmasının bütün karışımı vardır: "Onları intikam almağa çağıracağım ve onların Türk ırkı gururlarını harekete geçireceğim ve İslam Birliği bayrağını omuzumda bu bölgelere de götüreceğim ve dini savaşa çağıracağım ve içlerine gayret ve şevk tohumunu ekeceğim ve her zaman olduğu gibi, daima en akıllı ulema ile çalışarak, hiç bir hile ve desiseyi ihmal etmeyeceğim."

Efgani "gaddar emirler ve zalim hükümetler"i kınamağı da ekler ve insanların böyle kişiler için değil de daha çok dininin savunması için savaşıacaklarını belirtir. Bununla beraber herhangi bir

reform programını anlatmaz—belki kısmen olabilir, çünkü o Sultan'ın böyle düşüncelerle ilgilenmediğini ümit etmemiştir. Bu durum Efgani'nin genellikle Müslüman ülkelerin Avrupa kontrolünden bağımsızlığına reformdan daha öncelik tanıdığının birçok kanıtlarından biridir, bununla beraber samimi olarak reformla ilgilenmiştir. Gerçekte Efgani'nin siyasi faaliyetlerle dopdolu olan hayatı, açıkça belgelendiği gibi, önce yabancıları ve özellikle İngilizleri çıkarmak sorunuyla ilgilidir. Bu daha 1860'larda ve 70'lerde doğrudur ki o zaman Efgani Afganistan ve Mısır'daydı ve bir dereceye kadar Pan-İslam programı bu esas hedefin basit bir biçimde mantıksal uygulamasıydı. O, İslam'da siyasal gücün önemi üzerinde tekrar duruyordu ve başka yerdeki milliyetçiler gibi, bağımsızlığın anlamlı bir reformdan önce gerekli olan bir şey olduğunu ifade ediyordu.

Efgani'nin ileriye görebilen birisi olduğunda pek şüphe edilemez—şüphe edilmesi gereken konu şu ki, önce bu ileri görüşlülük bir İslam reformunu ve temizlenmiş bir dinin diriltilmesini kapsadığıdır. Efgani'nin Arapça aktarılan bazı sohbetleri bile şunu açık bir biçimde ortaya koyar ki, Efgani'nin dini reforma olan ilgisi, bütün içtenliği ile aslında araçtı. Dini reformun, daha sonra Avrupa tarzında ilerleme ve güçlenmeye bir anahtar olduğunu ve böyle bir reformun İslam dünyasının başka hedeflere ulaşması için de gerekli olduğunu düşünüyordu.

Efgani'nin gerçek ileri görüşlülüğünde biraz daha farklı bir şeyin olduğu görülmektedir—yabancıları geri püskürtebilecek ve ilerlemede, dini ve diğer reformlarda ve güçlü olmakta onlarla rekabet de edecek kuvvetli bir İslam devleti. Onun 1878 dolaylarında ortaya çıktığı görülen programındaki farklılık şu ki, artık o çağrılarını kendisinin içinde bulduğu sadece bir ulusa yönelik olarak vurgulamaktadır (böyle çağrılarını Hintliler için yapmağa devam etmesine rağmen). 1867-68'de Afganistan'da, 1870'de Osmanlı İmparatorluğu'nda ve 1870'lerde Mısır'da, sözlerinden edindiğimiz izlenim şunu gösterir ki, onun çağrıları, bütün İslam uluslarının birleşmesiyle ilgili herhangi bir düşünceden çok yerel ve ulusal duygulara seslenir. Pan-İslam'ın doğuşu Efgani'ye tek bir Müslüman ülkenin yöneticisinin arkasındaki gücünden daha önemli bir rol uygulamaya çalışma olanağı verdi. İmanın ve çok sayıdaki Müslümanların, belki de Efgani'nin küçümsediği Batı'nın teknolojik üstünlüğünü yenebileceği inancına dayanan, askeri maceracılığa eyilimi de ekleyerek, şimdi Sultan Abdülhamid'in ve çevresinin Pan-İslam isteklerine uyabilmektedir."

Pan-Türkizm ve Pan-Arabizmin kurucularından olduğu kabul edilen ve daha bir çok birbirine zıt siyasi oluşum içinde yer alan, ömrü dengesiz ve kendisi açısından sonuçsuz ilişkilerle geçen Efgani'nin yukarıda aktardığımız mektubunda yer alan fikirleri ile II. Abdülhamid'in siyasetini bağdaştırmak zordur. Efgani'nin çok yönlü dostu olan Arab milliyetçiliğinin şampiyonu Wilfrid Scawen Blunt¹ ile Mekke Şerifi şahsında yeniden kurulmak istenen Arap hilafeti uğrındaki çabalarının Osmanlı'nın yararına olmadığı bilinmektedir. Bununla beraber Efgani, Pan-İslam literatürü için son derece verimli bir seçim olmuştur.

Efgani'nin Osmanlı aydını ve sultanlarına "Pan-İslam" ile ilgili verdiği bir şey yoktur. Eğer bir ilişki kurulmak istenirse, onun, Yeni Osmanlılardan İslamcı

¹ Landau, *The Politics of*, s. 41.

fikirler almış olabileceğini söylemek mümkündür.¹ 1869-71 arası İstanbul'da bulunduğu yıllarda, İstanbul aydın ve yazarlarından ilham aldığı söylemek daha uygun olur. Çünkü Efgani'nin 1870'lerden önce bu konularda bir faaliyeti olmadığı halde, Osmanlı aydını Balkanlar ve Türkistan ile genel olarak İslam dünyasının karşı karşıya bulunduğu felaketleri heyecanla tartışıyor ve Panslavizm ile Pancermenizm'den ilham alarak İttihad-ı İslam'ı savunuyordu.²

Efgani'nin Sultan II. Abdülhamid'le olan en önemli "Pan-İslam" faaliyeti, Irak'taki Şiilerin Osmanlı Halifesini tanımaları yolunda yazdığı mektuplardır. 1890'ların ortalarında Osmanlı Devleti'ndeki Hristiyan unsurların kendi aralarında bir birlik için gayretleri, II. Abdülhamid'in Şiilerin desteğini alma yolunda girişimde bulunmasına neden oldu. Bu yolda Efgani'yi kullanmasının en büyük nedeni, hiç bir zaman hissettirilmemekle beraber onun gerçek kimliğinin yani Şii olduğunun bilinmesindendi.³ Abdülhamid, Efgani'den bu konuda neler yapılması gerektiği konusunda bilgi aldı ve yazılacak mektupları hazırlayan komisyona onu da kattı.⁴

Pan-İslam tartışmalarında önemli bir yer işgal eden Efgani'nin, yine bu konudaki iddiaların belgesi durumundaki yukarıda aktardığımız mektubunun en önemli göndermeleri şüphesiz Türkistan'adır. Mektubun kaleme alındığı yıllar, Türkistan'da her geçen gün, asırlarca Türk-İslam uygarlığı ve kültürünün önemli kalelerinden olan bir şehir veya hanlık daha Rusya'nın egemenliği altına girmekteydi. Semerkant, Hive, Taşkent, Buhara gibi şehirlerin, Müslümanların zihinlerindeki yeri onun gerçek coğrafi, ekonomik ve siyasal konumunun ötesindedir. Osmanlı'nın kendisini savunmaktan aciz kaldığı bir dönemde, bu bölgelere askeri ve ekonomik yardımda bulunması beklenemezdi. Bununla beraber, Efgani, askeri ve ekonomik bir külfet getirmeyecek önerilerde bulunmaktadır. Önerilerinin, muhatabınca cevher kabul edilip, kendisine İslam alemine gönderilen ilahi bir vergi (her Müslümanın beklediği mehdi) olarak sarılmasını beklemektedir. Efgani, baştan sona askeri ve ekonomik planlar, programlar sunmakla birlikte bunların gerçekleştirilebilirliğinden, günün harp tekniğinden ve zikredilen Türkistan ve Hindistan halkları ile sömürgecilerinin durumlarının karşılaştırılmasındaki uçurumdan habersiz görünmektedir. Uygulanabilirlik şansının tartışıldığına bile raslamadığımız, gerçek muhatabının kim olduğu bilinmeyen böyle bu mektup, Asya'daki Müslümanların her türlü hak arama savaşımı karşısında suç belgesi özelliği taşımamalıdır.

¹ Türköne, *İslamcılığın Doğuşu* s. 34-36.

² Nitekim *Basiret*e, Pan-Slavizme karşı, İttihâd-ı İslam'ı savunan makaleler neşredilmişti; İlhan Yerlikaya, *age* ss. 89-96.

³ Efgani'nin Şif kimliğinin Osmanlı devlet adamları tarafından meçhul olmadığı hakkındadaha sonra verilmiş bir tahrirat için bkz.: BOE, YEE, 3-110-31-1709.

⁴ BOE, YEE, 1-156-XXV, 156-3, A. Çetin, A. ve R. Yıldız, *Sultan Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim* (İstanbul, 1976), ss. 305-311.

İngiltere—Pan-İslamizm—Hindistan

Pan-İslamizm denilince, İngiltere'nin Hindistan'daki sömürge yönetimi ve burada yaşayan Müslümanların Halife-Sultan'la ilişkileri, ilk akla gelenlerdendir. Diğer sömürgeler ve Müslüman halkların, Pan-İslam literatürü açısından önemi genellikle Hindistan'dan sonradır.¹ Bölgenin kuzeyinde yer alan Türkistan'ı işgal eden ve her geçen gün Hindistan'a daha yaklaşan diğer bir sömürgeci güç olan Rusya'nın oluşturduğu tehlike ile Rus işgaline uğrayan Türkistan halklarının Müslüman olması, Hindistan'ın bu önceliğini desteklemektedir.

1857 ayaklanmasını güçlükle bastıran İngiltere, bundan sonraki Hindistan politikasını, özellikle bu ayaklanmadan aldığı dersler üzerine kurmuştur. Hindistan'daki Müslüman nüfusunun önemi ve Hind Müslümanlarının diğer Müslümanlarla ilişkileri sık sık gündeme gelmiştir. Bununla beraber, aşağıda örneklerini vereceğimiz gibi, zaman zaman İngiltere'nin, Osmanlı ve Müslümanlara karşı bir Pan-İslam tehlikesi şantajını kullanarak politika oluşturmaya rağmen, gerçekte böyle bir tehlikeyi kabul etmediklerini İngiltere'nin önemli devlet adamlarından duyabilmekteyiz.

1877 Türk-Rus savaşı sırasında Ahmed Hulusi Efendi Afganistan Sefiri sıfatıyla Hindistan yolu üzerinden Kabil'e gönderiliyor. Bir süre Bombay'da kalan elçiye, buradaki Müslümanlar Halifenin temsilcisi olması yüzünden büyük saygı gösteriyorlar. Kendi yönetimleri altındaki Müslümanların bir başka ülkenin sultanının temsilcisine böyle bir ilgi göstermesi İngilizleri büyük endişeye sevk ediyor.² Savaştan bir süre sonra Hindistan'dan İstanbul'a gelen Nusret Ali Han, Urduca bir gazete çıkararak Hindistan'da dağıtmayı önerir. Durumu ülkesine yazan İngiltere elçisi gazetenin amacının öncelikle İslam'ın çıkarlarını gözetmek olarak tanımlar.³ Bu tür yayımın bir İslam Birliği oluşturularak İngiltere'ye karşı düşmanlığı besleyeceği hatırlatılır. Bir süre sonra Layard İstanbul'daki birkaç Hindistanlı Müslüman'ın "Gizli Müslüman Derneği" ile entrikalar çevirdiğini ve bu işin Sultan tarafından desteklenmesinin düşünülemeyeceğini yazar.⁴

Aynı yıllarda, Hindistan'da İngiliz doğu politikasının yetiştirdiği ilginç bir örnek tip olan Sir Seyyid Ahmed Han'ın (1817-1898), İngiliz yanlısı çıkışları, halk ve ulema tarafından büyük tepkiyle karşılanmış, Müslümanları Osmanlı

¹ Bu konuyu işleyen bir çalışma için bkz.: Azmi Özcan, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)*, (İstanbul, Türk Diyanet Vakfı, 1992).

² B.O.A., Y-A-HUS, 159-14.

³ F.O., 4341/1, *Sir A.H. Layard to the Marquis of Salisbury*, No: 1182, çok gizli, Pera, Aralık 1879; *British Documents on Foreign Affairs*, Reports and Papers From the Foreign Office, Gizli Basım, Yayımlayan: Kenneth Boune ve D. Cameron Watt. Part I: From the Nineteenth Century to the First World War, B: The Near and Middle East 1856-1880, Cilt 6. The Ottoman Empire in Asia 1860-1880, Belge: 221

⁴ Aynı yer, İstanbul, 15 Şubat, No. 205, Gizli.

Halifesi etrafında birleştirme yönünde önemli bir etken olmuştur. Daha önce geleneksel medrese eğitimi alarak kadı olan Sir Seyyid, 1857 ayaklanmasından sonra İngiliz yönetimine yaklaşmış ve 1864'de Batı klasiklerini tercüme etmek üzere Algarh üniversitesini kurmuştur. Eserlerinde, konuşmalarında İngilizce öğrenmenin ayanıcalığı, batılı insanın üstünlüğünü uzun uzun anlatan Sir Seyyid'in şu görüşü son derece ilginçtir: "İngiltere'de bir hizmetçi kız, Hindistan'da en iyi biçimde eğitim görmüş olan kadınlardan daha iyidir".¹ Kendi kurduğu üniversite ve yakın çalışma arkadaşları ile çocuklarının bile büyük tepkisini çeken bu görüşler, halkın İngiliz antipatisini önemli derecede arttırarak, Müslümanları (Şiisi ve Sünnisiyle) tarihte benzeri görülmeyen bir biçimde bir noktada birleştirmiştir: Osmanlı sevgisi ve Hilâfete bağlılık. Bununla beraber, Hind Müslümanlarının veya daha uzak bölgelerdeki Müslümanların Osmanlı Halife Sultan'a olan sevgi ve manevi bağlılıkları sadece bu gelişmelerle açıklanamaz. Örneğin "Endonezya adalarından olan Açe Müslümanları, daha 16. yy'da Osmanlı uyrukluğuna girdiklerine" inanmaktadırlar.² Açe-Osmanlı ilişkilerinde daha sonraki yıllarda herhangi bir uyrukluk ilişkisi görülmemişse de halkın bu geleneksel inancını korumuştur.³

Hindistan-Osmanlı ilişkilerinin bölge politikası açısından önemi çok daha gerilere dayanmaktadır. Ekber Şah, Osmanlılara karşı Özbekler ve Safavilerle ittifak girişiminde bulunmuştur. Daha sonra Cihangir ise Safavilere karşı Osmanlı ve Özbeklerle birlikte bir Sünnî ittifakı planladığı görülmektedir.⁴ 1760'da Bâb-ı Âli Fransa ile bir ittifak düşünmekteydi. İstanbul'daki İngiliz elçisi, Fransızlarla Hindistan'da rekâbet halinde olduklarından menfaatleri zedelenmesin diye bu ittifakı engellemeye çalışmıştır.⁵ 1799 yılı başında, Napolyon'un Doğu Akdeniz'e yöneldiği dönemde, Osmanlı Sultanı III. Selim, İngilizlerin isteği üzerine bir Hind emiri olan Tipu Sultanı'na mektup göndererek, Fransızlar karşısında müttefiki olan İngilizlere karşı 'uslu durmasını' istemiştir.⁶

İngiltere, 1857 isyanından sonra bu gibi olayların ortaya çıkma olasılığını önlemek için İslami kurumlara nüfuz yollarını aramış ve zaman içinde değişik kurumlar ve kişiler ortaya çıkmıştır. Sir Seyyid Ahmed Han ve Algarh Üniversitesi örneğinde olduğu gibi etkisi sınırlı kalmakla birlikte Müslüman

¹ Aktaran, Kohn, *age*, ss. 112-114.

² Antony Reid, "Nineteenth Century Pan-Islam in Indnesia and Malaysia", *Journal of Asian Studies* XXVI, Şubat 1976, s. 268.

³ 1871'de, İngiltere, Hollanda ile yapılan antlaşmada Açe'nin Hollanda etki alanında olduğunu tanıdığını bildirmiş. Bunun üzerine *Basiret* buraya Osmanlı'nın savaş gemisi göndereceğini yazmış. İngiltere, Asya'daki bütün konsoloslara uyararak İslam dünyasındaki siyasi ve dini gelişmeleri araştırmalarını istemiştir. FO, 881/2621; aktaran, A. Özcan, *age*, s. 58, n. 57.

⁴ Azmi Özcan, *age*, ss. 11-12.

⁵ A. Özcan, s. 16, n. 48.

⁶ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, ss. 203-207. Tipu Sultanı, Osmanlı Sultanı'ndan bir de hilafet beratı istemiştir. İngilizler ise, Osmanlı Sultanı'ndan Halife sıfatıyla Tipu Sultanı'na nasihat etmelerini istemektedirler.

gruplar arasındaki ilişkilere nüfuz edebilecek araçlar edinmiştir. Kuzeyden Rus tehlikesi beklenmediği ve bunun besleyeceği iç istikrarsızlık ve ayaklanmanın olmayacağından emin olan İngiltere hükümeti ve özellikle Hindistan'da görev yapan birinci derecedeki sorumlular¹ gibi, Birinci Dünya Savaşı sonrası Hindistan politikasının belirlenmesinde de özellikle Hindistan'da görev yapanlar Rus tehlikesi olmadığından emindirler. Bunun gibi, Hindistan'daki İngiliz yetkililer, ciddi bir Pan-İslam tehlikesine de inanmamışlar, fakat yeri geldikçe bunu kullanmışlardır. Lord Curzon, alınacak kararların Hindistan Müslümanlarının başkaldırısına sebep olabileceği yönünde düşüncelerini ileri sürenlere, kendisinin yedi yıl Hindistan Genel Valiliği yaptığını ve bu ülkede Hilafet'e yönelik herhangi bir duygu birikimine rastlamadığını söyler.²

İngiltere'de hükümetin politikasına karşı olanlar zaman zaman Pan-İslam tehlikesi konusundaki uyarılarda bulunmakta, özellikle ilerleyen Rusya'nın etkisi altında kalan Müslüman Türklerle aynı duyguları paylaşıp birleşebileceklerini ileri sürmektedirler. Hükümetin siyasetini savunan Sir George Cambell böyle bir düşüncüyü kuruntu olarak niteler. Zaman zaman Osmanlıya baskı yapmak üzere Pan-İslam endişelerini dile getirip, karşı önlemler alınmasına rağmen Campbell, Hokand hanlığının işgaliyle ilgili oturumda (5 Mayıs 1876) oldukça emin bir biçimde, Avam Kamarası'nda şöyle demektedir:³

"...Mecliste Hindistan'daki 40.000.000 Müslüman'dan bahsedildi, fakat bu konuda büyük bir yanlış anlama göze çarpmaktadır. Din açısından bakıldığında Güney Asya Müslümanları ile Türkler arasında büyük bir uçurum var. Araplar, İranlılar, Afganlar ve Türkler arasında ortak bir duygu yoktu. Hepsinin dinlerinin ve uygarlıklarının kaynağı Türkçe'den başka bir dile dayanmaktadır ve bu kaynak son derece farklıdır. Bu ülkede [İngiltere'de] zannedilir ki, İstanbul'daki Sultan'ın Hindistan'da büyük bir ağırlığı var. Bundan daha büyük bir kuruntu düşünülemez. Hindistan'da onu ne dini ne de siyasi bir lider olarak gören bir kimse yoktur. Hindistan Müslümanlarının İstanbul'daki Sultan'la her hangi bir ilgileri yoktur. Hindistan'daki 40.000.000 Müslüman'ın 20.000.000'u doğu bölgesinde bulunan Bengal'dedir. Onlar bizim en bağlı ve en iyi uyruklarımızdır. Bunlar daha zengin ve çalışkandır. Ve onları sadece bir yerli alayın bulunduğu garnizonla yönettik. Sofu Müslümanlar diye anılanlar, kesinlikle Doğu Bengal'de bilinmezler. Ve biz onlara toprak kiralama konusunda çok fazla baskı yaparsak muhtemelen bir süre sonra bize karşı ayaklanabilecekler. Eğer bunlar arasında bir ayaklanma çıkarsa, politik değil fakat tarla sorunlarından kaynaklanan bir ayaklanma olacaktır. Hindistan'ın diğer önemli bölgesinde, Pencap'ta 10.000.000 veya yerleşik halkın yarısı kadar Müslüman vardır, fakat onlar bizim Sih yönetiminin zorbasından kurtardığımız halktır. Bağlı ve çalışkan olup bizim en iyi

¹ Bu konuda Avam Kamarası'na yapılan tartışmalar için, *Parliamentary Debates* EK IV.

² Mîm Kemal Öke, *Hilâfet Hareketleri, Güney Asya Müslümanlarının İstiklâl Davası ve Türk Millî Mücadelesi* (Ankara, Türk Diyanet Vakfı, 1991), s. 57-61.

³ *Parliamentary Debates* Üçüncü Seri, cilt 229, ss. 125-126. Oturum metni
"Orta Asya Hokand Hanlığı", EK IV.

için bakınız:

çiftçilerimiz ve askerlerimizdir. Ve bize karşı minnettar olmaları için çok sebep vardır ve onlar da öyle oldular. 40.000.000 Müslüman'ın kalanı Hindistan'ın her tarafına dağılmıştır. Eğer biz sadece tarım konularıyla ilgili, Hükümet istihdamının dağılımı ve eğitim konularında bu insanlara iyi bir düzen getirirsek onların problemli uyruk olmaları için bir neden kalmayacaktır."

Campbell'in bu sözlerinden bir süre sonra, Müslümanların çıkardığı önemli gazetelerden biri olan *Urdu Ahbab* şöyle yazar: "Türkiye'nin içinde bulunduğu zor durumda Müslümanların Türkler için yapabilecekleri herşeyi yapmaları farzdır. Müslümanların Hindistan'da veya başka bir yerde taşıdıkları şeref ve haysiyetin büyük Türk imparatorluğunun varlığından dolayı olduğu bir gerçektir ve eğer bu imparatorluk yok olursa Müslümanlar son derece önemsiz olacak ve kimse dikkate almayacaktır." *Algarh Institute Gazette*² ise Osmanlı Rus savaşı başlayınca İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni desteklememesi halinde "aynen Ruslardan nefret ettiğimiz gibi İngilizlerden de nefret ederiz" şeklinde yazar. Bundan sonra Hind Müslümanlarının Osmanlılara yardıma koştukları, kadınların mücevherlerini satarak gönderdikleri görülmüştür. "Bu durum başlıbaşına benzeri görülmemiş bir olay olup herkesi şaşırtmıştır."³

Hindistan Müslümanlarının yardımı Sultan ve Bab-ı Ali tarafından son derece takdirle karşılanmıştır. Birçok Müslümanlar ve kampanyaya katılan Hind gazeteleri madalya ve nişanlarla ödüllendirilmiştir. Bu ödüller Hindistan Müslümanlarının duygularını bir kat daha artırmıştır.⁴ Savaş sona erdiğinde Sultan II. Abdülhamid'in ünü ve etkisi en uzak köylere kadar ulaşmış, İngilizler Müslümanların mutlaka dikkate alınması gereken ve ihmal edilmeyecek bir kamuoyu olarak ortaya çıktıklarını görmüşlerdir.⁵ Bütün bunlarla beraber, Osmanlı Sultanı'nın Hindistan Müslümanları ile siyasal bir hedefe yönelik ilişkisi olduğu hakkında kanıt yoktur.⁶ 93 Harbi'ni izleyen dönemde de Hindistan uleması ve basınının Osmanlıya ilgisi devam etmiş, Ermeni ve Yunan sorunları ileri sürülerek Bab-ı Âli'yi protesto eden Avrupalıların tutumu haçlı ruhunu hatırlatmıştır.⁷

Balkan savaşı başladıktan sonra 1914 yılında Hindistan'da faaliyet gösteren *Encümen-i Hüddâm-ı Kâbenin* faaliyetleri, İngiliz hükümeti tarafından kısıtlanmış ve özellikle izinsiz olarak Osmanlılara para göndermesi yasaklanmıştı.⁸

İngiltere'deki Hindistan Bürosu'ndan Hindistan Hükümeti'ne çekilen 15 Ağustos 1914 tarihli telgrafta "...iki Çerkez, Sami ve Eşref beyler, İngiliz karşıtı

¹ 17 Ağustos 1876; L/R/5/53, IOR; aktaran, A. Özcan, *age*, s. 96.

² 9 Mart 1877, aktaran, A. Özcan, *age*, s. 99.

³ *Defter-i İâne-i Hindiyye* s. 109; A. Özcan, *age*, s. 101-102.

⁴ Ödüllendirilen şahıs ve gazeteler için bkz.: A. Özcan, *age*, s. 112, n. 70-71.

⁵ Azmi Özcan, *age*, s. 115.

⁶ *Aynı yer*, s. 144.

⁷ *Aynı yer*, ss. 146-154.

⁸ *Aynı yer*, ss. 231.

Pan-İslamik duyguları uyandırmak üzere İzmir'den Hindistan'a hareket edeceklerini söylediler. Oraya varır varmaz 1864 Yabancılar Yasası'na göre onları tutuklamak üzere yetkilisiniz." emri veriliyor.¹ 25 Ağustos tarihli telgrafta ise Panislamizm konusunda Hindistan'a yeni bilgiler gönderiliyor.

Hindistan Müslümanlarının Pan-İslamizm olarak belirtilen fiillerinin saldırgan bir yönü olmayıp, aksine Müslüman ülkeler arasındaki diyalog ve işbirliği ile hep birlikte gelişmeyi, ilerlemeyi hedefleyen, savunmacı ve olumlu doğrultudur.² Ancak Müslüman toplumlardaki ilerlemeye yönelik bütün çabaları kendilerine bir tehdit olarak gören politikacılar bunları da «Pan-İslamizm» olarak nitelemişlerdir.³ Bununla beraber, ilgili ülkeler, bu halkların sosyal, kültürel ve eğitim bakımından gelişmeleri halinde sömürgeci kurtulma yönünde ilerleyebileceklerini, bu gelişmenin ise kendi çıkarları için tehlikeli olacağını, uzun vadede de olsa böyle bir «tehlike» ile karşılaşmaktansa, başlangıçta önlem alınması gerektiğini düşünebilirler.

Türkistan'a "Pan-İslam" Heyetleri ve Elçileri

Osmanlı'nın Türkistan ile ilişkileri, her iki bölge ülkelerinin izlenen tarihi boyunca süregelmiştir. Bu ilişkinin temel yönü ise hemen her dönemde, Türkistan hanlıklarının Osmanlı Halife sultanına bağlılık ve ondan berat, nişan, 'nâme' isteyerek emirliğinin onanması şeklinde olmuştur. Zaman zaman da Osmanlı Sultanının, ortak düşman Ruslara veya İran'a karşı birlikte saldırıya geçme isteğine tanık olmaktadır. Türkistan hanlıklarının elçilerinin büyük bir bölümü, genellikle Ruslara karşı *İslâm* den askeri, ekonomik, siyasal, stratejik ve bilimsel destek isteği ile İstanbul'a gelmişlerdir.⁴

1865'te Taşkent'in alınmasından sonra, Ruslar Buhara topraklarına saldırıp bazı bölgeleri işgal etmesi üzerine, Buhara Hanı, Muhammed Parsa Efendi'yi İstanbul'a göndererek yardım talebinde bulunur.⁵ Önemli bir Pan-İslamist (!) faaliyet kabul edilen Parsa efendinin faaliyetlerine kısaca göz atalım: Muhammed Parsa efendi Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa'ya yazılmış bir mektup getirir. Bu mektupta Emir Muzaffereddin ile birlikte 14 kişinin mührü bulunmaktadır. Mektubun sonuç kısmı şöyledir:

"..Hadisenin cereyan tarzını huzuruza arzettik. Halife, Rusları Müslümanların üzerinden uzaklaştırsın; böylelikle İslamiyet revaç bulsun ve zayıflamasın. Bu tarafta Cenab-ı Ali [Buhara Hanı] alet ve tophane imal ettirip onbin kişilik asker kafir ile karşı karşıyadır. Eğer Halife mektup veya insanla Rusları Müslümanlar üzerinden uzaklaştırırsa devletinin revacının ve hayırla

¹ F.O. 371-342.

² Azmi Özcan, *a.g.e.*, s. 260

³ *Aynı yer*, n. 175.

⁴ Bu konulara İkinci ve Üçüncü bölümlerde yeri geldikçe değinildi.

⁵ Özcan Mert, "Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)" *T.K.A.E.c.* XV, sayı 1-2 (Ankara, 1976), ss. 93-107.

anılmasının sebebi olacaktır. Çaresiz kalmış olan bu Müslümanlar Halife'nin şerefi ile kurtulurlarsa amel defterine büyük sevap yazılır. Acizlik ve çaresizlik içindeki Müslümanların durumu Halife'ye bildirilsin."¹

Mesafenin uzaklığı, belki daha çok, Osmanlı'nın kendi içinde bulunduğu koşullar nedeniyle sadece nasihat gönderilen bu ilişkinin veya bundan sonraki Pan-İslam heyetlerinin, elçilerin birçok unsurlarını bu mektupta görmek mümkündür. Bunlar:

Osmanlı Sultanı'nın «Halife» olma vasfı; gayr-i Müslim ve sömürgeci bir güç karşısında ezilen, yok olan Müslüman ülke; bunlara karşı durabilmek için yeni yeni modernleşme, harp sanayiini geliştirme; Müslümanların bu istiladan korunması için Halife ve Sultan olarak yardım dileme; bu yardımın karşılığı Müslüman olarak ecir alma [siyasi bir vaad olmadığına işaret edelim].

Osmanlı Sultanı'nın, Türkistan hanlıklarına yardımı Sultan II. Abdülhamid ve Abdülaziz'den önce de sözkonusu olmuştur, ki bu dönemlerde henüz Pan-İslam hiç telaffuz edilmemişti. Sultan II. Mahmud zamanında Hive Hanlığı'na yapılan teknik eleman yardımı önemli bir örnektir.² Sultan Mahmud ile başlayan dönemin özelliği, Orenburg ve Kazakistan'da önemli kaleler inşa etmiş olan Rusya'nın yavaş yavaş Hazar denizinin doğusuna yani Türkistan'a saldırılarının arttığı dönem olmasıdır. Sultan Abdülaziz döneminin özelliği ise, bütün Türkistan hanlıklarına yönelen topyekün işgal ve ilhak hareketidir. Sultan Abdülaziz ile II. Abdülhamid dönemlerinin diğer önemli bir yönü ise telgraf, buharlı gemiler, demiryolları gibi araçlarla ulaşım ve haberleşme teknolojilerinin gelişmiş olmasıdır. Sultan Abdülaziz döneminde, bütün Türkistan'da Cuma hutbeleri Osmanlı Sultanı adına okunmuş, Doğu Türkistan'daki Kaşgar devleti resmen Osmanlı uyrukluğuna geçtiğini ilan etmiş, sikkelerini Osmanlı Padişahı adına kestirmiştir.³

Bir diğer Pan-İslam ile ilgili olay 93 Harbi sırasında, Osmanlının Türkistan hanlıklarına, Rusya'ya karşı birlikte hareket önerisidir. 1877 yılı başında, aslen Türkistanlı olan Mehmed Emin Efendi, Hazar Denizi'nin doğusundaki Türkmen kabileleri ile Hive'ye, Taşkent'e, Hokand'a ve Kaşgar'a kadar olan bölgeleri dolaşarak, buralardaki Türk hanları ve ileri gelenleri ile görüşmelerde bulunuyor. Görünüşte sadece seyahat olmakla beraber, dönem Osmanlı-Rus harbinin devam ettiği günler olması sebebiyle, buna normal bir seyahat gözüyle

¹ Aynı yer, s. 99-100.

² Januaris Aloysius MacGahan, *Hive Seyahatnâmesi ve Târîhi*, terc.: Ahmed Efendi (İstanbul, 1292-1293 [1875-1876], ss. 428-429; Mert, a.g.m., s. 106.

³ Mehmed Âtîf, *Kaşgar Târîhi ve Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garîbesi* (İstanbul, 1300 [1883]), ss. 370, 371, 383, 385-393, 400-401, 403, 406; Mert, a.g.m. s. 106. Kaşgar'ın Osmanlı'nın uyrukluğuna geçmesine benzer bir olay Kırım savaşından bir süre önce görülmüştür. 1850'de Sultan Abdülmecid, kökü çok daha öncelere dayanan bağları güçlendirerek Açe'nin Osmanlı eyaleti olduğunu belirten bir ferman çıkarmıştır; Türkönü, *İslamcılığın Doğuşu* s. 151-152.

bakmamak gerekir. Dönüşünde ise gördüklerini yazarak 1878'de yayımlıyor. Bu eserin önsözünde Ahmed Mithat Efendi şöyle demektedir:¹

"Seyahatnamesinde ifade ve hikaye ettiği gibi yazar bu yolculuğu «İttihad-ı İslam» binasına bir taş ekleyebilmek amacı ile yapmıştır. Ortaasya'ya edilen ve bundan sonra edilecek olan böyle seyahatlerin «İttihad-ı İslam» yönünden ne kadar önemli olduğu ve olacağı açıklamaya muhtaç değildir. Biz bu konuyu ileride, yalnız «İttihad-ı İslam»a mahsus diğer eserlerimizde de açıklayacağımızdan şimdilik buna dair açıklama vermeye ve sözü uzatmaya gerek görmedik..."

Mehmed Emin Efendi de zaman zaman değindiği kişilerdeki «İttihad-ı İslam» bilinciden övgüyle sözeder. Hive Hanı Mehmed Rahim Han ile yaptığı görüşmeyi şöyle anlatır:²

"Mehmet Rahim Han hazretleri sözü Saltanat-ı Al-i Osman'dan bahis açıp, sultanın değişmesine ve Rusya savaşına dair benden bir hayli bilgi aldı. Şan ve şerefi pek büyük Osmanlıların Ortaasya'da, Harezmi kıtasından olmalarının, bu mahaller için övünç kaynağı olduğunu, ara yerde İran'ın yolu kapamasıyla Devlet-i Osmaniye'den ayrı düşmelerinin kendileri için üzüntü kaynağı olduğunu söyledi. Kaşgar Emiri'nin Osmanlı devleti koruyuculuğuna girmesine pek çok memnun olduğunu, eğer Kaşgar hükümeti kurulur ve kuvvet bulursa bütün Asya halkının, birliğe dahil olarak İslamiyetin şevketini artıracaklarını anlattı. Doğrusu kendisini İslam birliği fikrine çok yatkın buldum."

Osmanlı-Türkistan Pan-İslam ilişkileri içerisinde önemli bir kurum olarak Özbekler Tekkesini görmekteyiz.³ İstanbul'da öteden beri Türkistan hacılarının barındığı Özbek tekkeleri bulunmaktaydı. Türkistanlıların hac yolu için Rusya yoluyla İstanbul'u kullanmaları, Halifeyi ziyaret etmeleri haccın bir parçası haline gelmişti.⁴ Türkistanlı zenginler gerek İstanbul'da gerekse hac bölgelerinde diğer hacıların barınması için çeşitli yerlerde tekkeler inşa etmiştir.⁵ Bu tekkelerde, muhtaç hacılar kaldıkları gibi, Türkistan'dan göç eden veya eğitim için gelenler de yararlanmışlardır. Aşağıda değineceğimiz Buharalı

¹ Mehmed Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, Yay., Rıza Akdemir (Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986), s. 9.

² *Aynı eser*, ss. 131-132.

³ Halim Baki Kunter, "Tarsus'taki Türkistan Zaviyelerinin Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, VI, (İstanbul, 1965); Cengiz Bektaş, "Özbekler Tekkesi", *Tarih ve Toplum* Ağustos 1984, s. 41.

⁴ Enver Bek ile yapılan görüşme, 25 Mayıs 1994, New York. Enver Bek, Türkistan halkının bu dönemde, halifesini ziyaret etmeden, onun şehrini selamlamadan Peygamber'in huzuruna gidenlere şefaet edilmez, haccı kabul olmaz, kanaatini taşıdıklarını söyledi. İstanbul'a uğramadan Afganistan-Hindistan-Hicaz yolunu kullanarak daha ucuza hac görevlerini yerine getiren Doğu Türkistanlıları bu yüzden zaman zaman kınadıklarına tanık olduğunu ekledi.

⁵ Bu tekkelerin fonksiyonu özellikle hacıların barınmasını sağlamakta olduğu ortaya çıkmaktadır. Bugün bu tekkelerden Sultanahmet, Uskudar ve Eyüp Sultan'daki Özbek tekkeleri bina olarak faaliyettedirler. Türkistan'dan gelen öğrenciler veya diğer halk buralarda barınmaktadır. Başta Tarsus olmak üzere daha birçok vilayette ve Mekke ve Medine gibi hac yerlerinde de bu tekkelerden yapılmıştır. Edindiğimiz bilgiye göre Hicaz'ın çeşitli bölgelerinde birçoğu eskiden kalma bugün 300 civarında Özbekler tekkesi bulunmakta olup asıl fonksiyonu da Türkistan'dan gelen hacılara hizmet vermektir. Birçok iç Anadolu kentinde de kurulmuş Özbek tekkelerine göz atarsak, -bugün tamamen kaybolmuştur- bunların klasik tekke fonksiyonunu yerine getirdiklerini bunun yanında Türkistan'dan gelip Anadolu'ya yerleşenlerin kendi yerel kimliklerini korudukları bir kurum oldukları görülmektedir.

Şeyh Süleyman Efendi bu tekkelerin birinin şeyhi olarak İstanbul'da kalmış ve daha sonra Osmanlı-Türkistan ilişkilerinde önemli bir kişi haline gelmiştir.

Buharalı Şeyh Süleyman Efendi (1821-1890), Nakşibendi tarikatına bağlı olup, Sultanahmet'teki Özbek (Buhara) Tekkesi şeyhidir. Bu tekke ile İstanbul'daki iki Özbek tekkesi (Usküdar-Sultantepe ve Eyüp) Türkistan'dan gelen hacılar ve diğer yolcular için konaklama ve barınma yeri olarak kullanılmaktaydı.¹

Şeyh Süleyman Efendi, İstanbul'a ilk defa 1847'de Buhara Emiri'nin İstanbul elçisi olarak geldi. Daha sonra Sultanahmet'de bulunan Özbek tekkesi postnişini oldu. Daha çok Özbeklerin uğradığı bir yer olmakla beraber burası bir Nakşibendî Dergahıdır.² 1860'lardan itibaren Osmanlı-Türkistan ilişkilerinde sık sık gündeme geldi. 8 Zilkade 1285 (20 Şubat 1869) tarihli sadaret tezkiresi onun aslen Buharalı olup hayli süredir İstanbul'da kaldığını, Osmanlı Devleti'nin Türkistan siyasetini ve Buharalılara tavsiyelerini anlatmak üzere gönderilmesine izin verilmesini ister.³

Buhara Emiri'nin elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin 1868 yılında İstanbul'da bulunduğu sırada, Osmanlı Devleti'nin elçisi olarak Buhara'ya gönderilmesini istediği Buharalı Şeyh Süleyman Efendi, *Lügat-i Çağatayî ve Türkî-i Osmânî* adlı lügat kitabının yazarıdır. Kitabının önsözünde, Osmanlı-Türkistan ilişkilerinin geliştirilmesinde esas unsur olan aynı ulus ve aynı dil varlığına değinerek şöyle der:⁴

"Aslen Buhara ahalisinden olup uzun süredenberi Osmanlı ülkesinde oturan ve iki ülkenin de şivesine vakıf olmam nedeniyle ikinci vatanımın halkına aciz bir hediye olmak üzere bu lügatı hazırladım."

Eserin baş kısmında yer alan, yazarın Çağatayca manzumesinde ise zamanın Müslümanları için Peygamberin vekili olarak "Sultan Abdülhamid Han'ın büyük bir nimet" olduğunu, onun "adil, maarif-perver ve şeriatla hüküm sürdüğünü", onun desteği ile "ilim ve irfan"ın yayıldığını, kendisini bir çok yerlere görevli olarak gönderdiğini, elçi olarak yolculuk yaptığını, Hind, Serhend, Peşaver, Kabil, Belh, Herat, Hive ve birçok yerleri ziyaret ettiğini, Şir Ali Han tarafından kabul edildiğini, Türkmenistan'ın durumu ve halkı ile ilgili ayrıntılı bir rapor hazırladığını, Buhara emiriyle günlerce beraber kalıp sohbet ettiğini, Hicaz'a ve Mısır'a gidip bir süre orada kaldığını bildirir. Padişahın verdiği her bir görevin gereğini yerine getirdiğini, kendisine verilen Macaristan'a gitme

¹ *Basiret*, No: 1907, 1 Eylül 1292, 13 Eylül 1876, s. 3.

² Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî Yahut Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniye*, c. III (İstanbul 1311 [1893-1894]), s. 101.

³ Azmi Özcan, "Buharalı Şeyh Süleyman Efendi Bir "Double Agent" mı İdi?", *Tarih ve Toplum* Nisan 1992, s. 100, ss. 12-16.

⁴ Şeyh Süleyman Efendi-i Buhârî, *Lügat-i Çağatayî ve Türkî-i Osmânî* (İstanbul, 1298).

görevini de yerine getirdiğini, Macaristan'da yapılan törende Osmanlı temsilcisi olarak büyük bir saygı gördüğünü yazar.

Konumuz açısından Şeyh Süleyman'ın son derece ilginç bir yönü daha vardır: Şeyh, İstanbul'daki İngiliz elçisi ile tanışarak, İngiltere hesabına İstanbul ve Hindistan'da bir süre casusluk yapmıştır. Şeyh Süleyman daha önce Layard'ın haberdar olduğu İstanbul'da "Gizli Müslüman Cemiyeti" için çalışan Hind Müslümanları hakkında bilgi vererek casusluk deyimiyle "yemlemektedir"* . İngiliz sefiri onun verdiği bilgileri sevinçle ülkesine haber vererek arkasını beklediğini yazar. Şeyh'in İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi ile tanışmasında onun Türkistan ile olan bağlantılarının büyük etkisi olmuştur. İngilizlerle Şeyh'in teması Türkistan'daki Rus emelleri ile ilgili İngilizlere rapor vermekle başlamıştır. Daha sonra İstanbul'da, sarayda ve Bab-ı Ali'de gelişen olaylar ve özellikle Osmanlıların İslam dünyası ile ilişkileri hakkında bilgi vermeye başlar. Şeyh, İngilizler hesabına çalışıyor görünürken onlardan belli bir para da alıyor. Sarayda ve Bab-ı Ali'de ikinci derecede veya başka yollarla İngilizlerin ele geçirebilecekleri tahmin edilen bilgiler aktarılırken, bağlılığı kanıtlanmış oluyor. Ve Halifenin Pan-İslam'la ilgili gizli hedefleri ve planları olduğu hakkında raporlar verilerek, büyük bir olasılıkla İngilizlerin Müslümanlara ve Osmanlılara karşı politikalarında yumuşama bekleniyordu. Şeyh Süleyman'ın bütün faaliyetlerinin Sultan'ın emri ile olup, yine bu emirle İngilizlere casusluk yaptığı sonucuna varan Azmi Özcan şöyle demektedir:

"Eğer II. Abdülhamid'in 'Pan-İslam politikasının' amaçlarından birisinin, İslam dünyasında olan nüfuz ve etkinliğini Batılı devletlerle, özellikle İngiltere ile ilişkilerinde bir pazarlık unsuru olarak kullanmak olduğunu düşünürsek, bu ihtimal kuvvet kazanmaktadır. Zira, burada esas olan, Batılı devletlerin, Sultan II. Abdülhamid'in İslam dünyasında güçlü bir potansiyele sahip olduğuna inandırılmasıdır ki, Şeyh Efendi'nin söylediği şeyler, bu konuda bazen gerçekten, İngilizleri tedirgin etmiştir."¹

Türkistan'daki en önemli Pan-İslam(!) faaliyeti olarak Kaşgar Hakimi Yakub beyin Osmanlı uyruğu altına girdiğini ilan etmesi, Sultan Abdülaziz adına sikke kesip, hutbeleri de onun adına okumasıdır. Ancak Yakub Bey'in Osmanlı'ya biatı ve ondan askeri uzman, silah örneği ve usta istediği dönem, Ruslarla dostluk girişimlerine bir karşılık alamayıp, Rusların Naryn nehri üzerinde kale inşasından sonra Doğu Türkistan'ı tehdit etmeleriyle başlar.² Yakub Han'ın elçisi Seyyid Yakub Töre, sık sık İstanbul'a gelmiş, zamanının büyük kısmını burada geçirmiştir. Fakat aynı elçi, barış ve güvenlik içerisinde ülkesinin kuruluşunu tamamlamak ve yaşatmak için Londra ve Petersburg'a da giderek

* Bu deyim Azmi Özcan'ın adı geçen makalesinden aynen aktanyorum.

¹ Azmi Özcan, a.g.m. Layard'ın Şeyh Süleyman Efendi'ye dayanarak hazırladığı raporlar ve bunların değerlendirmesi için bkz. A. Özcan, *Pan-İslamizm* ss. 176-182.

² Henze, "Kaşgarya'da Büyük Oyun", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, V-19, Sonbahar 1988, s. 26.

buradaki kapıları zorlamıştır. İngilizlerle kurulan ticari ilişkiler gittikçe gelişerek, 1876'da en yüksek düzeye çıkmıştır.¹ İngiltere ve Rusya'nın, Kaşgar'ı ortadan kaldırma yönündeki kararlılığını sezen Yakub Han ve elçisi, bir siyasi manevra olarak ülkesinin Osmanlıya bağlılığını ilan etmişse de bunun pratikte fazla bir sonucu görülmemiştir, önemli bir yarar beklenemezdi de. Şayet bu biat olayı olmasaydı da, örneklerine ilgili bölümlerde daha önce de değindiğimiz gibi, Osmanlı aynı teknik ve uzman yardımını Kaşgar'a gönderecekti.

Değerlendirme: Türkistan — Pan-İslamizm

II. Abdülhamid'in Mısır, Kıbrıs, Bulgaristan ve diğer hukuki bakımdan Osmanlı egemenliği altında olduğu halde, fiilen elden çıkmış ülkelerde, halifelik hukukunu kullanarak dini faaliyetlerde bulunması, kadıları ve din adamlarını atayıp maaşlarını ödemesi, bölge Müslümanlarını sömürgeleştirmek isteyen İngilizlere "aldanmamaları"² için, her bölgenin güvenilir ve bilgili insanlarından oluşan heyetleri göndererek, İngilizlerin bu planlarını yaklaşık yarım asır geciktirmesi, belki de daha çok İslamın gereklerini yerine getirme kaygısındanadır. İslam'ın bu konudaki emirlerini, alimlerin tavsiyelerini içeren *siyasetnamemetinleri* ilk defa II. Abdülhamid'le görülen birşey değildir, fakat İslamiyetle beraber ortaya çıkmıştır. Abdülhamid'in bu konudaki farkı, devrinde telgraf, demiryolu, buharlı gemiler, matbaa gibi daha geniş ulaşım ve haberleşme araçlarının bulunmasıdır. Aynı zamanda onun dindar bir hükümdar olduğu konuyla ilgilenen herkesin kabul ettiği bir gerçektir. Onun uygulamalarının siyasal olmaktan çok dini temeli olduğunu Pan-İslamizm iddiasını ilk ortaya atanların ağzından dinlemek mümkündür:

"Bu durumun bir politika tercihi olduğunu söylemek çok kolaydır, fakat ben sultanın politik düşüncelerden çok dini kurallar ile hareket ettiğine inanıyorum aynı zamanda kanaatim odur ki kendisi samimi ve şerefli bir Müslümandır ve gevurlara güvenmektense Allah'a güvenmenin daha iyi olacağına inanmaktadır."³

Dinin beş emrinden dördünün (namaz, oruç, zekat, hac) cemaat veya toplumla ilgili olması⁴ nedeniyle, 19. yy. İslam toplumları sömürgeci saldırılarla karşılaşınca, diğer dünya dinlerinden farklı bir canlılıkla karşı koymaya çalışmışlardır.⁵

Öte yandan elden çıkmış topraklar üzerindeki egemenlik iddiası sürdüğü müddetçe, bu diplomatik direniş, o toprağın bir aşama sonrası için bir güvencedir. Örneğin Cezayir daha 1830'da Fransa tarafından işgal edilmiş, fakat

¹ Henze, *agm*, s. 25.

² Bu sözcüğü özellikle Arap şeyhler için kullanıyorum.

³ "Pan-Islamism and the Caliphate", *The Contemporary Review* Makalenin tamamı için bkz.: EK II.

⁴ Şerif Mardin, *Din ve İdeoloji* (İstanbul, 1986), ss. 57-60.

⁵ Türköne, *İslamcılığın Doğuşu* s. 19.

Osmanlı hükümeti, 1847'ye kadar etkili bir biçimde kurtarma hareketinde bulunmadığı halde, buradaki egemenlik hakkını savunmuştur. Ercüment Kuran bu politikayı şöyle değerlendirir:

"Hakikaten Cezayir-i garp Fransa'nın tam karşısında bulunuyordu; bu ülkeyle Anadolu arasındaki mesafeyse, Fransa'ya olan uzaklığın birkaç misliydi. Kuvvetli bir donanmaya sahip olan Fransa'nın, sömürgeciliğe elverişli sayılan Cezayir-i garb'ı deniz yoluyla işgal etmesi tabiiydi. Osmanlı devletinin hakkını koruması da özellikle Navarin'de donanmasını kaybettikten sonra imkansızdı.

Cezayir meselesinde güttüğü siyasetten Babıali'nin sağladığı tek kazanç, Trablusgarb eyaletini doğrudan doğruya hakimiyeti altına almış olmasıdır. Nitekim, Tunus 1881'de Fransa tarafından işgal edildiği halde, Trablusgarb, merkeze bağlanmış olmak yüzünden 1912 yılına kadar Türk idaresinde kalacaktır."¹

II. Abdülhamid döneminde, her hangi bir siyasal yoruma sokulamayacak kadar dini ve hukuki olan faaliyetler, Osmanlı yönetimi tarafından Pan-İslam olarak nitelenmediği halde, İngiltere ve Fransa bunu pan hareketi kabul etmiştir. Osmanlı da bu politikasının faydasını bir dereceye kadar görmüştür. Abdülhamid sonrası durum tersine dönmüş, bir Pan-İslam "suçlamasını" daha kolaylaştıracak girişimlerde bulunulmuştur. Birinci Dünya Savaşı ile beraber, İttihad ve Terrakki yönetiminin kararı ile Halife'nin ilan ettiği cihadın, Pan-İslam hareketinin en somut örneği olarak gösterilmesine rağmen, böyle bir çağrının başarısızlığı ortadadır. Zaten, Beyazıt meydanında top atılarak ilan edilen böyle bir çağrının başarı şansını ve koşullarını baştan düşünebilecek, bundan nasıl bir sonuç alınabileceğini kavrayabilecek durumda olan sorumlular olsa bile, gündeme gelen böyle bir öneriden daha çekici bir politika da ortada görülmemekteydi. Bu gibi parlak ve çekici önerilerin sakıncalarını düşünüp, taraftarlarını ikna edebilecek bir yönetim de yoktu..

İslam ülkelerinde faaliyet gösteren İngiliz görevliler, hükümetleriyle yazışmalarında, sık sık bu isme (Pan-İslamizm) göndermede bulunuyorlar.² Aşağıda bazı örneklerde görüldüğü gibi, bu faaliyetin içinde oldukları zannedilen üç beş kişi derhal tutuklanıyor, haklarında tedbir kararı alınıyor veya Pan-İslam faaliyetinde bulunacak kişi önceden satın alınabiliyor.

Kahire'den Mr. Cheetham'ın telgrafında şu ifadeler geçmektedir:

"Meşhur Aziz al-Mezri, Sudan ajanına Mısır üzerindeki Türk baskısı ile ilgili aşağıdaki hikayeyi aktardı. Alman ajanların gözetimi altındaki Türkçülük hareketi, bir süreden beri Mısır, doğu kabileleri ve Sudan'daki İngiliz yönetimine karşı gelişmektedir. Mevcut savaşın verdiği fırsattan yararlanarak Suriye'den Mısır'a saldırılması düşünülmektedir. Türk erkan-ı harbiyesinin

¹ Ercüment Kuran, *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)* (İstanbul, Yenilik Basımevi, 1957), ss. 60-61.

² Bu konularla yazışmalardan oluşan İngiliz belgelerinin ana teması, örneğin «Arap Ülkelerindeki İngiliz Casus Raporları» adı altında değil de "Pan-İslamizm" adıyla verilmesi, dikkati çekmektedir. "Pan-İslamizm", F.O. 371, Politik.

iki üyesi İskenderiye'deki bu entrikanın içindedirler. Enver Paşa, Aziz el-Mezri'nin İstanbul'a gitmesini, orada İngiltere'ye karşı bir Arap isyanını organize etmesini istemiş. Aziz el-Mezri, bu biçimde bir işbirliğini reddetmiş ve bunun yerine İngiliz egemenliği altında bir Arap imparatorluğunun kurulması için Türklere karşı Araplara (Suriye ve İran) önderlik edebileceğini söylemiş. Bunun için bizim yardımımıza ihtiyacı olacak. Suriye'de Türklerin hareketliliği göze çarpmakla birlikte her hangi bir saldırı istihbanı yoktur..."¹

Bütün Müslümanların, siyasal, askeri ve iktisadi birliği şeklinde tanımlanarak, Abdülhamid'in politikasıyla özdeşleştirilen bir Pan-İslam açıklanırken II. Abdülhamid temel kişilik olarak görülmekte ve genellikle II. Abdülhamid'den söz edilirken Pan-İslam terimleri sık sık kullanılmaktadır. Bazen de asıl gerçek dile getirilmektedir. Sömürgeci ülkelerin planlarını alt üst eden bu gerçek şudur:

"Sultan Abdülhamid bu kötü koşullar altında tahta geçmiş ve bir süre kendisine son sultan gözüyle bakılmıştır. Uzun süre gözden uzak bir biçimde yaşamaya mecbur edildiğinden kendisi hakkında pek fazla bir şey bilinmiyordu. Ve kendisinden önce gelenlerin yaptıklarını tekrarlaması ve işlere fazla karışmaması bekleniyordu. Fakat bir süre sonra çok akıllı olduğu, uygulamak istediği bir politikası bulunduğu ve çok kararlı kişiliği meydana çıktı. Sabit bir politikası olan sultan yeni bir şeydi ve bugüne kadar Avrupa böyle birisini görmemişti."²

İlk önce İngiltere ve Fransa'da ortaya çıkan "Pan-İslam" ismini, önyargısız oldukları halde benimseyen araştırmacıları şöyle gruplandırabiliriz: Birinci grup, birçok yönüyle saptırılmış olan bu propagandanın etkisinde kalanlar. Bunlar doğrudan batılı kaynakları, gazeteleri değerlendiren araştırmacılar³ ile bunlardan etkilenenler, Örneğin Cemaleddin Efgani 'efsânesi'ni⁴ ciddiye alıp, II. Abdülhamid'le olan yakınlıklarına dayanarak kurum geliştirenler. Diğer önemli bir bölüm ise Abdülhamid düşmanlığına tepki olarak, onun büyüklüğünü kanıtlama yolunda uygulamalarını yorumlayanlardır.⁵ Halbuki Sultan bu dönemde, Osmanlı yönetimi altına girmemiş olan Müslüman ülkelerle ittifak kurmaktan çok mevcut koşulları en az kayıpla nasıl atlatacağının hesabını yapmaktadır. Nitekim hatıratında Tunus ve Mısır sorunlarıyla ilgili olarak, niçin bu ülkelerdeki egemenliklerinde ısrarlı olmadığını anlatırken, "...O sorunları birer savaş nedeni yapmak düşüncesinde değildim. Ben daima savaşın aleyhinde bulundum. Tunus'da ısrar etseydim belki Suriye'yi, Mısır'da inat gösterseydim muhakkak

¹ Aynı yer, 327, Mısır dosyası 27189-42000, 1914.

² "Halîfelik ve Panislamizm", EK II.

³ Örneğin Albert Hourani (*Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1989*, Londra, Oxford University Press, 1962), Pan-İslam iddialarında bir adım daha atarak, Arapça konuşanları ve Arapları Pan-islamizm şemsiyesi altında toplayarak, İslamiyetin yayılacağı yeni ülkeler ele geçirmek isteyen bir hareketten sözeder; s. 106.

⁴ Durumu en iyi biçimde açıklayan "efsane" sözcüğünü Keddî'den aktararak Niyazi Berkes'te görüyoruz. Bu deyiimi koruyla ilgilenen birçok araştırmacının da benimsemiş olduğunu hatırlatayım.

⁵ İhsan Süreyya Sırma'nın Abdülhamid'in bir Panislamizm davası olduğunu savunmasını buna örnek gösterebilirim; II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti (İstanbul, Beyan Yay., 1990)

4. Baki.

Filistin'i ve belki Irak'ı kaybederdim" demektedir. Bu ülkelerdeki egemenliklerinin göstermelik olduğunu, bu göstermelik egemenliğin biçimiyle ilgili tartışmaları savaş nedeni yaparak, gerçek egemenliğimiz altında olan Suriye ve Filistin'i kaybetmemek gerektiğini, yani böyle bir harbin büyük bir ihtimalle Osmanlı'nın yenilgisi ile sonuçlanacağını söyler.¹

"«Siyasi Panislamizm» daha çok Avrupa sömürgecilerinin kuruntularından ibarettir ve Türkistan'da hiç bir ciddi taraftar bulamamıştır."² Aslında İslam birliğinden, siyasi bir birlik oluşturmaktan daha çok, mevcut tehlike karşısında dayanışma ve yardımlaşma kastedildiği görülmektedir. Yani "siyasi birlik" değil, "siyasette birlik" sözkonusudur. Ayrıca Kaşgar örneğinde olduğu gibi Osmanlı uyrukluğuna girilmesi teşvik ediliyorsa da Kaşgar-Osmanlı ilişkilerine bakıldığında, bunun siyasi bir birlik anlamı taşımaktan çok sıkı bir dayanışma ve yardımlaşma anlamı taşıdığı açıktır.³

Siyasi Pan-İslamizm iddiası ile yıpratılmak istenen sadece Osmanlı hilafeti değildir. Fakat daha önemlisi, gerçek halife olarak gösterilmek istenenlerin yani Arapların Osmanlı'ya karşı ayaklanmaları için geçerli bir neden oluşturmaktır.⁴ Ayrıca sömürge siyasetine aykırı yöndeki faaliyetlerin pan hareketi ile suçlanmasının örneğini değişik dönemlerde ve bölgelerde çokça bulabiliriz.⁵ Böyle bir genel suçlama ile sanayi devrimini gerçekleştirmiş olan batı dünyasından, topyekün saldırıya geçilmesi istenmekte ve "Pan-İslam, yeni bir haçlı seferi ile ezilmelidir"⁶ denmektedir.

Sultan II. Abdülhamid'in Pan-İslam siyasetinin kanıtları olarak sıralanan bazı şeylerin ise, dönemin sömürgeci siyasetine karşı koyabilmek için çağın gelişmelerinden yararlanma amacına dayandığı görülür. Örneğin, *Sultan'ın*

¹ Vedat Örfi tarafından *Utarihmecmuası*'nda ve daha sonra *Sultan Abdülhamid'i Sâni'nin Hâtıratı* adıyla yayımladığı kitapta yer alan metinlerin "Said Paşa" bölümünden. Aynı metin İsmet Bozdağ'ın yayımladığı *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*'de sadeleştirilmiş olarak bulunmaktadır. Son yayımla ilgili eleştirilerimiz için bkz.: "Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri Üzerine", *Tarih ve Toplum* 105, Eylül 1992, ss. 57-62.

² Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türklük*, 561.

³ Gökhan Çetinsaya, *II. Abdülhamid Döneminin İlk Yıllarında "İslam Birliği" Hareketi (1876-1878)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.Ü. Sos. Bil. Ens. (Ankara, 1988). Nitekim, aralarında siyasi birliğin hiç bir zaman söz konusu olmadığı Osmanlı-İran ilişkileriyle ilgili olarak, 1878'de, İran Şahı, Osmanlı'nın Tahran sefirine, kendilerinin ittifad-ı İslam'ı en üst düzeye çıkarmak yolunda hiç bir fırsatı kaçırmayacaklarını söylemiştir; Cezmi Eraslan, "İslam Birliği Siyaseti Çerçevesinde II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında İran Münasebetleri (1878-1882)", Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan (İstanbul, 1991), ss. 226-227.

⁴ Eraslan, *age*, ss. 204, 265-274.

⁵ Türkistan'ın işgal öncesi ve sonrası her türlü hak arama girişiminin "pan"la suçlanmasının örnekleri çoktur. Petrol bölgelerine sokulmak isteyen İngilizlerin Yemen'e sızmaları sırasında, Osmanlı'ya psikolojik baskı altına almak için Osmanlıların yerel memurları aracılığıyla "cihad" kışkırtıcılığı yani Pan-İslamîk faaliyetler yaptığı iddiaları oldukça ilginç bir örnektir. Bu konudaki arşiv vesikaları için bkz.: B.O.A., Dosya Usulü İradeler, dosya no: 77, 12 Z. 1320 (12 Mart 1903 tarihli rapordan); Eraslan, *age*, s. 286, n. 103.

⁶ "Halifelik ve Panislamizm", EK II.. Batı kamuoyunda gelişen Pan-İslam korkusu ve yeni haçlı beklentisi duygularını gözönünde bulunduran Rus Çarı da Türkistan'a karşı yaptığı hareketin aslında bir haçlı seferi olduğunu söylüyor; *Parliamentary Debates* III-206, 11 Haziran 1877, ss. 1561-4.

*sarayına artan sayıda Müslüman atanması*¹ Halbuki bu dönemde devletler gelişmişlikleri oranında daha çok memur istihdam ederler. Öte yandan aynı dönemde İngiltere Kraliçesi, Avusturya-Macaristan İmparatoru veya Rus Çarı'nın istihdam ettiği görevliler Abdülhamid'inkinden az değildir. *Sultan'ın imparatorluk içindeki ve daha önce Osmanlı sınırları içinde olduğu halde kaybedilen bölgelerdeki kadıları, müderrisleri ve ulemayı kendisinin atadığı* belirtilir. İdari ve siyasi gücüne çevresi yetişemeyen, yapmak istediklerini uygulama alanına koyduracak eleman bulamayan her hükümdar veya devlet adamı benzeri uygulamaları yapar. Kaybedilen bölgelere olan ilgi sorumluluk bilincinin gereği olarak yapması gerekenlerdir, ikinci olarak kaybedilen bölgelerdeki tartışmalar canlı tutularak, hesap veya planların kaybedilmeyen bölgelere geçmesi önlenmiş oluyor. *Öncelikle ulemanın maaş ve sosyal haklarının artırılması* da Pan-İslam siyasetinin kanıtı olarak zikredilir. Eğitime önem veren her devletin uygulaması gereken siyasettir. Sağlıklı bir maliye ve istihdam siyaseti ile diğer memurlar ve görevlilerin de iktisadi durumları düzelmiş ve «Abdülhamid Ricali» kavramı doğmuştur. *Dini kurumlar onarılmış ve yenileri inşa edilmiştir. Dini okullar törenlerle açılmış ve İslami dersler diğer okullara sokulmuştur.* Bu eğitime verilen önemin de bir sonucudur. Nitekim teknik, sanat, tıp ve yönetim alanlarında da yeni okullar ve kurumlar kurulmuş, öncekiler geliştirilmiştir. *Tarikatlarla ve vakıflara yapılan yardımlar artmıştır.* Aynı dönemde gayr-i Müslim dini ve hayır kurumları ile din adamlarına yapılan iyilikler ve yardımlar da az değildir. *Temel İslami kitaplar basılarak bedava veya çok ucuza dağıtılmıştır.* Günün teknolojik imkanlarından yararlanılmıştır. Bu kitaplar Müslüman halka veya halklara dağıtılmıştır. Aynı dönemde veya günümüzde dağıtılan başka dinlerin propaganda yayımları veya dini kitaplarının daha az olduğu söylenemez. *İstanbul'a gelen Müslüman aileler için ücretsiz okul uygulaması başlamıştır.* Daha önce İslam toplumlarında örneği sıkça görülen bir uygulama. Batı'da da gündeme gelmeye başlayan «sosyal devlet»in olumlu özelliklerinden birisidir.

Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'nda ilan ettiği "Cihad-ı Ekber" ile Pan-İslamist siyasetin en önemli ürününün ortaya çıktığı kabul edilir. Cihad ilanının gerçek nedenini kavramak için, Müslüman halkların siyasi kaderlerinin kimlerin elinde olduğuna bakmak gerekmektedir.² Türkistan halkının, gerek kendi ülkesini düşman istilasından kurtarmak, gerekse Hilafet makamının gücünü

¹ Hemen her kaynakta örneğini bulduğumuz «Pan-İslam kanıtları» Landau'nun belirttiği şekliyle sıralayarak değerlendiriyorum; *The Politics of*, s. 37. Zikredilen delilleri italik olarak yazıyorum. Değerlendirmesi ise normal karakterdedir.

² Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yeryüzündeki Müslüman nüfus ile bunların hangilerinin bağımsız oldukları veya hangi ülkenin sömürgesi olduğu hakkında açıklamalı tablo için bkz. Metin Hülagü, *Pan-İslamist Faaliyetler*, (İstanbul, Boğaziçi Yay., 1994), ss. 230-234.

korumak için yapılan bu çağrıya yönelişleri son derece az olmuştur.¹ Bütün bunlarla beraber, bunların her türlü ulusal ve kültürel hareket ve istekleri, Pan-Türkist veya Pan-İslamist ihtilalci olarak değerlendirilip reddedilmiştir.²

İstanbul'da ilan edilen cihadın Rus yönetimindeki Müslümanlar üzerinde pek etkisi olmamıştır. Aksine ister istemez bölgedeki Müslüman halk ve yöneticiler Rusları desteklemişlerdir. 1917 İhtilaline kadar da bu destek devam etmiştir.³

Marks, Kafkaslar ve Çerkezistan sorununda olduğu gibi İngiltere'ye ve genel olarak Türkistan aleyhine Rusya'nın siyasetini besleyen, destekleyen ve bütün Batı Avrupa ülkelerinde etkili olan banker kuruluşlarını şiddetle eleştirmiştir.⁴ Vambery ise, Türkistan'ı dolaştıktan sonra Rusya'nın bu bölgeye yönelik yayılmacı siyasetine karşı çıkıyor, İngiltere'nin bölgede çağdaştırmacı bir görev üstlenmesi gerektiğini savunuyor. Vambery, dünya kamuoyu önünde, "İftiraya uğramış bir millet" olarak nitelendiği Türklerin hak ve çıkarlarının savunuculuğunu yapıyor.⁵ Ancak her iki yazarın çalışmaları da Türkistan halklarının karşısındaki yönetimlerin ideolojik temelleri olarak ortaya çıkıyor. Lenin'in Bolşevik İhtilali'nin ideolojik temeli Marks'ın yorumuyla ilişkilendirilir. Diğer yandan, Birinci Dünya Savaşı, komünist SSCB dönemi ve daha sonra ele alacağımız gibi günümüzün köktendincilik, Pan-İslamizm gibi iddiaların da ... Vambery'nin ortaya attığı ve geliştirdiği Turan ve bunun bir adım sonrası olan Panturan ve Pan-Türkizm teorileri ile ilişkileri söz konusudur.⁶

Öte yandan, Vambery'nin topladığı bilgiler tüm sömürgeci ülkeler, özellikle Ruslar ve İngilizler için değerli bir hazine gibi kullanılıyor. Ruslar zaten bu bölgeyi istila planları içindeydi. İngilizler ise kendi çıkarları için en uygun kullanımın yollarını araştırıyorlardı. Vambery, gezisini tamamlayıp Tahran'a dönünce, Rus büyükelçisi von Giers, parlak öneriler ile bu bilgileri satın almak istiyordu. O Ruslara duyduğu düşmanlık yüzünden bu isteği geri çevirdi.⁷ Ancak, onun topladığı bilgilerin Ruslar tarafından kullanılarak Rus istilasındaki başarının temelini oluşturan strateji planlarına en büyük destek olmasını önleyemedi.

¹ Hülagü, *age*, s. 192. 1915 yılında yapılan savaşlar sırasında alınan esirler arasındaki bir Kazak Türkü şöyle demiştir: "Bu din kavgası değil, gün [millet] kavgasıdır. Bu işin Halifenin cihad ilanı ile ilgisi yoktur. Bugün bir Müslüman devletler birliği ve onun başında İmam yönetimi veya ümmet rejimi yoktur." *Aynı eser*, s. 193.

² Nadir Devlet, *1905-1917 Yılları Arasında Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi* (Ankara, T.K.A.E., 1985), s. 163-165.

³ Hülagü, *age*, s. 194.

⁴ Karl Marks, *New York Tribune*, 4 Ocak 1856, LEADER sütunu; *The Eastern Question* by Eleanor Marks Aveling ve Edward Aveling (Londra, S. Sonnenschein & Co. Lim., 1897) ss. 600-606.

⁵ Vambery, *Orta Asya Gezisi*, s. 11.

⁶ Vambery'nin Osmanlı sarayında İngilizler hesabına casusluk yapmasının arkasında, Türk-İngiliz dostluğunu yeniden kurup Rus yayılmasını önlemek ve her vâsıtayı kullanarak Türkler için çalışmak istediği yolundaki görüşler için bkz., *Orta Asya Gezisi*ne N. Ahmet Özalp'in takdim yazısı, s. 11-14; M. Kemal Öke, *Saraydaki Casus* (İstanbul, 1991), ss. 254, 255, 273.

⁷ Vambery, *age*, s. 15.

EK II

HALİFELİK VE PANİSLAMİZM¹

Panislamizmi, sadece, bugünlerde çok kullanıldığı için kullanıyorum. Daha yakın bir zamanda Avrupa, İslâm'ı Panslavizmden kurtarmak için bütün gücünü seferber etmişti. Fakat şimdi İslâm'ın başına bir pan eklenmekle, İslâm'ın kendisi Avrupa'nın büyük problemi olmaya başlamıştır. Hatta, İngiltere'nin Mısır'daki devrimi engellemesinin altında İslâmiyetle savaşın yattığı kabul edilir. İngiltere İslâm'a karşı kuvvet toplamak durumunda olduğunu hiç bir zaman unutmamıştır. Fakat, Panislâmizm ancak bir haçlı seferi ile ortadan kaldırılabilir. İşte bu ön ekin [Pan] önemi buradan kaynaklanmaktadır. Bu kelimenin gizli gücü, anlayabildiğim kadarıyla, halifenin etrafında bütün Müslümanların Hristiyanlara saldırmak üzere toplanmalarını sağlamasından gelmektedir. Bu iddianın altında dikkate alınması gereken mühim hakikatler vardır. Avrupa'nın yüzyılımızda, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili konularda yaptığı hataların çoğu, İslâmî güçlerin ve Türkiye'deki Sultan'ın yeri ve etkisini doğru anlamamasından kaynaklanmaktadır. Bu durum, Avrupalıları, çok vahim neticelere götürebilir.

İslâmî hareketleri anlamaya gayret edenlerin dikkat etmesi gereken ilk önemli nokta, Osmanlı Sultanları ile Hilâfet arasındaki ilişkiyi tam olarak kavramaları lüzûmudur. Halife, peygamberin devamı ve bir yerde temsilcisi demektir. Haliffeliğin tarihçesi iyi bilinir, fakat kısa bir özetini yapmakta fayda vardır. Peygamberin sağlığında, kendisi Medine dışında bulunduğu, bir halife tayin etmek âdeti idi. Son hastalığı esnâsında kayınpederi Ebû Bekir'i halife tayin etmiş, ölümünden sonra ise halifelik seçimle elde edilmiştir. Ömer, Osman ve Ali daha sonraları ard arda halife seçilmişler ve bu dört halife de Ehl-i Sünnet mensupları tarafından kusursuz halifeler olarak kabul edilirler. İranlılar ve diğer Şiîler sadece Ali'yi kabûl ederler. Peygamberin kendi ölümünden sonra, haliffeliğin 30 yıl boyunca, doğru olarak devam edeceğini söylediği rivâyet edilir. Bu zaman geçtikten sonra güç, kılıç, cebr ve hânedânlık hâkim olacaktır. Ali'nin ölümü ve Muâviye'nin işbaşına geçmesi, gerçekten tam 30 yıl sonra vukû bulmuş ve gerçek halifelik te sona ermiştir. Mükemmel olmasa bile daha sonraki 68 halife, peygamberin âilesinden gelmiş ve âilenin

¹ "Pan-Islamism and the Caliphate", *The Contemporary Review*, 57-68 XLIII, (Haziran, 1883), ss. 57-68; "Belli sebeplerden dolayı ismi verilmeyen değerli bir muhabirden alınmıştır" notu vardır. Bir müddet önce aynı başlıkla *The Times*'de (19 Ocak 1882) yayınlanan ve bu makalenin onun biraz genişletilmiş olduğu açıkça görülen yazının da yazarı belirtilmemiş, sadece "İstanbul Muhabiri" denilmekle yetinilmiştir. Bu makalenin tercümesinde bana yardımcı olan Turan Kalelioğlu'na teşekkür ederim.

farklı kollarına mensup olmalarına rağmen, halîfenin İbrahim'e direk kan bağı olan Kureyş kabîlesinden olma şartı işletilmiştir. Muâviye ve Emevîler toplam 14 tane olup, halîfe Osman'ın mensup olduğu koldan gelmektedirler. Kûfe, Bağdat ve Kahire asıllı Abbasîler ise cem'an 54 tane olup, Peygamberin büyük amcası Abbâs'tan gelmektedirler. Arada başka halîfeler de olmakla beraber, bu saydığımız 72 tanesi bütün Müslümanlarca kabûl edilen halîfelerdir. Bunların sonuncusu 12. Muhammed, 1538'de Mısır'da ölmüştür. Halîfelerin gücü yüzyıllar boyunca azalmış, sembolik ve dinî hâle gelmiştir.

Osmanlı sultanlarının halîfeliği elde etmeleri I. Selîm'e dayanır. Bu Sultan Mısır'ı fethetmiş ve Memlûk hânedânını ortadan kaldırmıştır. Halîfe 12. Muhammed I. Selîm tarafından İstanbul'a getirilmiş ve bir kaç yıl muhâfaza altında tutulmuş ve daha sonra Mısır'a küçük bir emeklilik tahsîsâtı ile geri gönderilmiştir. Sultan Selîm Kahire'de iken Mekke Şerîfi kendisine mukaddes emânetlerin anahtarını vermiş ve Sultan'ı kendilerinin koruyucusu olarak gördüklerini bildirmiştir. 1517'de 12. Muhammed de Sultan Selîm'e halîfeliğin bütün hak ve ünvânını devretmiştir. Bu gayr-i irâdî devir ile Mekke Şerîfi'nin kendi irâdesi ile teslimiyeti, Peygamber'in kendi sözlerine göre âilesi içerisinde kalması gereken halîfeliğin, Osmanlı sultanlarına geçmesi sonucunu doğurmuştur. Emevîler ve Abbâsîler tam mükemmel olmayan halîfeler idiyeler, Osmanlı sultanlarının iki kere mükemmel olmayan halîfeler olması gerekir. Fakat güçlü sultan için ulemânın fetvâsını almak çok kolaydı ve bu sâyede ortaya çıkan durum Ehl-i Sünnet tarafından büyük çoğunlukla kabul edilmiş ve aslında zayıf dayanaklı olmasına rağmen devam etmiştir. Fakat Osmanlı sultanları güçlerini kaybettikleri zaman, yine peygamber sülâlesinden gelen Mekke Şerîfi'nin halîfe olmasını sağlayacak fetvânın alınması da kolay olacaktır.

Osmanlı Sultanları aynı zamanda diğer çok kullanılan ünvânlardan İmâm-ı Müslimîn'i de almışlar ve kullanmışlardır. İmâm'ın görevleri Hristiyanlıktaki piskoposluğa benzemez. Bu ünvân İslâm inancındaki «Müslümanlar, Şerîfata uyan, uyulmasını sağlayan, sınırları koruyan, askeri toplayan, gelirleri toplayan, düşmanlara karşı savaşan, cum'a ve bayramlarda namazı kıldırان bir imâm tarafından idâre edilmek durumundadırlar», inancından kaynaklanmaktadır. Bu kural, Peygamber'in bir hadîsine dayanmaktadır: "Kendi zamanındaki imâmın otoritesini kabûl etmeyen ve öylece ölen kimse cehâlet ve küfür içinde ölmüş sayılır".

Bu kuralın devamı şöyledir: "Bütün Müslümanlar bir imam tarafından idâre edilmelidirler. İmamın yetkileri tamdır ve her şeye hâkimdir. Herkes ona uymak zorundadır. Hiç bir memleket bir diğerine hâkim olamaz."

Bu kural gereğince, Osmanlı sultanları bütün dünyadaki Müslümanlardan tam ve itirazsız kabûl görmüşler, fakat sultanların imamlığı, halîfelikleri ile aynı esas üzerine oturtulmuştur. Peygamberin kendisi, imâm-ı Müslimîn'in Kureyş kabîlesinden olması gerektiğini söylemiştir. Osmanlı sultanları ise yalnız ayrı bir kabîleye mensup olmayıp, ayrı bir ırktan gelmişlerdir.

Halîfelik ve bununla birlikte olan umûmî mânâdaki imamlık konusunda açıklanan zayıflıklarla İslâm hukuku ile uğraşanların hükümlerini neye dayandırdıkları ve bu hükümlerin ne kadar kabul gördüğü araştırılmaya değer.

12. Halife Muhammed'den ve Mekke Şerfi'nden I. Selim'e geçen haklara ilâveten (bu haklar daha sonraki sultanlara da aynı şekilde geçmiştir) İslâm âlimleri çok değişik bir hüküm yürütmüşlerdir:

"Osmanlı'nın hakları onun gücüne ve başarısına dayanır. En eski idâre hükümlerinden birisi, halîfeliğin güç ve cebirle elde edilmesi sonucu ele geçirilmesinin meşrûiyet bakımından daha zayıf olmasını gerektirmez, şeklindedir. Çünkü gerçek halîfeliğin sona ermesinden sonra iktidar ve hükümrânlık en güçlü olan, ülkeyi idâre eden ve orduların sahibi olandadır."

Bu ifâde, sultanların halîfelikle olan bağının esasıdır. Halîfelik en güçlünün hakkıdır. Buna karşı çıkan kişi, kendisini durduracak gücü karşısında bulur. 1517 yılından beri Osmanlı sultanları İslâm dünyasının gerçek liderleri olmuşlardır. Halîfelik durumları da ciddi bir şekilde münâkaşa konusu olmamıştır.

Fakat halîfelik ünvânının zayıf bir noktası şudur: Sultan, onu muhâfaza edebilecek güce sahip olduğu müddetçe halîfedir. Bu durum Kureyş kabîlesinin haklarını yok etmemiştir. Sadece bu kabîleden birisi Türk egemenliğine son verinceye kadar bekleme durumundadırlar. Sultanın gücü, halîfelik ünvânına bağlı değildir. Halîfelik ünvânı sultanın gücüne bağlıdır. Bu noktanın politik önemi hiç bir zaman unutulmamalıdır.

Şimdi ikinci soruya geliyoruz: Osmanlı sultanlarının halîfeliği İslâm dünyasında ne derece kabûl görmüştür? Bu durumu hiç bir zaman kabûl etmeyen Şiîlerin dışında açıkça bir muhâlefet görülmemiştir. Fakat son yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi bütün dünya tarafından gözlenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun yavaş yavaş dağıldığı gözlenmiş, imparatorluğa bağlı İslâm ülkelerinin bir çoğu Hristiyan egemenliği altına girmiş, imparatorluğa bağlı Hristiyan ülkelerin bir çoğu hürriyetine kavuşmuş, Trablusgarp dışında Afrika'daki ülkeleri pratikte bağımsız hale gelmiş, Osmanlı'nın kendisi günümüze kadar Hristiyan Avrupa'nın onu kendi İslâm müstemlekelerine karşı koruması sayesinde bugüne kadar devam etmiştir. Aksi takdirde Mehmed Ali Paşa'nın hânedânı Osmanlı'nın yerini alacaktı. Böylece defalarca Osmanlı sultanları İslâm dünyasının sınırlarını koruyamadıklarını göstermişlerdir. Şimdiki sultanın işbaşına gelmesinden itibaren Osmanlı'nın dağılması daha da hızlanmıştır.

Bu olayların İslâm dünyasındaki etkileri oldukça önemli olmuştur. Hindistan ve Orta Asya'daki halklar adına konuşmam, fakat elde edebildiğim bilgilere göre, İslâm ile olan ilgileri hiç azalmadığı halde, Türk kardeşlerinin geleceği hakkında çok fazla meraktar oldukları halde, bu insanların peygamberin sülâlesine karşı Osmanlı sultanının halîfeliği lehinde parmaklarını oynatacaklarını hiç zannetmem. Arapça konuşan Müslümanların hissiyatları çok iyi bilinmektedir. İslâm, bir Arap dînidir. Peygamber Araptı. Halîfe Araplardan olmalıdır. Osmanlı sultanları halîfeliği zor ile ele geçiren barbarlardır. Araplar, haklarını almak için yıllarca peygamber sülâlesinden bir lider çıkmasını beklemişlerdir. Arapların tabîi liderinin Mekke Şerfi olması beklenir. Ve sultan tarafından görevden alınan şerîf gibi esrarengiz bir şekilde katledilen ondan önceki şerîf de halîfeliğini ilân etmek üzere idi. Yeni şerîf aynı sülâleden genç birisidir.

Türk, Çerkez ve Slav Müslümanlar [Arnavutlar, Boşnaklar..] şu anda sultanla yani menfaatleri paylaşmaktadırlar. Bu gruplar için halîfelikle saltanat birbirinden ayrılmaz. İdârecileri imâm-ı Müslimîndir, kânunları şeriattır, memleketleri Dârul-İslâmdır ve sultan için

harbettikleri zaman kendi imânları için harbediyorlardır. Başka bir halife hakkında bilgileri yoktur. Fakat eğer Mekke'de yeni bir halife çıkar ve sultanı bir zorba ve kâfir ilân ederse, bunların da sultanın yanında kalıp kalmayacakları ciddi olarak şüphe götürür. O zaman bunlar ne yapacaklarını bilemeyeceklerdir.

Son zamanlarda üzerinde çok durulan halifelik hakkındaki bir konuya şimdi değinmek gerekiyor. İslâm dünyası Mehdîyi beklemektedir. Birçokları tarafından Mehdînin gelmesi beklenen zaman gelmiştir: Hicrî 1300.

Bununla beraber diğer bir kısım kaynaklar açıkça tarihi belirlemiyorlar. Sadece dünyanın sonuna doğru demişler ve dünyanın belirli yerlerinde de mehdiliğini ilân edenler ortaya çıkmaya başlamıştır. Şiflere göre gelecek olan Ali'nin sülâlesinden 12. imamdır. İnancına göre 12 yaşında iken bir mağarada kaybolmuş ve zamanını beklemektedir. Sünnîlere göre ise mehdî cennetten 360 ruhla gelecek, İslâm'ı yüceltecek ve dünyayı değiştirecektir. Mükemmel halife o olacak ve bütün milletleri idâre edecektir.

Bir Hristiyan için Müslümanların ne hissettiklerini çok bâriz bir şekilde söylemek mümkün değildir; fakat bu beklenen mehdîden her yerde bahsedilmekte ve geleceğine de aşağı yukarı inanılmaktadır. Mehdînin geleceğine inananlar için sultanın halifeliği konusunda olumlu düşünmek mümkün değildir. Böyle birisinin ortaya çıkması ve İslâm dünyasının bir bölümünde yerleşmesi bilhassa Afrika ve Arabistan'da çok büyük bir heyecana sebep olacaktır. Sultanın üvânları hemen yok olacaktır. Benim kanaatime göre bu mehdîden Avrupa'da çok bahsedilmiştir. İstanbul'daki paşaların mehdînin geleceğine inancının Mr. Herbert Spencer'in İsâ'nın ikinci geleceğine inancından fazla olduğunu zannetmiyorum. Sadece bu beklentiden istifâde etmek isteyen birisinin imparatorluğu bölmesinden korkmaktadırlar. Bu gerçek bir tehlikedir.

Sultanlar yıllar boyunca İslâm dünyasındaki etkilerinin azaldığını müşâhade etmişlerdir. Kendi idâreleri altındaki topraklar dışında yaşayan Müslümanlar üzerinde fazlaca etkileri olmadığını bilmektedirler. Abdülmecid ve Abdülaziz, kendi zayıflıklarını iyi anlamış ve köklü reformlarla Osmanlı İmparatorluğu'nun canlılığını tekrar kazanmaya başlamış olduğu görünmektedir. Hatt-ı Hümayûn ve benzeri fermanların [Tanzimat ve İslahat] Avrupalıların gözünü boyamak için yapıldığını düşünmek için bir sebep yoktur. Reformların gerekli olduğunu, aksi takdirde imparatorluğun kaybedileceğini onlardan daha iyi kimse bilemez. Fakat sultan oldukları kadar halife de oldukları için, sultan olarak yaptıklarını halife olarak yapamamışlardır. Halifeliği elde ediş şekilleri, bu konuyu daha hassas hale getirmiştir. Söz verdikleri reformları, imparatorluktaki en güçlü ve en iyi organize olmuş ulemânın muhâlefetini ortadan kaldırmadan gerçekleştirememişlerdir. Eğer halifelikten istifâ ederek imparatorluğu kurtarabileceklerine inansalardı bunu muhtemelen yaparlardı. Fakat halifeliği bırakmalarıyla imparatorlukta güçlerini dayandırdıkları grubun desteğini kaybedeceklerini düşünmüşlerdir. Böylece mütereddit davranmışlar, bir yandan çok fazla söz verip az şeyler yapmışlar, ümitleri güçlendirmişler, diğer taraftan bu yönde korku salmışlar, sonuçta reformların gerekliliğini görmüşler, fakat nasıl gerçekleştireceklerini bir türlü bulamamışlardır. Bu şekilde Abdülaziz, kendi divânı tarafından tahttan inirilip katledilinceye kadar vakit geçirmişler ve imparatorluk ta yıkılma noktasına gelmiştir.

Bundan sonra gelen sultan ise üzerindeki ağır yükün altında bir kaç ay dayanmış ve akıl hastası olarak tahttan indirilmiştir. Sultan Abdülhamid bu kötü şartlar altında tahta geçmiş ve bir müddet kendisine son sultan nazarıyla bakılmıştır. Uzun süre gözden uzak bir şekilde yaşamaya mecbûr edildiğinden kendisi hakkında pek fazla bir şey bilinmiyordu. Ve kendisinden önce gelenlerin yaptıklarını tekrarlaması ve işlere fazla karışmaması bekleniyordu. Fakat bir süre sonra çok akıllı olduğu, uygulamak istediği bir politikası bulunduğu ve çok kararlı kişiliği meydana çıktı. Sâbit bir politikası olan sultan yeni bir şeydi ve bugün kadar Avrupa böyle birisini görmemişti. Fakat kısa sürede İstanbul'daki gözlemciler tarafından bu durum anlaşıldı. Sultan Hamid ilkönce halîfeliği yürütmeye yâni «İmâm-ı Müslimîn» olmaya ve başka hiçbir tasarrufu halîfelikten önde tutmamaya kararlıydı. Sultan tamamıyla dînî bir eğitim almıştı ve daha sonraki yıllarında disiplinli bir hayat yaşamış ve ulemâ ile temasta bulunmuştu. Şüphesiz ki ulemâ tarafından kendisine, daha önceki sultanların politikalarının geçersizliği ve halîfeliğin imparatorlukla birlikte kaybedileceği tehlikesi anlatılmıştı. Halîfeliğin gücünü yeniden sağlayarak imparatorluğu da güçlendirmeye ve Osmanlı etrafında İslâm dünyasını tekrar birleştirmeye karar vermişti. Avrupalı gözüyle değerlendirildiğinde böyle bir politikanın reaksiyoner ve intihâr olacağı düşünülür. Bu politika Osmanlı İmparatorluğu'nun devamının Avrupa'nın iyiniyetine bağlı olduğunu ve Hristiyan gücü karşısında kendi gücünü denediğini ve bir mağlûb olduğunu gözardı etmektedir. Yine bu politika içerde güçsüz olan bir hükümetin dışarda da güçsüz olacağı gerçeğini görmemektedir. Yine bu politika son yüz yıllık gerçeği gözardı etmektedir. Bu politikanın İslâm nazarıyla bakıldığında geçerli olup olmadığı da şüphe götürür. Türkiye, geriye kalan tek İslâmî güçtür. Türkiye'nin nüfûzu kendi gücüne dayanmaktadır ve bu güç te ülkenin iyi idâre edilmesiyle oluşacak, o ülkede yaşayan insanların zenginliğine bağlı olacaktır. Sultan tarafından İslâm için yapılacak en iyi şeyin Pan-İslâmîk düşüncelerle Avrupa'nın uyandırılmaması, bunun yerine bütün enerjinin hükümetin reforme edilmesine verilmesi olacaktır.

Sultan Hamid mantıktan ziyâde imân yolunu seçmiştir ve her ne kadar akıllıca görünmemese de, saygıyla karşılamak durumundayız. Bu durumun bir politika tercihi olduğunu söylemek çok kolaydır, fakat ben sultanın politik düşüncelerden ziyâde dînî kurallar ile hareket ettiğine inanıyorum aynı zamanda kanaatim odur ki kendisi samîmi ve şerefli bir Müslümandır ve gevurlara güvenmektense Allah'a güvenmenin daha iyi olacağına inanmaktadır. Sultan Hamid'e saygım samîmi ve çok büyüktür. Eğer halîfeden ziyâde sultan olsaydı İslâm için yapamadıklarını, cesâreti, idârfi gücü ve kararlılığı sayesinde Türkiye için yapabilirdi. İmparatorluğu yeniden diriltip sağlamlaştırabilirdi. Bunu hâlen de gerçekleştirebilir ve böyle bir şeye teşebbüs ederse bütün dünyanın sempatisini kazanır.

Fakat şimdiye kadar, hükümeti saraya nakletmekle ulemâdan kendi irâdesinin en yüksek kânûn olduğu ve halîfe olarak hiç bir tavsiyeye muhtaç bulunmadığı konusunda fetvâ almakla bütün Avrupa'nın ve Hristiyan dünyasının etkilerine rağmen, bütün İslâm dünyasında etkinliğini gösterme yolunu seçmiştir. Avrupa'ya kuvvet ve güç yoluyla karşı çıkamadığından, diplomasi yoluyla bunu başarmaya çalışmıştır. Türkiye'nin tarihinde Sultan'ın Sir Henry Layard'ı kullanmasındaki ustalık kadar önemli bir hadise hatırlamıyorum. Sir Henry satın alınamazdı, fakat hiç bir Osmanlı sultanı tarafından daha önce hiç bir sefire uygulanmayan metotlarla âdetâ

körleştirilmiş ve mağlûb edilmiştir. Ve bunu uygulamak için sultan bazı İslâmî kânûnları çiğnemiştir. Almanya ile ittifâkı da diplomatik melekelerinin bir diğer göstergesidir. Amaçlarına ulaşmak için her yolu kullanmasına rağmen, fanatik Müslümanları bastırmak veya durdurmak konusunda kendisine yapılan bütün baskılara son ana kadar karşı çıkmıştır. Bütün Avrupa kendisine karşı birleştiği halde, caddede bir köpek gibi vurularak öldürülen Rus Sefâreti sekreteri Albay Kumarof'un kâtilini cezâlandırmamıştır. Ve bildiğim kadarıyla bir Hristiyanı öldürdüğünden dolayı hiç bir Müslümana da cezâ verdirmemiştir.

Sultan'ın ajanları Hindistan ve Orta Asya'daki Müslümanların dirilmeleri için her şeyi yapmıştır. Kuzey Afrika'daki kabîleleri Fransa'ya karşı silahlandırmış ve sonuna kadar mücâdele için onlara cesâret vermiştir. Türkiye'deki İslâmî fanatizme yeniden hayat vermiştir. Abdülaziz'den bu yana vukû bulan değişiklikler apaçık meydandadır. Sultan'ın danışmanları artık bakanlar değil, astrologlar, saraydaki din adamları ve benzerleridir. İstanbul'da artık hayatını kaybetmeden bir Müslüman'ın îmânını değiştirmesi mümkün değildir. Artık kiliseler için fermanlar elde edilememekte ve bir Hristiyan dilinde dahi olsa bir Hristiyanlık kitabının basılması için çok zor izin alınabilmektedir. Gümrükte kitaplar çok iyi aranmaktadır. Bir müddet önce *Life of Mr. Gladstone* adlı kitap dahi müsâdere edilmiştir. Hükûmetin fanatizmi, halkın fanatizminden daha fazla ileride olması tuhaf bir gerçektir. Halkın idareciler tarafından cesâretlendirilip kışkırtılmaktan başka bir korkusu yoktur. Eğer kendi hallerine bırakılacak olursa Türk ve Hristiyanların bir arada yaşamaları için hiç bir zorluk yoktur.

Sultan'ın Mısır'daki ayaklanma ile ilişkisi açığa çıkmamıştır ve hiç bir zaman da çıkmayacaktır. Bir görüşe göre bu ayaklanmanın sebebi kendisidir. Bu ayaklanma Sultan'ın politikasının doğrudan sonucu olarak düşünülebilir. Fakat Arabî tarafından bir Türk halîfenin gücünün arttırılması sözkonusu değildir. Bu ayaklanma aslında Türklere karşı Arap halîfenin tekrar işbaşına gelmesi için ve Arabî'nin şahsî çıkarı için yapılmıştır. Sultan'ın bu ayaklanmayı bastırması hükûmrânlığı altında kalmasını istediği, kazandığı insanların düşmanlığını kazanmadan mümkün değildir. Böylece ayaklanmayı kontrol altına almak ve kendi avantajına kullanmak yolunu seçti. Arabî'ye bütün yardım ve desteği verdi. Arabî destekçilerinin bu methodla kandırılmış olmalarını kabul etmek için bir sebep yoktur. Fakat Sultan'la mümkün olduğu kadar uzun bir süre çatışmadan yaşamak ve kendisinden gelecek bütün yardımları almak, onlar için daha uygundu. Fakat İngiltere'nin müdâhalesi için Arabî'nin Sultan'a karşı kurduğu tertib işe yaramadı. Suriye ve Arabistan'daki Müslümanların Arabî'ye karşı duydukları heyecan o kadar fazla idi ki, buradaki durumun açık bir isyâna dönüşmesini Türk idâreciler güçlükle önlediler. Böyle bir şey vukû bulsaydı, Arabî, Sultan'ın devrilmesine dahi sebep olabilirdi. Buralarda Sultan da etkisini kullanmak istedi, fakat durum tabîî olarak Türk halîfenin değil, macerâcı Arabın lehine döndü. Hatta Anadolu'da ve İstanbul'da Arabî için yaygın bir sempati oluşmuştu ve nisbeten kolaylıkla sonuca ulaşıydı her halde Sultan ya kendisiyle Hristiyanlara karşı bir ortaklık oluşturma durumunda kalacak veya kendisini devirmek için orduyu göndermek mecbûriyetini hissedecekti. Her iki durum da Sultan'ın sonu olurdu, çünkü hiç bir Müslüman ordu Arabî'ye karşı bu şartlarda savaşmaz, Avrupa'ya karşı da Sultan hiç bir şey elde edemezdi.

Ünvânını kılıcının gücünden alan bir halife için halkının dikkatini ve ümidini kendi etrafında toplamaya çalışmaktan daha normal bir şey düşünülemez. Halkın haklarını korumak ve her durumda halk için müdâhale etmek Sultan için normaldi. Gücü mevcut olduğu müddetçe Peygamber'in sünneti ve sözleri gereği halkı münâfıklara karşı korumak ta onun göreviydi. İmânı ile hareket eden bir insan için böyle bir cihâda yönelirken kendi güçsüzlüğünü unutmak şaşılacak bir durum değildir. Sarayda, Kurban Bayramı arefesinde otururken, dışardan bayram toplarını dinlerken 200 milyon Müslümanın bayram günü kendisiyle birlikte olacağını düşünürken, bu Müslümanların kendisinin temsil ettiği Peygamber'e inancını düşünürken, bu insanların kendi tâcı etrafında toplanacaklarını düşünmesine şaşılmamalıdır. Yine bu cümleden olarak Mekke'ye tek başına meydan okuyan ve yanındaki bir kaç yarı çıplak Arapla dünyaya baş kaldıran Peygamber'den esinlenmemesini düşünmek normal olmaz. Sarayda bu rüyalarının aksini düşündürecek herhangi bir durum sözkonusu değildir ve yarın sabah yapılacak bayram törenlerinde de bu rüyadan uyanmasına sebep olacak herhangi bir şey olmayacaktır.

Böyle büyük bir rüyadan ve İmânın zaferinden, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesini ve Ermenilerin haklarını tartışmaya geçmenin ne büyük bir tezat olduğu açıktır. Bir halife için böyle rüyalar görmek tabîî bir haktır ve imparatorluğunda reform yapmaktansa bu rüyalarını gerçekleştirmeye çalışması da kendisinden normal olarak beklenir. Fakat, halifeyi suçlamadan, Türkiye'deki Sultan'ın bu tür rüyalarla uğraşması meselesi tartışılmalıdır.

Bana göre, Sultan'ın halîfelikten vazgeçip, bu ünvânı Peygamber sülâlesinden olduğundan Mekke Şerifi'ne vermesi, yalnız Türkiye için değil, İslâm için de daha hayırlı olacaktır. Türkiye için tek ümit yolu budur. Roma'daki Papa'nın tecrübeleri göstermiştir ki, idârf gücün kaybı, büyük bir dînî organizasyonu zayıflatmaz, aksine güçlendirir. Dünyanın hiç bir yerinde Müslümanların inançlarına karışmak veya onları yok etmek gibi bir eyilim yoktur. Müslümanların sadece küçük bir azınlığı Sultan'ın idâresi altındadır ve öyle olmayan diğerleri de aynı dînî hürriyete sahip bulunmaktadır. Bu durumun sebebi, Sultan'dan duyulan korku değil, çağımızın düşünce yapısı ve diğer hükûmetlerin açıkça beyân ettikleri menfaatleridir.

Bir halifenin, Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü tekrar kazandırması beklenemeyeceği gibi, Osmanlı Sultanı'nın da milyonlarca kendi idâresi altında olmayan Müslüman'ın rûhânî lideri olması beklenmemelidir. Halîfeliğin Mekke Şerifi'ne geçmesinin, Müslümanların inancını zayıflatacağı veya onlara zarar vereceği konusunda hiç bir sebep göremiyorum.. Hindistan'daki ve Rusya'daki Müslümanların, İstanbul'da Halife'nin gölgesinde oturan Müslümanlardan daha fazla imânlarını kaybetme tehlikesinde oldukları söylenemez. Esâsında İstanbul'da, onlara nazaran daha fazla inançsızlık vardır. Daha da ötesinde, böyle bir değişikliğin, yâni halîfeliğin devrinin, Müslümanlar, Arapça konuşanlar başta olmak üzere, Türk imparatorluğundakilerin de çoğunluğu tarafından memnûniyetle karşılanacağı konusunda bütün sebepler oluşmuş durumdadır. Şu veya bu şekilde bu değişikliğin vukû bulması kaçınılmazdır. Sultan'ın Müslümanları kendi etrafında rûhen birleştirme çabaları başarısızlıkla sonuçlanmış ve bu durum Sultan'ın her hangi bir İslâm ülkesini korumaktan âciz olduğunu da tekrar göstermiştir. Sultan, Fransa'ya karşı Tunus'ta hiç bir şey yapamamıştır. İngilizlere karşı Arabî Paşa'ya hiç bir yardımda bulunamamıştır. Her iki halde de onlara zararı olmuş, faydası olmamıştır. Tüm Araplar halifenin yanında olmaya ve haklarını

Sultan'a karşı korumaya hazırdırlar. Sultan, halifelik ünvânını kendiliğinden devretmediği takdirde er geç Araplar onu zorla ve imparatorluğun kendilerinin bulunduğu bölümüyle birlikte ele geçireceklerdir.

Sultan, Avrupa'nın kendi işlerine karışmasından şikâyet etmekte olmasına rağmen, yalnız tâcını değil, halifeliğin kendi uhdesinde kalmasını da Avrupa'ya borçlu bulunmaktadır. Bugün eğer Mekke'de Avrupa'nın böyle bir değişikliği olumlu karşılayacağı duyulsa, Suriye ve Arabistan'ın ayrılmasıyla birlikte Mekke'nin yeni şerifi, Kurban Bayramı'nı oralarda yüzyıllarca görülmeyen bir coşkuyla halife olarak kutlayabilir.

Ünvânının kaynağının yeterli geçerliliğe sahip olmamasına, dünyadaki Müslümanların rahatsızlığına, imparatorluğun giderek zayıflamasına ve Avrupa'ya karşı gelmek için cesâretlendirdiği insanları koruyamamasına rağmen, Sultan Abdülhamid'in halifeliği kendiliğinden devretmesi beklenmemelidir. Abdülaziz, imparatorluğunu kurtarmak için böyle bir şey yapabiliirdi. Fakat Sultan Hamid çok dindar bir insan olduğundan, «İmâm-ı Müslimîn» ünvânını mücâdele etmeden bırakmaz. Sultan'ın, bu ünvânı, kendisinden daha güçlü birisi elinden alıncaya kadar koruyacağından emîn olunmalıdır.

Avrupa ile halifeliğin ilişkisini yukarda bir kaç yerde anlatmaya çalıştım. İngiltere ve Fransa bu konuyla doğrudan ilgilidir. Ve şimdiye kadarki politikaları sultanların istekleri yönünde olmuştur. Bu iki ülke, sultanların kendilerini ve İstanbul'daki halifeliği muhâfaza etmekte kararlı görünmekte ve halifeliğin devamı da onların korumasına bağlı bulunmaktadır. Bu konuda Fransa'nın ilgisi ikinci derecede olduğundan daha ziyâde İngiltere'nin rolü üzerinde durmak istiyorum. İngiltere, Hindistan imparatorluğu ve kendi idâresi altındaki 40 milyon Müslüman düşünüldüğünde, tabii ki halifelikle çok derinden ilgili olacaktır. Halifeliğin İstanbul'daki müstakil devlet başkanının elinde olmasıyla Mekke Şerifi'nin elinde olması durumlarının hangisinin kendi menfaatine olacağı, İngiltere için hayati önemi hâizdir. İngiltere, şimdiye kadar, Sultan'la yakın ittîfâk içinde olmuş, İstanbul'u fazlaca etkileyebilmiş olduğundan, şüphesiz ki Mekke'deki bir halifenin İngiltere için ulaşılması ve etkilenmesi daha zor olacağı normaldir. Fakat Kırım Savaşı'ndan beri İngiltere'nin İstanbul'daki etkisi her zaman yeteri kadar olamamıştır. Şu ana kadar, İngiliz devlet adamları, muhtemelen, pek dost görünmemesine rağmen, kaybedecek bir şeyleri olan ve gerektiğinde İngiliz donanması tarafından sarayında bombalanabilecek bir halifenin, Arap çöllerinde, diplomatik veya askerî baskı unsurlarından uzakta bulunan ve korkmadan kendilerine cihâd ilân edebilecek bir halifeden daha uygun olacağı kararına varmışlardır. Her zaman, mes'ûl mevkide olan bir insanla mücâdele etmekte, uygulamada daha büyük faydalar vardır. Ayrıca, yakın geçmişteki sultanlar, Müslümanların Hristiyanlara karşı fanatik eğilimlerini uyandırmaya yatkın görünmemişlerdir. Yalnızca, Hristiyan dünyasının kendileriyle uğraşmamasını ve İslâm ülkeleri içerisinde kendilerine karışılmamasını sağlamak istemişlerdir. Bu şartlar altında, İngiltere'nin menfaatleri halifelik mes'elesini gündeme getirmemeyi gerektirmiştir. Bu mes'ele, hiç bir Hristiyan hükûmet tarafından fazla zorlanmadıkça gündeme getirilmemesi gereken, sadece dîni bir konu olarak görülmüştür. Türklerin inancının aksine, hiç bir Avrupalı güç Müslümanlara karşı bir haçlı seferi tertip düşüncesinde değildir. Hatta Roma'daki Papalık, geçmiş zamanlarda Müslümanlara karşı haçlı

seferlerine cevâz verdiği halde, şu anda halîfe ile dostluk içerisinde gözükmetedir. İngiltere, Hindistan'daki Müslümanların haklarını korumakla kalmayıp, yıllar boyunca Osmanlı imparatorluğunu güçlendirmek ve Sultan'ın halîfeliğine karşı kıskırtmaları durdurmak için bütün gücünü kullanmıştır.

Bu geçmişteki politikaydı. Fakat şartlar değişmiş ve uzun süre muhâfaza edilen ümitler boşa çıkmıştır. Türk imparatorluğunu güçlendirmek ve reformları gerçekleştirmek için gösterilen çabalar; sultanların hükûmetin dîne dayalı yapısını değiştirmekteki ve halîfe ve ülkenin sivil idârecileri olarak görevlerini birbirinden ayırd etmekteki gönülsüzlükleri yüzünden sonuca ulaşmamıştır. Bu başarısızlık, Avrupa'da büyük hoşnutsuzluğa ve karmaşık durumlara yol açmış, Avrupalı Türkiye'nin Avrupa'dan uzaklaştırılmasına neden olmuş ve Türk imparatorluğunun mevcûdiyetine en fazla karşı çıkan Rusya'nın etkisinin artması sonucunu doğurmuştur. Artık bütün dünya, Türkiye'nin, bir halîfe tarafından, reformların gerçekleştirilemeyeceğine inanmıştır. Buna ek olarak şimdiki Sultan, seleflerinin aksine, Hristiyanlara karşı Müslümanların düşmanlığını uyandırmak ve yalnız Afrika'da değil Asya'da da fanatik ayaklanmaların oluşmasına — yol açmıştır. Halîfe artık Hristiyan güçlerin müttefiki olmaktan çıkmış ve cesâret edebildiği kadar onlara karşı çıkmaktadır. Şimdiki şartlar altında, bundan böyle, İstanbul'daki halîfeyi desteklemenin İngiltere'nin menfaatine olup olmayacağı sorusu gündeme gelmektedir. Bu, bir halîfeyi indirip başka bir halîfeyi işbaşına getirmeyi gündeme getirmek meselesi değildir. Bu, Hristiyan güçlerin işi değildir. Müslümanlar bu meseleyi kendi aralarında halletmelidirler. Eğer, Sultan'ı halîfe olarak görmeye devam edeceklerse bunu serbestçe yapabilmelidirler. Fakat, İngiltere'nin politikası şu ana kadar tarafsız görünmemektedir. Sultan, aktif bir şekilde desteklenmiştir. Mesele, İngiltere'nin bu desteği çekip çekmemesi ve Araplara, eğer Mekke'de bir Arap halîfeyi tercih ederlerse, İngiltere'nin buna karşı çıkmayacağı mesajının verilip verilmemesidir.

Bu çok ciddi bir durum olup, böyle bir plan, Mekke'nin kolay ulaşılabilir olmaması yüzünden itiraza açık olduğu da akılda tutulmalıdır. Aynı zamanda, Arapların çok daha fazla fanatik oldukları ve Türklere nazaran daha kolay heyecanlı davranışlara girebilecekleri düşünülmelidir. Diğer taraftan, Mekke Şerfi'nin halîfelik ünvanını almasıyla etkisinin çok fazla artacağı da şüphe götürür. Bu halîfe Türkler tarafından kabul edilmeyecek ve İstanbul şimdi olduğundan çok daha fazla Mekke'ye karşı olacaktır. Yeni halîfenin etkileri ve gücü, temelde şimdiki Mekke Şerfi gibi olacak, sadece sembolik çerçevede kalacaktır.

Gözönünde bulundurulması gereken diğer bir mesele de bunun sadece bir zaman meselesi olduğudur. Er veya geç bu değişiklik vukû bulacaktır. Sultan'ın gücü azalmaya devam ettiğinden giderek bu Arap hareketine karşı koymakta daha da zorlanacaktır. İngiltere'nin bu değişikliği geciktirmekle ne elde edeceğini anlamak kolay değildir. Arapların dostluğunu elde edemeyeceği kesindir. Hindistan'daki durum hakkında selahiyetle konuşamam, fakat Hindistan'daki Müslümanların Türklerden ziyâde Araplara bağlılık duyduğu anlaşılmaktadır. Bu mesele hakkında oluşturulmuş bir politika olduğunu zannetmiyorum, fakat Mısır'da İngiliz hükûmeti tarafından yüklenilen yeni mesûliyetler, bunun âcil çözüm gerektirdiğinin belirtisidir. İngiltere'nin menfaatleri, Türklerden mi Araplardan mı yana olmayı gerektirmektedir?

BEŞİNCİ BÖLÜM:

RUSLARIN İŞGAL SONRASI TÜRKİSTAN SİYASETİ

Kaşgar devletinin ortadan kaldırılması ve Türkmenistan'ın da işgaliyle Türkistan işgalinin tamamlandığı dönemde, Osmanlı Devleti bir sorundan diğerine geçiyor, hızla topraklarını kaybediyor ve bir çok bölgede egemenlik hakları anlamsızlaşıyordu. 1878 Ayastefanos Antlaşması'ndan bir süre sonra, 4 Haziran'da yapılan Kıbrıs Sözleşmesi ile İngiltere, Hindistan yolu üzerinde önemli bir ada olan Kıbrıs'a, ayrılmamak üzere yerleşiyor. 1 Temmuz'da Prizren Ligi (Arnavutluk Birliği) oluşuyor. Berlin Antlaşması ile 93 Harbi'nin yaraları bir miktar sarılıyor. Kasım ayında, İngiltere Afganistan'a ve 1879 başında Rusya İran'a asker gönderiyor. 93 Harbi sırasında, İngiltere'nin teşviki ile II. Abdülhamid'in Afganistan'ın Rusya'ya saldırması tavsiyesine karşı, Afgan emirinin asıl düşmanlarının İngiltere olduğunu söylemesini böylece haklı çıkarıyor. 1879'da Cemaleddin Efgani ve Muhammed Abduh'un düzenlediği suikast sonucu yaralanan Mısır Hidivi İsmail Paşa hidivliği bırakmak zorunda kalıyor ve 1882'de İngiltere'nin Mısır'ı işgal edeceği koşullar oluşmaya başlıyor. Bunlar Mısır borçlarının ve maliyesinin tasfiyesi ve Arabi Paşa ayaklanması ile olgunlaşıyor. 1881 Mayıs ayında Fransa Tunus'u sömürgesi altına alıyor. Sömürgeleşme bütün hızıyla devam ederken ve sömürüye uğrayan ülkelerde, modern silah ve askerler karşısında direnme şanslarının kalmadığı yönündeki ümitsizlik her tarafı kaplarken, 1883 yılında Sudan'da bağımsızlığını ilan etmiş olan ve İngiliz askerlerine karşı ilkel silahlarla savaşan Mehdi büyük bir zafer kazanıyor. Mehdi, sonra gönderilecek takviye birliklerini yenecek, Hartum'u ele geçirecek ve ünlü İngiliz generali Gordon Paşa'yı esir alarak, 1885'te idam ediyor. Sudan'daki Mehdi'nin direnişi, sömürgeye konu olan ülkelere, 1905 Japon-Rus savaşında, Japonya'nın yenmesine benzer bir ümit veriyor. Bu fırsatı değerlendirerek Cemaleddin Efgani'nin İngilizler ve Osmanlı Sultanı ile olan ilişkilerine, Sudan'a İngiliz temsilcisi veya Türkistan'a Halife destekli Mehdi olarak gönderilmesi isteğinde bulunuyor.

Türkistan'a benzer bir uygulama ile, İran'ın Rusya ve İngiltere arasındaki paylaşımı da bu dönemde gerçekleşiyor. 1879'da Rusya'nın, Kozaklardan oluşan birlikleri İran'a göndermesinden sonra, 1889'da İngiliz *Reuter, Iran Imperial Bank* imtiyazını alıyor. 1890'da ise bir başka İngiliz şirketi tütün imtiyazını alıyor, fakat gelişen olaylar üzerine bir yıl sonra bu imtiyazdan vazgeçiliyor. Efgani'nin ve diğer alimlerin teşvikiyle halkın tütün içmeyi bırakması sonucu, bir sömürgeci planın sonuçsuz kalması, anayasal düzene geçiş sürecinde önemli bir aşama olarak kaydedilirken, bu olay, sömürgeci ülkelere karşı savunmasız halkın kazandığı önemli bir zafer olarak tarihe geçiyor.

Türkistan'da yaklaşık yarım asır süren işgal boyunca, elde edilen bölgelerde Rusya'nın izlediği siyaset, işgalin neden-sonuç ilişkileri içerisindeki gerçekleşme sürecini daha iyi aydınlatacaktır. Yeni işgal edilen her bölge, daha sonraki saldırıların

saldırlara hazırlık için, yerli halka ve mevcut iktisadi, toplumsal ve dini hayata karşı zaman zaman, yöneticilerin de kişisel uygulamaları sonucu son derece acımasız siyaset uygulanmış, ufak tefek kımıldamalar kanlı bir biçimde bastırılmış, ileri gelenler büyük hakaretlere ve işkencelere uğratılmışlardır. Bu siyasetini rahat uygulamak için, Rusya, işgal edilen yeni bölgelere yabancının, özellikle Avrupalının girmesine karşı dikkatli davranmış, onların buraya girmesini önlemiştir. Özellikle gazeteci ve yazarların ziyaretlerini genellikle engellemiştir.¹ Rusya'nın istiladan sonraki bu katı kapalı kapı siyasetinin gerçek nedeninin, alınan yerleri korumak ve ilerisi için hareket noktası olmaktan çok, ticari amaçlara dayanmış olması da düşünülebilir. Rusya burada sadece kendi ürünlerini satmak istemektedir. Çünkü İngiliz parlamentosu tartışmalarında, Rusya'nın bölgeye İngiliz tüccarlarının girişini engellemesinden şikayet edilir.² Ayrıca bölgenin doğal kaynaklarını da başka ülkelerle paylaşmak istememektedir.³

Rusya, işgal edilen bölgelerde "İngiltere'nin Hindistan deneyiminden yararlanarak, geçici olarak bölgede bulunan bir görevlinin verdiğinden daha fazla hak iddia edemeyeceklerini söyleyerek, aksi takdirde bu ülkeyi yönetmenin mümkün olmadığını"⁴ görüyor. Fazla memura gerek duymadan, birçok konuda kendilerine bağımsızlık vermeksizin, uyruk olarak eski hanları kullanmayı tercih ediyor. Bölgenin yönetimini düzenlemek üzere, Petersburg'dan 13 kişilik bir heyet atıyor. Hemen göreve başlayan heyet, Türkistan'ın Orenburg'dan ayrılarak ayrı bir vilayet oluşturmasını öneriyor. Çar bu öneriyi kabul ederek, Asya'daki Rus topraklarının yeni yönetim planını çiziyor.

İşgalden sonra, Rus köylüleri, özellikle serflikten henüz kurtulan topraksız Ruslar, başta Taşkent ve Hoçent olmak üzere Türkistan'ın kasaba ve şehirlerine gönderiliyor ve onların belli yerlerde koloni oluşturmaları emri veriliyor.⁵ Bunlar geldikleri yerde efendi oluyor, yerli Müslümanları çok düşük ücretle köle olarak çalıştırıyorlar, Rus askeri kumandanlığından başka herhangi bir yerli yönetim organına karşı sorumlu olmuyorlardı.⁶

Bir taraftan yerli Müslüman halkın arasına, Hristiyan Ruslar yerleştirilerek, nüfus yapısı değiştirilirken, diğer yandan Müslüman halklara karşı uygulanan din ve eğitim siyasetiyle bu halkların kimliği üzerinde değişiklik isteniyor. İşgal edilen bölgelerin ilhakıyla beraber, bölgenin yeralatı ve yerüstü zenginlikleri Rusya'ya taşınmaya başlanmış, öte yandan Rus nüfusunun önemli bir kesimi bu bölgeye yerleşerek kendilerine yeni toprak ve iş imkanları bulmuşlardır. Diğer yandan Rus sanayii için önemli bir pazar ortaya çıkmıştır. Bütün bu çekiciliğe rağmen, Rus yönetiminin karşısında büyük bir sorun vardır: Bu bölgeleri elde tutmanın çaresi nedir? Özgürlüğü

¹ William Eleroy Curtes, *Turkestan "The Heart of Asia"* (Londra, Hodder & Stoughton, 1911), s. 332.

² *Parliamentary Debates* 5 Mayıs 1876, Üçüncü Seri, cilt 229, ss. 119-120; EK IV.

³ Curtes, *a.g.e.*, s. 332.

⁴ Romanovsky, "The Central Asian Question", *The Times* 26 Mart 1869; F.O. 65-870.

⁵ Romanovsky, *a.g.m.*, 27 Mart; F.O. 65-870.

⁶ Graham Stephen, "Impressions of Seven Rivers Land and Russian Central Asia", *J.R.C.A.S.*, vol. 2, 1915, s. 126.

her şeyin üstünde tutan bu insanlara karşı geç kalmadan hangi önlemleri almak gerekmektedir?

Şüphesiz bu sorunun cevabı sorunun temelinde yatmaktaydı. Bu insanları Rus yönetiminden kurtulmaya zorlayan şeylerin temelinde bulunan şeyler: Bu insanların budunsal kimlikleri. O halde çözüm bunları Hristiyanlaştırmak ve Ruslaştırmak olmalıdır. 19 ve 20. yy.'a gelince "dinsizleştirme" ve "enternasyonelleştirme"nin veya "Sovyetleştirme"nin daha gerçekçi olduğu görülüyor. Bolşevik ihtilalinden sonra devlet siyaseti haline gelen "Sovyet insanı oluşturma programı"nın özünün, önceki deneyimlerden de yararlanarak, yerli halkı Ruslaştırmaktan ibaret olduğu kısa zamanda anlaşılmıştır.¹ Bütün bu uygulamaların temeli, budunsal bilinç unsurlarını zayıflatmak, körletmek, bu duyguları geliştiren kurumların her türlü faaliyetlerini engellemek veya ortadan kaldırmak, aksi yönde kurumlaşmaya gitmektir.

Rusyanın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma yöntemleri ile ilgili önceki asırlardan büyük deneyimleri vardı. Türkistan'ın İslamiyetle karşılaşmasının tarihi 7. veya 8. yy.'a kadar gider. 14. yy.'a gelindiğinde ise İslam bölgenin en yaygın dinidir. Müslümanların yanında düzenli bir din olarak sadece Musevi azınlık bulunmaktadır ki, bunlar, genellikle "Buhara Yahudileri" diye adlandırılmıştır. 1570'lere gelindiğinde, Budist, Manichean, Hristiyan gibi bütün İslam öncesi yerli kültür unsurlarının izleri, Timur devleti zamanında ortadan kaldırılıyor. 10. ve 16. yy.'lar arasında ise bu bölge İslam dünyasının önemli bir dini eğitim ve kültür bölgesi haline geliyor. Bu bölgeden çıkan birçok din ve bilim adamları bütün İslam dünyasında tanınıyordu.²

Türkistan'ın kuzey bölgelerinde, bugünkü Kazakistan ve Kırgızistan'ın bazı kısımlarında, göçebe putperest kavimlerin karşı koyması nedeniyle İslamiyet daha yavaş yayılmıştır.³ Bununla beraber, bölgenin İslamlaşması ile ilgili, iki koldan özellikle tarikatların faaliyetleri derece önemlidir. Bunlardan bir grup Kafkaslar'da, daha 8. yy.'da, Arapların bölgeyi almasıyla başlayan İslamlaştırma faaliyeti ki, burada Nakşilerle beraber Kadirilerin de ağırlığı görülmektedir. Bu Ehl-i Sünnet gruplarının yanında, başta Caferiler olmak üzere Şiiilerin bazı grupları da ağırlıklıdır. Bununla beraber Kafkaslarda, Türkistan'ın aksine önemli oranda Hristiyan ve Musevi gibi unsurlar da kalmıştır.⁴ İkinci kol ise Türkistan'ın İslamlaşmasıdır ki bu süreç, Yeseviye, Kübraviye ve Nakşibendiyenin önderliğinde, 14, 15 ve 16. yy.'larda daha çok güney ve Türkistan'ın merkezi olan Buhara, Semerkant, Hive bölgelerinde işlemiştir. Adı geçen tarikatların toplumsallaştırdığı İslami kültür, 15-18. yy.'lar arasında Kazanlı Tatar tüccarlar ve ulema tarafından Kuzeybatı bölgelere taşınmıştır. İlginçtir, 20. yüzyıl başına kadar, Türkistan'ın kuzey kısımlarında henüz İslamiyeti kabul etmemiş olan göçebe Türkler,

¹ Nadir Devlet, "Ruslaştırmada Kazan Türkleri Örneği", *TDAD* 21, Haziran 1987, s. 91. Bennigsen, Rusya'nın Türkistan elitini, Sovyet kimliğini kabulde başarısız olduğunu söyler; *Self-Determination in Soviet Central Asia Problems and Prospects* (Ankara, M.E.T.U., 1986); s. 12.

² Alexandre Bennigsen, *Islam in Soviet Union, General Presentation* (Ankara, METU, 1985), s. 2.

³ Türklerin İslamiyeti kabulü ile ilgili bkz.: Necdet Sevinç, "Türklerin İslamiyete Geçişini Kolaylaştıran Sebepler", *TDAD* 4, Şubat 1980, ss. 5-30. Nadir Devlet, "İdil Boyunda İslamiyetin Kabulünün 1100. Yılı", *TDAD* 32, Ağustos 1988 ss. 42-45.

⁴ Bennigsen, a.g.e., ss. 3-4.

İkinci Dünya Savaşı öncesinde Kafkaslarda Çeçen ve İnguş bölgelerindeki özellikle Kadiri tarikatı bağlularının bu bölgeye sürülmesi ve bunlarla bölge halkının yakınlaşması sonucu Müslüman olmuşlardır.¹

1605'den 1770'lere kadar Volga'nın orta bölgeleri, Urallar, Batı Sibirya ve Volga-Hazar bölgesinin daha aşağı kısımlarındaki Rus etkisi artarak sürdü. Bu süreç 1861'de Rusya'nın orta bölgelerinde serfliğin kaldırılması ile serbest kalan Rusların Türkistan'a sürülmesi sonucu daha da hızlandı. Bundan sonraki siyasetler ile Türklerin durumu sürekli düşürülerek azınlık durumuna getirildiler. Rus hükümeti Türkleri sürekli köle durumuna sokarken, özgürlükleri verilen Rusların Türk bölgelerine ayrıcalıklı bir biçimde yerleştirilmeleri ve daha sonra yapılan uygulamalar ile yerli halkların kölelik konumları vurgulanıyordu.

Petersburg'daki yöneticiler, hemen her dönemde, Rus imparatorluğunu çok uluslu bir devlet olarak değil fakat bir Rus veya Ortodoks devleti olarak görmüş ve öyle göstermiştir. Sıkıntı içindeki halkların sorununun temeli ulusallık sorunu olarak kabul edilmiş, bunun en iyi çözüm yolunun ise onların Ortodoksluğa geçmeleri olarak görülmüş, bu yönde düzenlemeler yapılmış, Hristiyanlığı seçenler için vergi bağışıklığı, çekici teşvikler ve desteklemeler getirilmiştir. I. Romanov'dan II. Katherine'e kadar İslamiyet, düzeltilmesi gereken yabancı ve düşman bir unsur olarak görülmüş ve bunu sağlamak için değişik uygulamalar yapılmıştır: Camiler kapatılmış veya yıkılmıştır. 1738-1755 arası Kazan'da 536 caminin 418'i yıkılmış veya kapatılmış, yeni cami yapımı yasaklanmıştır; bir taraftan Tatar çocuklarını Hristiyanlaştırmak için özel okullar açılmış; Hristiyan misyoner teşkilatları kurulup teşvik edilmiş, diğer taraftan Müslümanların bu yöndeki karşı faaliyetlerini yürütenler ölümle cezalandırılmıştır.² II. Katherine döneminde (1762-96) bu uygulamalara son verilmiş, Müslümanlara belli bir din serbestisi tanınmıştır.

19. yy.ın ikinci yarısında tamamlanan işgalden sonra, Türkistan halkı üzerinde bu kampanya devam etmiş, Hristiyanlık teşvik edilmiş, Alma Ata ve Taşkent Ortodoks piskoposlukları kurulmuştur. Bu piskoposlukların, bölgeye yerleşen Ruslarla ilgili dini görevleri de sözkonusudur. Bu bölgelerde dinlerine yabancılaşmış çok az sayıda Müslüman Ortodoksluğa geçmiştir. Kazan'da olduğu gibi, İslamlıktan Hristiyanlığa geçiş çok az veya ağır iktisadi sıkıntılar içerisinde halkın bu sıkıntılarını hafifletip, bazı teşviklerden yararlanmak için göstermelik olmuştur. Buna rağmen Ortodoks kilisesine bu yönde büyük destek devam etmiştir, çünkü misyonerlerin asıl amacı Hristiyanlaştırmaktan çok Müslümanların kendi dinlerine karşı şüphe uyandırmalarıydı.³ Türkistan halkının dini kimliğine karşı Rus yönetiminin tutumuyla ilgili Mustafa Çokay şöyle diyor:⁴

¹ *Aynı yer*, s. 2.

² Alexandre Bennigsen ve Marie Broxup, *Islamic Threat to the Soviet State* (New York, St. Martin's Press, 1983), ss. 16. Karş., Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin...* ss. 4-8.

³ Bertold Spuler, "Rusya'daki Müslümanların Durumu", çev. Eşref Bengi Özbilen, *TDAD* 63, Aralık 1989, ss. 207-211

⁴ Mustafa Çokay, 1917 yılı Hatıra Parçaları (Ankara, 4. Türkistan Nesri, 1988), s. 20.

"Eski genel vali sarayından Türkistanlıların gönlünde kederli hatıralar kalmıştır. Türkistan halkının bu saraya bakışını, ona karşı olan azabının derecesini göstermek için, yalnız bu sarayda yaşayanların birkaçının adını hatırlamak yetse gerektir. İşte General Duhovski. 1898 yılı Andican ayaklanmasından sonra, bütün Andican ulema ve ruhanilerini mescid-cami'e toplayıp, hepsine diz çöktürmüş ve önünde secde etmeye mecbur kılmıştır. En çok saygı gören ulemadan birkaçının, secde yatan başı üstünden basarak geçen işte bu Duhovski idi. Böyle bir hareketi hiç bir Türkistanlı unutamaz.

İşte, General Ivanov: O, Ruslar Taşkent'i istila ettiği zaman, genç bir subay olarak katılmıştı. Kendi idaresi altındaki memurlara, yerli halka hiç bir surette acımamak gerektiğini, ona her zaman Rus yumruğunun gücünü hissettirmek gerektiğini telkin ederdi.

İşte, zalim Rus umumi valilerin arasında en yüzsüz ve gaddar bir tip: General Samsonov. «Rus müjiginin [aynen] hırsızı da herhangi bir Türkistanlıdan, onun evliyasından dahi daha iyidir» diyen kişi idi. Vilayet ve ilçe başkanlıklarına, muhaceret idaresi tarafından yapılmış haksızlıklar üzerine, Türkistanlıların getirdikleri dilekçelerin kabul edilmeyeceğini, bu kişi buyurmuştur. Evliya Ata mescidine çarın ve kendisinin resmini astırmış olan da şu Samsonov'du.

General Martens, Türkistanlıların herhangi bir Rus subayı veya memurunu gördüğünde, yerinden kalkıp, saygı ile selam durması zorunlu kılan meşhur 1916 tarihli buyruk, işte bu general Martens tarafından çıkarılmıştır. Bu General Martens zamanında biz Türkistanlılara, öz yurdumuzda, şehirlerinin bahçelerinde, sokaklarında oturma izni verilmiyordu.

Sonra, bu kaleminin seyrek bir örneği olan, son umumi vali General Kuropatkin gelmektedir. Bir taraftan kendi sarayında Türkistan halk temsilcilerini «kardeş gibi» kabul eder görünen Kuropatkin, öte yandan Yedi Su'daki tüm Kazak-Kırgızları sürüp yerlerini Rus göçmenlere bölüştürme emrini vermekte idi. Cizah şehrinin ve birçok kışlakların (köylerin) harap edilişi, Folbaum, Ivanov, Kirasilnikov ve diğerlerinin idaresi altındaki ceza birlikleri tarafından soykırımına tutulan onbinlerce masum halkın kanının sorumluluğu, şu general Kuropatkin'in omuzundadır."

Türkistan'da İslam ve Eğitim

19. yy. sömürgecilik ile beraber emperyalist güçlere karşı Doğu halklarının ve devletlerinin savaşım çareleri aradıkları bir dönemdir. Bu arayışların en önemli sonucu, sömürgeci devletlerin silahına ve gücüne yani eğitime, tekniğine sanayisine sahip olma gereğinin anlaşılmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat ve Islahat ile beklenen batının teknik düzeyine ulaşma denemeleri, II. Abdülhamid döneminde önemli aşamalar kaydetmiştir. Medreselerin belli düzeyde ıslahı yanında yönetim, teknik, tıp, askerlik alanında yüksek eğitim kurumları açılmış, iç ve dış koşulların bütün olumsuzluklarına rağmen modernleşme sürecinde önemli aşamalar elde edilmiştir.¹ Yeni eğitim kurumları, Avrupa'ya öğrenci gönderme ve Avrupa'dan bir çok alanlarda öğretim elemanları getirilmesi ile geleneksel eğitim kurumları kendi durumlarını yeniden gözden geçirme olanağı bulmuşlar, özellikle Yeniçeri Ocağı'ndan miras kalan her türlü teknik gelişmeye "gavur icadı" gözüyle bakan medrese mensubu kalmamıştır.

¹ Bu konuda bkz.: Bedri Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (İstanbul, 1980); Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul, 1977). Önemli Belgeler: BOE, YEE 9-2008-72-4 ve 11-1765-120-5.

Çağın gerektirdiği bilim ve fen ile ilgili araştırma ve geliştirmenin aynı zamanda dinin gereği olduğu hakkında ayetlerden ve hadislerden örnekler ile halkı bu yönde teşvik eden birçok medrese mensupları görülmüştür. Benzeri gelişmenin Türkistan'da olmayışının sorumluluğunu medreselere yüklemek yerine, bölgenin Avrupa'ya uzaklığı, Avrupa'yı ancak Rusya'nın penceresinden görmesi, diğer coğrafi koşulları ile Türk hanları içerisinde 18 ve 19. yy.'da durumun önemini kavrayan Osmanlı Padişahlarına benzeri önderlere sahip olamayışında arayabiliriz. Cedit hareketinin bu konuda mevcut yapıyı ıslah yerine karşısına alışı ve genel olarak başarısızlığına aşağıda değineceğiz.

Türkistan eğitiminin temelini medrese ve tekke düzeni oluşturmaktaydı. İslamiyeti kabul eden diğer bölgelerde olduğu gibi, 9. ve 10. yy.'a doğru tamamlanan fetihler ile birlikte camiler, medreseler ve tekkeler, bölgenin her tarafına yayılmış, hatta bölge kentleri İslam dünyasının ilim ve kültür merkezlerinden önemlileri haline gelmiştir. 12 ve 13. yy.'larda, Buhara, Semerkant, Hıve gibi Türkistan şehirleri medreseleri, imarethaneleri, devrin önemli bilimi haline gelen astronomi ve rasathaneleri ile meşhur olmuştur. Moğol istilaları ile olgunluk dönemleri sarsılan bu merkezlerdeki eğitim ve öğretim faaliyetleri, 15. yy.'da bölgede rakip Türk hanlıklarının kurulması ve Rus saldırılarının sürekli hale gelmesi ile hiç bir zaman eski düzeyine ulaşmamıştır. Bölge insanının toplumsallaşmasında önemli işlevi olan bu tekke ve medreseler, aynı zamanda yaklaşık üç asır önce Rus işgali altına giren kuzey Türkleri Kazan ve Başkırtların da bilim ve kültür ocağı olmaya devam etmiştir. 18 ve 19. yy.'larda batıda gerçekleşen bilim ve araştırma alanlarındaki gelişmelerden, keşiflerden ve buluşlardan Türkistan uleması, Rus ticareti veya saldırısı oranında haberdar oluyordu. 17 ve 18. yy.'lar, Batı Avrupa'da kilise baskısına karşı verdiği savaşım ile zindeleşen, Ortaçağ karanlığından kurtulmaya çalışan bilim ve araştırma çevrelerine karşı, Türkistan uleması ve medreseleri, Ahmed Yesevilerin, Muhammed Nakşibendilerin, Kaşgarlı Mahmudların zengin mirasına sahip olmanın tembelliği içerisinde olup, sanki aydınlık dönem güneşinin batmasını bekliyordu. Bununla beraber, son dönemlere kadar, tekke ve medreselerin toplum canlılığında önemli bir işlevi olduğunu, 1916'lardan sonra başlayan Türkistan halkının milli mücadelesinde (basmacı isyanları) oynadığı rolde görmekteyiz.¹ Bennigsen, Rusya'daki Sufiliği, bir cins İslami "Rotary Kulüp" biçiminde tanımlayarak, 1783'de İmam Mansur'dan 1942-43'deki Çeçen ayaklanmasına kadar uzanan, özgürlük yolunda "Cihad-ı Mukaddes" geleneğine sahip olduğunu; bunların kitle örgütü olduklarını, yine Çeçen cumhuriyetinde daha 1917'de 60.000 bağlısı olduğu halde bu rakamın hızla arttığını söyler.²

¹ Tarikatların Türkistan halkının toplum hayatında, aynı biçimde Doğu Türkistan ve Volga Vural bölgesindeki önemli yeri için bkz.: Hamid Algar, "Shaykh Zaynullah Rasulev, the Last Great Naqshbandi Shaykh of the Volga-Urals Region", *Muslim in Central Asia, Expression of Identity and Change*, Yay. Jo-Ann Gross (Durham ve Londra, Duke University, 1992), ss. 112-133; Doğu Türkistan'da tarikatlar ile ilgili bir çalışma için bkz. Isenbike Togan, "The Khojas of Eastern Turkistan", *Muslim in Central Asia* ss. 134-148.

² "Sovyet Müslümanlarında Dini inanç: Bugünkü Durum", çev. Hakan Kırımlı, *TÖRD*, 20, Nisan 1987, s. 183.

Müslüman Türk toplumunun eğitim ve kültür merkezleri olan tekke ve medreseler, asli işlevlerini yerine getirmekten uzaklaşıp, toplumun zenginlik ve düzeni için üzerlerine düşeni yapamazken diğer taraftan Türk ve İslam kültür ve uygarlığına karşı dış tehditler geliyordu. 1711'de Rus Çarı Peter I'in bastırdığı "Muhammed Dininin Durumu" adlı kitapla Rusya'da ilk defa İslamı sahte gösterme faaliyetleri başlamıştır.¹ 1790'da tercüme edilen "Arabiyeli Magometin Alkoran Kitabı" ile İslamiyetin Arap dini şeklinde gösterme ve Türkleri İslam'dan uzaklaştırma dönemi başlamıştır.² İslam ve Kur'an ile ilgili benzeri kitaplar ve tercümelerin basımı devam etmiştir. Çarlık Rusyasının İslam araştırmaları arasında, zamanında çok etki bırakan eser, Vlademir Solovyev tarafından yazılan "Muhammed: Onun Hayatı ve Dini Talimatı" adlı kitap olup 1896'da basılmıştır. Salovyev, Muhammed'in peygamberliğini inkar etmemiş, fakat İslam'ın kültürsüz halklar için faydalı olabileceğini, evrensel kültüre yani Hristiyanlık kültürüne geçmenin başlangıcı olabileceğini öne sürmüştür.³

Rus işgalinden sonra Müslümanların dinlerini öğrenme ile ilgili uğradıkları baskının bir sonucunu da din eğitimi için Buhara, Semerkant yerine İstanbul ve Mısır'a gitmeleridir. Bu amaçla İstanbul'a gidenler özel bir muamele ve kolaylıkla karşılaşıyorlar. Bu konudaki bir başvuruyla ilgili Meclis-i Mahsus kararı şöyledir:⁴

2 Muharrem sene 326 [5 Şubat 1908] tarihli arz edilen mazbata suretidir.

Maarif Nezareti'nden gelip meclisimizde okunarak tartışılan yazıda, yüksek halifelik makamına manen bağlılığı olduğu için İstanbul'a gelerek padişahın yardımı ile eğitim ve öğretim görmek isteyen ve daha sonra ülkelerine döndüklerinde oradaki İslam okullarında ders vermek üzere, Darülfünun ve Darümuallimin'de dinleyici olarak devam etmek arzusunda olduklarını söyleyen Kafkasyalı Kasım ve Kazanlı Ahmed isteklerinin kabulü için dilekçe vermişlerdir. Kazan, Kırım, Dağıstan ve diğer Müslüman halklardan bir çok kimselerin de aynı istek ile başvurmakta oldukları Darümuallimin Müdürlüğü'nden bildirilmiştir. Darümuallimin ve Darülfünun bölüm ve sınıflarının öğrencileri mevcut yönetmeliğe göre sınırlı ve belirli olup, Osmanlı uyruğundan olmak koşulu arandığından dolayı, bu konuda özel bir izin verilmedikçe bu ve benzerleri okullara kabul edilemeyecek ve başvurular geri çevrilecektir. Kırım, Kazan ve Kafkasya gibi yabancı ülke Müslümanlarından olup sadece eğitim için geldiklerini ve daha sonra ülkelerine dönerek orada ders vereceklerini ve dürüst, suçsuz olduklarını kabul edilebilir belge ile kanıtlayan, yaş ve bilgi yönü ile okumak istedikleri okullardaki dersleri izleyebilir durumda olmak koşulu ile; ara sınıf ile okul bitirme sınavlarından muaf tutulmak ve bitirdiklerinde yalnız bir tasdikname verilmek üzere her sene sekiz kişinin Darümuallimin'in Rüşdiye bölümüne ve on iki kişinin de eğitim ve durumlarına göre Darülfünun'un din, edebiyat ve fen bölümlerine dinleyici olarak kabul olunmalarını ve Darülfünun'a devam edecek olanların yönetmeliğe göre alınması gereken ücretten muaf olmaları ve Darümuallimin'e gidecek olanlara da maaş verilmemesi biçiminde bir kural uygulanmasının uygun olacağı

¹ Baymirza Hayit, "Sovyetler Birliği'nde İslam Araştırmalarının Temayülleri", *TDAD* 41, Nisan 1986, s. 183.

² Aynı yer.

³ Hayit, a.g.m., s. 184.

⁴ BOE, Y.A.Res., 154-59, 21 S. 1326 [25 Mart 1908].

düşünülmüştür. Kırım, Kazan ve Kafkasya Müslümanlarının sultanın yardımı ile bilimin nimetlerinden yararlanacakları ve bunun yüksek hilafete olan manevi bağlılıklarının da artmasına neden olacağından, bu uygulama iyi ve gerekli görülmüş, gereğinin yerine getirilmesi adı geçen nezarete bildirilmiştir. Karar, emir verme yetkisi olan kişiye aittir.

Meclis-i Mahsûs kararında, kabul edilecek öğrencilerin ülkelerine dönerek ders vereceklerini ve böylece ülkelerindeki Müslümanların Halife'ye manevi bağlılıklarını artıracığı konusunu, Sadrazam da açıkça belirtmektedir. Sadrazamın yazısı ise şöyledir:¹

Devletlü efendim hazretleri

Kırım, Kazan ve Kafkasya Müslümanlarından bazıları İstanbul'a gelerek, daha sonra ülkelerindeki Müslüman okullarında ders vermek üzere eğitim görmek için Darülfünun ve Darümuallimin'e kabullerini istemektedirler. Bu bölge Müslümanlarının halifeye bağlılıklarını artırmak ve güçlendirmek için, sultanın yardımı ile bunların dilekçelerinin kabulü gerekmektedir. Her sene bu bölge halkından sekiz kişinin adı geçen okullara kabul edilip yazılımaları uygulamasının ayrıntısı için Maarif Nezareti'nin yazısı üzerine Meclis-i Mahsus-ı Vükela'da hazırlanan mazbata 2 Muharrem 326 tarihinde padişaha sunulmuştur. Yeniden başvurulması üzerine gönderilen mazbatanın sureti padişaha sunulmuş olduğundan içeriği hakkında ne buyurulursa gereğinin yerine getirileceği bildirilerek ilgili yazı kaydedildi efendim. Sadrazam. 4 Muharrem 324.

Her iki belgede de yabancı ülkelerden gelen öğrencilerin ilgili kurumlara kabulünden dolayı ortaya çıkacak sonuca işaret edilmektedir. Bu sonucun manevi olduğu açıkça zikredilmektedir. Yine bir başka belgede ise eğitim için başvuran Kazanlı Mehmed Vaiz Nevruzi, Sıbğatullah, Abdullah ve Şakir efendilerin "...yörenin halkı tarafından buraya gönderilmeleri, eğitimlerini tamamlayarak ülkelerindeki İslam okullarına giden çocukları iyice yetiştirmek, eğitmek amacına dayandığı.." belirtilmektedir.² Bu belgede görüldüğü gibi gelen öğrencilerin gönderilmesinde baskı altındaki halkın da rolü bulunmaktadır. Öte yandan Halifeye olan manevi bağlarının artması ve kuvvetlenmesinde siyasal bir yön aramak da mümkündür. Ancak bu durumda bütün iktisadi, kültürel ve dini ilişkileri siyasal boyuta indirgenebilir.³

Osmanlı hükümetinin Türkistan'da ve Rusya'nın diğer bölgelerinde, İslami derslerin okutulması ve İslam kültürünün yaşaması için kitap, Kur'an,⁴ matbaa hurufatı⁵ ve

¹ BOE, Y.A.Res., 154-59.

² BOE, Y.A.Res., 135-13, 1324.1.4 [28 Şubat 1906].

³ Rusya'nın İslam siyaseti ile ilgili bkz. BOE, Y.A.His., 175-23; EK III.

⁴ "Rusya'da bulunan Müslüman ahaliye Kuran-ı Kerim gönderilmesi konusundaki İrade-i Seniyye üzerine Matbaa-i Amire'de Şeker-Zade hattıyla basılmış 750 adet Kuran-ı Kerim'e ek olarak 4250 nüshanın daha basılarak masraflarının Maarif bütçesinden karşılanması için Maarif Nezareti'nin izin isteğini bildirir tezkiresi", 12 Kasım 1894; B.O.A., Yıldız Mütenevvi Maruzatı, 108/110; *Arşiv Vesikaları*, 105.

⁵ B.O.A., Y.A.Res., 138/27.

eleman gönderdiğini¹ görmekteyiz.

Budunsal Kimlik Siyaseti

Türkistan'ın ortaçağ boyunca kültürel düzeyi, zenginliği ve köklülüğü komşularıyla özellikle Rusya ile karşılaştırılamayacak kadar ileridedir. Burada ileri bir uygarlık yaşanırken Ruslar son derece ilkel bir yaşam sürmekteydi.² Semerkand'ın kuruluşunun 2000. yıldönümü 1980'lerin başında kutlanırken, Moskova'nın kuruluşu 1000 sene bile geriye gitmemektedir. Türkistan'ın bu kültür düzeyini besleyen unsurlar, bölgenin dağlar ve çöllerle çevrilmiş zengin vahaları, tarım alanları, dağlardan göllere uzanan ve sulamada son derece elverişli olan nehirler ile beraber Rusya'ya oranla dört mevsimi daha düzenli olarak yaşayabilen ılıman iklime sahip olmasıdır. İslamiyeti kabul ettikten sonra Batı Türkistan'da yerleşik hayata geçen Türk boyları kısa zamanda bölgedeki şehirleri birer kültür ve uygarlık merkezleri haline getirmişlerdir.

Türkistan'a 12. yy.'da Karahitay ve 13. yy.'da Cengiz Han'ın önderliğindeki Moğol saldırıları, bölgenin İslami özelliği ve kültürünü fazla etkilememiştir.³ Belki de kendi haline kaldığında, durgunluk ve çürüme dönemine girecek olan kültür ve uygarlık unsurlarına yeniden yaşama hakkı için fırsat vermiştir.

Rusya'nın Müslüman tebaa ile tanışması Türkistan'ın işgalinden yaklaşık üç asır önceden başlar. 1552'de Kazan'ın işgalinden sonra Rusların uyuşu durumuna düşen bölge halkına uygulanan siyaset iki ana başlıkta toplanabilir: Asimilasyon ve Güney Afrika'da benzeri uygulanan ırk ayırımı (apartheid).⁴ Bölgenin yer altı ve yer üstü zenginlikleri Rusya'yı buraya çekerken, buranın oldukça fakir, geri kalmış, ilkel, çapulcu insanların yaşadığı bir bölge olduğu her fırsatta dile getirmiştir.

Türkistan'ın 1860'lardaki toplumsal, kültürel ve ticari hayatı ile ilgili Schuyler'in ilginç tespitleri vardır. 1860'larda Türkistan'da uzun seyahatler gerçekleştiren ve bunları kaleme alarak ilk baskısını 1868'de yayımlayan yazara göre, Türkistan öyle zenginlik deposu veya iktisadi kaynaklar merkezi değildir. Ne tarım, ne maden, ne ticaret bakımından bir özelliği ve zenginliği yoktur.⁵ Türkistan'ın işgali ile ilgili çok yönlü faaliyetleri olan Schuyler'in dönemin Asya siyasetinde son derece önemli rolü sözkonusudur.⁶ Rusya'nın, Kaşgar devletinin ortadan kaldırılıp bölgenin Çin

¹ "Çinli Müslümanlara nasihat etmek için ilmiye, mülkiye ve askeriyeden olmak üzere dört zat ile tercüman."; *B.O.A., İrade-i Husûsî*, 1318, 24 Nisan 1900; *Arşiv Vesikaları*, 114.

² Alexandre Bennigsen, *Islam in Soviet Union, General Presentatio* (Ankara, METU, 1985), s. 2.

³ İslami kültürün, bölge halkına etkisini ve sağlamlığını işleyen, Bennigsen, yaklaşık bir asırlık Rus yönetiminin de bu kültürü değıştirmedigini ileri sürer; aynı yer.

⁴ Bennigsen, *Islam in Soviet* s. 5. Yazar, Rusların bu halka karşı uyguladığı siyaset için, Güney Afrika'da beyazların seyahatçılara karşı uyguladığı ayırımı siyasetin özel adı olan «apartheid» deyiminden daha uygununu henüz bulamadığını söyler.

⁵ Eugene Schuyler, *Türkistan: Notes of Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja* s. 283.

⁶ Rusya'nın Asya'daki operasyonlarını elçilikler nezdinde önemsiz göstermek, yok varsaymak, oradaki komutanların kendi başlarına buyruk olarak itaatsizlikleri şeklinde ileri sürmek eğilimlerine rağmen, ABD temsilcisi Schuyler, Rusya'nın demiryolu inşaatını tamamlayacağını, Asya'daki bütün Müslüman Türkleri kendisine bağlayacağını ve doğu sınırının Çin'e dayanacağını haber veriyor; Schuyler, *age*, s. 284. Doğru Türkistan'da kurulan Kaşgar devletinin, daha önce bu bölgede Rusya'nın da ilgisi olduğu halde, Kaşgar'ın ortadan kaldırılıp Çin yönetiminin denetimine bırakılması yönünde Rusya'nın ikna edildiğini haber veriyor (s. 325). Ancak, her ne pahasına olursa olsun bölgede bağımsız, güçlü ve medenî bir Türk varlığının yok edilmesi yönündeki bu iknâda kimin etkili olduğunu veya kendisinin rolünün olup olmadığını belirtmiyor.

hükümetinin denetimine bırakılmasının kendi çıkarına daha uygun olduğu yönünde ikna edildiğini de ABD'nin Petersburg büyükelçisi Schuyler bildirir.¹

Bölgenin siyasi yazgısında önemli etkisi olan Schuyler'in, iktisadi, toplumsal ve kültürel kaderi ile ilgili saptamaları, uygulanacak siyasete ışık tutma yaklaşımları sözkonusudur. 1860'lardaki yolculuğu ile yaklaşık 10 yıl sonra 1874-75 Hive, Semerkant bölgelerinde gördükleri ve aynı bölgelerde dolaşan MacGahan'dan aktardıkları arasında bazı çelişkiler vardır. Daha çok Türkistan'ın kuzey bölgelerine² ait olan yukarıdaki saptamalarının Türkistan'ın merkezi durumundaki bölgeler için geçerli olmadığını yine Schuyler'den nakledelim:

".. Yeni veya Rus Taşkent'te askeri görevlilerle birlikte 10.000 civarında Rus vardır. Sart şehri veya yerlilerin şehri ise çok farklı... Evlerin hepsi bahçelerin arkasında bulunmakta ve bahçelerin önünde caddeye doğru yüksek duvarlar var, böylece kadınlar yabancılardan gizleniyor. Kadınları ara sıra sokaklarda mavi elbiseler ve siyah peçeler ile görebilirsiniz, bu peçeler onların yüzlerini kapatmaktadır. Erkekler hep uzun, göz alıcı renkleri olan pamuk veya ipek elbiseler giyerler. Bazıları beyaz veya mavi turban giyerler, fakat çoğunun başında ince nakışlarla işlemeli başlık bulunur. Sadece bir kere pazaryerine gittim, bu yüzden daha fazla dolaşarak baştanbaşa görmeden birşey yazmayacağım. Sart şehrinde 300.000'den fazla insan yaşamaktadır."³

MacGahan'ın Hive, Semerkant bölgelerindeki gezilerinden alıntılar yapılan *Memoir* adlı eserde bölge halkının son derece yerleşmiş bir şehir hayatı ve belli bir uygarlık düzeyi olduğu anlaşılmaktadır. Bu alıntıdan da bölgede vahşi, göçebe, ilkel, saldırgan gibi olumsuz nitelermelerle mahkum edilebilecek bir toplumun olmadığını görüyoruz.

Eugene Schuyler, 1867-75 yıllarında Rusya masası ile ilgili çeşitli görevlerinden sonra, 1876 yılında İstanbul'a ABD'nin başkonsolosu olarak geliyor. Osmanlı hükümeti, Schuyler'in Rusya ile birlikte Bulgaristan'ın bağımsızlığı yönündeki faaliyetlerini protesto etmesi üzerine 1878'de geri çağırıyor; *Who is Who in America* Tarihi cilt, 1607-1896 (Illinois, Marquis. Who's Who, 1963), s.469. Schuyler'in İstanbul'da bile Rus siyasetinin en önemli alanlarında protesto edilecek kadar bu ülkeyle yakın ilişki içinde olması, onun Rus ilerlemesi ile ilgili saptamalarda bulunduğu Petersburg'daki görevi sırasında, Rusya'nın Türkistan'daki durumunun geleceği ile ilgili normal bir diplomatın ötesinde bilgileri olduğunu gösteriyor. MacGahan'la birlikte yazdığı *Turkish Atrocities in Bulgaria (Bulgaristan'daki Türk Katliamı)* (Londra, 1876) ile Türkiye aleyhindeki kamuoyunun güçlenmesine neden oldu. Yine bu yıllarda, Schuyler, Mr. Jewell'in isteği üzerine Orta Asya üzerine bir rapor hazırlıyor. 18 Mart 1874'de Petersburg'da tamamlanan rapor el yazısı ile 132 sayfa olup, raporun *National Archives Despatches from U.S. Ministers to Russia, 1808-1906* Call no:10.3.9, Mikrofilm no: 35, Rule no:25'de mikrofilmli bulunmaktadır. Schuyler, bunun gizli bir belge olarak kabul edilmesini isterken, dışişleri bakanlığı buradaki görüşleri kabul etmemiş ve *Red Book* Aralık 1874 sayısında yayımlamıştır. Bu yayım üzerine birçok kişiler Rusya'nın Orta Asya'daki katliamından haberdar oldukları için sevinirken, böyle şeyleri açıklayan birinin artık Rusya'da kalamayacağına inanılıyordu. Bununla beraber Rus hükümeti tarafından hiçbir suçlamaya uğramıyor. Yayından kısa bir süre sonra Çar, Kaufmann'ın Orta Asya'yı yeniden düzenleme planını reddediyor. Schuyler daha sonra kendi hükümetine gönderdikten sonra yayımlanan bu raporun baskılarından Türkistan'daki Rus yetkilileri Stremoukhoff, Petrofsky, Vlangali gibi kişilere veriyor hepsi çok memnun oluyor. Schuyler, *Memoir*, s. 52-53. Schuyler, Rus zulmünü dile getirdiğini belirttiği raporundan Rus komutanların nasıl ve niçin memnun olduklarına açıklık getirmiyor. Bu açıklamalardan sonra, Osmanlı nezdindeki ABD elçisi olmadan bir süre önce Petersburg'da bir "Orta Asya Raporu" hazırlayan ve Bulgaristan'ın bağımsız olması gerektiğini her zeminde dile getiren Schuyler'in Türkistan'ın işgalinin gerçekleşmesinde İgnatiyev çapında katkıları olduğunu söyleyebiliriz.

¹ Schuyler, *a.g.e.* ss. 325-326; Henze, "Kaşgarya'da Büyük Oyun", s. 29.

² Schuyler'in seyahat ettiği yıllarda Türkistan'ın zengin bölgeleri henüz Rus yönetimine geçmemişti. Schuyler daha çok Rusya'nın işgali altında olan ve bugünkü Kazakistan topraklarını oluşturan steplerin ve ağır kara ikliminin yaygın olduğu bölgelerle ilgili yazmaktadır. Nitekim aşağıda aktardığımız alıntılarda bunun tersini söylüyor.

³ Eugene Schuyler, *Selected Essays with a Memoir* (New York, Charles Scriber's Sons, 1901), ss. 44-45.

MacGahan devamla bölge halkının, 'kadı'sının, medresedeki hocaların, öğrencilerin bir gayr-i Müslim olan yabancıya ikramlarından, günlerce onu ağırlamasından, dağ köylerinin yollarından, köylerin ve şehirlerin batıdakilerle kıyas edilemeyecek olan doğal zenginliklerinden ve refahından uzun uzun bahseder.

Türkistan'ın Altay dağları bölgesi maden bakımından son derece zengindir. Bu bölgede zengin ve kaliteli maden kömürü, demir ve bakır yatakları ile gümüş ve altın madenleri vardır. Bundan dolayı Ruslar 19. yy. ortalarında Altayların kuzeyindeki Barnaul şehrinde bir Yüksek Madencilik Okulu açmışlardır.¹

Türkistan, yerleşik hayatı, yer altı ve yer üstü zenginlikleri ile Ortaçağ'da sahip olduğu uygarlık düzeyine rağmen, matbaayla tanışması için Rus işgalini beklemek zorunda kalmıştır.² 19. yy.'ın ortalarında Türkistan'da basılı kitaplar görülmeye başlanmıştır, fakat bunlar Hindistan'dan veya Hacca giden Müslümanlar tarafından Osmanlı Devleti'nden getirilenlerdi. İlk matbaa ve gazeteler genellikle başta İsmail Gaspıralı olmak üzere Ceditçilerin kurdukları ve çıkardıkları gazete ve dergilerdir.³ Bu dönemde, Osmanlı hükümeti, Türkistan'da matbaa kurulması için 'hurufat' yardımında da bulunmuştur.⁴

Türkistan'da Rusya'nın toplumsal ve iktisadi uygulamalarını destekleyen, bölge halkının sömürülme-bağımlılaştırma siyasetinin altında Rus bilgini Mayendorf'u görmekteyiz. Özellikle verimli güney Türkistan bölgelerinde egemenliğin ancak Rusların yerlileri ezme siyasetini uygulamasıyla yerleşebileceği 1890'larda anlaşıldı.⁵ Daha önce bu ülkelere sömürge gözüyle bakıldığı halde bölgenin yönetimi konusunun gündeme gelmesiyle, Müslüman kimliği ile ilgili siyasetler de netleşmeye başladı. 1865 yılından sonra alınan ve alınmakta olan ülkelerin yönetimi konusu gündeme geldiği zaman, Mayendorf "sömürgelerimizde yalnız sömürme amacını izlemeliyiz; oraya çok sermaye konulmamalı; çünkü sömürgeler, uygar ve siyasal düzeyleri az çok yükseldi mi, sömürgeci devletten ayrılıyorlar" demişti.⁶ Bu düşüncenin karşısında olanlar ise Rusların buralarda yerleşip, ahali bakımından bu ülkeleri Rus ülkesi biçimine çevirebileceklerine inanarak, iş yapmaları gereğini savunuyorlardı. 1890 ve 1899 yıllarında son görüş devlet siyaseti oldu.⁷ Ancak bu siyasetin uygulanmasında Mayendorf'un tezinden de büyük oranda yararlanıldı. İktisadi, toplumsal ve kültürel yatırımlar, bu ülkelerin gerçek kimliklerini tanıyıp geliştirmelerine kesinlikle fırsat vermemeliydi. Rus ve Ortodoks kimliğine geçmenin mümkün olmadığı veya bu siyasetin başarısız olduğu anlaşıncı da çare kimliksizleştirme, dinsizleştirme olarak

¹ Faruk Sümer, Prof. Dr. "Altay Dağları Orta Asya'nın En Eski En Zengin Kültür Merkezi", *TDİTİ*, Ocak 1987, ss. 31-34.

² Çarlık Türkistanı'nda matbaa, yayım ve reformu ile ilk basılan gazete, dergi ve kitaplar için bkz.: Adeeb Khalid, "Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia", *International Journal of Middle East Studies* 26 (1994), ss. 187-200.

³ Adeeb Khalid, a.g.m., s. 188.

⁴ B.O.A., Y.A.Res., 138/27.

⁵ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türklük*, s. 279.

⁶ Aynı yer.

⁷ Aynı yer. Birinci görüşün tam uygulama alanı olarak başta Hindistan olmak üzere İngiliz sömürgelerini örnek gösterebiliriz.

ortaya çıktı. Bu kimliksizleştirme sürecinin denetim altına alınması ise iktisadi önlemlerle sağlandı. Geleneksel üretim-tüketim dengesi, halkın iktisadi, toplumsal ve kültürel yapısı, pamuk ekimi siyaseti ile sarsıldı. Müslümanlar, Rusya'ya bağımlı hale gelirken, bölgeye yerleşen Rusların yanında ikinci sınıf vatandaş durumuna düştüler.¹

Kazan ve Astrahan hanlığının alınmasından sonraki dönemlerde, Çarlık hükümeti Rusya'da Hristiyan olmayan Türk beylerinin soyluluk ünvanlarının kaldırılarak toprak ve serf sahibi olamayacakları hakkında kararlar alınca bazı Türk ve Müslüman ileri gelenleri topraklarını ve ayrıcalıklarını kaybetmemek için Hristiyanlığı kabul ettiler. Çarlık Rusyası'nda Hristiyanlığı kabul eden Türk beyleri, Rus prensleri gibi soyluluk ünvanlarını, ayrıcalıklarını ve toprak mülkiyetini koruyabiliyorlar ve her türlü devlet hizmetine girebiliyorlardı. Çarlık döneminin son zamanlarına kadar köken itibarıyla Türk hanlarından ve beylerinden olan pek çok aile görülmüştür. Volga havzasındaki budunsal kimlik siyaseti, en çok zengin, üst tabaka arasında etkisini göstermiştir.²

Bu uygulama, daha sonra köylülere de yayılmakla beraber bunlarda fazla etkili olmamıştır. Ruslar sonuç elde ettikleri bu kişilere «Hristiyanlaştırılmış Tatarlar» adını vermişlerdir. Ancak bunlar, dinleri değişmiş olmakla beraber yine de dillerine ve geleneklerine bağlı kalmışlar, gizlice İslamiyete olan ilgilerini ve inançlarını korumuşlardır. Çariçe II. Katherine 1788'de verdiği bir emirle Müslümanlara daha geniş haklar verilmesini emretti. Yeni camilerin inşası hızlandı ve yapılan ıslahattan sonra mollalar yüksek eğitimlerini sadece Buhara'da değil, İstanbul, Kahire ve Medine gibi yerlerde de görmeye başladılar.³ Rusların baskısı ile Hristiyanlığı kabul etmiş görünen Tatarların bir kısmı 1905 ihtilalinden sonra tekrar eski dinlerine dönmüşlerdir.⁴ 16. yy.'dan itibaren üç asır devam eden Tatarları Hristiyanlaştırma siyasetine karşı Tatarların direnişi, bazı yazarlara göre bir Tatar Rönesansı'nı çıkarmış ve aşağıda ele alacağımız Cedit hareketinin zeminini oluşturmuştur.⁵

İslamî gelenekler, aile yapısı ve toplum düzeni ilişkilerinden dolayı Ruslaştırma siyaseti beklenen etkisini gösterememiştir. Çünkü devlet aileyi yeterince denetim altına alamamıştır.⁶ Bununla beraber, eğitim düzenindeki gücü ile, ailelerin çocuklarını

¹ Bu konuda Togan'ın *age'deki* özellikle şu konulara bkz.: "Pamuk Ekiminin Getirdiği Esaret", ss. 280-284; "Türkistan Tarlalarına Yalnız Pamuk Ekmekteki Tehlikeler", ss. 284-285; "Yerli Ahali Nasıl İstismar Edilir?", ss. 285-286; "Göçetme Siyaseti", ss. 286-290; "Göçmenlerin Yerleştirilmesi", ss. 290-291; "Ekim İşlerinde Türkistanlılar Ruslardan Bir Şey Öğrenebildiler mi?", ss. 291-295. Bu bölümlerde, Rusların her fırsatta yerli ahaliyi sömürme, geri bırakma siyaseti izlediği ayrıntılarıyla anlatılır. Son bölümde ise, Türkistanlıların Ruslardan birşey öğrenmedikleri halde, Rusların Türkistan'daki teknikleri kullanarak yeni çiftlikler kurduklarını, fakat başarılı olamadıklarını yazar. İşgalden sonra, tarım siyasetini baltaladığı, özellikle sulu tarım için son derece önemli olan sulama kanalları ile ilgili yapılması gereken yatırımları engellediği anlatılır.

² Mehmed Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*, s. 11.

³ Nadir Devlet, "İdil-Ural'da İslamiyetin Durumu", s. 110.

⁴ Bunlardan Belviz bölgesindekilerin, kalplerindeki İslam'ı tekrar ilan ederek 1905 senesinde cami inşa eden ve caminin açılışına davet edilip, verilen ziyafette mollalar arasına oturtulan Zeki Velidi Togan'ın hatıraları için bkz. Prof. Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan*, ss. 165-166.

⁵ Alexandre Bennigsen, *Islam In Soviet Unions*, s. 5.

⁶ Landau, *The Politics of Pan-Islam*, s. 147.

kendi inanç ve gelenekleri doğrultusunda yetiştirmelerini önlemek için devlet çeşitli önlemler almıştır.¹

İlminsky ve Yöntemi

Türkistan ve genel olarak Rusya'daki Türklerle ilgili, işgal sonrası Rus siyasetinde önemli bir isim, Nikolay İvanoviç İlminsky'dir (1822-1891)² Kazan Din Akademisinde profesör olan İlminsky, Türklerin Kril alfabesi kullanmasını, Arap haflerini bırakmalarını ve Türkçe'deki Arapça, Farsça kelimelerin öz Türkçe olanlarla değiştirilmesi gerektiğini söylemiştir.³ Daha önce katı bir biçimde uygulanmak istenen kültürel Ruslaştırma siyaseti tepkilere sebep olmuş, Müslümanların daha bilinçli bir biçimde dinlerine ve kültürlerine sahip çıkmasına yol açmıştır.⁴ Bunun üzerine 1863'lerde İlminsky'nin olgunlaştırdığı yeni bir siyaset uygulama alanına konulmak istenmiştir. Bu siyaset yeni bir Tatar (Türk) aydını oluşturmaya hedefliyordu. Bunlar Ortodoksluğu kabul edecek, fakat Türkçe konuşup yazacaktı. Dinsiz Rus oluşturmaktansa, Rus olmayan Ortodoks oluşturma projesi daha kabul edilebilirdi. Bu siyaset ile kısa zamanda büyük başarı elde edildi. 1865 ile 1900 arasında yaklaşık 100.000 Tatar, Hristiyan oldu.⁵ Bununla beraber proje bu yönüyle daha fazla ileriye gidemedi. Çünkü Rus kilisesi böyle bir projeye karşıydı. Bir parça başarıya rağmen, kilise ancak bir Rus'un tam bir Ortodoks olabileceğini söylüyor ve kutsal törenlerin Tatarca olarak yapılmasının kabul edilmesi zor bir uygulama olduğunu ileri sürüyorlardı.⁶

İlminsky yönteminin Çarlık döneminde uygulamaya konulan, fakat asıl Bolşevik ihtilalinden sonra sonucu alınan yanı, ayrı Türk boylarını ulus haline getirme projesidir. Her Türk boyunun Türkçesi, doğal olarak diğerleri ile az çok ses ve diğer özellikleri bakımından farklılıklar taşımaktaydı. Matbaa, gazete ve diğer toplu iletişim araçlarının olmadığı dönemde bu farklılıklar doğal sınırları içerisinde belli bir düzeye kadar gelişmiş olmakla birlikte, Türkistan ve Rusya'daki Türklerin birbirlerini rahatlıkla anlayabildiği gibi, Balkanlar'dan giden bir Türk dahi Türkistan'ın her bölgesinde anlaşılabilmekteydi. Nadir Devlet'in 1917 ihtilali sonrası gelişmeleri hakkında saptadığı aşağıdaki olayların başlangıcı işgal sonrası dönemdir.⁷

¹ Arnold J. Toynbee, "Islam in Russia since the Revolution", *J.R.C.A.S.*, cilt. V, 1918. Toynbee bu konferansın başında (makale önce konferans halinde verilmiştir) Rusya'daki Müslümanların en büyük özelliği, gerçek durumları hakkındaki esrardır, der. Bunun sebebi de bu ülkede her türlü özgürlük hareketinin Çar hükümeti tarafından ezilmesi olduğunu belirtir. Konferansında 1917 ihtilali sonrası Rusya'daki Müslüman nüfusun haritasını ve özelliklerini çıkarır. 1915 yılı yazında, Moskova'dan Taşkent'e seyahat eden Helen Varneç, bölgenin toplumsal, kültürel ve dini hayatı ile ilgili gözlemlerini yazar; "The Land of the Sun", *ASIA The American Magazine on the Orient* August 1920, ss. 677-682.

² İlminsky, Kazan ruhani akademisinde eğitim gördü ve orada öğretmenlik yaptı. Azınlıkları Hristiyanlaştırmak için çalıştı. Tatarca ve Arapça bilirdi. 1851-1854 yılları arasında Sibirya, Filistin ve Mısır'da bulundu. Burada İslamiyeti inceledi. 1891'de Kazan Üniversitesi Türk-Tatar kürsüsü profesörlüğüne atandı. 1863'de onun girişimi ile 'Vaftiz edilen Tatarlar için merkezi okul' açıldı. 1872'de Rus-Yabancı Seminerinde Rus alfabesini esas alarak Çuvaş, Tatar, Mari, Udmurd, Yakut v.b. için alfabeler hazırladı. Nadir Devlet, "Ruslaştırmada Kazan Türkleri Örneği", *TDAD*, 21, Haziran 1987, n. 1.

³ Hans Kohn, *A History of Nationalism in the East* (New York, 1929), s. 237.

⁴ Alexandre Bennigsen, *Islam in Soviet Union*, s. 5.

⁵ Alexandre Bennigsen ve Marie Broxup, *Islamic Threat to the Soviet State* (New York, St. Martin's Press, 1983), ss. 19-20.

⁶ Aynı yer, s. 50-51.

⁷ A.g.m., s. 88.

"..Her Türk boyu için ayrı fonetik ve orfografik özelliklere sahip alfabeler oluşturarak Türk boylarını eski eserlerini okuma ve inceleme imkanından mahrum etmiş, onların birbirleriyle eskisi gibi rahatça anlaşmalarına set çekmiş oldu. Hatta birbiriyle tamamen kaynaşmış olan İdil-Ural bölgesinin sakinleri Tatar ve Başkurt boyları hem siyasal hem kültür yönünden parçalanmış, değişik alfabeler kullanma zorunda kalmışlardı. Çarlık devrinin, Gürcü, Ermeni gibi başka azınlıkların değil de, Türklerin soyadlarının sonuna Rus dilinin ses uyumuna, dilbilgisi kurallarına uygun olarak takılan -ev, ov, -ski, -n gibi sufekslere (sonek) Türk soyadlarına Rus adı imiş gibi hava verme eğilimi Sovyet döneminde de aynen korunmuştu. Bunun dışında Sovyet döneminde ana-babalar çocuklarına "enternasyonalizm" adına yabancı, özellikle Rusça adlar takmağa teşvik edilmişti".

İlminsky ile başlayan süreç, bölgenin egemen ırkı ve kültürünü temsil eden Türklere kendi dillerini, kültürlerini, tarihlerini unutturma yönündedir. Böyle bir yöntem, Rus işgali ile bölge kültürünü ve toplumunu eritme süreci açısından başarıyla uygulanmıştır.¹

Rus yöneticilerinin ve bilginlerinin budunsal siyasetleri, 19. yy.'ın başından itibaren değişik ürünler vermeye başlıyor: Bir kısım Türk aydınının, Türklerin varlıklarını devam ettirmeleri, toplumsal ve kültürel değerlerini geliştirmeleri için, az veya çok Rusların uygulamalarını savunmaya başlamaları. Bunların amaçları, Türklerin haklarını savunur hale getirmek, güçlendirmek, kalkındırmak olmakla beraber, bu yoldaki önerilerinin daha önce halkın tepkisini çeken Rus uygulamalarına benzerliği, eski ulema ve onların etkisi altındaki geniş halk kitleleri tarafından büyük tepkiyle karşılanmış, hatta bu gibi aydınlar Rus yöneticileri ile özdeşleştirilmiştir.

Daha 19. yy.'ın başında Tatar asıllı olup Buhara'da dini ilimler eğitimi almış olan Abu Nasır Kursavi² (1783-1813) dinde ıslahatın gereğini savundu. Kursavi'nin düzenli bir düşünce tarzı olmadı ve etkisi sınırlı kaldı. Bununla beraber başta Şehabettin Mercani (1818-99) olmak üzere daha sonraki bütün ıslahat taraftarları onun düşüncelerini esas almışlardır. Mercani'nin, Ceditçilerin yakın habercesi olan bu ıslahat programının ana hatları şunlardır:³

1. İctihatta ve nasların yorumunda serbestlik: Herkes Kuran'dan kendi anladığına dayanarak karşılaştığı her sorunu çözebilmesi, ictihadda bulunabilmelidir.
2. Geleneksel din büyüklerine körü körüne teslim olmaktan (taklid) vazgeçilmelidir.
3. Klasik kitapların okunduğu ve muhafazakar düşünce tarzının (Ehl-i Sünnet akidesi) öğretildiği medreselere son verilmeli.
4. Kuran, Hadis ve İslam tarihi öğreten medreseler kurulmalı.
5. Bilim ve Rusça öğreten medreseler kurulmalı.

¹ 1993 Haziran'ında gördüğümüz, Alma Ata Uygur Eğitim Müsteşarı Bibi Hatun, her boyun ayrı bir lisesi olduğunu, örneğin Kazakistan'da Uygur çocuklarının Kazak liselerine, Kazak çocuklarının Uygur liselerine gidemediğini söyledi. Sokakta karşılaştığımız bir Uygur ile Kazak'ın aralarında Uygurca veya Kazakça konuşmalarının mümkün olmadığını, çünkü bugün artık birbirlerini anlamalarının imkansız olduğunu belirterek, bunun altındaki devlet müfredütünün şu özelliğini anlattı: Okulların fen ve matematik kitapları ve programlarını her bölgenin eğitim ve öğretim görevlileri serbestçe saptar ve kitapları basar. Tarih, coğrafya, edebiyat ve dil derslerinin programları ve kitapları Moskova'dan gelir ve uyulması zorunludur.

² Kursavi, Emir Haydar tarafından dinsizlik suçuyla idam edilmiştir.

³ Hélène Carrère d'Encusse, *Islam and the Russian Empire, Reform and Revolution in Central Asia* (Berkeley Los Angeles London, University of California Press, 1988), s. 59.

6. İslam kültürüne ve başlangıçtaki saf İslam'a dönüşmeli.¹

Gaspıralı İsmail

Rusya'daki Pan-Türkist ve cedit hareketinin babası² olarak kabul edilen Gaspıralı İsmail (1851-1914), Türkistan ve diğer Rusya Türk ve İslam halkları konusunda, işgal sonrası kültür siyaseti ile ilgili en önemli Türklerden biridir.³ Gaspıralı dinde ıslahatı savunan üçüncü Tatar'dır.⁴ 1883'de *Tercüman*'ı çıkarmaya başladı ve bu gazete aracılığıyla dini eğitimde ıslahat ve «Pan-Türkist»⁵ fikirlerini yaymaya başladı. *Tercüman*, zamanla Rusya'daki en etkili Türkçe gazete durumuna geldi. "Onun Rusça ve Türkçe yazıları, Rusya Müslümanlarına ve Türkistan'ın bu iki dilde okuyan aydınlarına olan etkisi son derecede büyüktür."⁶ Rusya'daki bütün Türk halklarının ortak bir dilleri, ortak bir kültürleri olması ve siyasal bir organizasyonla ulusal kimliklerinin tanınması gerektiğini savundu. İslamın içinde bulunduğu durumu "iç kemikleşme ve dış zulüm olarak" tanımladı. Bunların sorumluları olarak da geleneksel İslam uleması ve Çarlık rejimini gösterdi. İlk yapılması gereken şey, bir eğitim ıslahatıyla geçmişle bağları koparmaktı. Efgani gibi Gaspıralı da İslam'ın batı ile ilişkilerinin bütünüyle olumsuz ve kısır olmaması gerektiğini düşündü. İslam batının değerlerini almalı, hatta kendi iç sorunlarıyla uğraşırken ona güvenmeliydi.

Gaspıralı, 1883'te *Tercüman*ı çıkarmadan önce, 1879'da gazete çıkarma başvurusunun geri çevrilmesi üzerine, Rusça yayımlanan *Tavrıda* gazetesinde takma bir isimle, Rusya'da Müslümanların toplumsal ve kültürel sorunlarıyla ilgili yazılar yazdı. Rusya'nın en büyük İslam ülkelerinden biri olduğunu, içindeki Müslüman nüfusun miktarına bakıldığında, onun Hristiyan kimliğine zarar gelmeden aynı zamanda bir

¹ Mercani'den sonra veya Cemaleddin Efgani gibi onun çağdaşı olan birçok ıslahat taraftarlarının ileri sürdüğü bu ilkelerin kendi içerisinde tutarsızlıklar için bkz., D'encusse, ss. 59-60. Arşaruni ve Gabidullin, Mercani'nin bir taraftan Rusça öğrenimini esas alarak, Rus asimilasyon siyasetini savunduğuna ve bunun yanında medreselerde klasik eğitime son verilmesi çağrısında bulunurken öte yandan ilk İslam kaynaklarına dönüşmesi gerektiğini savunmasındaki çelişkilere işaret eder. Bu yönüyle Mercani'nin aslında Vehhabi mezhebinin bir taklitçisi olduğunu belirtir.

² D'encusse, *age*, s. 60. Toynbee okulu, Cedit ve Pan-Türkizm hareketini, Rusya'daki Müslümanların uğradığı acıklı muamelenin olağanüstü güçlü bir tepkisi olarak kabul ederler; Bennigsen, *Self-Determination in Soviet Central Asia Problems and Prospects*, (Ankara, M.E.T.U., 1986)s. 2. "Bununla beraber, Gaspıralı ve en sağcısından en solcusuna kadar onun taraftarları, Pan-Türkizm ve Pan-İslamizmi, -ki bunlar birbiriyle bütünleşmiş olarak bütün Müslümanların birliğidir- hayatta kalmalarının tek yolu olarak görmüşlerdir. Bu pratik ve yaşamsal bir ihtiyaç olup, aynı dönemde Osmanlı'da veya bir başka İslam ülkesinde olduğu gibi siyasal veya felsefi bir deneme değildi." Bennigsen, *Aynı yer*.

³ Gaspıralı (Gaspransky) İsmail, Kırım Bahçesaray'da dünyaya geldi. Moskova'da askeri eğitim gördü. Viyana ve Paris'e giderek Jön Türklerle temasta bulundu. 1883'te *Tercüman*ı Rusça ve Türkçe gazete çıkardı. Usul-ü cedit üzere okullar açan Gaspıralı, Rusya'da Cedit ve Pan-Türkist hareketin öncüsü olarak kabul edilir. Gaspıralı hakkında bkz.: Cafer Seydahmet Kırimer, *Gaspıralı İsmail Bey* (İstanbul, 1934); Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)* (Ankara, T.K.A.E., 1987); Zeki Velidi Togan, "Gaspıralı İsmail Bey", *Bugünkü Türkili*, ss. 551-563; Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1914)* (Ankara, 1985); Taha Akyol, "Ceditçilik ve Ziyalılar", *Azerbaycan, Sovyetler ve Ötesi* (İstanbul, Burak Yay., 1994), ss. 173-212.

⁴ Gaspıralı ile ilgili Türkçe kaynaklar genellikle onun dinde reformcu görüşlerinden söz etmez, ona yapılan muhalefeti modern eğitim sistemine muhalefete indirgeme hatasına düşerler.

⁵ Gaspıralı'da siyasal anlamda bütün Türklerin birleşmesi fikrini göremiyoruz. Pan-Türkizmin başlangıcında Türkleri görmek isteyenlerin, "dilde, işte, fikirde birlik" sloganını zorladıklarına tanık oluyoruz. D'encusse, *age*, s. 60. Pan-Türkist yerine "Türkçü" sıfatını Gaspıralı için daha uygun bulmaktayım.

⁶ Togan, *Bugünkü Türkili*, s. 555-556.

İslam devleti olabileceğini ileri sürdü.¹ Rusya, Müslüman uyruklarından vergi alıp, vatandaşlık yükümlülüklerinin yerine getirilmesini isteyip bırakmamalı, onların her türlü toplumsal ve kültürel ihtiyaçlarını karşılamalı, eğitim ve bilgi düzeyini yükseltmelidir.² Müslümanlarla Ruslar daha fazla birbiriyle kaynaşmalı, içli dışlı olmalı, böylece Müslümanlar da uygarlaşmalıydı. Rusya Müslüman uyruklarına hoşgörü ile yaklaşım onların budunsal kimliklerini ve dillerini geliştirme fırsatı verirse, Rusya Müslümanları, dünyanın en uygar Müslümanları olacaklardır.³

Togan, Gaspıralı'nın ve Ceditçilerin eylem ve düşüncelerini değişik bir yönüyle de eleştirir. Onun geleneksel medrese düzenine karşı çıkışı ve doğal olarak gördüğü tepki, genellikle ceditçilerin ve Gaspıralı'nın 'vatanperver, kurtarıcı' tipler, karşı çıkanları ise 'hain, geri, köhne, bilgisiz gibi nitelemelerle anıldığı görülmektedir. Gaspıralı ve izleyicileri gibi bu akıma karşı çıkanların, Rusya Müslümanları'nın kaderi açısından doğruları, yanlışları, hataları ve iyilikleri sözkonusudur.

Gaspıralı'nın ve çevresinde toplananların en başta etkilendikleri kişi Cemaleddin Efgani idi.⁴ Bu yüzden Efgani veya reformcular hakkında söylenenlere benzer eleştiriler bunlar için sözkonusudur.⁵ Togan'a göre, sömürge halklarının sömürgecilerle her alanda kaynaşması, içli dışlı olması, sömürüye uğrayanların eriyip yok olmasına, böylece bir daha bağımsız olma şansını kaybetmesine neden olurdu.⁶

Gaspıralı oluşacak ortak dil kanalıyla Türk kültür birliğinin gerçekleşeceğine inanmıştır.⁷ "Dilde, fikirde, işte birlik" sloganı, aşama aşama gerçekleşecek Türk birliğinin temelinde, dil birliği olduğuna işaret etmektedir. Osmanlıca'yı Kırım lehçesine yaklaştırıp bütün Türklerin ortak dili haline getirme düşüncesine doğru ilerledi.⁸

Caroe, Gaspıralı'yı, Türk toplumundaki etkisini dikkate alarak, Ahmed Yesevi ve Yunus Emre'nin 19. yy.'daki uzantısı olarak görür. Savunduğu ıslahatı ise 50 sene sonraki Cumhuriyet devrimlerinin ilham kaynağı olduğunu belirtir.⁹ Gerçekten de Gaspıralı ile "dilde, işte, fikirde birlik" sloganı birlikte hatırlanır. Bununla beraber, Gaspıralı, bütün iyiniyetine rağmen Rus uygarlığının alınması gereken yönlerini kendi halkına benimsetmek isterken Türk halklarını karşısına almış, onlara göre Rus ajanı veya Rus'tan daha tehlikeli bir okul oluşturmuştur.

¹ Aktaran, Togan, *Bugünkü Türklük* s. 552.

² *Aynı yer*, s. 553.

³ *Aynı yer*, s. 554.

⁴ D'encusse, *age*, ss. 65-66. Gaspıralı gibi Yusuf Akçura, Abdürreşid İbrahimov, Ahmed Ağaoğlu da Efgani'den etkilenmiştir; Landau, *The Politics of Pan-Islam* s. 150.

⁵ Örneğin bkz.: *Şeyhülislam Mustafa Sabri*, *Dini Mücedditler* (İstanbul, Sebil Yay., 1969).

⁶ Togan, *age*, s. 556.

⁷ Olaf Caroe, *The Turks of Central Asia and Stalinism* (Londra, Macmillan & Co Ltd, 1953), ss. 226-227. Ahmed Ağaoğlu, bu düşüncelerin temelinde dahi Pan-Türkizm olmadığını şöyle ifade eder: "Biz İslamiyet yahut Türk deyimlerini kullanmakla, şu kelimelerin ifade edebileceği siyasi anlamı kesinlikle nazar-ı itibara almıyoruz. Zira, bütün Müslümanların ve yahut bütün Türklerin ittifak ve ittifak ederek siyasi bir kütile teşkil edecekleri hulyasına düşenlerden değiliz. Türklük derken, Türk renk ve ruhunda bir uygarlığı nazan itibara alıyoruz.", aktaran, Togan, *age*, s. 558.

⁸ Togan, *age*, s. 557. Togan bu fikrin bir ütopyadan ibaret olduğunu belirtir; s. 559.

⁹ Caroe, *age*, s. 46.

"Usul-ü Cedit" ve "Usul-ü Kadim" Tartışmaları

Batı'da Rönesans ve aydınlanma çağı ile başlayan bilimde, sanayide, teknolojiye, toplum düzeninde ve devlet yönetimindeki değişme ve gelişmelerin her aşamasında önemli düşünürler, yazarlar, kaşifler, mucitler vardır. Oryantalistler genellikle, doğu toplumunda da Batı'nı geçtiği gelişme çizgisinde yer alan kişilere benzer, yenilikçi, eskiyi yıkıcı, toplumu madden ve manen doyurucu değerler verici kişiler aramışlardır. Ve karşılaştıkları birçok kişiye de böyle payeler vermişlerdir. Halbuki, Doğu toplumu, eğitim, toplum ve devlet düzeni ile batının geçtiği dönemlerden, feodalite düzeni ve kilise baskısından geçmemiştir. Dolayısıyla yenilikçi seslerin kurulabileceği bütünüyle yıkılması gereken bir yapı ve düzen yoktur. Yeniden düzenlenmesi gereken kurumları, kökünden değiştirmek isteyenler, toplumu yanlarına alma başarısını gösterememişler, çoğunlukla karşılarında bulmuşlardır. Düzene karşı çıkan bu gibi kişilerin toplum tarafından kabul edilmemesi ise, doğu toplumunun yetersizliği ve özrü olarak görülmüştür. Belki Batılı yenilikçilerden en önemli farkları muhatap oldukları toplumun bu özelliği, yani karanlık bir ortaçağ unsurlarına sahip olmamaları idi. Bununla beraber, bu gibi kişilere batıdakine paralel ünvanlar verilmiş; Batıdakilerin muhatap olduğu olumsuz unsurlar doğudaki yenilikçilere karşı çıkanlara da uygulanmıştır. Bunun asıl nedenlerinden biri de Cemaleddin Efgani örneğinde olduğu gibi, bir önder, bir yenilikçi, bulma çabasıdır. Her yeniliği "iyi", ona her karşı çıkanı "kötü, geri, yanlış ve ihanet" gibi değer yargılarıyla mahkum etmek; gelişmeyi, ilerlemeyi ödüllendirmek, bunun değerini takdir etmek gibi çekici bir tercihin de sonucu olabilir. Ancak yenileşmek uğruna gerçekleştirilen yıkımlar, bozulan iktisadi ve toplumsal düzenler de değerlendirmede ele alınmalıdır. Yapılan yenilik, gerçekten toplumun gelişmesi, ilerlemesi, toplumsal barışın ve huzurun sağlanmasını gerçekleştirmişse bu konuda olumlu değer yargısında bulunma gereği vardır. Ancak Ceditçiler örneğinde gördüğümüz, değiştirilmek istenenler, getirilmek istenenler, toplumun gerçekleri ve ulaşılan sonuç dikkate alındıktan sonra yenilikçileri pürüzsüz, kusursuz, hatasız, buna karşı çıkanları köhne, eski, hain, geri kafalı gibi nitelemelerle suçlamak o günkü anlamsız kavgalarda yer almak demek olur. Bu yüzden Gaspıralı veya onun habercisi durumundaki Mercani'yi «Tatar Rönesansı»¹ biçiminde kabul etmenin iki nedeni olabilir: İslam'da bir ıslahat sürecini başlatmak, bu süreci etkilemek; diğer nedeni ise Türkistan'ın veya Rusya Türklerinin aşması gereken asıl sorunun kendi düzenleri ve gelenekleri olduğunu ileri sürmek. Toynbee, nerede baskı fazlaysa orada direniş ileri ve güçlüdür, der.² Tatar ve Kırım bölgelerinde daha fazla olan baskı, Rus baskısıdır, eski düzenin veya Papalık benzeri ruhani organizasyonun baskısı söz konusu değildir. Dolayısıyla Gaspıralı'nın muhatabı İslam uleması ve düzeni ise, zaten bu düzenin bir yaptırımı, polisi yoktur. Eğer Rus yönetimi ise bu durumu da Rönesans olarak görmek, Rönesans unsurlarını

¹ Alexandre Bennigsen, *Islam in Soviet Union, General Presentation*(Ankara, METU, 1985), s. 5.

² Aynı yer.

dikkate almamak olabilir. Belki doğal bir bağımsızlık ve hak arama hareketi olarak kabul edilebilir.

Usul-i Cedit, yani Arap harflerine, her bir harfi, sözcüğün yapısını bütünüyle dikkate alarak onu seslendirme yerine, mevcut vokalleri (elif, vav, ya, he) ekleme, böylece okumayı daha kolaylaştıran, okuma-yazma öğrenmeyi de hızlandıran bir düzendir.

Usul-i Cedit, bir bütün olarak pozitif bilimleri almak, eğitimde çağın ihtiyaçlarını karşılamak, sanayileşen dünyada Müslümanların da söz sahibi olmasını gerçekleştirecek bilimsel düzeye ve teknolojik bilgiye ulaşmakla bir tutulmamalıdır. Çünkü aynı yıllarda Osmanlı Devleti'nde, özellikle Sultan Abdülaziz ve II. Abdülhamid dönemlerinde hemen her alanda Avrupa ülkelerindeki gibi yüksek okullar, eğitim kurumları açılmış ve Milli Mücadeleyi gerçekleştiren birçok önemli düşünce ve devlet adamı bu okullarda yetişmiştir.¹

Gaspıralı'nın 1883'te *Tercüman* çıkarmaya başladığı yıldan yaklaşık 12 sene önce 1871 yılında Buhara Emiri İstanbul'a gönderdiği elçileri aracılığıyla Osmanlı Sultan'ından şunları istiyordu:²

İdadiye, Rüşdiye, Harbiye ve Tıbbiye mekteplerinde okunan ilim ve fenlere vakıf ve her türlü yeni silahların yapılmasından anlayan uzman öğretmenler göndermesi. Diğer fenlerle beraber özellikle enerji, arz tabakaları, madencilik ve mühendislik konularında teori ve uygulamayla ilgili zorunlu bilgilere sahip öğretmenlerle ile gerekli alet ve edevat sağlanması. Bütün bunlara nezaret edecek bilgi ve görgü sahibi bir elçinin Buhara'ya atanması. İngiltere ve bölge ülkelerinin kendi çıkarları için Buhara'ya yardımcı olmaları konusunda mektup isteği. Afganistan'la dostça geçinip birbirlerine destek olmalarını tavsiye eden bir mektup yazılması ve dostça geçinmeyi tavsiye eden bir elçi gönderilmesi. Bunlardan başka, İslam halkının yabancıların saldırılarından kurtulması için her türlü fikir ve tavsiyelerin bildirilmesi...

Bu ihtiyaçları duyan Buhara emirinin isteklerini kaleme alan kişilerin hiçbiri Ceditçi olmayıp,³ fakat, Ceditçilerin karşı oldukları ulema, medrese ve tekke mensuplarıdır. Birisi yukarıda kendisinden bahsettiğimiz Buharalı Şeyh Süleyman Efendi, aslen Buharalı olup, Sultanahmet Özbekler Tekkesi Şeyhi olup, Nakşibendi tarikatındandır. Diğeri ise Buhara ulemasından Seyyid Mir Abdülhay Efendi'dir. Görüldüğü gibi, bu kişilerin yazılarında, modernleşmeye, pozitif bilimlere, ilerlemeye, hatta yönetimde ıslahata düşmanlık, karşı gelme değil, tersine istek vardır. Bir konuyu daha burada belirtelim ki, bu iki "kadimci", Türkistan'ın geri kalmışlığı ile ilgili kaleme aldıkları konular, sorunlar ve çözüm yollarını, doğru ve net bir biçimde görüp, yine çıkış yollarını doğru bir biçimde ortaya koymaktadırlar.

¹ Bu yıllarda Osmanlı'da eğitime ve ulemaya verdiği önem için bkz.: M. Hocaoglu, Abdülhamid Han'ın Muhtıraları; Y.E.E., 11-1765-120-5; Bedri Koraman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, ss. 237-243; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi* C. III, ss. 748-749; Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, ss. 235-241.

² B.O.A., *İrade, Hâricîye*, 15225; *Arşiv Belgeleri*, 79. Belgenin özeti için bkz. Saray, *Türkistan Hanlıkları*, ss. 88-90.

³ 1867'de Hokand Hanı'nın elçisi, daha sonraki yıllarda da Kaşgar Emiri'nin elçisi olarak İstanbul'a gelen, modern silah, araç ve gereçler, çeşitli alanlarda uzman, öğretmen, usta ve kitap isteyen Seyyid Yakub Efendi ve onu gönderenlerin de Ceditçi olmadıklarını, gelişmeye, modernleşmeye karşı olmadıklarını, tersine ülkelerinin modernleşmesi, pozitif bilimlerin yaygınlaşması için çaba harcadıklarını belirtelim; B.O.A., *İrade, Hâricîye*, 13385

Osmanlı eğitim düzeninde 'sıbyan' ve 'mahalle mektepleri' ile medreselerin yanında açılan 'rüşdiye', 'idadi' ve diğer yüksek okulların Usul-i Cedit mekteplerinin benzeri olarak görülmesi¹ yönünde görüşler vardır. Böyle bir görüşe göre Osmanlı Devleti Usul-i Cedit mekteplerini kurarak uzun yıllar ayakta kalabildi ve Cumhuriyeti kurup yüceltecek kadroları yetiştirdi. Ancak konuyu yakından ele aldığımızda, Usul-ü Cedit'in esasları olan, 'yeni usul' Osmanlı eğitiminde yoktur. Bununla beraber, aynı yıllarda, Gaspıralı'nın Türkler arasında Rusça öğreniminin yaygınlaşması önerisine benzer bir biçimde, Osmanlı aydını ve devlet adamları arasında başta Fransızca olmak üzere diğer batı dillerine ilgi ve bu dillerin öğretimi de artmaya başlıyor. Osmanlı Devleti'nde modern eğitim veren okullar gelişip, özellikle II. Abdülhamid döneminde okul miktarı ve çeşitleri artarken, bu genişleme, düzenli bir biçimde, mektep ve medreselere karşı veya düşmanca tutumlarla gerçekleşmemiş, tersine aynı dönemde mektep ve medreselerin de sayıları artmıştır. Gaspıralı'nın hareket noktası olan 'yeni usul' ile beraber, onun yazılarıyla ve önerdiği düzenle yaşayan kurumlara cephe aldığı bir gerçektir.

Osmanlı Devleti eğitimde önemli aşamalar yaparken Osmanlı vatandaşı için de zorluğu ortada olan yöntemin değiştirilmesi gündeme gelmemiştir. Bununla beraber, hemen bütün okullarda özellikle dönemin etkili dili olan Fransızca eğitimi verilmiştir. Böylece, Osmanlı aydını içerisinde de Fransızca veya bir Avrupa dilini, o dildeki edebi eserleri anlayacak kadar bilmek önemli bir ayrıcalık veya üstünlük nedeni haline gelmiştir.

Gaspıralı, genel hatlarıyla iki konuda, büyük bir olasılıkla farkında olmadan İlimsky ile aynı şeyleri savunmuştur. Birincisi kararlı olarak Rusça öğretiminin yaygınlaştırılması. İkincisi, gazetesinde kullandığı şivenine Osmanlı Türkçesi olması yüzünden Türk toplumunda ceditçi aydınla diğer kesim arasında uçurum oluşturmaya neden olmak.² İlimsky, Müslüman aydınları ile zenginlerinin birlik halinde olmaları durumunda, Rus aydınlarına karşı başarıyla mücadele edebileceklerini, bunun ise, Ruslaştırma siyaseti için büyük bir engel teşkil edeceğini, bu sebeple Müslüman aydınlar ile zenginler arasında düşünce ayrılığı yaratmak için ne gerekirse, yapılması gerektiğini söylemiştir. Önemli görevlere, özellikle eğitim kurumlarına, Müslüman aydınların getirilmesini de isteyen İlimsky, bunun gerçekleşmediği takdirde Ruslaştırma işinin başarıyla yürütülemeyeceğini hatırlatmıştır.³

İlimsky'nin Gaspıralı'yı Rusya'nın Türkleri Ruslaştırma siyaseti için en büyük tehlike ve Gaspıralı'nın Rusya'daki milyonlarca Müslüman'ı birleştirmeyi hedefleyen son derece tehlikeli birisi olarak görmesi⁴ ile Gaspıralı'nın açtığı çığırın bu yönlerini birlikte değerlendiren, Bennigsen, Gaspıralı'dan günümüze Türk toplumunun

¹ Saray, Gaspıralı, 34-35.

² Sömürgecinin devam etmesi için aydın ile halk arasında derin bir uçurumun bulunması gerektiğine Galiyev de işaret eder; Erol Kaymak, *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonalı*, 1993), s. 163.

³ Aktaran, Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, ss. 28-29. "Rusça tahsil gören aydın üyelerinin, kendilerini halk kütlesine tanıtmamış olduğu görülmektedir."; Togan, *age*, s. 389.

⁴ Aynı yer.

değişmeyen sorunu kimliğini koruma sorunu olduğunu belirterek Rusya'nın buna karşı kullandığı veya kullanabileceği kartları şöyle sıralar:¹

-Birincisi, İslam'ı hem din ve hem de hayat tarzı olarak yıkmak. Eğer İslam ortak birliğin temel unsuru olma özelliğini kaybedecek biçimde zayıflatılırsa, Türk *milletini* koruma ümitlerinin tamamı geri gelmemek üzere buharlaşacaktır.

-İkincisi Orta Asya'nın hızla sanayileşmesi ve kentleşmesidir. Sovyet önderleri halen işçilerin vatani olmadığına inanırlar.

-Üçüncüsü, Orta Asya'ya Rus göçü ve Sibirya ile Avrupa Rusyasına tersine göçle halkı karıştırmaktır.

-Dördüncüsü, değişik Orta Asya ulusları arasında budunsal kavgalar yaratmak, özellikle İranlıları ve Tacikleri Türklere karşı kullanmak ve küçük Türk uluslarını büyük uluslara karşı kıskırtmak. (Böylece Rusların Özbeklere olan düşmanlığını perdelemek).

-Beşinci kart ağır fakat istikrarlı bir biçimde, Orta Asya ve Kafkas Müslümanları arasında ana dillerinin yanında ikinci bir dili geliştirmektir. Öyle ki buna halen Sovyet yöneticileri dünya dilinin Ruslaşmasının ilk adımı olduğuna inanırlar.

-Altıncısı, Moskova, bürokratların sınıf dayanışmasını hesaba katmaktadır. Hem Müslüman hem Türk bürokratların çıkarlarını çok iyi farkederek birbirlerine destek olmaları ve kitlelerin bürokratlara karşı olmaları.

-Ve son olarak, Sovyetler Birliği'nin Bulgaristan'ın yaptığı Türklere yönelik soykırımı deneyimini, başarılı oldukları takdirde, ileride tekrarlayacakları düşünülebilir.²

Çeşitli yönleriyle³ yukarıdaki açıklamalarımızda görülebilecek olan ve temeli yazı biçimini değiştirmek olan Cedit hareketinin en kritik zamanlarda, Türkistan'da daha önceki budunsal ayrılıklara ek olarak meydana getirdiği yapay bir bölünme kesiti ile ilgili Mustafa Çokay'ın şu sözleri son derece dikkate değer:

¹ Günümüz Sovyet yönetiminin Müslümanlara karşı oynadığı kartlar olarak belirttiği bu konuları, Bennigsen çeşitli yerlerde yaklaşık bir asırdır değişmeyen sorunlar ve siyasetler olduğuna işaret eder; Alexandre Bennigsen, *Self-Determination in Soviet Central Asia Problems and Prospects* (Ankara, M.E.T.U., 1986), ss. 8-10.

² Bennigsen, bütün bu metotların uygulanmasının geri teptiğini, alınan sonuçların tamamen aksine olduğunu belirtir. Bu sonuçların daha çok SSCB döneminde belirginleşmesine rağmen, uygulanan siyasetin katılığı nisbetinde Çarlık döneminde de ters teptiği, tersine bir bilinçlenmeye yol açtığı görülmüştür. Yazar bunları şöyle sıralar: Birincisi, ölüp yok olmak şöyle dursun, İslam, 40 veya 50 sene öncesine göre bugün çok daha canlı bir biçimde yaşamaktadır. İkinci nokta: Orta Asya'nın sanayileşmesi ve şehirleşmesi şüphesiz devam etmektedir, fakat çok yavaş bir oranda. Üçüncüsü: Türkistanlılar ve Kafkasyalılar Sibirya ve Rus Avrupası'na göçü reddetmektedirler. Ve, aksi gerçekleşmektedir: Türkistan'ı ve Kafkasya'yı terkeden Ruslardır. Dördüncüsü, Türkistan'da budunsal karışıklıklar ve rekabetler, kesinlikle sürüp gitmektedir, fakat bunlar Rus "ağabey"e karşı yaygın bir düşmanlıkla gölgelenmektedir. Beşinci madde olan dil sorunu ile ilgili Bennigsen, bir açıklamada bulunmuyor; anlaşılan bu siyasetin başarılı olduğunu kabul ediyor. Altıncısı, yerli bürokratlar, karar mercii yetkililere ulaşamamakta, ikinci derecede kalmaktadırlar, ne kendi cumhuriyetlerinde ne de Moskova'da terfi edememektedirler. Sadece iyi bilinen tek istisna söz konusu: Azeri Haydar Aliyev, politbüro üyesi. Fakat onun yükselmesi Türk menşeli olmasından değil, KGB generali olması gerçeğindendir. Ve son olarak, gerçek anlamda bir yerel Özbek veya Kırgız veya Türkmen kültürü oluşturma sorununda tam bir başarısızlık söz konusudur. Geçmişin büyük kahramanlarına belli bir budunsal köken verilmekte ısrarlı olan ve 1940'larda ve 1950'lerde son derece ateşli olan tartışmalar ortadan kalkmıştır: İbn-i Sina, Timur veya Zerdüşt Tacik miydi, Özbek miydi yoksa Karakalpak mıydı? Bütün bu tartışmalar bırakılmıştır; çünkü herkes biliyorki bu büyük kişiler herkese aittir.

³ Gaspiralı ve Ceditçilerin Rusya Müslümanlarını gazete, matbaa, çağdaş eğitim ve öğretimle tanıştırması gibi faaliyetleri belirttiğim kaynaklarda ayrıntılı olarak anlatılır. Burada sadece Rus siyasetiyle bağdaşan veya olumsuz yönlerini belirtmemiz, Türk kültürü veya modernleşmesi açısından olumlu faaliyetlerinin hesaba katılmaması demek değildir.

"Bir kere Ubeydullah Hocayla Şeyhand Tahur Mescidi avlusunda, bir toplantıya katıldığımızı çok iyi hatırlıyorum. O toplantıda, konuşan kişi, «Ulema Cemiyeti»nin önderlerinden biriydi. O, Taşkent şehri «Şura-yı İslamiyesi» ve onun başkanı olan Münevver Kari'ye hitap ederek, mescid önünde söylemesi uygun düşmeyecek sözler söyledi. Ubeydullah Hoca, benden daha atılgan ve hırslı olduğundan yerinde duramadı. Bulunduğu yerden fırlayıp:

'Bir Rus monarşistini, Taşkent'in belediye başkanı seçen siz «Ulema Cemiyeti» mensuplarınsınız, utanın!' diye bağırdı. Kargaşa çıktı. Her tarafta bağırışmalar başladı. Bize yöneltilen ağır sözler söylenmekteydi. «Ulema Cemiyeti» hatibi, Ubeydullah Hoca'ya, 'Rus monarşisti Markov, Ceditçi Ubeydullah Hoca'dan daha iyidir.' karşılığını verdi. Meclis Başkanı da hatibin sözünü tasdik etti.

Ben bu olayı, tarihi hayatımızın en sorumlu bir döneminde, iç ilişkilerimizin nasıl yürüdüğünü anlatmak için yazıyorum. Müslüman-Türk Taşkent ahalisinin bir kısmı, yani «Ulema Cemiyeti» Rus monarşistini bir «Ceditçi»den daha üstün gördüğünü söylemekteydi. Sorunun korkunçluğu yalnız bu değildir. İşte, bir Rus monarşistini, bir «Ceditçi»den üstün tutan bu kişiler, aynı zamanda, samimi bir «İttihad-ı İslam»ı savunanlardı."¹

Usul-i kadimi savunan ulemanın ceditçileri Ruslardan daha tehlikeli görmesi² konusunu, yaklaşık bir asır sonra, daha dikkatle ele alınması gerekmektedir. Çünkü bu yerleşmiş, belli bir düzene oturmuş ve asırlar boyu yaşamış bir düzeni savunanların ve daha da önemlisi çoğunluğun görüşüdür. Öte yandan Ceditçilerin de, içinden çıktığı toplumun üyeleri için istedikleri hak ve özgürlüklerin muhatabı olan Rus yönetimi ve düzenini daha iyi ve yakından tanıma ayrıcalığına sahip olduklarından, ileri sürdükleri çözümlerin de değerlendirilmesi gerekmektedir. Türkistan ulemasını, tecrübesi ve yaşı pek fazla olmayan Gaspıralı'nın ortaya attığı yeni harflere karşı çıktıkları için suçlamak yerine olayın toplumsal, kültürel ve bilimsel boyutlarını yeniden gözden geçirmek gerekir kanaatindeyiz. Türkistan'ın, Kafkasya'nın, Kazan ve Kırım'ın Rus işgali altında olduğu bir dönemde, Gaspıralı'nın bu işgal ve baskı rejimine karşı Türkleri birleştirmek, bilinçlendirmek ve harekete geçirmek için önerdiği reçetenin, yan etkileriyle beraber gerçekten çözüm yolu olup olamayacağı da tartışılmalıdır.³ Ceditçilerde genel olarak dine karşı veya dine gereken önemi vermeyen, bu yüzden de halkın tepkisini çeken bir

¹ Mustafa Çokay, *1917 yılı Hatıra Parçaları* (Ankara, Yaş Türkistan Neşriyat, 1988), s.58.

² New York'ta yerleşmiş ve takriben 1880'lerde Mergilan'da dünyaya gelmiş olan [Çar Nikolai zamanında koyun tüccarlığı yapmış] Hacı Halit Turan ile 5 Mart 1994'de yaptığımız görüşmede, ben özellikle medreseler hakkında soru sordum. Okuduğu mekteplerden bahesederken Cedit okullarında hiç okuyup okumadığını sordum. Benim soruma Rus mekteplerinde okumadığını, çünkü o zaman daha Rus mekteplerinin açılmamış olduğu cevabını verdi. Ben sorumu tekrar tekrar sorup aynı cevâbı alınca, yanlış anlaşılma olduğunu, Rus mekteplerini kastetmediğimi söyleyince kızarak: "Cedit mektepleri Rusların en sinsi tezgâhidir. Ruslarınkinden farkı yok, hatta daha tehlikelidir." cevabını aldım. Sebebinin sorunca, milletin içine fitne düşürdüğünü, Rusların da böyle bir şey aradığını, harfleri değiştirerek bin senelik İslam kitaplarını isgartaya çıkarmak istediklerini söyledi.

³ Türkistan uleması itirazsız olarak bunu kabul ettiğini varsayalım -ki böyle bir varsayımın gerçekleşmesi düşünülemez. Yerleşmiş bir eğitim düzeninde okuyanlar, okutanlar, yönetenler, bu düzenden çıkarı olanlar, bu düzen içerisinde bir yerlere gelmiş olanlar dikkate alındığında böyle bir sonuç beklenemez- yeni düzenin yerleşmesi yıllar alacaktı. 13 asırlık kültür mirası (konuyla ilgili kaynaklar Türkistan'ın son derece zengin bir kitap mirası olduğunu bildirirler) yavaş yavaş anlamsız hale gelecekti.

tutum sözkonusuydu. Gerçekten de muhafazakar ulema ve onların etkisindeki geniş halk kitlelerinin karşı olduğu tarafları burasıydı.¹

Bilgisizliğe ve geri kalmışlığa karşı bir hareket olduğu halde, yeniden düzenlenmesi gereken yaşayan toplumsal ve kültürel yapıyı hedef aldığından, sonraki yıllarda daha belirgin bir biçimde görülen, cedit hareketinin neden olduğu bölünme, Rus yönetiminin kendi çıkarları için son derece yararlı gelişmeleri ortaya çıkarmıştır. Toplumun büyük çoğunluğuyla bütünleşmiş olan doğal önderleri, bu önderlerle özdeşleşen eğitim kurumları ve toplumsal kurumları, sağlıklı çalıştığı sürece ülkenin sömürülmesi en az düzeyde kalacaktır. Böyle bir düzen yardımıyla, geçici olarak alınan yenilgiler, toplumun öz kurumlarının etkinliğini artıracak, güçlenmesini besleyecek, kimlik ve kişiliğini geliştirecek, yeniden kendi haklarını savunabilecek güce ulaştıracaktır. Birçok doğu toplumlarında görülen bu yapı ile ilgili Naoroji şöyle demektedir:²

"Hindistan'ın en kötü kaybının manevi olduğu, dikkat edilmesi gereken en önemli konudur. Bu kayıp ulusal çıkarlar bakımından siyasal kayıp kadar çoktur. Ulusal felaketlerde olduğu gibi, bu kayıp ülkeyi siyasal bakımdan en büyük düşmanlarına teslim etmiştir. Eski akıllı ve tecrübeli doğal önderler olmaksızın, yeni yetişen neslin aldığı eğitim, onları iyi yönetici olmaya sevketmemektedir. Onların güçlü yöneticiler olması gerekirken ve bu mümkün iken, aldıkları eğitim onları daha da zayıf, güçsüz, toplumdan kopuk hale getirmektedir. Bu başarısızlık sömürge yönetimin böyle bir sonuç elde etmeyi istemesi nedeniyledir."

Sömürge ülkesinde yıkılması gereken eski toplumsal düzenle ilgili olarak değişik uygulamalardan örnekler verilebilir. Örneğin İngiltere bu yapıyı Çin'de ahyonla yıkmıştır. Halkı yaygın bir biçimde ahyon kullanmaya alıştırmak, ülkede yetişmeyen veya ihtiyacını karşılamayanı dışarıdan getirerek önce bedenlen çökertmiş, sonra da eski toplumsal yapının sömürge çıkarlarına uygun olanlarını, çıkarlarına uygun olduğu biçimiyle yaşamasına izin vermiştir.³ Hindistan'daki ahyon ticareti ile ilgili olarak, Naoroji birçok sömürge benzeri görülebilecek şu saptamaları belirtiyor⁴:

"Bir ahyon ticareti var. Dünyanın ne korkunç bir olayı. İngiltere'de ahyonun, bira gibi halka açık yerlerde, cadde köşelerinde satılmasına izin verecek bir öneriyi kabul edebilecek devlet adamı yoktur. Aksine, bütün halkın temsilcisi olarak parlamento "ahyon ve haşhaş ürünlerini" özel bir kanunla "zehir" kabul ederek sadece ruhsatlı kimyagerin satabilmelerine izin vermiş ve "içerisinde böyle bir zehir bulunan her kutu, şişe, kap, paket, ambalajın üzerine özel olarak rahatça görülebilecek biçimde Zehir kelimesi ve Zehirin satıcısının isim ve adresi yazılmalıdır." Ve şimdi, dünyanın sonunda, bu Hristiyan, hayli uygar ve insancıl İngiltere "dinsiz [Hristiyan olmayan]" ve "barbar" insanları "Zehir" almaya ve bu "Zehir" ile onların ahlakını bozmaya çalışmaktadır. Ve sebebi -çünkü Hindistan dolması imkansız dev bir çukurdur, keza Çin'in hizaya getirilmesi için uyuşturulmalıdır, isterse bu "Zehirlemek"le olsun. İngiltere'nin bunu kendi değerleriyle bağdaştırma zihniyeti harika bir şey.... Hindistan Çin milletinin felaketine ortak olmaktadır..."

Türkistan'daki geleneksel yapı ile ilgili olarak, uzun süre Çin işgalinde olduğu halde, yeniden toparlanıp büyük bir güç haline gelen Kaşgar devleti örneğine bakalım. Bu örnekte görüleceği gibi, Mançu hanedanının yıkılması üzerine, Doğu Türkistan'ın ileri

¹ David C. Montgomery, *Rejim Doğrultusundaki Sovyet Özbek Edebiyatı Zincirinin Bir Halkası Olarak "Şahimardan"*, çev.: H. Canan Özkal (Ankara, ODTÜ, 1985).

² Naoroji, "The Moral Poverty of India and Native Thoughts on the Present British-Indian Policy", *Nationalism in Asia and Africa* yay. Elie Kedourie (Londra, Frank Cass, 1971), s. 355.

³ Turan Yazgan, "Tarih Tekerrür Ediyor", *TDİT* 29, Mayıs 1989, s. 16.

⁴ D. Naoroji, a.g.m., ss. 365 - 366.

gelenleri, Hokand hanından daha önce oraya göç etmiş hocalar neslinden kim varsa gönderilmesini, çünkü bunların toplumu birleştirici ve kaynaştırıcı bir çimento fonksiyonunu yerine getirdiğini yazar. Buraya gönderilen hocalar neslinin kurduğu Kaşgar devletinin sağlam ve modern bir devlet olma yolundaki faaliyet ve ulaştığı sonuçlara ilgili bölümde değindik.

Cedit hareketinin çağrısındaki, geleneksel, yerleşmiş olan toplumsal yapıya ve yapınının temel taşlarına karşı çıkan ilkeleri savunanların asıl amaçlarının ülkeyi kolayca sömürge haline getirmek olduğu söylenemez.¹ Belki her fırsatta görüldüğü gibi vatansever, ülkelerinin ve halklarının bağımsızlığı, zenginliği, mutluluğu için çalışan idealist insanlardı.

Bununla beraber, Ceditçilerin siyaset sahnesindeki en önemli etkinlikleri, Buhara Hanlığı'na son vermeleri olmuştur. Sovyetler Birliği, 1918'den itibaren Buhara Emirliği'ni egemenliği altına alma yolunda girişimlere başladı. Bunun için Buhara Emirliği'nden kaçarak Semerkant, Çarçuy ve Taşkent şehirlerinde yaşamakta olan Buhara Ceditçileri ile işbirliği yapma gereğini duydu. Buhara'yı işgal etmek, "Buhara ihtilaline yardım etmek" biçiminde gerçekleştirilmeliydi. Buharalı bir grubun "İhtilal başladı, yardım ediniz" çağrısı ile Rus ordusu buraya girecekti. Yaklaşık sayıları 15-20 civarındaki ceditçinin Rusya ile işbirliği sonucu, Rusya, 10.000 asker, 53 tank ve zamanın ağır silahlarıyla Buhara'yı işgal ediyor. Bu işgal de dünyaya Buhara ihtilali olarak ilan ediliyor."²

Gaspıralı ve genel olarak ceditçilik ile ilgili, görüşlerimizi özetleyelim: Bu çıkışın Rusya'daki Türk Müslümanları üzerinde yaptığı etki, gösterdiği ufuk, getirdiği canlılık, Müslüman halkın matbaa ve gazete ile tanışmasındaki ilk olma özelliği,³ özellikle toplumun kendisini sorgulaması yönünde getirdikleri son derece önemli gelişmeler ve yenilikler sözkonusudur. Bununla beraber, hareketin belli bir etkisi ve sonucu görülmekle birlikte başarıya ulaşmadığı da bir gerçektir. Halbuki ortam, bu tür çıkışların bir alev gibi ezilen toplumu sarıp başarıya ulaştırması için uygundur. Bunun nedenlerini de kısaca tekrarlayalım: Hareket noktası, yazı usulünü değiştirmektir. Halbuki böyle bir uygulama, toplumun bütün yazılı mirasını zamanla anlamsız hale getirecektir. Toplumun aynı yolda sevk edilmesinin, herkesin kabul edebileceği bir ülkü etrafında toplanmasının zorunlu olduğu bir dönemde, böyle bir hareket noktasından dolayı bölünmesi gündeme gelmiş, daha doğrusu büyük çoğunluk karşısına alınmıştır. Gaspıralı'nın savunduğu diğer önemli bir konu, Ruslarla Türklerin her alanda kaynaşması, bütünleşmesi gereğidir. Togan'a göre Gaspıralı'nın bu çıkışı deneyimsizliği nedeniyle olup, doğrusu

¹ Yaşayan Türkistanlılar içerisinde, yaşlı veya genç, konuya ilgi duyanlardan bu gibi uç görüşe de sahip olanlara rastladım.

² Baymirza Hayit, "20. Yüzyılda Türkistan'ın Milli ve Sovyet Devletlerinin Karakterleri", *TDAD* 51, Aralık 1987 ss. 130; Togan, *Bugünkü Türklük* ss. 405-406.

³ Bu dönemdeki belli başlı şairler, yazarlar, eserleri ve yayımları için bkz.: Karl H. Menges, "Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları", çev. Kemal Aytac, *TDAD* 18, Haziran 1982, ss. 74-102; Baymirza Hayit, "Çağdaş Özbek-Türk Edebiyatının Zirvede İki Şairi: Kadiri ve Çolpan, çev.. Hüseyin Zamantılı, *TDAD* 15, Aralık 1981, ss. 5-17.

ise, sömürge halkının ileride bağımsızlığını kazanabilmesi için sömürgecilerle kaynaşmaması gereğidir.¹

Pan-Türkizm ve Panturanizm

Pan-İslamizm ile birlikte, Rusya Türklerinin milli mücadelesinde diğer önemli bir konu Pan-Türkizm ve Panturanizmdir.² Türkistan işgalinin tamamlanmasından sonra baskı siyaseti devam ederken 1905 ve 1907'de Japonya karşısındaki Rus yenilgisi ve iç ayaklanmalar sonucu Rus yönetiminin meşruti yönetime geçtiğini ve Müslüman uyruklarına bazı haklar verdiğini görüyoruz. "Yetersiz özgürlüğün tatmin edemeyeceği ancak tahrik edeceği" gerçeğinin bilincinde olan yönetimin her türlü izlemesine ve baskısına rağmen, hareketli bir dönem başlıyor. Gezi bahanesiyle gemide veya düğün töreni görüntüsü altında yapılan toplantılar, gazeteler, yayımlar gittikçe olgunlaşan bir "Türk kurtuluş hareketi düşüncesi"ni ortaya çıkarıyor.³

Türk milliyetçiliği hareketine yön veren kaynaklar genel olarak üç grupta toplanır:⁴ "1. II. Abdülhamid döneminden kalma eski «Türkler»; Veled Çelebi, Necib Asım, Mehmed Emin gibi şairler ve yazarlar. 2. 1908 devriminden sonra Selanik'te oluşan milliyetçi çevreler. Bunlar «Genç Kalemler» dergisi etrafında toplanan Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, Ali Canib gibi kişilerdir. 3. Rusya'dan gelen Kırımli, Tatar ve Azeri aydınlar. Yusuf Akçura⁵, Ahmed Ağaoğlu, Mehmed Emin Resulzade, Hüseyinzade Ali, Ayaz İshaki, Halim Sabit, İsmail Gaspıranski."

Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkması, 19. yy.'da Osmanlı İmparatorluğu'nun uğradığı Avrupa ve Rusya müdahale ve saldırıları ile özellikle Türkistan'da her geçen gün bir Türk hanlığı veya bölgesinin Rus işgali altına girmesi, işgal altındaki Türkistan'dan ve Kafkasya'dan gelen direniş haberlerinin hazırladığı duygusal ortam ile beraber Avrupa'da Fransız ihtilali ile başlayan ve Yunan ayaklanması daha sonra onu izleyen diğer ayaklanmalar ile Osmanlı Devleti'nin yüzyüze kaldığı budunsal kökene dayalı

¹ Togan, *age*, s. 556.

² Türk Milliyetçiliği, Pan-Türkizm ve Panturanizmle ilgili bakınız: Charles Warren Hostler, *Turkism and the Soviets, the Turks of the World and their Political Objectives* (Londra, George Allen & Unwin Ltd, 1955) ve bibliyografyasında yer alan liste; Olaf Caroe, *Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism* (New York, St. Martin's Press, 1967); Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul, 1970); İngiltere Dışişleri Bakanlığı El Kitabı, *The Rise of the Turks, The Pan-Turanian Movement* (Londra, 1919) F. Kazemzade, "Pan-Movements", *LE.S.S.*, XI (1968), 365-370; Jacob M. Landau, *Pan-Turkism in Turkey, A Study of Irredentism* (Hamden, Conn., Archon Books, 1981); R. A. Pierce, *Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule* (Berkeley, University of California Press, 1967); G. E. Wheeler, "Cultural Development in Soviet Central Asia", *JRCAS* XLI/3-4 (1954), 179-189; S. A. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia* (Cambridge, Mass., Harvard U. Press, 1960); Hans Kohn, *A History of Nationalism in the East* (New York, Harcourt, Brace and Company, 1929), bu derlemede özellikle "Turkish Nationalism" bölümü, ss. 222-265.

³ Bu dönemi inceleyen bir çalışma için bkz.: Nadir Devlet, *1905-1917 Yılları Arasında Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi* (Ankara, T.K.A.E., 1985).

⁴ François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri* (Ankara, 1986), s. 54; aktaran: Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme* (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1990), s. 13.

⁵ Yusuf Akçura'nın düşünce yapısı genellikle Türkçülüğe indirgenmekle beraber, Osmanlı Devleti'nin resmi görüş açısını benimsediğini söylemek daha uygun olur. Zira, her şeyden önce Yusuf Akçura'nın "Uç Tarz-ı Siyaset" adlı makalesi baştan sona, Osmanlı Devleti'nin çöküşten ve dağılmaktan kurtarmak için gerekli araçların saptanmasına ayrılmıştır. Çünkü ona göre, Osmanlı Devleti'nin çıkarı, bütün Türklerin ve Müslümanların çıkarıyla aynıdır. Bahaeddin Yediyıldız, "Uç Tarz-ı Siyaset Üzerine Panel", *Ölümünün Elliinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri* (Ankara, T.K.A.E., 1987), s. 33.

hareketlerin Türk aydınına verdiği ilhamın ürünü olduğu kabul edilir. Türk milliyetçiliğinin gelişmesinin aşamalarından olan Pan-Türkizm ve Panturanizm sözcüklerinin kullanılışı, Pan-İslamizm daha doğrusu «İttihad-ı İslam»dan sonradır. Bu yönüyle, Pan-İslamizm, İslam ülkelerindeki ulusalcılık öncesi bir aşama olarak da kabul edilebilir.¹

Büyük Petro'nun ülkesinde gerçekleştirdiklerini Osmanlı Devleti yaklaşık bir asır sonra yapma ihtiyacını duymaya başladı. Despotik monarşi olan Çarlığın kendi kendisini ıslah yoluna gitmesi ve demokratikleşme sürecini başlatması, Rus tarihinin ilginç bir aşamasıydı.² Osmanlı Devleti de Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet fermanlarıyla düzeni ıslah ederek halka eşitlik, haklar, özgürlükler ile yönetimde yetki ve sorumluluk vermeyi tasarlamıştır. Bu haklardan yararlanan, özellikle başka ülkelerin himayesinde olan azınlıkların, birçok alanlarda kendilerinden daha iyi duruma gelmesi³ her geçen gün kendileri aleyhine yeni ayrıcalıklar edinmesi, Müslüman unsurlar arasında ulusalcılık kıvılcımlarının tutuşmasında etkili olmuştur. Türk aydını arasında, yönetim yapısının gelişmeye, demokratikleşmeye en büyük engel oluşturduğunu söyleyenlerin başında Namık Kemal (1840-1888) gelir. Namık Kemal'in Türk milliyetçiliğinin doğuşu ve gelişmesindeki önemi, onun bu hareketin başlamasına yol açan düşünceler zincirine etkisi ve durumu yönüyledir. Ona «Millet Şairi» değil de «Vatan Şairi» ünvanı verilmesinin bu yönüyle de isabetli olduğu söylenebilir. Namık Kemali «Vatan Şairi» yapan vatan, sadece Türkiye değil, fakat bütün Osmanlı ülkesidir. Bu nedenle onu, bütün Osmanlı unsurlarına benlik duygusu aşlamak bir Osmanlı kimliği oluşturmak isteyen Osmanlıcı veya Pan-Slavizm ve Pan-Cermenizm'den esinlenerek Rusya'ya ve diğer sömürgeci ülkelere karşı İslamcı bir yazar olarak görmek gerekir. Hatta Pan-İslamizmin gerçek öncüsü olarak kabul edilebilir.⁴ Namık Kemal'e doğrudan doğruya milliyetçi bir kişilik vermek çok erken olur. Bununla beraber Namık Kemal'in ve diğer Yeni Osmanlılar'ın geliştirdikleri düşünceler de İslamcılığa indirgenemez.⁵

Daha önce de ele aldığımız gibi, Panislamizm bütün Müslümanların tek bir Halifenin önderliği altında siyasal ve dini birliğini hedef almaktadır. Panturanizm, Türk ve Türk'e yakın (Moğol-Fin-Macar) ulusların siyasal birliklerini amaç edinir.⁶ Turan ve Türkistanla ilgili tartışmalara yukarıda da temas ettiğim gibi, genellikle kabul gördüğü

¹ Nikki R. Keddie, "Pan-Islam as Proto-Nationalism", *Journal of Modern History*, XLI, 1, (Mart, 1969).

² Niyazi Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution to the Turkish Nationalism", *The Middle East Journal*, VIII-4 (Güz, 1954), s. 379.

³ 19. yy. 'ın ikinci yarısından itibaren, "çağdaşlaşma" fermanları ile azınlıkların ticaret, sanayi ve birçok alanda imtiyazlar edinmesi ve iktisadi bakımdan, Türklerle aradaki açığı her gücün arttırmasının toplumsal ve psikolojik nedenleri başlıbaşına bir konudur. Türklerin ticarete sıcak bakmadığını, gayr-i Müslim uyrukların ise sanayi ve ticaretten başka alanlarda fazla "şanslı" olmadıkları biçiminde izlenen bir Osmanlı geleneği'ne işaret etmekle yetinelim.

⁴ Aksi görüşler için bkz.: Türköne, *İslamcılığın Doğuşu* s. 248.

⁵ Türköne, *İslamcılığın Doğuşu* s. 275.

⁶ Toprak, *Bugünkü Türkiye*, s. 560.

şekliyle bu iki kavramın eşanlamı olduğu sonucuna varıyorum.¹ Püntürkizm ve Panturanizm de bu sonuçtan hareketle eşanlamı olarak kullanılmaktadır.²

Pan-İslamist ve Pan-Türkist Müslümanların ilk önce Kazan'da ortaya çıkmasının nedeninin daha önce Türkistanla ticareti olan fakat Rusya'nın bölgeyi işgali üzerine çıkarları zedelenen Kazan burjuvasının bir manevrası olarak³ açıklanmasını, Sovyet rejimi doğrultusundaki bir ideolojik yorum olarak kabul ediyoruz. Bu yorumun temel unsuru, bir ulus adına her türlü hak arama veya haksızlığa direnmenin peşinen mahkum edilmesi yönündeki eğitim ve propaganda faaliyetidir. Çünkü Türkçülüğün öncüleri olan isimler, Türk halkının toplumsal, siyasal ve kültürel haklarını savunmuşlar, iktisadi ve uygarlık düzeylerini geliştirmeye, yükseltmeye çalışmışlardır.⁴ Çarlık Rusyasının gittikçe zayıflaması ile başta Tatarlar olmak üzere Türk halklarının tam bağımsızlıktan çok toplumsal ve siyasal alanda daha bilinçli ve düzenli hak taleplerinde bulunduklarına tanık oluyoruz. Özellikle 1905 Rus-Japon savaşında, bir doğu devleti olan Japonya'nın kendisini batı veya Avrupa devleti olarak kabul eden Rusya'yı yenmesi, Türk düşünce ve yayım alanında büyük bir patlamaya neden olmuştur.

1904-1905 yıllarında, Pan-Türkizm ilk defa "Müslümanlar İttifakı" şeklinde, siyasal parti olarak sahneye çıktı. Bu oluşumda önde gelen isimler, Gaspıralı İsmail, Merdan Bey Topçubaşı, Abdürreşit İbrahimov, Yusuf Akçuraoglu idi. Bu topluluk, Çarlık idaresi ile iyi ilişkiler kurmak istedi. Ona güvendi, fakat bu güvenin karşılığını göremedi ve her faaliyeti engellendi, sonuçsuz bırakıldı. Hareket, bir siyasal kimlikle karşımıza çıkmakla birlikte, "İttifak'ın siyasal veya belirli bir bölgeye ait iddiaları yoktur. Hedefi, toplumsal ıslahat, sivil haklar, eğitim sorunları ve İslami okullarda *Tercüman*'ın dilinin kullanılması ile sınırlandırılmıştı".⁵

"Türkçülük akımının diğer önemli bir sonucu veya Osmanlı Devleti'ne hayat verme düşüncesinin ters yöndeki ürünü olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap veya Arapça taraftarı unsurları, İttihat ve Terakki dönemi eğitiminde Türkçeleşme dalgasıyla karşılaşınca, kendi kültür hayatlarını korumak için Arapçanın

¹ Günümüzde sık sık her iki sözcük de kullanıldığı halde, kastedilen birlik içerisinde Macarların veya Finlerin olduğunu kimse düşünmemekte veya kastetmemektedir. Turan, sözcüğünün başlangıcındaki efsane ile ilgili bkz.: M.A.Czaplicka, *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day* (Londra, 1973; 1918), s. 18. Eserde, Orta Asya'nın eski ve bugünkü Türkleri ile ilgili başta Rusça olanlar olmak üzere, kitabın ilk baskısından önceki döneme ait zengin bir bibliyografya vardır; ss. 121-234.

² Panturanizm kavramının doğuşunda, Pancermenizm ve Panslavizm akımları karşısında yalnız kalan Macarların rolü vardır; Togan, *Bugünkü Türklük*, 561. Ancak konuyla ilgililenen çağdaş kaynaklar, örneğin özellikle son yıllarda "Panturanizm tehlikeden" kastettikleri sadece Türk boylarının birleşmesidir. Yukarıda da temas ettiğim gibi Ziya Gökalp te Turan halkları içerisine diğer akraba ulusları almaz.

³ Örneğin, Arşaruni ve Gabidullin, *Ocherki* s. 10; ve G. Gubaydullin, 'Iz istorii torgovogo klossa u privolzhakikh tatar', *Vostokovedenie*, Baku, Faculty of Orientalism, 1926, vol. f, ss. 49-74; aktaran Hélène Carrère D'encusse, *Islam and the Russian Empire, Reform and Revolution in Central Asia* (Berkeley, 1988), s. 58.

⁴ Rusya'daki belli başlı öncüleri için bkz.: Nadir Devlet, "Rusya Türklerinin Milliyetçilik (Türklük) Şuurunun Gelişmesi", *TDAD*, 14, Ekim 1981, ss. 148-160.

⁵ Bennigsen, *Self-Determination in Soviet Central Asia Problems and Prospects*, s. 5. Nadir Devlet, Gaspıralı'nın "Dilde birlik" ilkesini, bütün Türklerin ortak dil olarak Osmanlıca'da birleşmesini önermesi, *Tercüman*'da Osmanlıca çıkartması nedeniyle olumsuz tepki gördüğüne işaret etti. Çünkü, Rusya ve Türkistan Türklerinin etrafında toplanabileceği daha uygun bir lehçe var iken sadece sınırlı bir aydın kesimin anladığı bu dili kullanması, onu geniş kitlelere ulaşmaktan alıkoymuştur. 2 Kasım 1994'de yapılan görüşme.

önemini vurgulamaya başlamalarıdır. Aslında bu süreç 1908 öncesinde başladı, fakat İttihat ve Terakki döneminde hızla gelişmeye başladı... Arap milliyetçiliği, Türk milliyetçiliğine ve Avrupa sömürgecilğine karşı siyasal bir tepkidir.."¹

Bununla beraber, 1908 öncesinde hatta 1870'lere, Mısır'ın işgali ortamını hazırlayan şartlara gittiğimizde, henüz tepki yaratacak bir Türk milliyetçiliği söz konusu değildi. Fakat, derinden ve köklü bir Türk düşmanlığı veya Türk düşmanlığı üzerinde serpilmeye başlayan Arap milliyetçiliği yahut Arap üstünlüğü propagandaları görülmektedir.² Her yönüyle birbirinin aleyhine gelişen ve birbirini etkileyen bu iki akımın, özellikle Türk olmayan, Arab olmayan ve Müslüman olmayanlarca desteklenmesinin arkasında Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasında çıkarları olanların çabalarını görmekteyiz. Arab milliyetçiliğinin mesajlarına Türk düşmanlığı, Türk milliyetçiliğinkine Arap'tan ve Arapçadan nefret sloganları ile Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun Arab cephelerinde yenilginin tabanı oluşmuştur.

II. Abdülhamid'in Osmanlı uyruğundan olan Müslümanların Halifeye bağlılıklarını artırma, Müslüman olmayan uyruklarının da devlete bağlılığını koruma yolundaki kendine özgü siyaseti, İmparatorluğun yıkılmasında çıkarları olan ülkeleri memnun etmedi. Bunun için Abdülhamid'e karşı olan hareketler desteklendi. Bu arada Arap ve diğer İslam unsurlarının tepkisini çekecek bir Türkçülük ideolojisinin gelişmesine ortam hazırlayan İttihad ve Terakki ile aynı partinin Suriye komitesini kuran Müslüman olmayan üyelerin ayrılıkçı bir siyaset gütmeleri³ birlikte değerlendirildiğinde, biri diğerinin aleyhine gelişen Arap ve Türk milliyetçiliklerinin ortaya çıkış dönemindeki özellikleri belirginleşir.

"Cihad-ı Ekber" çağrısının gerçekleşmesinden sonra, İtilaf Devletleri, Müslümanların birbiriyle olan her türlü ilişkilerini kesmek için doğal olarak büyük çaba harcamışlardır. Özellikle İngiltere, düzenli bir denge siyaseti izleyerek "Türk Halife"ye karşı bir "Arap Halife" yaratma çabalarını bu dönemde hızlandırmıştır.⁴ İngiltere, İttihad ve Terakki yönetiminin ve özellikle bu dönemde palazlanan yayım organlarının İslam'a aykırı tutum ve siyasetini, Müslümanların özellikle Arapların "cihad" çağrısına karşı isteksizliğe sevketmede büyük bir beceri ile kullanmıştır. Osmanlı yönetimindeki önderlerin pozitivist eğilimlerde olup dini kural ve prensiplere pek itibar etmemeleri hatta onu hafife almaları veya zararlı görmeleri⁵ ve İslam'ın toplumsal hayat üzerindeki

¹ Mahmoud Haddad, "The Rise of Arab Nationalism, Reconsidered", *JMES*, 26 (1994), ss. 217-218.

² Fevzi bin Abülatif Gazal, "Efgani'nin Milliyetçilik Çağrısı", *Daavat-ı Cemaleddin Efgani* (Riyad, 1965); Yalçınkaya, *Cemaleddin Efgani*, EK V. Arap duygusallığını uyandırmada etkili olan Efgani'nin Türkçülük bilincini uyandırmadaki rolü için bkz.: Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (İstanbul, 1970), s. 37.

³ İttihad ve Terakki'nin Türk-Suriye komitesi ve faaliyetleri için bkz.: M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti' ve 'Jön Türklük'* Cilt I: (1889-1902), (İstanbul, İletişim Yay., 1986), ss. 104-112.

⁴ Hölügü, *Pan-Islamist Faaliyetler*, s. 235.

⁵ İkinci Meşrutiyet döneminde, Türkçülüğü savunmakla birlikte İslamiyet aleyhindeki yazıları nedeniyle büyük tepki gören ve İslamiyet aleyhindeki dozunun zirveye çıktığı altıncı sayısı toplanan *Yeni Felsefe Mecmuası* ile ilgili bkz.: Mehmet Ö. Alkan, "Laik Bir İdeolojinin Doğuşu ya da II. Meşrutiyet'te Türkçülüğün Toplumsal İdeolojisi: Yeni Hayat ve Yeni Felsefe Mecmuası", *Tanık Zafer Tunaya'ya Armağan* (İstanbul, Maylaçık Mat., 1992), ss. 377-407.

etkisinin azaltılarak meşruti düzende Hilafet ve ona ait sembollere fazla bir değer vermemesi Müslüman uyruklar üzerinde olumsuz etkilere neden olmuştur.¹ İngiltere'nin bütün bu unsurları savaş koşulları içinde kendi çıkarına kullanarak, İttihad ve Terakki yönetiminin "Yahudi ve Mason", idarecilerinin ise "dinsiz" olduğu şeklinde propaganda yapması, gerek "Cihad-ı Ekber"e katılımın güçsüz kalmasında, gerekse başta Şerif Hüseyin ayaklanması olmak üzere Osmanlı Devleti aleyhine Arap ulusalcılığının gelişmesinde büyük etkisi olmuştur.² Büyük bir Türk birliği meydana getirilmek suretiyle kendilerinin safdışı edileceği düşüncesine kapılan Araplar oldukça rahatsız olmuş, yeni ideolojinin İslam inancının yerini almaya başladığı biçimindeki Osmanlı Devleti aleyhindeki propagandalar Suriye'de önemli boyutlara varan tepkilere yol açmıştır.³ Dördüncü Ordu Kumandanı olarak Cemal Paşa'nın Arap ileri gelenlerine yönelik seri idamları da İtilaf devletlerinin desteklediği Arap milliyetçiliği ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılma sürecine hız katmıştır.⁴ Pan-Türkizm ve Pan-İslamizmin, İttihad ve Terakki yönetimince ihtiyaca göre kullanılmaya çalışıldığına tanık olmaktayız. Ancak bunların sonucu başarıya ulaşamamış, tersine belirli ülkelerdeki mevcut egemenlik haklarının devamı dahi yine bu siyasetlerin sonucu olarak olanaksız hale gelmiştir.⁵ İttihad ve Terakki yönetiminin önemli hizmetlerinden biri olan Teşkilat-ı Mahsusa uygulaması ise bütünüyle savunmaya yönelik bir uygulamadır.

Başta İngiltere olmak üzere Fransa, Rusya hatta Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nda ayaklanmalar çıkartarak, buralarda etki alanları kurma yolunda budunsal ayrılıkları her fırsatta kullanmışlardır. İkinci meşrutiyetin hemen ertesinde Meclis-i Mebusan üyesi olan bazı Arap milletvekilleri de dahil olmak üzere, ordu içerisinden önemli kişiler elde edilerek geniş çaplı bir örgüt kurulmuştu. Teşkilat-ı Mahsusa'nın saptadığı «El-Ahid», «Cem'iyyetü'l-Suriyetü'l-Arabiyye», «Ella el-Merkeziye», «El-Arisi Kahtaniyye», «El-Ehaü'l-Arabi»... gibi örgütlerin yönlendirilmesi ve finansmanı Fransa, İngiltere ve ABD tarafından yapılmaktaydı.⁶ Nitekim "Arap topraklarından çıkan ses sadece Müslüman Araplara ve topluluklara ait değildi. İngiltere, Amerika, Fransa; Osmanlı ayrılıkçısı düşüncelere her türlü desteği sağlamıştı."⁷ Müttfikimiz olan Almanya da çıkarının gerektirdiği her fırsatta bu örgütleri desteklemişti.⁸ İngiltere, Arap dünyasında daha etkili ve çıkarlarını daha çok artırmanın çaresini Osmanlı Devleti'nin yıkılışında buluyordu. Bütün bu gelişmeleri,

¹ Hülâgü, a.g.e, s. 239.

² Aynı eser, s. 254.

³ Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi, 1908-1918* (Ankara, 1982) ss. 19-20; Richard Allen, *Imperialism and Nationalism in the Fertile Crescent. Sources and Prospects of the Arab-Israeli Conflict* (Oxford, 1974), s. 226; De Lacy O'leary, *Islam at the Cross Roads* (Londra, 1923), s. 158; Hülâgü, a.g.e, s. 241.

⁴ Hülâgü, a.g.e, s. 248-250.

⁵ Hülâgü, a.g.e, s. 242.

⁶ Ergun Hiçyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa* (İstanbul, 1979), s. 53-91.

⁷ Aynı eser, s. 65.

⁸ Aynı yer, ss. 97, 135, 158-173

örgütlenmeleri, ayaklanmaları izlemek, önlemler almak üzere kurulan Teşkilat-ı Mahsusa için «pan hareketi örgütü» tanımlaması gerçekçi olamaz.

Pan-Türkizmin gelişme aşamalarında, Osmanlı ülkesinde yaşanan bu ve benzeri olaylara Rusya'da pek rastlanmaz. Hemen bütün kaynaklar, Rusya'da Pan-Türkistler ile Pan-İslamistler arasında bir fark olmadığını belirtirler. Çünkü Türklerin hemen tamamı Müslüman olup, Müslümanların % 80'i ise Türk'tür. Pan-Türkizm'i savunanların amacı Rusya'daki Müslümanların haklarını savunmak olduğu için, diğer İslam ülkeleriyle birleşecek veya onların haklarını savunacak güçleri veya hayalleri yoktur.

Türkistan'da Pan-Türkist hareketlerden olarak zikredilen bazı örneklerle geleyim: I. Dünya Savaşı öncesi İttihad ve Terakki yönetiminin Doğu Türkistan'da modern eğitim veren okul açmak için gönderdikleri elemanların -Örneğin Mesut Sabri, Ahmet Kemal İlkul; aslen Doğu Türkistanlılar- faaliyetlerine engel olunmuş, açtıkları okullar Çin yetkilileri tarafından kapatılmıştır.¹

Pan-Türkizmin en önemli ideolojik kaynağının yazarı Tekin Alp takma adlı Moiz Kohen'dir. "Birinci Dünya Savaşı'nın ikinci yılında, Almanya'nın Weimer şehrinde, Türkçülük ve Pan-Türkçülük adlı bir kitap yayımlandı."² "Bu kitapta, dünyadaki bütün Türklerin birleşme savaşımı yolu olarak ve bütün Türklere, birlik ruhu, birlik bilinci ve birlik kültürü vermek şevki olarak Pan-Türkizmin bir tanımı vardır. Diğer bir deyişle, Pan-Türkizm bütün Türkçe konuşan halkların kültürel ve siyasal birliğini amaç edinir."³ Düşünce olarak daha önce gündeme gelmiş olmakla birlikte, bu dönemde uygulama aşamasına geçirilmekte olduğunu gördüğümüz Pan-Türkizm hareketinin gerçek hedefi ve uygulama biçimi ne idi? İsmail Gaspıralı'nın yıllar önce söylediği "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" parolasındaki "İşte Birlik" çağrısı, M. Kohen ile "Devlette Birlik" olarak mı gerçekleştirilmek istenmektedir?

Osmanlı Devleti'nin üç kurtuluş reçetesinden Türkçülük ve İslamcılık düşüncelerinin, siyasal alandaki uzantıları olan "Pan-Türkizm" ve "Pan-İslamizm", yukarıda belirttiğimiz nedenlerden dolayı birbirlerinin alternatifi veya karşıtı oldukları halde, Rusya'da bunlar arasında fazla bir fark yoktu ve genellikle de birlikte zikrediliyordu. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Pan hareketleri, ilk defa Türk ve İslam dünyasının dışında gündeme gelmiştir. Bağımsızlık ve hak arama yolunda bazı önderler de bu kavramları kendilerine ideal edinmişlerdir. Panturanizmin Pan-Türkizmden farklı olduğunu iddia eden kaynaklar, M. Kohen'e göndermede bulunmaktadır.⁴ İlk baskısı 1915'de yayımlanan kitabında, bu ulusalcılık hareketinin edebiyat alanında, Balkan Savaşından çok önce Ziya Bey, Ahmed Şinasi ve Namık Kemal tarafından başlatıldığını

¹ İsa Yusuf Alptekinle yaptığımız görüşme, 13 Nisan 1993, Ataköy.

² Aktaran, Charles Warren Hostler, *Turkism and The Soviet, The Turks of the World and Their Political Objectives* Londra, George Allen & Unwin Ltd, 1957. s. 115. n. 1.

³ Hostler, *age*, s. 115.

⁴ Czaplicka, Pan-Turanizmi tanımlarken, Türk ve Alman halklarının desteklediği diplomatik faaliyet olarak söz etmesi ilginçtir; *age*, s. 9. Çünkü bu yıllarda sözcüğün telaffuzu Moez Kohen, Ziya Gökalp ve dar bir çevreye seslenen Selanik dergileriyle sınırlıdır. Bunu bütün Türk halkının sesi olarak düşünmek mümkün değildir.

belirtir. Yazarın, Pan-Turanizm hareketini daha gerilere götürmesini ve özellikle temelinde Türk düşüncülerinin ve yazarlarının bulunduğu görüşlerini kabul etmek mümkün değildir. Çünkü Rusya'da Türk haklarını savunan ve birçoklarına değindiğimiz yazarların düşüncelerini, ilgili bölümde belirttiğimiz gibi bunları Pan-Turanizmle bağdaştırmak mümkün değildir.

Czaplicka, M. Kohen'in, *The Turkish and Pan-Turkish Idea*¹ dile getirdiği görüş ve masalları, Türkler veya Osmanlılar tarafından genel kabul görmüş varsayarak şöyle aktarmaktadır: "...Asya Türkleri üzerinde çalışan Avrupalı araştırmacılar tarafından bulunan Türklerin dişi kurttan türediği hikayesi, Türklerin İslami hilali bırakıp, İslamiyet öncesi kurt amblemine dönmesi için neden gösterilmiştir... Osmanlı" bu masalın Asya menşeli olduğunu öne sürerek ele aldığı halde, son araştırmacılar bunun Avrupa kökenli bir masal olduğunu ve Hunlar tarafından Asya'ya taşındığını göstermişlerdir. Bu masal Roma şehrinin kuruluşu ile ilgili Romulus ve Remus'un bir dişi kurt tarafından emzirilmesi efsanesidir... Osmanlı** tarafından 'tarihi miras' olarak hak iddia edilen hikayelerden birinin özü budur,"² Henüz birçok Türkün veya Osmanlının haberdar olmadığı bir masal ile Türklerin siyasal birliğini savunma önerisinin asıl sahibinin kim olduğu çok iyi bilinmesi gerektiği halde, bunun Türklere mal edilmesi, Pan hareketlerine bu aşamada ilginç görüntüler vermektedir. 1918'den sonraki yayımlarda da bu iddia, Türklere veya Osmanlılara mal edilir. Araştırıldığında ise altında M. Kohen veya ondan alıntı yapan yazarlar çıkar.³ Ve biraz daha geriye gidilirse bir Macar olan Armenius Vambery görülecektir.⁴ Landau, Turanizmin Pan-Türkizmden daha geniş bir kavram olduğunu ve buna Türklere yakın olan diğer ırkların da dahil olduğunu söyler. Bu itibarla Örneğin Macarlar, Finler ve Estonyalılar Pan-Turanizmin ilgi alanı içerisinde, der.⁵

Ziya Gökalp'in 1914'de *Turangazetesinde* yayımladığı meşhur beyti:

Vatan, ne Türkiye'dir Türklere, ne Türkistan, Vatan, büyük ve müebbed bir ülke Turan; ile Turan kavramı ve türevleriyle ilgili düşünceleri daha da karışık hale getirmektedir. Çünkü Gökalp'e göre Turan halkları, Türk, Moğol, Tunguz, Fin ve Hunların karışımı değildir. Turan; dil, din, ahlak ve estetik yönüyle aralarında bağlar bulunan bir grubun oluşturduğu ulustur ki bu da sadece Türk kabilelerini kapsar.⁶ Gökalp'in Turan halklarıyla ilgili bu kısıtlamasına rağmen, Turan ülkesini geniş tutması, II. Meşrutiyet dönemi yönetimleri ve Balkan Savaşlarında hızla ülkenin toprak kaybederek küçülmesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nun en geniş zamanlarındaki durumunun karşılaştırılmasının

¹ *Age*'in İngilizce tercümesi, Londra, 1916.

* M. Kohen; A.Y.'nin açıklaması.

** M. Kohen; A.Y.'nin açıklaması.

² M.A.Czaplicka, *The Turks of Central Asia*, s. 13.

³ Pan-Türkizmle ilgili zikrettiğimiz veya buraya alamadığımız kaynakların hemen tamamının ilgili maddesinde bu konu görülebilir.

⁴ M. Jacob Landau, *Fan-Turkism in Turkey, A Study of Irredentism* Londra, 1981.s. 3-6. Karş., Caroe, *Soviet Empires*. 45 ve Togan, *Bugünkü Türklük* ss. 561-2.

⁵ Landau, *age*; M.A.Czaplicka, *The Turks of Central Asia* ss. 9-20; Tekin Alp (Moez Kohen) *Türkçülük ve Pan-Türkizm* (İstanbul.); Olaf Caroe, *Soviet Empires*. 45.

⁶ Ziya Gökalp, *Türkçülükün Esasları* (Antara, 1923).

getirdiği üzüntüye karşı bir teselli olduğunu düşünüyoruz. Çünkü, Osmanlı Devleti en geniş dönemlerinde de bir Turan olamamıştı. Bu ülkü bundan sonra gerçekleşecekti. Bu ülkenin sınırlarının "büyük ve müebbed" olması ise kavrama «kızıl elma» gibi hayali veya ülküsel bir anlam yüklemektedir. Ülkenin bu derece geniş tutulması, «Güneş Dil Teorisi» ve «Güneş Irk Teorisi»lerinin de habercisi olarak görülebilir. Gökalp'in bu konudaki çelişkisi, Turan ülkesinin genişliği, hatta sınırsızlığı ile Turan halklarının birçok Türkçülerin veya Türkologların aksine dar tutulması biçiminde görülmektedir.

M. Kohen, uygulamada hiç te mümkün olmayan ve bunun imkansızlığını bu Türk gruplarının yaşadığı bölge koşullarını, özellikle coğrafi durumunu biraz bilen herkesin kabul etmesi gerekirken, şu iddiayı ciddi bir biçimde savunur: "30 veya 40 milyon Türk bağımsızlığını kazanacak ve on milyon Osmanlı Türkü ile birlikte 50 milyonluk bir ulus olacak. Belki de bu haliyle güçlenmesi ve büyük devlet olması itibariyle Almanya ile karşılaştırılabilir"¹

Pan-Türkizm ile ilgili bu açıklamalarımızdan sonra, Türkistan kurtuluş hareketleri ile İttihad ve Terakki önderlerinin Türkistan ilgisine geçelim.

Başta Enver Paşa olmak üzere bu partinin pan hayalları ile sadece Osmanlı Devleti'nin değil, Türkistan'ın da sömürgeci güçlere açılmasında bir dereceye kadar etkisi sözkonusudur. Yalnız bu hükmü verirken diğer bazı konuları da gözden kaçırmamak gerekir. Almanya'nın Orta Asya Türklerini kendi çıkarları doğrultusunda kullanması sözkonusudur. Enver Paşa, bu hayallarından dolayı neden olduğu savaşlar ve ölümler yüzünden sorumlu tutulmaktadır. Ancak bu hayallara zemin hazırlayanların da sorumlulukta payı olsa gerek.

Enver Paşa'nın da ülkesi ve ulusu için iyi niyetleri ve ülküleri sözkonusuydu. Dünya barışının bozulmasının sorumlusu olarak, Osmanlı Devleti ve Enver Paşa cezalandırılırken, Türkistan halklarına bağımsızlığın yasak kılınmasının en somut gerekçesi olarak birçok kaynaklarda Enver Paşa'ya göndermede bulunmaktadır. Halbuki Enver Paşa Türkistan'a savaşmak, Türkistan'ı kurtarmaktan çok, şehid olmak için gitmiştir.² Enver Paşa'nın Mustafa Kemal'in önderliğinde milli mücadeleyi başlatan bir Türkiye'de yerinin olmadığı, dikkate alınması gereken önemli bir gerçektir.³ Kendisinin milli mücadeleye katılmak için sözkonusu başvurusunun da Mustafa Kemal tarafından reddedildiği bilinmektedir.⁴ Kaldık, aralarında kişisel bir geçimsizlik bulunan

¹ Tekin Alp, *age.s.s.*; aktaran, Czaplicka, *age.s.s.* 16. İslam veya Türk ülkeleri arasındaki her türlü siyasal, ticari, kültürel ve iktisadi ilişkilerin arkasına Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm tabuları yerleştiren ve özellikle bu isimlerle kitap yayımlayan Landau, Moez Kohen konusunda bugün bir adım daha ileriye gitmiştir. Moez Kohen'in kimliğini dikkate almadan Tekin Alp ismini çarpıcı bir biçimde kitaplaştırmıştır: *Tekin Alp, Turkish Patriot* [Tekin Alp, Türk Vatanperver] (1883-1961) (İstanbul ve Leiden, 1984). Ayrıca 1330 [1915]da Tekin imzasıyla yayınlanan *Turan* adlı eserin Moez Kohen'le bir ilişkisi olmadığını, fakat Ahmed Ferid Tek (1878-1971) olduğunu belirtelim. Bu konudaki yanlış kanaatler ve bir değerlendirme için bkz.: Ali Birinci, "Müstear Çıkmazında Bir Kitap: Turan", *Matbuat Âleminde Birkaç Adım* (İstanbul, 1992) ss. 17-22.

² Togan, *Flâtralar ve Bugünkü Türkîli*, Enver Paşa'ya temas eden birçok konuda buyöndeki düşünceleri ve saptamaları görülür.

³ Bu konudaki belgelerle ilgili bkz.: *İngiliz Belgelerinde Atatürk, 1919-1938* Cilt III, Ocak-Eylül 1921, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1979; ss. 96-97 ve 309-310.

⁴ "Enver Paşa", *Türk Ansiklopedisi*, XV, s. 229.

Mustafa Kemal'siz bir Türkiye'de de Enver Paşa'ya yer yoktur. Çünkü İstanbul hükümeti iktidarda kalsaydı, Enver Paşa'yı Türkiye'de Divan-ı Harp tarafından verilip Sultan tarafından onaylanmış ağır bir mahkumiyet kararı beklemekteydi: Askerlikten tard, bir yıllık medeni haklardan iskat cezaları.¹ Artık o, «Damad-ı Şehriyari» olarak Almanya'da yaşamaktansa, Türkistan'da şehid olmağı kişiliğine ve mazisine daha uygun bulmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı ile "Cihad-ı Ekber" in ilanından sonra Türkistan'da propaganda faaliyetlerinin başlatıldığı, bu uğurda başta Enver Paşa olmak üzere Teşkilat-ı Mahsasa ve İttihad-ı İslam öncüleri tarafından iç karışıklıklar çıkarmak, Pan-İslam siyaseti doğrultusunda çalışmak ve cihada taraftar toplamak üzere Türkistan'a temsilciler gönderildiği iddiaları sözkonusudur.² Bu iddiada açıkça belirtilen isim olarak Enver Paşa'yı görmekteyiz. Enver Paşa'nın "Cihad-ı Ekber" ilanındaki rolü bilinmektedir. Enver Paşa'nın kişiliği, hayatı ve son Türkistan macerası bir yana, zaten Türkistan Türklerinin bağımsızlık veya hak arama mücadeleleri, Cihad-ı Ekber'in dışındaki bir gelişmedir. Örneğin 1916 yılında Türkistan'da meydana gelen ayaklanmanın nedeni, Pan-İslam değil, Türkistan halkının Rus ordusunda askerlik yapmak istemeyişidir.³ Bu isteksizliğin arkasında halifenin ülkesine karşı Rus birlikleri içerisinde savaştan kaçınmak, dolayısıyla Pan-İslam'a ulaşmak gibi bir yorum son derece zorlama olur. Üstelik Rusya'nın yönetimi altında yaşayan Türkler o kadar sıkı bir düzen ve denetim altında bulunmaktaydılar ki, bağlı oldukları devlete karşı gelmeleri oldukça zordu.⁴ Adı geçen ayaklanma ise pasif bir direniş olarak başlamıştır. 1917 Ekim devrimi ile, devrim bildirisinde belirtilen her ülkeye bağımsızlık verilmesi sözü, Türkistan'da ve diğer Türk halkları arasında büyük heyecana neden olmuştur. Türk halklarının bundan sonraki kaderleri ile ilgili geniş çaplı tartışmalar başlamıştır. Bu tartışmalarda ileri sürülen görüşleri genel olarak iki sınıfta toplayabiliriz: Türkistan ve diğer Türk halklarını kapsayan tek bir Türk devleti ve bağımsız Türk devletlerinin oluşturduğu Türk konfederasyonu. Her iki grubun da gerekçeleri, özellikle Rus emperyalizmine karşı Müslümanların her türlü haklarını koruyup geliştirebilecekleri, bağımsızlıklarını güvence altına alabilecekleri en uygun yönetime ulaşmaktır.⁵ Bu dönemde hazırlanan bir İngiliz raporu, Türk kökenli halkların birleşmesinin imkansızlığını belirterek, Almanlarla işbirliğinin Hindistan'a zarar verebileceğine işaretlerle şöyle der:

"Bütün Turan halklarının, Türk, Moğol, Fin, Macar, Oğuz kavimlerinin birleşmesi demek olan Panturanizm boş laftan ibarettir. Ne coğrafi ve ne de toplumsal koşullar buna uygundur. Türkiye, Kafkasya, Türkistan ve İdil alanlarındaki Müslüman Türklerin birleşmesi de dini, medeni ve coğrafi bakımdan

¹ Aynı yer.

² İlk bakışta İslamiden çok terörist bir çağrışım için kullanılmaya uygun olan «İslam İhtilal Cemiyeti» ile Cemal Paşa'ya böyle bir rol verilmek istenmiştir; Togan, *Bugünkü Türklü*, s. 455; Landau, *Pan-Türkizm*, s. 100, 104; Hülagü, *Pan-Islamist Faaliyetler*, s. 191.

³ Hülagü, *age*, s. 192.

⁴ Hülagü, *age*, s. 257.

⁵ Togan, *Bugünkü Türklü*, ss. 356-361.

mümkün olsa bile, ulusal bilinç itibarıyla geri kalmış, siyasetten habersiz ve zevksiz olduklarından, en faal zümrelerinden olan Anadolu Türkleri de gittikçe azaldığından bir tehlike oluşturmaz. Fakat bu hareket bugün Kafkasya'da olduğu gibi, Almanların eliyle oluşturulacak olursa, keza Türk halklarının beşte birini oluşturan cesur ve savaşçı İran Türkleri kendilerinin Kafkasya'daki kardeşleriyle birleşir ve propaganda yardımıyla Osmanlılarla da sıkı ilişki kurabilirlerse, Türklerin böyle bir birliği Hindistan'da İngiliz egemenliği için tehlikeye neden olabilir"¹

Tekrar edelim: Gaspıralı ile başlayan ve Enver Paşa ile biten² Pan-Türkizm veya Rusya için aynı şeyi ifade eden Pan-İslamizm hareketi, başta isimlendirme aşamasında sömürgeci ülkeler siyaseti ile ilişkili olup, tanımlama ve olaylara uygulamada önemli çelişiklere neden olmaktadır. Bennigsen, Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm sözcüklerini, kastettiğini "kolayca ifade edebilmek için" kullanmak zorunda kaldığını söyler.³ Bu hareketler ne bir siyasal hareket ne de bir toplumsal veya iktisadi bir doktrindir. Birlik için bir çerçeve veya bir program olan bu hareket, her hangi bir politik düzene karşı uygulanabilir olup ve onun bu özelliği nedeniyle günümüze kadar hayatta kalması sözkonusudur.⁴ Bütün Türk halklarını tek bir devletin yönetimi altında birleşmesini öneren veya savunan, bir kaç genellikle gayr-i Müslim hariç, bugüne kadar kimse çıkmamıştır.⁵ Adriyatik'ten Çin seddine Türk toplulukları, toplumsal ve kültürel bir birliktir. Bu alandaki Türklerin haklarını savunmak, onların siyasal bağımsızlıklarını ve nihayet iktisadi ve kültürel haklarına sahip çıkmak, geliştirmek bir pan hareketi veya siyasal birliği hedeflemek değildir. Esasen bunun imkansız kılan bir sürü gerekçe vardır. Yakın tarihte konuya temas eden hemen bütün araştırmacılar bu isimlerin esas alınmasının yanlışlığına ve sömürgeci güçlerin, siyasal çıkarları ile ilgili yönlerine işaret ettiler.⁶ Bununla beraber bunun yerine kullanılabilecek kelime olmadığını, Bennigsen'in de yukarıda aktardığım gibi, düşünceyi kolayca ifade edebilmek için bunları kullanmak zorunda kaldığını gördük. Bugüne kadar yanlış kullanılan ve bugün de emperyalist ve siyasi amaçlara hizmet eden böyle bir yanlış teslim olmayıp, bu çalışmalardan sonra şu sözcükleri, belli bir tartışma döneminden sonra daha iyisi veya uygunu bulunamaz ise, kullanılmasını öneriyorum: Hür-Türk, Hür-Türkçü, Hür-Türkçülük; Hür-İslam, Hür-İslamcı, Hür-İslamcılık.

¹ *A Manual on the Turanians and Pan-Turanism* yay: Fredrich Hall (Oxford, 1918) ss. 222-223; aktaran, Togan, *Bugünkü Türklük* ss. 562-563; Togan bu raporu hazırlayanın Sir Denison Ross olduğunu, kendisinden öğrendiğini yazar.

² Bazı kaynaklar, Pan-Türkizm'in birinci dönemini Enver Paşa'da bitirirler. Sultan Galiyev'in pasifleştirilmesi veya gözden düşmesi, Basmacı ayaklanmalarının sona erdiği 1920'lerin sonu veya 1928-38 arası Türk aydınına karşı girişilen imha hareketinin tamamlanmasını, Pan-Türkizmin bu devresinin sonu olarak kabul edilebilir ve edilmektedir.

³ *Self-Determination in Soviet Central Asia Problems and Prospects*, s. 3.

⁴ Nitekim Gaspıralı'da olduğu gibi muhatabı muhafazakar bir monarşi veya yumuşak bir liberal demokrasi, hatta sağ kanatlı sosyalizm ve hatta 1917'den sonra Marksizm-Leninizm olabilmektedir; Bennigsen, *age*, s.3.

⁵ Nadir Devlet, 2 Kasım 1994'te yaptığımız görüşme, Gözetepe.

⁶ Bu konuda yerli ve yabancı kaynakların görüşlerini özetle aktardık. Bu hareketleri işleyen, Azmi Özcan, Cezmi Eraslan, Mümtaz'er Türköne, Gökhan Çetinsaya ve Metin Hülagü'nün adı geçen eserleri yabancı araştırmacılar Bennigsen'e ek olarak Albert Hourani, Nikki R. Keddie, F. Kâzımzadeh başlıcaları olmak üzere her fırsatta bu yanlışlığa işaret ederler.

EK III:

Rusya'da Müslümanlara Yapılan Baskı Hakkında «Novosty» Gazetesinden İki Makale¹

Bâb-ı Âli, Nezâret-i Umûr-ı Hâriciye, Tercüme Odası

Hâriciye Nezâreti Celflesine 10 Eylül 83 tarihiyle Petersburg Sefâret-i Seniyye'sinden vârid olan tahfîrâtın tercümesidir:

Bir süreden beri Rus basınında arza değer bir şey olmadığı halde bu hafta «Novosty» gazetesi Rus hükûmetinin Müslüman uyrukları hakkında uyguladığı siyaset ile ilgili iki makale yayınlamıştır. Bu önemli konuyu dile getirerek başka makalelerin de yazılmasına neden olacak gibi görünmektedir. Bu iki makaleyi birlikte takdim ediyorum. Ferman emir sahibinindir.

«Novosty» gazetesinin 6 Eylül 1883 tarihli nüshasında yayınlanan makalenin tercümesidir.

Rusya halkından pek çoğu hükûmet tarafından sürekli olarak özel hayatlarına yapılan müdahaleden dolayı huzursuzdur. Yapılan müdahaleler devlet açısından zorunlu nedenlere dayanmayıp biraz yönetimimiz altında bulunan çeşitli milletlerin dinlerinin gerekleri ve gelenekleri ile ilgili bilgisizliğimiz nedeniyledir. Ve bizim de sözkonusu halkları Ruslaştırmak ve onları zor ile üstün bir uygarlığa alıştırmak hakkındaki arzumuzdan kaynaklanmaktadır. Rusya'nın doğuda uygarlığın yücelmesine hizmet etmek görevi ile yükümlü olduğu kamuoyunda yerleşmiş bir kanaat olup, devletimizin coğrafi konumu da bu görüşü destekler. Mademki vicdanen böyle bir görevle yükümlüyüz, bunun gerek isteyerek gerekse görev gereği dikkate almamız zorunludur. Her şeyden önce bizim görevimizin korumamız altındaki halkların mutluluk ve huzurlarını sağlamamız, onları madden ve manen zenginleştirmemiz olduğunu hatırlamalıyız. Bunların araçlarını bulmak için sözkonusu halkların gereksinimleri ve geleneklerini ve dini inançlarını her yönüyle [bilmek] ve geleneklerine ve dini inançlarına dokunan bir takım davranış ve uygulamalar ile onları gücendirmemek ve haklarındaki iyi niyetlerimizden şüpheye düşürmemek zorunludur. Eğer uygarlığın yücelmesine destek göreviyle yükümlü isek, bu görev falan veya filan milleti bir takım zorlayıcı önlemler ve her hangi bir baskı altında olmayarak uygarlaşmış halkların inançlarına ve geleneklerine riayet ve kendilerine insani duygularla yaklaşmakla gerçekleşebilir. Ne yazık ki bizim hareketimiz bu yönde olmadığı gibi tutumumuz da bu görevle bağdaşmaz. Örneğin Rusya halkının büyük bölümünü oluşturan Müslümanları ele alalım. Şimdiye kadar bunları uygarlık yoluna çekmek için yaptığımız girişimlerden iyi bir sonuç çıkmadı.

¹ BOE, Y.A.HUS, 175-23, 1301, M. 14 [15 Kasım 1883]

Rusya'da bulunan Müslüman halklardan bir kısmı yani Kırım, Besarabya ve Kafkasya Müslümanları haklarında gösterdiğimiz iyi tutumları değerlendiremeyerek göç ettikleri gibi diğer bir bölümü de göç edemeyerek *ez-ber-i*[gönülden] *mafsete kanaat ile âlem-i inzivâya*[geçime kanaat ederek kendi hallerine] çekildiler. Bizimle diğer milletler arasında sevgi bağları ve çıkarlar birliği konusunda çalışacak yerde bunları Rus milletinden soğutarak açıklanan durumlardan dolayı Rusya'da yaşayan Müslümanların vatanları olan Rusya ile ilgili konulara pek önem vermemeleri tuhaf karşılanacak bir durum değildir. Bunu gerektiren nedenler ise İslamiyet'de değil belki bizim ilerletme görevimizin uygulama biçiminde aramalıyız. Çünkü dini bakımdan vatan sevgisi ile doğrulukla *me'ûr*[bağlı] ve yükümlü olan halk, toplumdan uzaklaşmak ve siyasi bakımdan düşmanlık göstermek için yaratılmamıştır.

Müslümanlar daima vatanlarının en bağlı hizmetçilerinden sayılıp, Rusya'nın yönetimi altına girdiğinden beri tutum ve bağlılıklarında kesinlikle şüpheye yer vermemişlerdir. Hatta uzun süreden beri Rusya imparatorları yanlarında bulunan özel askerleri Müslümanlardan seçiyorlar. Çünkü bunlara hepsinden çok güvenilebilir. Bu uyma ve bağlılık Müslümanlar ile Ruslar arasında dostluk ilişkilerinin meydana gelmesine iyi bir temel ise de esas konu bu amaca nasıl ulaşılacağını bilmektir. Sorun, devletin genel çıkarlarına zarar vermeksizin Müslümanların tam mutluluğa ulaşmaları, Ruslarla aynı kaderi paylaşmaları için Rusya memurlarıyla kendileri arasında nasıl bir ilişki kurulacağıdır. Ve bunlara nasıl «eğitim verilmelidir» gibi bir takım özel konularla ilgilidir.

İslam halkları ile olan mevcut ilişkilerimizle ilgili siyasetimizin hiç bir zaman belirli kurallara dayanmadığı ve adı geçen halklar hakkında alınan önlemlerin sadece sürekli olmamakla değil, genellikle biri diğerine aykırı olmakla şöhret bulduğu açıkça görülür.. Kısaca, bazen Müslümanların göç etmesi teşvik edilip ve bazen yasaklandığı gibi bazen de gereksinimleri hakkında bilgisizliğimiz nedeniyle hiç bir işe yaramayacak bir takım İslam okulları kuruldu. Ve adı geçen okullara Müslümanların memnuniyetsizliğine neden olacak yöntemler konuldu. Rusya'da bulunan çeşitli milletleri Ruslaştırmak amacıyla uyguladığımız siyaset pek yanlış olup, bu yöntem ise uygulanacak gibi değildir. Demekki hükümet sırf eski bir yanlış ve yükümlü olduğu göreve de aykırı bulunan siyasetten vazgeçmelidir. Ne yazık ki bu görüşün yayılması ve kabul edilmesi için çok zamana ihtiyaç vardır.

«Novosty» gazetesinin 10 Eylül 1883 tarihli nüshasında bulunan makalenin tercümesidir.

Bundan önceki makalemizde, Rusya'da yaşayan Müslümanları adeta Ruslaştırmak için alınan önlemlerden ve bu konudaki girişimlerimizin yararsızlığından söz etmiştik. Müslümanların durumlarını iyice bilmemiz nedeniyle bu girişimin sonuçsuz olduğu kanaatindeyiz. Adı geçen halklar, oldukça güçlü ve sağlam olmakla beraber *o derece münferid bir halde*[yalnız] yaşamaktadır ki şimdiye kadar özellikle bizim aldığımız önlemler ile haklarında hüküm verip etkinlik sağlayamadık. Müslümanlar, sözü edilen önlemlerden dolayı memnuniyetsizliğini dile getiriyorlar. Bundan on sene evvel Kazan'da bulunan Tatar okulları müfettişi ile Kazan'daki ulema ve müderrisler arasında bir anlaşmazlık çıkmıştı. Şöyle ki sözü edilen müfettiş müderrislere birer Rus öğretmeni bulundurmak konusunda ısrar edip ve aksi takdirde bu medreseleri kapatacaklarını ihtar etti. Buna rağmen Müslümanlar tarafından medreselerde dini konular öğrenildiği söylenerek şimdiye kadar bu emre uymaktan kaçınmışlardır. Adı geçen medreselerde sırf dini konular öğrenilmektedir. Bundan amaç imamlık, kadılık ve müderrislik için adam yetiştirmektir. Bu

okullarda genel bilgilerle ilgili hiç bir ders okutulmaz. Programları *kavâid-i mezhebiye-i İslâmiyeye münhasırdır* [İslam dini esaslarının öğrenilmesine ayrılmıştır]. Tatar okullarında yabancı diller, Rusça öğrenim ve öğretimi yapılmamasına olağanüstü özen gösterilir. Bu durum ise Müslümanların bilgi ve bilime olan ilgisizliklerinden kaynaklanmayıp, yalnız adı geçen medreseler niçin kurulmuş ise o amacı korumak içindir. Deneyimle bilindiği gibi zengin Müslümanlar çocuklarını Rus okullarına göndermekte ve eğitim ve öğrenimlerine özen göstermektedirler. Müslümanlar öteden beri adı geçen medreseleri dini okullardan saydıkları halde adı geçen okulların derslerine zor ile Rusça'yı koymak, bu kuruluş aleyhinde olmak demek olup, böyle bir davranışın bütünüyle nefretle karşılanacağı açıktır. İslami görüşlere açıktan açığa aykırı ve zıt bulunan bu gibi önlemlerden dolayı doğal olarak Müslümanların korkmaları ve sakınmaları her geçene gün artmaktadır. Dini okulların yönetimi ve denetimi her yerde *rehâbîne* [ruhban sınıfına, din adamlarına] bırakılırken Müslüman okullarının hariç tutulması ve başka dinden olanların denetiminde bulundurulması kendilerince yadırganıyor. Müslümanlar, Rusça'nın yayılması için harcanan bu kadar uğraştan bir gizli amaç olduğu görüşüne kapılıyorlar. Bundan dolayı Maarif Nezareti'nin bu konudaki isteği ve ısrarı boş ve temelsiz olup, ayrıca adı geçen medreselerin hükümetten hiç yardım almayıp Müslüman zenginler tarafından özel biçimde yönetilmekte olduğu göz önüne alınırsa yapılan müdahaleler pek uygun görünmüyor. Sözü edilen dini görevlere atanacak kişilerin Rusça'yı bilmeleri ve belli bir dereceye kadar eğitim ve öğretim almış olmaları istendiğinden birçok dini görev yerleri boş kalmıştır. Bu durum devletin gerçek çıkarları ile bağdaşmaz. Bundan dolayı Müslümanlara bu konuda tam serbestlik vermek ve onları eğitim öğretim konusunda başka milletler bir tutmaktan başka yapacak bir şey yoktur. Baskıcı önlemlere başvurmaktan yarar yerine zarar görünüyor.

ALTINCI BÖLÜM:

TURKISTAN HALKLARININ MİLLİ MUCADELESİ

Türkistan, Rus işgali altında yeni yüzyıla girerken, Türk aydını ve halkı Rus yönetimini yakından ve yaşayarak tanımış, geçmişteki kendi hatalarının birçoğunu farkına varmış, birşeyler yapmanın zamanının geldiğini anlamıştı.

Rusya'nın Japonya karşısında yenilgisi ve iç ayaklanmalarla beraber, belli bir düşünce düzeyine ulaşmış olan Türkler arayış içerisinde ortak hareket yöntemi aramaktadırlar. İlk genel toplantı, Ağustos 1905'te Nijni Novgorod'da, herhangi bir baskına karşı önlem olarak bir vapurda yapıldı. 150 civarında delege bulunmaktaydı ve Gaspıralı başkanlardan biriydi.¹ Abdürreşid İbrahimov, birliğin sadece Rusya'daki Müslümanlar için değil, fakat bütün Müslümanları kapsayacak biçimde olmasının gereğini dile getirdi.² Bu toplantı ile yaklaşık yirmi sene önce Gaspıralı'nın tek başına çıkardığı gazete ile başlayan Müslümanların haklarını savunma hareketi, belli bir siyasal hareket noktasına gelmiş oldu. 1903 yılında, *Tercüman*'ın yayım hayatına girişinin 20. yıldönümü kutlanırken, Türkistan ve Azerbaycan'ın birçok bölgelerinde, *Tercüman*'ın sağında ve solunda, yahut ona tepki olarak, fakat Müslümanların haklarını savunan bir sürü gazete, dergi çıkmıştır.³

1904 yılında yapılan Fransız-İngiliz sözleşmelerinden sonra, 1907 yılında da Rus-İngiliz sözleşmesi gerçekleşiyor ve büyük savaşın ilk adımı atılıyor. Savaşın merkezi durumundaki Osmanlı Devleti, bir taraftan Anadolu Ermeni olayları ile uğraşırken diğer taraftan Balkanlar'daki varlığı aşama aşama kayboluyor. 1908 yazında, II. Abdülhamid Meşrutiyet'i ilan ediyor. Bir süre sonra Bulgaristan bağımsızlığını duyuruyor, Avusturya ise Bosna Hersek'i ilhak ettiğini ilan ediyor. 1909'da Sultan II. Abdülhamid tahttan indiriliyor. 1910 yılında Arnavutluk ayaklanması başlıyor ve 1911'de bu ülkeye ayrıcalık veriliyor. 1912 yılında, Trablusgarp, İtalya tarafından ilhak ediliyor. Aynı yıl bir süre önce maliyesinde ıslahat yapılmak üzere Shuster'e teslim edilen İran'da krizler bitmiyor, Milli Meclis kapatılıyor ve Rusya Kuzey İran'ı işgal ediyor. 1912'de I. ve 1913'de II. Balkan savaşları ile Osmanlı Devleti asker, mühimmat ve mali kaynak bakımından son derece güçsüz bir duruma geliyor. Bu arada Arnavutluk bağımsızlığını ilan ediyor. 2 Ağustos 1914'te Türkiye, Almanya ile ittifak yapıyor ve Osmanlı İmparatorluğu, sonunu getirecek olan savaşa adım atıyor.

Bu arada Türkistan ve civarında, askeri ve iktisadi bakımdan, ulaşım ve haberleşmeyi kolaylaştıracak ve hızlandıracak yeni projeler uygulama alanına konuluyor. Geçen yüzyılda tamamlanan Türkistan demiryolları ve telgraf şebekesine ek olarak, yeni yüzyılda havayolu ulaşımı da bölgeye giriyor. İngiltere Hindistan ile Irak-Halep veya

¹ Landau, *The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization*(New York, 1990) s. 152.

² Landau, *age*, s. 153.

³ Bölgelere ve savundukları düşüncelere göre bu yayımlar için bkz.: Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*.

Bakü-Odesa güzergahları üzerinden havayolu köprüsü kurarken, Almanlar da, daha 1911 yılında Moskova'dan Bakü ve Batum'a uzanan bir hat kurma girişiminde bulunmuşlar, fakat Rusya buna yanaşmamıştır.¹

1900'lerin başından itibaren, ayaklanmalar, iç ve dış gelişmeler nedeniyle güç kaybeden Çarlık rejimi, bu dönemde, denetim altına alamadığı Müslümanlara bazı haklar vermek zorunda kalmıştır. Ancak "yetersiz özgürlük, tatmin etmez tahrik eder" gerçeği ile kitlelere mal olacak «Basmacı ayaklanmaları» yönünde gelişmeler ve oluşumları başlıyor. Kendi ülkelerinde ikinci sınıf hatta köle durumuna düşen Türk halklarının, bağımsızlık ve hak arama yönünde bilinçlenmeleri yönünde koşullar son derece uygun hale gelmişti.² Türkistan halkları arasında başlayan siyasal gelişmeler, ayaklanmalar, hak arama savaşımalarında belli bir İran etkisi de sözkonusudur.

Gerçekten de Türkistan'ın İran'la paylaştığı coğrafi yapı nedeniyle tarih boyunca kültürel, ticari ve siyasal konumlarında yakın ilişkiler olmuştur. Hatta Türkistan'ı İran platosunun bir uzantısı olarak görenler vardır.³ İslamiyetten önce birçok kere ve İslamiyetin bölgede yayıldığı ilk dönemlerde Türkistan İran'ın tımar alanlarını oluştururken, 12. ve 14. yy.'larda İran Türkistan'ın tımar bölgeleri durumuna geliyor. Eski ticaret yollarından İpek Yolu'nun en önemli kısımlarının bu iki bölgeden geçmesi, şüphesiz bu ilişkinin temel toplumsal ve iktisadi boyutunu oluşturmuştur. Bu yakın ilişkiler sonucu bütün İslam dünyasında olduğu gibi Türkistan'ın kültür hayatında ve dilinde de Farsça'nın son derece etkili olması sonucunu doğurmuştur. Batı'ya yönelen Türkler için, birçok devletler ve beylikler kurarak Anadolu'ya gelinceye kadar, asırlarca süren bu yolculuklarının en önemli mola yerleri, İran veya Farsî kültürünün etkili olduğu bölgeler olmuştur. Bu sebeple Farsça Türklerin sanat ve edebiyat dili olduğu kadar, birçok dönemlerde resmi dil düzeyinde devlet dili haline gelmiştir. Bütün Osmanlı Devleti döneminde ve Türkistan tarihinde etkisini gösteren İran kültürü ve Farsçanın modern zamanlarda da kendisini gösterdiği iddiaları vardır. Buna örnek olarak 1906 İran Anayasa devrimi ile aynı yıllarda Türkistan'daki demokratik hareketlerin başlaması gösterilir.⁴ Şüphesiz her iki ülkenin toplumsal ve siyasal hayatları arasında etkileşim her dönemde olduğu gibi bu dönemde de sözkonusudur. Ancak verilen örneklerin üçüncü ülkelerle olan ilişkileri ve etkilenmeleri çok daha ağır basmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin fiziksel coğrafya, aydın zümre, gelişen düşünce akımları ile Batı'ya daha yakın olması nedeniyle çok daha etkili olması sözkonusudur. İran'ın kendisi,

¹ Air Vice-Marshall Sir Sefton Brancker, "Air Routes in Asia", *J.R.C.A.S.*, XII, 1925, s. 263.

² Graham Stephen, "Impressions of Seven Rivers Land and Russian Central Asia", s. 126. Bu dönemde bölgenin toplumsal ve iktisadi özellikleri ile ilgili bkz.: Helen Varne, "The Land of The Sun", *ASIA The American Magazine on the Orient* Ağustos 1920, ss. 677-682.

³ Elizabeth Bacon, "Soviet Policy in Turkestan", *The Middle East Journal*, I-1 (Ocak 1947), ss. 386-400. Bacon, bu makalesinde Türkistan'ın İran'la olan ve tarihten gelen siyasal içerikli kültür alışverişi ilişkilerinden başlayarak, Rus istilası, 1905 devrimi ve 1917 ihtilalindeki gelişmelerle beraber II. Dünya savaşına kadar inceler.

⁴ Bacon, a.g.m., s. 388. Bacon, iki ülkedeki siyasal gelişmelerle ilgili ilginç bir örnek verir: Türkistan'daki liberal veya milliyetçi hareketler en büyük yardımı göçebe Türkmen kabilelerden alırlar. İran'daki Anayasa devrimcileri ise yine göçebe Bahtiyarilerle desteklenir, s. 387.

birçok toplumsal ve iktisadi gelişmeyi Osmanlı Devleti'nden görerek veya onun aracılığıyla inceleyebiliyordu. Bu dönemde Trabzon veya Erzurum'a giden bir İranlı'ya Batı medeniyeti hakkında çok şeyler görmüş biri olarak bakılırdı.¹ Rus istilasından kısa bir süre sonra Hive'de 1877 yılında bir litoğrafya açılmış, burada birçok kitaplar basılmıştır. İstanbul'dan gelen seyyah Mehmed Emin Efendi de bir süre burada çalışmıştır.²

İktisadi baskılara karşı ayaklanma ile karşılık gösteren Türkistanlılar, siyasal ve dini baskılara karşı Rusya hükümetine temsilciler ve dilekçeler göndererek hükümet siyasetini etkilemeye ve Rusya'nın iç ve dış sorunlarından dolayı içinde bulunduğu durumdan yararlanarak, haklarını elde etmeye çalışmışlardır. Bu hareketlerinde, Rusya'da veya Rusların yoğun olduğu bölgelerde yetişen aydınlar ve zenginler; Rus'tan zarar gören ve her fırsatta horlanan yerli halk, nihayet halk içinde yetişen ve içinden çıktığı toplumun, kalkındırılması gereğine inanan aydınlar önemli rol oynamışlardır.³

Rusya Müslümanlarının 1905'te yapılan ilk toplantısından sonra 1906 yılının Ocak ve Ağustos aylarında ikinci ve üçüncü toplantıları yapılıyor. Bu toplantıların en önemli sonucu olarak Duma'ya (Rus Meclisi) Türk temsilci gönderme başarısını elde ediyorlar.⁴ Bu toplantılarda, Duma'ya temsilci göndermenin dışında kararlaştırılan konuları şöyle özetleyebiliriz:

Din özgürlüğü, Türklerin toprağa sahip olma hakları, damga usulüne tabi göl ve ırmaklardan balık avlama hakkı, otlaklara ait sınırlandırmaların kaldırılması, aile işlerine bakmak için kadılar atanması, Rus göçünü durdurmak ve yerlilere toprak sağlamak.⁵

1906 seçimlerinde Duma'ya 36 Türk temsilci gönderildi.⁶ 1907'de Çar Duma'yı lağvederek, Türkistanlıların seçmenlik haklarını daraltan bir kanun çıkartıp yeni seçim yaptırdı.⁷ Bu arada çeşitli engellerle seçilmesini istemediği kişileri Meclis dışında tuttu. Bununla beraber İkinci Duma'ya da 39 Müslüman girebildi.⁸ Aynı yıl yenilenen seçimler ile, Türklerin seçmenlik haklarının son derece kısıtlanması sonucu III. Duma'ya 8 Türk girebildi.⁹ 1914'de yapılan 4. ve son Duma'ya ise ancak 6 Türk girebildi.¹⁰

Birinci ve İkinci Duma'da belli bir sayıya ulaşan Türkler, Müslümanların eğitim, toprak ve diğer vatandaşlık hakları ile ilgili sorunları Duma'ya getirmeleri nedeniyle, 3. ve 4. Duma'ya Türklerin girememeleri için bir çok engeller konmuştur. Bu arada çıkan kanun ile bütün okullarda Rusça eğitim kabul edilmiştir. Türklerin toprak ve diğer iktisadi sorunlarının çözümüne yanaşılmamış, durumları daha da kötüleşmiştir.

¹ Meryem Bahtiyar'ın bu konuda New York University'de vermiş olduğu konferans, Mayıs 1994.

² Mehmed Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat* s. 154; Karş. Togan, *Bugünkü Türkili* s. 212.

³ Togan, *Bugünkü Türkili* s. 346.

⁴ Nadir Devlet, a.g.e, ss. 95-112.

⁵ Togan, a.g.e, s. 348.

⁶ Devlet, a.g.e, s. 113.

⁷ Togan, a.g.e, s. 351.

⁸ Devlet, a.g.e, s. 114.

⁹ Aynı yer, s. 116.

¹⁰ Aynı yer, s. 118.

Rus devlet meclisi Duma'da haklarını dile getirebilecek bir zemin bulamayan Türkistan aydını ve ileri gelenlerinin savaşı, bundan sonra meclis dışına taşı. Zaman zaman toplantılar yapıldıysa da Türk aydınının etkili olabileceği zeminler ortadan kaldırılmıştı. Bu şartlar altında, her türlü zulme ve haksızlığa muhatap olan kitleler olarak uzun yıllar ses getirecek olan savaşı başlatacak bir "bilinç demlenmesi" dönemini yaşadı. Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasından sonra da Türkistan aydını kitlenin heyecanına tercüman olamadı ve pamuk sorununda Müslümanlara yapılan haksızlıklar nedeniyle 1916 ayaklanmasında da aydınlar kendilerini gösteremediler.¹ Bu koşullar altında Rusya'da 1917 Devrimi gerçekleşti.

1917 Sonrası Türkistan Halklarının Milli Mücadelesi

Devrimin Rusya'da yerleşme dönemi, aynı zamanda Türkistan'da Rus yönetiminin zayıfladığı, bölgenin boşlukta kaldığı yıllardır. Türkistan'ın yıllarca beklediği bir fırsat ortaya çıkmış, şimdi aydınlar ve ileri gelenler bundan sonra nasıl bir siyasal yapılanmanın kendileri için daha yararlı olacağını tartışmaktaydılar. Pan-İslamizm tartışmalarında, özellikle Türkistan'da Pan-İslam'la ilgili değerlendirilmesi gereken önemli bir gelişme sözkonusudur: Devrimin ilk yıllarında Sovyetler Birliği yönetimi, Pan-İslam Demokratik Birliği'ne beş milyon ruble yardımda bulunarak bu yöndeki faaliyetleri destekliyor.²

Bu dönemde Lenin, Pan-İslamizm'e özel bir önem verdi.³ Enver Paşa ile Moskova'da görüşmesinden sonra kendisine bu amaçla adı geçen örgütü kurduttu, bina ve araba tahsis etti.⁴ Lenin'in bu Pan-İslam ilgisi, devrimin başarıya ulaşması ve yerleşmesi aşamasında kitlelere mal olması ve aykırı gelişmelerin denetim altına alınması amacıyla alınan bir önlem olarak düşünülebilir.

Stalin ise 1921 başında Müslüman komünistlere hitaben yaptığı bir konuşmada, Pan-Türkizm ile birlikte Pan-İslamizm'i mahkum etti.⁵ Mart 1921'de toplanan Komünist Partisi kongresinde Pan-İslam ve Pan-Türkizm, komünizmden burjuvacı demokratik ulusalcılığa sapma olarak kabul edildi ve bu hüküm sık sık tekrarlandı. Bu tür bir sapma suçlaması Pan-İslamistlerin cezalandırılmasının gerektiği demektir. Suçlamalar her olayda tekrarlandı ve Pan-İslamistlerin Bacmacıları, Sultan Galiyev'i nihayet Nazileri desteklediği biçiminde sürüp gitti.⁶

Lenin'in ve Bolşevik yönetiminin Müslümanlara karşı gerçek tutumu daha sonra ortaya çıkmakla beraber, Müslüman halklarla ilişki kurmak üzere kurduğu örgüt için "Pan-İslam" adını kullanması, bu ismin çekiciliği ve yaşanan karışıklık ortamından sömürgeleşmeye geçişin verimli bir aracı olduğunun işaretidir. Bununla beraber, daha

¹ Togan, *age*, s. 356.

² Paul S. Reinsch, "Bolshevism in Asia" *ASIA American Magazin on the Orient*, April 1920, s. 313.

³ Landau, *The Politics of Pan-Islam*, s. 166.

⁴ Baymirza Hayit ile görüşme, İ.U. Edebiyat Fakültesi, 14.9.1994.

⁵ Sovyet kaynakları veya buna dayanan batılı araştırmacılar, Pan-İslamizm veya Pan-Türkizmle ilgili Stalin'in bu konuşmasına göndermede bulunurlar. Landau, *age*, s. 167.

⁶ Landau *age*, s. 168.

sonraki olayların gösterdiği gibi, iktidarın yerleşmesinden hemen sonra ilk cezalandırılacakları saptamak, bundan sonraki yönetimin güvenliğini sağlamak için kullanışlı bir yöntemdi. Çarlık döneminde bir çok hak arama hareketleri «pan»lı sözcüklerle cezalandırıldığı gibi, Bolşevik döneminin de ilk sarsıntıları geçtikten sonra, hapis veya idam edilenlerin ortak suçları "Pan-İslamist" veya "Pan-Türkist" olmalarıydı.

Pan-Türkist suçlamalarına daha önce muhatap olan Ceditçilerle Bolşevik yönetimin ilginç bir işbirliği sözkonusudur: Sovyet yönetimi, 1918'den itibaren Buhara Emirliği'ni egemenliği altına alma yolunda girişimlerde bulundu. Bunun için Buhara Emirliği'nden kaçarak Semerkant, Çarçuy ve Taşkent kentlerinde yaşamakta olan Buhara Ceditçileri ile işbirliği yaptı. Buhara'yı işgal etmek, "Buhara ihtilaline yardım etmek" biçiminde gerçekleştirilmeliydi. Buharalı bir grubun "İhtilal başladı, yardım ediniz" çağrısı ile Rus ordusu buraya girecekti. Yaklaşık sayıları 15-20 civarındaki ceditçinin Rusya'nın bu planına yardımcı olmaları sonucu Rusya, 10.000 asker, 53 tank ve diğer ağır silahlarla Buhara'yı işgal ediyor. Bu işgal de dünyaya Buhara ihtilali olarak ilan ediliyor.¹

Türkistan'ın yerel önderleri Ekim Devrimi'ne genellikle destek vermişlerdir. Çünkü yeni rejim, her ulusu, kendi kaderini seçmekte serbest bırakacak, isteyen bağımsız bir devlet haline gelecek isteyen yeni Sovyetler Birliği'ni oluşturacaktı.² Halk ise, gelecek rejimden çok Çarlık rejiminin devrilmesinin mutluluğunu paylaşıyordu. Pazar yerleri, Çarlık rejiminin yıkılmasında, Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın karşısındaki ittifakta yer almasının büyük rolü olduğuna inananlar, Müslümanların tekrar özgürlüğüne kavuştuğunu birbirlerine müjdeleyenler, Türkistan'ın artık bağımsız bir devlet olduğunu haykırımlarla doluydu.³ İhtilalden sonra her ülkenin halkı toplanıp kendi yazgılarını belirleyecek, eşit koşullar altında yönetimde söz sahibi olacak, devletin nimetlerinden herkes eşitçe faydalancaktı.⁴ Ancak ihtilal yerleşmeye başlayınca bunun Çarlık Rusya'sının bir devamı olduğu, hatta toplumsal düzeni hedef alan çağrılarla, sosyalizmi benimsemeyenler için daha tehlikeli olduğu görüldü. 1918'den itibaren yer yer kurtuluş hareketleri başladı.⁵

Türkistan'daki milli mücadelenin ortaya çıkması, gelişmesi, yaygınlaşması ve 1917 İhtilalinin yerleşmesinden sonra da 1930'lara kadar sürmesi ile ilgili yeterli çalışma, daha doğrusu değerlendirmeler yapıldığı söylenemez.⁶ Bu konuda da yeni rejimin yerleşmesi

¹ Baymirza Hayit, "20. Yüzyılda Türkistan'ın Milli ve Sovyet Devletlerinin Karakterleri", *TDAD* 51, Aralık 1987, ss. 130.

² Mustafa Chokayev, "Turkestan and the Soviet Regime", *JRCAS*, 18, 1931, s. 403. Çokayev'in bu makalesi, Sovyet rejimini kuranların devrim öncesi sözleri ile iktidara geldikten sonra, Müslümanların desteğini ve Türkistan'ı ele geçirmelerini aşama aşama özetler; 403-420.

³ Sir George Macartney, "Bolshevism as I Saw it at Tashkent in 1918", *JRCAS*, cilt. VII, 1920, ss. 42-58.

⁴ "...Bu ümitlere rağmen, Türkistan'daki Bolşeviklerin miktarı % 5 civarında olup bunlar da Müslüman değillerdi. Çünkü Bolşevikler, Müslümanlara karşı idiler. Şurası önemle belirtilmelidir ki, Bolşevikler Hristiyan din adamlarına olduğu kadar Müslüman din adamlarına da son derece düşman idiler, ancak bunu Hristiyanlara olan muhalefetleri gibi açıkça söylemiyorlardı..."; Major F.M. Bailey, "In Russian Turkestan under the Bolsheviks", *JRCAS*, cilt. XVIII, 1921, s. 51..

⁵ Kendileriyle görüştüğümüz New York ve New Jersey'de ikamet eden Türkistanlılar bu hareketin bir milli mücadele veya kurtuluş hareketi olduğunu, "basmacı" deyiminden rahatsız olduklarını bildirdiler.

⁶ Bu konudaki belli başlı kaynakları şöyle sıralayabiliriz: Zeki Veli Togan'ın *Bugünkü Türkiye* *İhtilal* (atna ek olarak *Onyedü Kumain Şehri ve Sadri Maksudî Bey* (İstanbul, 1934) ile *Türkîli Haritası ve*

için ideolojik doğrultudaki bazı yayımların, araştırmacılar tarafından kaynak olarak kullanıldığı ve değerlendirmeleri etkilediği görülmektedir.

Bu hareketin esas nedenlerini şöyle sıralayabiliriz:¹

1. Rusya'nın askeri ve iktisadi istilası karşısında yerli ekonominin ve toplumsal düzenin çökmesi üzerine, Ruslara ve onlara yardımcı olanlara karşı yapılan düzensiz ve disiplinsiz saldırı ve baskın şeklinde görülmektedir. Bu hareketin başında olanların eski geleneksel yapı içerisinde iktisadi durumu güçlü olduğu halde, Rus mallarının istilası sonucu eski güçlerini kaybetmeleri gerçeğine dayanarak, iktisadi çıkarlara indirgeyen yorum, tartışmalı olup, aksine örnekler vardır.

2. 1916 yılında Rus birliklerinin Fergana bölgesindeki Kazak, Kırgız ve Özbek göçebelerinin ayaklanmasını bastıramayışının verdiği cesaret ve ilham.

3. Nakşibendilerin önderliğinde 1896'da başlayan Andican ayaklanmasına karşı Rusların misillemesinin halk içinde büyük bir nefrete dönüşmesi.

4. Hoçend'e verilen özerkliğin Taşkent'ten gelen Rus taburları tarafından kaldırılması ve bu arbedede sivil halktan yaklaşık 50.000 kişinin öldürülmesi.

5. Gerek kentlere, gerekse kırsal bölgelere yerleşmiş olan Rus göçmenlere karşı biriken nefret. Zira, Rus idarecileri, göçmenleri ve askerleri; halkın gözünde "kafir, sömürgeci ve zengin"dirler.

6. Yalnız Ruslar tarafından değil, aynı zamanda Ceditçiler tarafından da tehdit edildiğini gördükleri kendi geleneksel yaşam biçimlerini koruma arzuları.²

Hareketin en etkili olduğu yer Fergana bölgesiydi. Savaşının nedeni olan Müslüman Türklerin toplumsal, iktisadi ve kültürel ezilmişliğine tercüman olan duygusal temeli Togan'dan aktaralım:

Ona Ait Açıklamalar (İstanbul, 1943); 1917 ihtilali sonrası savaşının temelini veya kuluçka dönemini oluşturan olaylar dizisi için Nadir Devlet, *1905-1917 Yılları Arasında Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ali Bademci, *1917-1934, Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa* (İstanbul, 1975); Bu konudaki olayların, kişilerin ve kaynakların kısa bir değerlendirmesi için bkz. Marie Broxup (Ünlü Türkolog Bennigsen'in kızı), *Basmacılar*, Çev. Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat (Ankara, ODTU, 1984).

¹ Marie Broxup, *Basmacılar*, s. 2-7.

² Aynı yer, s. 6. Bazı araştırmacılar, basmacı hareketini Ceditçiliğin doğal bir başarısı veya sonucu olarak görmektedir. Zeki Velidi Togan'ın bu hareketin içinde yer alması da buna delil olarak gösterilmektedir. Burada Ceditcilik hareketinin tanımı ile ilgili bir sorun vardır. Bu hareket sadece Rusya ile bir süre de olsa işbirliği yapmak ise, Togan'ı ceditçilerden sayabiliriz. Fakat başta yazı sitili olmak üzere, Türkistan'da yaygın olan eğitim-öğretim, tekke-tarikat ile başlayan toplumsal yapıya karşı olmak, yani reformist görüşlere sahip olmak ise Togan'ı ceditçilerden saymak mümkün değildir. Togan'ın Rus hükümeti ile işbirliği, benzeri işbirlikçilerden daha farklı ve ihtiyatlı bir durum göstermektedir. Togan, 1917 sonrası biçimlenecek olan Türk siyasal sisteminin muhtar yönetim kurulmasına taraftar olanlarla birlikte hareket etmiştir. (Prof., Dr. Tuncer Baykara, *Zeki Velidi Togan* Kültür Bakanlığı, 1989; Ruslarla işbirliği konusunda bkz. Togan, *Hatıralar*, IV. Bölüm). Togan'ın Ceditçilere en yakın olduğu dönem olan, 1920-22 arasında bile, siyasal ve fikri platformlarda daima ceditçilerin karşısında yer almıştır (Togan, *Bugünkü Türkili*, ss. 407-409, 415-416 ve diğer yerler; konuyla ilgili düşüncelerinin anahatları için, Baykara, ss. 66-70). Togan, bu gibi siyasal ve düşünsel bölünmelerde genellikle ortayolu tercih etmişse de gördüğü veya ilgilendiği Cedit gruplarının ve hareketlerinin karşısında yer almıştır. Ve eğer Cedit hareketi ile basmacılar arasında bir ilişki kurulacaksa, ki vardır, Türkistan uleması, halkı, geleneksel düzene sahip çıkanlar, bu hareketleriyle Ceditçilerin tehdidini kırmaya çalışmışlardır. Nitekim Ceditçiler Ruslarla işbirliği yaparak Buhara ihtilalini gerçekleştirip, Rus askerlerini yardıma çağırarak, istilaya meşruiyet verme işlevini yerine getirirken, Milli Mücadeleciler Ruslara karşı savaşıyordu. Togan ise, Ceditçilerin bu hareketi karşısında şunları yazmıştır: "Buhara'da emir rejimi ne kadar menfur idiyse de bu rejimin, Ruslar tarafından er geç yapılacağı mukarrer olan kaldırılması işine ora Türklerinin [Ceditçilerin] silahlı olarak iştiraki hiç de matlup değildi"; (*Bugünkü Türkili*, s. 405).

"..Hokand hükümetinin Rusça tahsil gören münevver azalarının, kendilerini halk kütlesine tanıtmamış olduğu görülmektedir... Irgeş ve Mehmed Emin Beklerin şiarları, Fergane basmacılığının tarihini yazan Gensber'e göre, «Türkistan, Türkistanlılarındır; Türkistan'dan ecnebi boyunduruğunu defedeceğiz», «fakir ahalinin en son entarisini soyan Rus ile harb» idi. Bunların işleri Fergana vilayetindeki Rus köylülerine taarruz oldu. 1918 yılı Sontesrininde Khalkhoca 700 kadar asker ile Celalabad yanındaki Blagoveşçensk ve Spask adlı Rus kasabalarını bastı. Rusların kadınları bile müsellah idi. Elllerinde üç top da vardı..."¹

Basmacı ayaklanmasındaki İngilizlerin rolüne gelince, kaynaklar bu dönemde İngilizlerin tüccar zihniyetinden öteye, güç şartlar altındaki Türklerden bir şeyler kapmak için baskıncı gibi davrandıklarını aktarırlar. Türkistan'a silah göndermek üzere yüklü altın ve ipek götürüp, sözverilen silahları ise teslim etmiyorlar. Sovyet propagandacılar, Basmacı hareketini karalamak için bunun kapitalist İngiltere'nin güdümünde gelişen bir hareket olduğunu söylerler. Halbuki, İngiltere'nin bu hareketle ilişkisi ise, silah gönderme sözüyle "Hive hanlığının tüm altın ve gümüş birikimi, İngiliz emperyalistlerinin dibi olmayan ceplerine akmıştır"² gerçeğidir. Kendileriyle görüştüğümüz basmacıların yaşayan çocukları İngiliz yardımının gelmediğinden, parası ödenen silahların dahi teslim edilmediğinden özellikle yakındılar.³ Şir Mehmed⁴ diğer kardeşi Taş Mehmed'i 300 kişi ile Afganistan'a silah almak için gönderiyor. Bir miktar eski silah ile beş tane top alabiliyor. 1925'te hareket bittikten sonra, dağlarda birçok Türkün harekete hazır bulunduğu ve yeni hareketin planlandığı dönemde, Şir Mehmed, Abdüsselam Karı ile beraber Peşaver'de İngiliz yetkilileriyle görüşüp yardım istemiştir. Burada da "soğuk bir yardım sözü" verilmiş, hareketlerinin desteklendiği söylenmiş, fakat herhangi bir yardımda bulunulmamıştır.⁵ Bununla beraber, İngiltere, hareketle çok yakından ilgilenmiş, Simla'da bulunan Mareşal Sir Wilfrid Malleeson'u özel görevle ve sınırsız parasal kaynaklarla Türkistan'a göndermiştir. Malleeson, bu yolculuktan yaklaşık iki sene sonra, "görevinin İngiltere lehine veya çıkarına olabilecek gelişmelerle ilgilenmek olduğunu" söyler.⁶

Basmacı hareketinin önemli önderlerinden Fergana vadisindeki ayaklanmayı yöneten Şir Mehmed Beg'in yanında 300 kadar Osmanlı subayı bulunmaktaydı. Hareket başlamadan önce, 1920 senesinde Anadolu'daki Kurtuluş Savaşı için Türkistan'da yardım kampanyası başlatılıyor. Ve toplanan yardımlar Moskova'da Lenin'in de desteği ile sikke haline getiriliyor. 15 milyon altın olarak Anadolu'ya gönderiliyor.⁷ Lenin, bu kritik

¹ Togan, *Türkiş* s. 389.

² İu Aleksreov, *Orta Asya'daki İç Savaşın Tarihi* (Taşkent, 1959); zikreden Marie Mroxup, *Basmacılar* s.9.

³ Örneğin, Şir Mehmed Bek, 1921'de Muhiddin beyi 40 yük ipekle Doğu Türkistan'a gönderiyor. Burada ipekleri, Çinliler aracılığıyla İngilizlere verecek karşılığında önceden anlaşılmış olan silahları alacaklardır. Çin yetkililer ipeği teslim alıyorlar. Silahlarla ilgili bir süre oyalama taktiğinden sonra, teslimi belirsiz bir tarihe bırakıyorlar. Daha sonra Şir Mehmed'in para olarak ipeğin karşılığını istemesine de bir cevap verilmiyor. *Enver Bek ile yapılan görüşme*, 25 Mayıs 1994, New York.

⁴ 10 Mart 1970'de Adana'da vefat etmiştir; Baykara, *Zeki Velidi Togan* s. 155.

⁵ Enver Bek ile görüşme.

⁶ Sir Wilfrid Malleeson, "The British Military Mission to Turkestan, 1918-1920", *Journal of the Royal Central Asiatic Studies* IX, 1922, ss. 96-110.

⁷ Enver Bek ile yapılan görüşme, 25 Mayıs 1994, New York. Şir Mehmed'in yeğeni olup, Şir Mehmed'in baş kumandanı olan Nur Mehmed Bek'in oğludur. Enver Bek yardım konusunu şöyle özetliyor: "Biz

dönemde altınların transferine yardımcı oluyor. Kurtuluş Savaşı sırasında Rusya'nın yapmış olduğu yardımın aslı Türkistan halkının gönderdiği altınlardı. Zaten Rusya böyle bir dönemde yardım yapacak durumda değildi. Daha sonra Lozan'a gözlemci olarak gelen Rus temsilcisi, bu altınların borç olarak kabul edilmesi gerektiğini ileri sürüyor. Şir Mehmed'in yeğenine göre, Rus temsilci, Rusya'nın yeni siyasetinin gereği olan "Türkistan" sözcüğünün kaldırılması, onun yerine "Orta Asya"nın kullanılması koşuluyla bu «Rus borcu» hibeye dönüştürülüyor.¹

Türkistan Müslümanlarının milli mücadelesiyle özdeşleştirilmek istenen veya bu hareket, kendisi etrafında açıklanmaya çalışılan bir kişi vardır: Enver Paşa, Turan hayalini gerçekleştirmek için Türkistan'a gitmiş ve orada şehid olmuştur. Onun ölümü ile Pan-İslamizm veya Pan-Türkizm de gömülmek istenmiştir.² Enver Paşa'nın Türkistan'a gitmesinin gerçek nedeninin, Mustafa Kemal'in önderliğindeki bir mücadelede yerinin olmaması olduğuna, yukarıda işaret ettik. Yakınlarına yazdığı mektuplarda, millî mücadelenin başarılı olması için dua ettiğini yazması, bu gerçeği değiştirmez.

Kabine'den habersiz olarak ülkeyi harbe sokan Enver Paşa'nın bu hareketinin faturası bütün imparatorluğa ve milyonlara çıkartıldığı gibi, Batıdan gelen ve Enver Paşa'ya inandırılan pan rüyalarının faturası da Türkistan halklarına çıkartılmıştır.³ Nitekim Enver Paşa, Basmacı hareketine katılmak istediği zaman, bunun sakıncalı olacağını söyleyen Zeki Velidi (Togan) bu konuda 14 kadar madde sayar. Bunların birinde Enver Paşa'ya "bu mücadeleye siz karıştıktan sonra Türkistan hareketi artık bir panislamizm hareketi ve Rus milletinin umumi cihan harbindeki büyük düşmanlarından birinin hareketi şeklini alıp, Türkistan'daki Rusların milli gayeleri yolunda bolşevikler etrafında birleşmelerine sebep olabilir" der.⁴

1917 Devrimi ile, Pan-İslamizm tartışmaları ışığında diğer önemli bir isim karşımıza çıkıyor: Sultan Galiyev (1880-1940?). Ancak Sultan Galiyev, değişik bir gelişme izliyor, başta sosyalizme taraftar oluyor, bunun aslında "Ruslaştırma" olduğunu anlayınca kendisi Müslümanların haklarını savunmaya, yani "Pan-İslamizme" veya "Pan-Türkizme" yöneliyor ve bunu hayatıyla ödüyor. 1917 devriminde, Bolşeviklerle birlikte olan Galiyev, hızla yükselerek 1918'de Milliyetler Komiseri Stalin'in yardımcısı olur. Bütün halkların eşit haklara sahip olacağı bir düzeni düşünürken, rejimin Müslümanlar aleyhine Rusçu tutumlarına daha fazla dayanamıyor. Müslüman Bolşevik Partisini oluşturarak Rusya Müslümanlarını federatif bir yapı içinde toplamayı tasarlıyor. Rejim

gelinlerimizin, kızlarımızın küpelerini, bileziklerini vererek Türkistan adımızın soydaşlarımız tarafından kullanılmasını yasaklattık!" Ruslara esir düştükten sonra bir süre Türkistan'da kalan Osmanlı subayı Raci Çakıröz, kendisi Taşkent'te iken Buharalıların yardım toplayıp Anadolu İstiklal Savaşı için gönderdiklerini; fakat bunun maalesef Türkiye'de Rus yardımı olarak öğretilildiğini söyler; yazan, Timur Kocaoğlu, "Türkistan'da Türk Subayları (1914-1923)", *TDİT* sayı: 1-11, 8. bölüm.

¹ Aynı görüşme.

² "Türkistan'da yıllarca yaşayıp orasını iyi bilen mösyö I. Castagne de, Enver Paşa'nın şehid oluşunu, Panislamizmin iflasi olarak kabul ediyor"; Togan, *Bugünkü Türkîli*, s. 457.

³ Togan, *Bugünkü Türkîli* ss. 434-435.

⁴ Aynı yer.

aleyhindeki eleştirileri nedeniyle gittikçe gözden düşüyor ve partiden atılıyor. Gazetecilik yıllarında «Sömürgeler Enternasyonalı» tezini gündeme getiriyor.¹

Sömürgeci yönetimle belli bir döneme kadar işbirliği yaparak daha sonra asıl hedefi "Hür-İslam"ı sağlamak yani Müslümanların siyasal, toplumsal ve iktisadi haklarını güvence altına almak olan Galiyev'in hayat çizgisi bir dereceye kadar Zeki Velidi Togan'a benzetilebilir. Togan, zamanında, Bolşeviklerin gerçek yönünü ve niyetini anlayıp Türkistan'a gittiği halde, Galiyev'in daha fazla yeni rejim ve yöneticiler hakkında iyimser kanaate sahip olduğunu görüyoruz. Hakkındaki Turan suçlamaları, Komünist rejimin Çarlık döneminden miras aldığı Müslümanların her türlü hak arama faaliyetlerini Pan-İslamik veya Pan-Türkist suçlamalarla bastırma geleneğine dayanmaktadır.

Galiyev'e göre, Avrupa sömürgecileri tarafından Doğu'da sürdürülen sonu gelmez savaşlar, Doğu'yu iktisadi yönden Batı Avrupa feodallerine ve onların çocuklarına kul köle edebilmek için düzenlenmiş ince, siyasi hesapların birer parçasıdır. Bu siyaset, sonunda mutlak denilebilecek bir başarıyla taçlanmaktadır.² Galiyev şöyle devam etmektedir:

"Sorunu 'gelişmiş toplumlar' ile 'gelişmemiş toplumlar' olarak ikiye ayıran klasik Batı düşüncesi ile Doğu toplumlarını 'tarih dışı' sayan Çağdaş Marksist görüş arasında pek fark yoktur. Bu ayırım, sömürgeciliğin temel felsefesini meydana getiren, 'yönetmeye layık Batılılar' ile 'yönetilmeye layık Doğulular' tanımlamasına uygun düşer ki, doğal olarak, Batı'nın, sömürü ve sömürgeciliğine meşru zemin hazırlar."³

Gerçekten de Ekim devrimi sonrası yönetimi ele geçiren kadro ile Müslüman temsilcileri arasındaki uzlaşmaz çelişkinin temelinde, sosyalizmin kuramsal yönü değil, büyük bir coğrafyada yerleşmiş bulunan halkların, sosyalizm adına Slav-Rus grubu tarafından sömürülmesi ve üzerlerine egemenlik kurma savaşımı yatıyordu. Sömürgeci Rus şövenizmi, üstünlüğünü devam ettirmek için, sömürge bölgelerinin yerli kültürünü yok etmeyi kaçınılmaz bir zorunluluk olarak görmektedir. Bunun adı ise yeni bir Sovyet insanı yaratma siyaseti olarak belirleniyor.⁴ Öte yandan yeni Sovyet hükümeti, Türk halkları arasında, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen, Tatar, Başkır, Azeri, Karakalpak... gibi farklı boyları farklı ulus haline getirerek budunsal gruplar yaratırken, bu grupların iktisadi, toplumsal ve siyasal bakımdan güçlenip gelişmeleri yönündeki çabaları şövenlikle suçlayarak, önlenmesi gereken "Pan-Türkist" bir tehlike olarak kabul eder.⁵

¹ Erol Kaymak, *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonalı* (İstanbul, İrfan Yay., 1993).

² Aynı eser, s. 33.

³ Aktaran, Erol Kaymak, *a.g.e.*, s. 38

⁴ II. Dünya Savaşı sırasında, ABD hükümetinden görevli olarak Afganistan, İran ve Sovyetler Birliği'nde incelemelerde bulunan Elizabeth Bacon, Rusya'nın ihtilalden sonra Türkistan ve Rusya'da uyguladığı, merkezden denetlenen, "önceden kararlaştırılmamış Ruslaştırma" siyaseti örnek alınarak, Ortadoğu ülkelerinde de uygulanabileceğini söyler, "Soviet Policy in Turkestan", *The Middle East Journal*, I-1 (Ocak 1947), ss. 386-400.

⁵ E Kaymak *a.g.e* ss 237-238

YEDİNCİ BÖLÜM:

**TÜRKİSTAN'LA İLGİLİ
İNGİLTERE-RUSYA-ÇİN İLİŞKİLERİ**

Türkistan'ın işgali ile ilgilenen yerli ve yabancı kaynakların büyük çoğunluğu, buranın işgalinin İngiltere-Rusya-Çin rekabeti sonucu gerçekleşen bir sonuç olarak açıklar. Bu durumda bir Afrika atasözünde ifadesini bulan gerçeğe karşı karşıyayız: "İki fil kavg eder, ezilen çayır olur". Ancak burada Rusya ile Çin'i fil, Doğu Türkistan'ı da «çayır» kabul edersek, bu özdeyişteki ifade doğrulanmış olabilir. Veya aynı durumu İngiltere ve Rusya filleri arasında Hive, Hokand, Buhara ve Türkmenistan'ı «çayırırlar» olarak da düşünebiliriz.

Önce, büyük devletler arasında çayır olarak kabul edebileceğimiz ülke veya halkın olmadığını belirtelim. Her ne kadar sömürgeci ülkelere göre sanayi devrimini yapmamış ülkeler sözkonusu ise de bunların herbirerinin hiçbir zaman gözardı edilemeyecek savunma güçleri ve kendi içlerinde budunsal ve asabiyet bağları sözkonusudur. Kendi ülkelerini savunmada veya Kaşgar devleti örneğinde görüldüğü gibi birliği sağlamada düşmanları ile karşılaştırılabilecek güçleri sözkonusudur. Dolayısıyla iki rakibin arasında boş, sahipsiz bir bölge yoktur; fakat rekabetin cereyan ettiği ortamda, benzeri koşullara sahip bir varlık ortadadır.

Rekabet sözkonusu olduğunda, eşit veya benzeri koşullara sahip olanların bundan yararlanması sözkonusu olmalıdır. İki firma rekabet ettiğinde bundan tüketicilerin kârlı çıkması beklenir. Konumuz olan alanda, eğer bir İngiltere-Rusya-Çin rekabeti sözkonusu ise, değişik nedenlerle bu ülkeler Türkistan emirliklerine yardım etmeleri gerekirdi. Halbuki özellikle her fırsatta Türkistan'ın işgali karşısındaki güç olarak anılan İngiltere'nin bütün aracı girişimlerine, yardım isteklerine rağmen herhangi bir yardımda bulunduğu görülmemiş, tersine Osmanlı Devleti'nin yapmak istediği yardımları da engellemeye çalışmış olduğu bir gerçektir.¹

Rusya'nın Çin ile rekabeti veya düşmanlığı sonucu Türkistan'ın özellikle Doğu Türkistan'ın işgal edildiği yönündeki görüşler tartışmaya açıktır. İgnatiyev'in görevi ile hukuki ve ticari temellere oturtulan dostluğun temel hedefi işgal edilen Batı bölgelerine karşı, Kaşgar tarafından gelebilecek tehlikelere karşı önlem almaktır. Bunun için de doğal olarak bir Rus-Çin işbirliği gerekmektedir.

Konumuzla ilgili olan İngiltere'nin siyasetini iki bölümde ele almamız gerekmektedir. Belki her ülkenin izlediği siyasetin böyle bir sınıflandırmaya ihtiyacı varsa da modern çağların sömürgeci ülkeleri, özellikle İngiltere için buna daha fazla ihtiyaç sözkonusudur: Birincisi, genel, uzun vadeli, kapsayıcı, sonuçlar doğuran siyasetlerdir; ikincisi ise, özel, yerel, sonuçlara etkisi olmayan, fakat asıl sonuca ulaşmak için zaman kazanma işlevi olan siyasetlerdir. Olayları yaşarken, atılan adımın, uygulanan siyasetin, gönderilen protesto mektubunun hangi bölümde olduğunu saptamak zor olabilir. Ancak aradan bir

¹ Yusuf Halaçoğlu, "Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in Kaşgar'a Dâir Eseri", *I.U.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 13, 1987, ss. 521-550.

asır geçtikten sonra birbirine zıt siyasetlerin sonuçlarına bakarak hangilerinin gerçek, hangilerinin "günü kurtarma" siyasetleri olduğunu saptamak gerek. İngiltere'nin Türkistan siyaseti, İran, Afganistan, Hindistan, Çin ve diğer civar ülkelerle olan çıkarları ve ilişkileri ile bir bütün oluşturmaktadır. Olaylar karşısında, gerçek görüşünü veya siyasetini zaman zaman gizlemesi de doğal olarak çıkarlar bütünü bir parçası olarak düşünülebilir.

19. yy. boyunca İran görünüşte bağımsız olduğu halde, gerçekte Rusya ile İngiltere arasında yarı sömürge dönemi yaşamıştır. Osmanlı Devleti ile ilişkilerini daima soğuk tutan, daha önceki dönemlerde Osmanlı Devleti ile pek iyi geçinemeyen İran'ın sömürgecilik döneminde de bu tutumunu sürdürmüştür.¹

Öte yandan İran, Rus ekonomisi için de çok önemlidir. Nasıruddin Şah, Rusların Türkmenlerin topraklarını istilada kararlı olduklarını, İngilizlerin de buna engel olmayacaklarının anlaşıldığını söyler.²

Rusya-İngiltere ilişkilerinin başlangıcı, Moskova prensinin Orta Asya yönünde bulunan Kazan ve Astrahan hanlıklarını aldığı yıllarda (1552, 1556) kurulmaya başlar. Bu yıllarda kurulan ticaret şirketinin konusu ise yine Osmanlı Devleti ile önemli sorunları olan Safavi devletinin ülkesi İran'dan yapılan baharat ve ipek ticaretidir.³ Osmanlı Devleti'nin bu yıllarda Kafkas siyasetinin temelinde de Rus-İngiliz işbirliği ile yapılan silah kaçakçılığı olduğu yönünde görüşler vardır.⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme döneminde, Rusya'nın Osmanlı ülkesinden daha fazla toprak isteklerinin genellikle İngiltere tarafından engellendiği bilinir. Bununla beraber, hasta adamın mirasını el koymak isteyen Rusya'ya karşı İngiltere'nin "hastayı niçin tedavi etmeyelim" karşılığı, bu dönemlerdeki İngiltere'nin Osmanlı siyasetini açıklayan formül olmaktan uzaktır. Kırım Savaşı'nda Osmanlı Devleti'ni desteklemekle beraber, savaş sırasındaki ve savaşın ertesinde yapılan barış antlaşmasında Kafkasya ile ilgili tutumları ve daha sonraki gelişmeler bu konuda çok soru işaretleri bırakmaktadır.

Kırım Savaşı'nın hemen ertesinde, hatta Marks'ın yazdıklarına göre daha savaş devam ederken, İngiltere; İran'ın, Asya'nın ve Hindistan'ın önemli bir kapısı durumunda olan Kafkasları Rusya'ya bırakmıştır.⁵

Lord Palmerston'ın, hükümetten istifasını yorumlayan Marks, onun temel görevinin Rusya'nın durmadan ilerlemesini sağlamak olduğunu ve bu amaç için İngiltere'yi

¹ II. Abdülhamid İran'la ilişkilerin geliştirmesi için daha önceden bir antlaşma yapılmamış olmasını üzüntüyle karşılamakla birlikte bundan daha çok İranlıları sorumlu tutmakta ve bu girdaba düşmemek için İran'ın Osmanlı'ya gelmesi gerektiğini söylemektedir; BOE, YEE, I-156-XXV-156-3; A. Çetin ve R. Yıldız, *Sultan Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşleri*, BOE, YEE, 8-2625-77; M. Hocaoglu, *Abdülhamid Han'ın Muhtıraları*, s. 83.

² Cezmi Eraslan, "İslam Birliği Siyaseti Çerçevesinde ..", s. 232.

³ Carl M. Kortepeter, "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *Journal of American Oriental Society*, LXXXVI-2, Nisan-Haziran 1966, s. 95.

⁴ Aynı yer.

⁵ Yakın tarih ve günümüz Kafkasya sorunları ile ilgili çalışmaları olan Paul Henze de bu saptamaya katılmıştır. 4 Mayıs 1994'te Washington'da yapılan görüşme.

kullandığını ileri sürüyor.¹ Böylece başarılı ve hırslı aktörün bütün dünyayı aldattığını belirtiyor. Marks bu yazısında İngiliz hükümetini, Batı Karadeniz'de Tuna ve Doğu Karadeniz'de Kafkasları Rusya'ya bırakmakla uyguladığı yanlış siyasetini acımasızca eleştirdikten kısa bir süre sonra, İngiltere Osmanlı Devleti'nin yanında Rusya'ya karşı Kırım'da savaşa girdi. Rusya, savaştan yenilmiş çıktığı halde, Kafkaslarda serbest kaldı ve barış antlaşması gereği olarak Osmanlı Devleti'nin Kafkaslara yardımı da sözkonusu olamadı. Paris Antlaşması'ndan bir süre önce ise, Marks "Rusya'nın Borcu"² adlı bir yazısında Rusya'ya verilen borcun kaynağı olan bankerler organizasyonunu, aldıkları faizi nasıl bölüştüklerini, başta İngiltere olmak üzere Almanya, Hollanda, Fransa, Belçika, Avusturya ülkelerinde hükümete nüfuz edip, genel siyasetleri nasıl etkilediklerini ve verilen borcun Rusya tarafını idare eden Çar'ın yakın danışmanının da bankerlerle ilişkili olduğuna dikkat çeker. Rusya'ya açılan kredinin, geri ödenme sürecinin doğudaki Müslümanların kanlarıyla ilişkili olduğunu, Rusya'nın bundan sonra daha hızlı bir biçimde Müslümanlara saldırarak zengin ülkeler zaptetmesi, buraları vergiye bağlaması gerektiğini yazar.

Kırım savaşı öncesinde, İngiltere'nin Türkistan'la ilgili planlarının henüz açıklığa kavuşmadığını görmekteyiz. 1846 yılında İstanbul'a gelen Hokand hanı ile ilgili sadaret tezkiresindeki şu sözler konuyu aydınlatmaktadır:

"İngiliz seyyahlarının duyduklarına bakılır ise Buhara Emirleri bu bölgeyi ve Rusya'dan meydan bulduklarında giderek Hive ve Urgenç ülkelerini yakında bütünüyle ele geçirip bütün Türkistan'a egemen olmaları en kuvvetli ihtimaldir."³

Taşkent'in alınmasından sonra Petersburg'daki İngiliz temsilcisinin Prens Gorçakof'la yaptığı görüşmede, Prens, Kraliçelerinin hükümetinin kendi askerlerinin Asya'daki ilerleyişini hoş karşılamalarından büyük bir memnuniyet duyduğunu söyler ve bu iki dost ülkenin her gün birbirlerine daha yaklaşmasının sevindirici bir gelişme olduğunu belirtir. Bununla beraber, İngiltere'nin son gelişmeler üzerine karşılıklı olarak gönderdikleri bildirilerdeki İran-Türkistan ilişkisini anlayamadığını belirtir.⁴ Çünkü Çar'ın Orta Asya siyaseti ile ilgili gereken açıklamaların yapıp yayımlandığını, bundan sonra daha fazla ilerlemeyi düşünmediklerini, sadece kendi sınırlarında barışı ve güvenliği sağlamanın gereklerini yerine getireceklerini belirtir. Gorçakof, bu sözlerle bundan sonraki ilerlemeleri için gereken ortamı hazırladıktan sonra, İngiltere ile aslında çıkarlarının bir olduğunu şöyle açıklar:

¹ Karl Marks, *New York Tribune*, 11 Ocak 1854, LEADER sütununda yayımlanmıştır. *The Eastern Question* ss. 201-210'da yeniden yayımlanmıştır.

² Karl Marks, *New York Tribune*, 4 Ocak 1856. *The Eastern Question* ss. 600-606'da yeniden yayımlanmıştır.

³ B.O.A., *İrade, Hâriciye*, 2206-1; Saray, *Türkistan Hanlıkları*, ss. 50-52.

⁴ Rusya'nın anlamadığı konu, Türkistan'da İngiltere'nin Rusya'yı serbest bırakmasına karşılık, İngiltere'nin de aynı şeyi İran için istemesidir. Parlamento tartışmalarında da bu karşılıklılığın gerçekleşmesi zaman zaman dile getirilmekle beraber, İran üzerindeki Rusya ve İngiltere'nin eşite yakın hakları, İngiltere lehine daha fazla olduğu ileri sürülmüş ve bu siyaset uygulanmıştır.

"... Rusya'nın arzusu, Türkistan'da barış ve güvenlik içerisinde bir devlet düzeni kurduktan sonra, sadece Rusya için değil fakat bütün dünya ticareti için Kaşgar'a uzanan güvenli yolu açmaktır"¹

Bu arada Hindistan Bürosu'ndan istenilen raporda², Rusya'nın ilerlemesinden ve Hindistan'a yaklaşmasının kamuoyundaki olumsuz etkilerinden söz ettikten sonra, iki ülkenin temsilcilerinin bundan sonraki programı saptaması ve birlikte Orta Asya'yı nasıl biçimlendirmelerinin uygun olacağını hazırlanması istenir.

Buhara'nın işgalinden sonra İngiltere'nin temsilcisi, "söz dinlemeyen komutanlar"ın Petersburg'da krallar gibi karşılandığını bildirerek, Gorçakof'a bu ilerlemenin nerede duracağını sorduğunda, güvenli sınırlar, İngiltere ve Hindistan'la barış içinde ilişkilerden söz etmesine rağmen, kendisine, açık bir cevap vermediğini bildirir.³ Temsilci, Gorçakof'a, aslında Rusya'nın ilerlemesinin İngiltere için bir sorun olmadığını, bununla beraber İngiltere'deki bir kaç ukelanın, Hindistan'a Rusya'dan gelen ciddi tehlikeye karşı önlem alması, daha çok asker bulundurması ve kuzey-batı sınırlarını güçlendirmesi gerektiği biçimindeki çıkışlarının söz konusu olduğunu söyler.

Rusya, Buhara'yı tehdit ederken, İngiltere'nin siyaseti açısından önemli bir gelişme sözkonusu oluyor. Buhara Emiri, İngiltere'den Rusya'ya karşı yardım istiyor. Ancak bu istek bir süre oyalandıktan sonra reddediliyor. Durum, İngiliz Parlamentosunda da gündeme geliyor. 28 Mayıs 1868'de İngiltere Avam Kamarası'nda Henry Rawlinson dışişleri bakanına Rusya'nın Buhara'ya düşmanca saldırıları ve bunun nedenleri hakkında bilgileri olup olmadığını soruyor. Lord Stanley bu soruya karşılık yaptığı konuşmada, *Journal St. Petersburg*'ün 22 Nisan tarihli haberini olduğu gibi aktarıyor. Bu habere göre Buhara Rus sınırındaki bazı Buharalı kabileler Rus bölgesine sıkıntı ve rahatsızlık çıkardığından bunların uslandırılması gerekmektedir. Bunun haricinde herhangi bir askeri operasyon sözkonusu değildir.⁴

İngiltere'nin, Rusya'nın işgalinin ilk yıllarında zor kabullenebildiği önemli nokta, kendi tüccarlarına bu bölgelerde serbest ticaret hakkı tanınmaması, büyük merkezlerde temsilci bulunduramama ve vatandaşlarına gezi hakkı tanınmaması gibi konulardır. Nitekim Orta Asya gezisinden Petersburg'a dönen Forsyth, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na, bölgenin tamamen Rus mallarıyla dolduğu halde, ticari konularda İngilizlere gereken kolaylığın sağlanmadığından yakınır.⁵ Gorçakof, bu konuda acele edilmemesi gerektiğine işaret ederek dış siyasette karşılıklılık ilkesini öne sürer ve İngiliz temsilcisine, İngiltere'nin Hindistan'da sömürge kurmasının hemen ertesinde burada bir başka ülkenin temsilcisinin bulunmasına ve ülkede bir yabancının seyahat etmesine izin verilip verilmediğini sorar.⁶

¹ PRO, F.O., 65-868.

² 29 Temmuz 1865, PRO, F.O., 65-868, Gizli Hindistan Bürosu

³ PRO, F.O., 65-869, 2 Temmuz 1866.

⁴ *Parliamentary Debates* 28 Mayıs 1868, III-192, s. 955.

⁵ PRO, F.O. 65-871, 5 Kasım 1869.

⁶ PRO, F.O. 65-870. 11 Ağustos'ta konuyla ilgili Gorçakof'la görüşmesinden sonra İngiliz elçisine, İngiltere ve Rusya arasında Orta Asya konularında mevcut uzlaşmanın memnuniyet verici olduğu bildirilir. Eğer Orta

18 Nisan 1871'de Avam Kamarası'nda Mr. Eastwick Devlet Bakanı'na Rus birliklerinin Hive'ye karşı saldırıya geçip geçmediği hakkında bilgisi olup olmadığını soruyor. Ve böyle bir işgalin geçici mi kalıcı mı olduğunu öğrenmek istiyor. Viscount Enfield ise cevabında, Odesa konsolosluğundan bu konuda bir mekup alındığını, Orenburg steplerine doğru keşif ve tatbikat yapmak üzere beş müfrezelik birlik gönderildiğini bildirdi.¹

Sir Charles W. Dilke'in Rusya'nın Hisar'a bir keşif heyeti gönderip göndermediği hakkında Dışişleri bakanına sorusu üzerine ise, Mr. Burke, *The Turkestan Gazette*'den öğrendiğine göre, bir Rus bilimsel araştırma ekibinin Hisar'a gönderildiğini haber aldığını bildirir. Burke, bu heyete askeri birliklerin katılıp katılmadığını bilmediğini, bununla beraber eğer askeri birlikler de katılmışsa bu bölge insanının son derece saldırgan ve barbar olduğu için desteklenmiş olabileceği karşılığını veriyor.²

Mr. C.B. Denison, Avam Kamarası'nda, Rusya'nın Taşkent'e, Pamir bölgesinde operasyon yapmak üzere asker topladığını, bu bölgenin ise Amu Derya ve kollarının kaynağını oluşturduğunu söyler.³ Lord De Mauley, mecliste Rus tehdidi karşısında alınması gereken önlemlerle ilgili görüşlerini şöyle dile getiriyor:⁴

"...Rusya'nın ilerleyişi ağır, sessiz ve emin adımlarla gerçekleşmiştir. Stratejik önemi olan yerleri alarak durumlarını sağlamlaştırıyorlar ve bizim sınırımıza doğru ihtiyatlı bir biçimde ilerliyorlar. Eğer bu konuyu doğrulayan rapor istiyorlarsa son zamanlarda yayımlanmış olan dikkate değer bir kitabı, Colonel Burnaby'nin yazdığı *The Ride to Khivaya* bakabilir.... Bu kitapta... Hindistan'ın Rusya'nın asıl hedefi olduğu görülür. Şurası önemli bir gerçektir ki Rusya'nın siyaseti asla değişmez. Büyük Petro Orta Asya'yı ülkesine katmak istedi.... Şimdiki imparator Turkistan'ın Hokand ve Hive bölgelerini aldı; Hazar denizini Aral gölüne demiryolu ile birleştirdi veya birleştirmek üzeredir.... Amu Derya üzerinde gemiciliği geliştirerek iki haftada Hindistan'a gelebilirler. Bize, imparatorun kendi ülkesinde toplumsal ıslahat yaptığı ve şimdiki savaşın [Türkistan halklarına karşı] din ve insanlık için bir hacı seferi olduğuna inandığını söyledi. Yapılanların ticaret için olduğu iddia edilemez. Basit ihtiyaçlarla tatmin olan uluslara ticaret bir hiledir. Rusya'nın büyük askeri gücü düzensiz barbarların istikrarsız saldırılarından korkamaz. Onu anlamamanın tek yolu vardır: Hindistan'a gitmek. Şu konu iyi bilinen bir gerçek ki, Napoleon Bonaparte'ın Rusya'yı istilasındaki amaçlarından birisi, o zaman Çar'ı, birlikte Hindistan'a saldırmak için ikna etmektir. Bu tehlikeyi yaşamışız.... Hindistan'daki bizim durumumuz, Kırım Savaşı'nda Rusya'nın gibi savunmada yardım alamaz durumda olacaktır. Hazar bir Rus gölü, Astrabad bir ikmal merkezi, Herat bir Rus şehri, Amu Derya askeri önemi olan bir nehir, birleşerek aynı hazineye ulaşmaya doğru giden demiryolu şebekesi. Biz orduyu harekete geçiremeden, Kozaklar [Rus] güruhu, Hindistan kaynaklarımızı yemek ve semirmek üzere çekirge sürüsü gibi

Asya'da ticaret sözkonusu ise Çar'ın bu konuda Rusya'nın çıkarları doğrultusunda bir siyaset izlediği hatırlatılır.

¹ *Parliamentary Debates* III-205, 18 Nisan 1871, s. 1241.

² *Parliamentary Debates* III-225, s.249, 21 Haziran 1875.

³ *Parliamentary Debates* III- 234, ss. 991-992. Bu sorunun nedeni, uzaktan bölgeye ilgi duyan kişinin kendi bilgisine dayanarak bölge açısından önemli olan ırmaklar olduğu halde, -ki bu önem, Afganistan ve Hindistan için de sözkonusudur- Mr. Burke cevabında bu konuda bir bilgileri olmadığını, çünkü bu bölgelerde temsilcilerinin bulunmadığını söyleyerek geçiştirir.

⁴ *Parliamentary Debates* III-206, 11 Haziran 1877 ss. 1561-4.

yanıbaşımızda toplaşacak. İki ülke arasındaki doğal engeller kalkmıştır. Bölgedeki bütün uluslar Rus kuvvetinin girdabına düşmüştür. Uygarlığa, sınırın öte tarafında yaşayan, dostluk ve saldırmazlıktan habersiz barbarizmin son kalıntılarını süpüren uluslar tarafından en iyi biçimde hizmet edildiğine inanan nice insanlar var. Eğer tartışma bir Avrupa kavramı üzerinde ise, onun geçerliliğini kabullenmelidir. Devletlerin sınırlarının dikkatle ve menfaatler karşısında garanti altına alınarak saptandığı yerde böyle bir düzenleme iyi olacaktır. Fakat bizim Hindistan imparatorluğumuzun bilindiği kadarıyla sınırları yoktur ve Rus bölgesinin de sınırı olmadığı takdir edilir. İki devlet bir süre sonra eski zamanın monarkları gibi birbirlerinin yüzüne bakacaklar. Sonucu söylemek için vahiy gücüne sahip olmaya gerek yok. Onlar benzer silahlarla da savaşmayacak. Bizim Hindistan'daki yönetimimiz baskıcı, bazen insafsız fakat hep açık bir rejimdir. Tehdidi, saldırı izleyecektir. İsteklerimizin yerine getirilmesi için zaman ve fırsat vardır...."

Bu öneri ve görüşlere karşılık veren Salisbury şöyle diyor:¹

"..... Lord hazretleri Büyük Petro'dan beri Rusya'nın siyasetinin hiç değişmediğini söyler. Fakat, Lord hazretlerinin tamamen Rusya'ya mal ettiği konularda Rusya'yı suçlamayı düşünmüyorum.... Lord hazretleri Rusya'nın Orta Asya'daki ilerleyişi ile ilgili korkunç bir tablo çizdi. Demiryolunun Hazar denizinden Aral gölüne nasıl birleştirildiğini ve bunun dikkat çekici bir biçimde Rusya'nın Merv ve Herat yönündeki ilerleyişini kolaylaştırdığını buyurdular. Fakat görüldüğü kadarıyla Lord hazretlerinin hesaba katmadığı aşılması gereken çöller var ve bu belki iki hafta veya üç haftadır, fakat kesinlikle 10 günden az değildir, ki bu süre iki bölgenin ulaşılabilir en yakın noktaları arasındaki yolculuk için gereklidir. Lord hazretlerini temin ederim ki Rusya'nın, bu mesafeyi aşarak İngiliz Hindistanı sınırına yönelik saldırması tehlikesi onun düşünüyorsa görüldüğü gibi gerçekçi değildir. Rusya'nın ikmal yapabileceği Hazar'daki en yakın nokta Hindistan sınırımızdan bin milden fazla uzaklıktadır. Lord hazretlerinin göndermede bulunduğu dikkate değer tehlike muhtemelen gelecek nesil devlet adamlarını ilgilendirir. Lord hazretlerinin başka tarafa çektiği görülen tasarı için böyle bir felaketin gerçekleşme ihtimali yoktur. Coğrafi şartlar üzerinde daha fazla durmayacağım, sadece Lord hazretlerinin İngiliz Hindistan imparatorluğunun bilinen bir sınırı olmadığı sözlerine itiraz etmek üzere açıklamada bulunacağım. Lordum, bu imparatorluğun sınırları özellikle kuzey-batıda çok ince bir biçimde belirlenmiştir. Şüphesiz İngiliz Hindistanı'nın sınırlarının durumu her ne ise Rusya imparatorluğununki de muhtemelen öyledir. Bu konu böyle bilinmelidir. Küçük ölçekte bir alan için normal haritaların kullanılmasından ortaya çıkan büyük anlaşmazlık tartışmalarına katılamam. Böyle bir harita ile başparmağınızı Hindistan üzerine ve diğer bir parmağınızı Rusya üzerine koyabilirsiniz. Böylece bazı kişiler siyasi durumun tehlikeli bir hal aldığı ve Hindistan'ın dikkat etmesi gerektiğini düşünebilir. Eğer Lord hazretleri daha büyük bir harita kullansaydı, Örneğin İngiltere'nin Ordnance (savaş) haritası çapında bir harita, Rusya ile İngiliz Hindistan'ı arasındaki mesafenin parmaklarla değil de yollarla ölçülebileceğini anlardı. Aralarında çöller sıradağlar var ki bunlar binlerce mil olarak ölçülür ve bunlar herhangi bir Rus ilerlemesi için önemli engellerdir, bununla beraber iyi planlanmış böyle bir ilerleme mümkündür. Lord hazretleri, İngiliz Hindistanı'nın ticari ve bölgesel çıkarlarını gözetlemek üzere Orta Asya'ya bir temsilci atanmasını ister. Şimdi, bu çıkarların Orta Asya'dan değil de Hindistan'dan gözetlenmesinin gerektiğini Lord hazretlerinin farkedeceğini zannediyorum. Bu çıkarlar da gözetlenmektedir, bir temsilci tarafından ve Orta Asya'da değil de Hindistan'da resmen ikamet eden bir vali tarafından. Konunun önemi ve Lord hazretlerinin görüşleri şüphesiz faydalıdır. Orta Asya'ya temsilciler atanması önerisi son derece yerindedir, yalnız bu

¹ Aynı yer, ss. 1564-1566.

Rusya'yı denetim altında tutmak için değil de ticaretin geliştirilmesi için olacaktır. Biz her zaman Büyük Britanya ile hilesiz ticaretin yapıldığı yerler saptanmasını arzuyla gerçekleştirmek isteriz. Fakat böyle atamaların çift yönlü oluşu akıldan çıkarılmamalıdır. Önce ülke yöneticisinin tam muvafakatını almak gereklidir, aksi takdirde atamanın bir anlamı kalmaz. İkinci olarak, ülkenin uygarlaşması öyle bir düzeye gelmeli ki böyle bir hareketin maliyetini ödeyerek herhangi bir sıkıntıya uğramayalım. Böyle bir deneyim Habeşistan'da yaşandı. Orada İngiliz temsilcisinin sıkıntıları, vergisini ödeyen İngiliz vatandaşlarının 9.000.000 Sterlinine mal oldu.¹ Bununla beraber, Kaşgar yöneticisi ile yakında bir antlaşmanın sonuçlandığını, bu antlaşmanın kendisine bir hükümet temsilcisi isteme hakkını verdiğini belirteyim. Bu haktan yararlanacağı arzusunu ifade etmişler ve Mr. Shaw temsilci olarak atanmıştır. Bu antlaşmanın ne kadar yürüyebileceği, doğal olarak, o ülkenin durumuna bağlı. Majestelerinin hükümeti böyle antlaşmaların yararları konusunda kör değildir. Ve tehlikeli ve masraflı durumlar ortaya çıktığı zaman gerekli değişiklikleri yapacaktır".²

Türkistan'ın işgal yıllarında İngiltere'nin Rus yanlısı siyasetinin somut örnekleri başka yerlerde de görülebilir. Rusya ile 93 Harbi'nde İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni desteklemesi beklenmekteydi. Fakat İngiltere, Osmanlı Devleti'nin kendi ülkesi içinde bile yardım toplama faaliyetlerini engellemek istemiştir.³ Harp öncesinde toplanan konferansta ise İngiltere temsilcisi Lord Salisbury, Rus sefiri General İgnatiyev ile birlikte hareket etmiştir.⁴

Rusya ile İngiltere'nin Orta Asya'daki rekabetlerinin merkezini Afganistan oluşturur. İngiliz Avam Kamarası tartışmalarının bir çok yerinde aktardığımız gibi, iktidarıyla, muhalefetiyle İngiltere hiç bir zaman Afganistan'ın Rusya'ya bırakılmasını istememiştir. Aynı bölgede Rusya'nın da ilgisi olmakla beraber, Afganistan her iki güçle yıllarca çarpışmış, fakat bölge ile ilgili anlaşmazlıklar zaman zaman doruğa çıkmış, İngiltere ve Rusya savaşın eşiğine gelmiştir. Afganistan ile İngiltere arasında, 1840, 1842 ve 1878 yıllarında üç önemli savaş meydana gelmiştir. Bu durumda Rusya'nın Afganistan'a yardım etmesi gerekmektedir. Halbuki her seferinde, bu savaşlardan önce ve sonra Rusya'nın Afganistan'a saldırıları söz konusudur. İngiltere'nin Afganistan siyasetinin ana hatlarını Sir Campbell'in şu sözlerinde görmek mümkündür:⁵

¹ Salisbury, bu görüşleriyle, Rusya'nın Türkistan'da istikrarlı bir biçimde yerleşmesini, yönetimini kurmasını, şartlar yerine geldikten sonra da İngiltere'nin de rahat ticaret yapabileceği ortamın oluşmasını beklediğini ifade etmektedir. Orta Asya'da, bir İngiliz görevlinin ağzında bölge ile ilgili "entrikalar" hakkında bkz.: Wilhelm Filchner, "A Story of Struggle and Intrigue in Central Asia", *J.R.C.A.S.*, 14, 1927, ss. 359-368.

² Kaşgar bölümünde de konuya değindiğim gibi, Salisbury, antlaşmanın bozulmasına gerekçe olabilecek herhangi bir olaydan bahsetmeden, böyle bir işbirliğinin faydaları veya sonuçları ile ilgili bilgi vereceğine, üyeleri bunun bozulması yönünde hazırlamaktadır.

³ Tunus Beyi'nin Osmanlı'ya yardım toplama faaliyetlerinin buradaki İngiliz sefirini diğer konsoloslara etkileyerek önleme çabaları için bkz.: Eraslan, *İkinci Abdülhamid ve İslam Birliği* ss. 139-142. 93 Harbi ile İngiltere, Osmanlı toprakları üzerinde kendisine bağlı devletçikler kurarak Hindistan yolunu güvenlik altına almak istemektedir; (ss. 153, 161). Bu siyasetin uygulanması için, yani Kıbrıs, Mısır veya Doğu Anadolu'da İngiltere'ye bağlı birimlerin kurulmasına gerekçe olarak Rusya'nın Hindistan veya kutsal yerlere olan yaklaşması tehlikesi söz konusu edilecektir.

⁴ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mîrât-ı Hakikat* s. 98.

⁵ *Parliamentary Debates*, Üçüncü Seri, cilt 229 s. 127. "Orta Asya-Hokand Hanlığı" EK IV

"Semerkant'ta ve Orta Asya'nın diğer bölgelerinde İngiliz şöhreti Ruslarınki kadar büyüktür. 1842'de Afganistan'a talihsiz bir saldırıda bulunmuştuk. İşte Rusların Türkistan'daki durumu daha çok buna benzemektedir. Onların İngiltere ile anlaşabilecekleri ümidinin kendilerine manevi bir destek olacağına inanırlar. Onlara daha fazla manevi destek veremeyiz, fakat kendimizi bu gelişmelerin uzağında tutabiliriz. Rusya ile anlaşma yönünde yeteri kadar yol almış durumdayız. Ve beyefendinin dikkat çektiği gibi mevcut anlaşmanın temeli, Afganistan'ı Rus etkisi ve saldırısından korumaktır. Eğer böyle bir temele dayanan anlaşma yapmak imkansız hale gelirse, artık o zaman ne yapacağımızı araştırırız. Fakat bütün bunların ötesinde, Afganlıları düşmanımızın veya bizim ilerleyeceğimizden korkacak hale getirme budalalığından sakınmalıyız. Bizim Afganistan'da yapacağımız bir şey olmadığı duygusunu onların arasında yaymamız daha iyi olurdu. Bir kere daha ağzımız yandı, tekrar aynı şeye girişmeyelim. Eğer gerekli olursa, Afganları Rus ilerlemesine karşı korumaktan daha ileri gitmemeliyiz. Askeri bir sorun olarak, o zaman bizim Hindistan'daki varlığımıza yönelen tehlike Rusya idi, beyefendi artık bunun gerçek dışı olduğuna ve 20-30 sene de böyle bir tehlikenin gerçek dışı olacağına inanmıştır."

Rusya ile İngiltere arasında Afganistan'ın tarafsız bir bölge olarak tutulması, Avam Kamarası'nda sık sık gündeme gelmiş ve bu konuda belli bir ilerleme sağlanmıştır.¹ Campbell, yukarıdaki konuşmasında Rusya ile bir sorunun kalmadığı, Afganistan'la her durumda sorunun çıkabileceğini, fakat bunun için Afganistan'ın hazırlıksız yakalanması gerektiğini söyler. Sömürgelerde uygulanan bu siyaset, ilgili ülkeye hep dost görünmek, çeşitli vesilelerle bunu göstermek ve zamanı gelince, dostluğundan şüphe etmediği bu yüzden de bütün sırlarına sahip olduğu ülkeye saldırmak biçiminde özetlenebilir.

Böyle bir dostluğa dayalı ve geri kalmış ülkelerin hakları söz konusu olunca değer yargılarının söz konusu olmadığı siyaseti Marks da eleştirir. 1850'lerde İngiltere'nin Rusya'nın Kafkaslardaki yayılmacı hareketlerini hoşgörüyü karşılaması, bu yönde destek olmasının Batı'nın değerleriyle ve İngiltere'nin çıkarlarıyla çeliştiğini savunur.²

İngiltere'nin bu dönem Türkistan siyasetinin temelini, hemen bütün kaynakların kabul ettiği Hindistan'daki çıkarları ile Hindistan kadar fazla zikredilmeyen Çin'deki çıkarı oluşturmaktadır. Bu dönemde veya herhangi bir dönemde İngiltere'nin Türkistan'da sömürge edinme gibi bir arzusuna veya girişimine rastlanmamıştır. Bunun nedeni, çalışmamızın bütününden çıkabilen veya Gorçakof bildirisi ve tepkilerinde açıkça belirtilen "Asya'nın taksimindeki çıkarbirliği"dir. Nitekim konuyla ilgili Avam Kamarası'ndaki oturumda Lord George Hamilton şöyle diyor:

"..Ben hiç bir zaman Rusya'nın Orta Asya'daki ilerlemesine büyük kıskançlık veya şüphe ile bakmadım. İnaniyorum ki Rusya bizim Asya'daki görevimizin aynısını yerine getirmektedir ve Asya her iki imparatorluğun çıkarlarını karşılayacak genişliğe sahiptir. Fakat Asya'da mutlaka Rusya'nın etki alanı dışında kalması gereken bir durak varsa orası Tibet'tir..."³

Türkistan Rusya'nın, Hindistan İngiltere'nindir. Zaten Türkistan İngiltere için çekici gelmemektedir. Sert mizaçlı, karasal iklim doğasına sahip Türkleri yönetmenin kolay

¹ "Central Asia-Reported Russian Advance-Observations", *Parliamentary Debates* III-242, 13 Ağustos 1878, ss. 1927-1943.

² Marks, "England and Russia", *New York Tribune*, 11 Ocak 1854; *The Eastern Question*, ss. 201-210.

³ "East Indian-Russia" *Parliamentary Debates* 4-133, 13 Nisan 1904; ss. 100-132.

olmayacağı düşünülebilir. Yönetme veya sömürme konusunda Tibet veya Çin gayet uygundur. Çinlilerin İngiltere'nin boyunduruğuna girmiş olmasını Lord Curzon bilgisizliği kırmak, uygarlık yolunda ilerlemek olarak açıklar.¹ Tibetlilerin dini ise İslam gibi toplumsal hayata veya bağımsızlığa pek karışmaz. Budist dini "baskıcı" değildir. Tibetliler kolay yönetilirler.² Zaman zaman bu ülkelerde İngiliz vatandaşlarının uğradığı işkence veya öldürülmeler tekil olay kabul edilir, anlayışla karşılanır.³ Hindistan'ın güvenliği ile ilgili «İleri Siyaset» (forward policy)⁴ diye adlandırılan ve Hindistan'ın güvenliğini sınırların ötesinde aramak demek olan ve genel vali John Lawrance (1864-69) ile anılan bu siyasetin muhatabı Ruslar kabul edilir. Hindistan'ın güvenliği Afganistan, İran, Türkistan ve Tibet'teki olaylarla yakından ilgilidir. Bu bölgelerde meydana gelen olaylar yakından izlenmeli ve gereken önlemler alınmalıdır. Bu saptamadan hareketle hemen bütün araştırmacılar, Rusya'nın Türkistan'da ilerlemesinin İngiliz Hindistan'ı için bir tehdit oluşturduğunu, bu yüzden İngiltere'nin kesinlikle Rusya'nın Türkistan işgaline karşı olduğu sonucunu çıkarmışlardır. Halbuki «ileri siyaset»e konu olan sınır İndus nehridir. Siyasetin adı radikal olmakla beraber, İndus nehrinin ötesindeki olaylar karşısında pasif kalmak esasını getirir.⁵ Türkistan'ın işgali sırasındaki uygulamada, görüldüğü gibi. Öte yandan yine bu siyasete konu olan, yani Hindistan'ın kendilerinden korunması gereken bir unsur daha vardır ki bu da bölge kabilelerinin baskınlarıdır. İlgili bölümde de değindiğimiz gibi, «ileri siyasetin» gereği olarak, «yabani topluluklara» karşı Hindistan'ı korumak için «yarı uygar Rusya»nın Türkistan'ı işgal etmesi iktidarlar ve özellikle Lawrance dönemindeki Hindistan yönetimi için zorunlu görülmüştür. İleri tarihlerde İngiltere'nin Türkistan'la güvenli ve kârlı ticaret yapması için de Rusya'nın bölgede sağlam bir yönetim kurması gerektiğine inanılmıştır.⁶ Bu «ileri siyaset»in sınırları ile ilgili daha radikal bir okul ise "Kabil'den Gazne yoluyla Kandahar'a uzanan bilimsel bir çizgi" çizer. Bu düşüncenin sonucu olarak Üçüncü İngiliz-Afgan (1878-80) savaşı çıkmıştır ve bunun üzerine bu politika terkedilmiştir. Daha sonra Frederick Sleight (sonradan Earl) Roberts tarafından tutulan orta bir yol ile Afganistan ile Hindistan arasındaki kabileler bölgesi denetim altında tutulmaya çalışıldı. 1893'te bu bölge Afganistan ile İngiltere arasında bir çizgiyle bölündü.⁷ Görüldüğü gibi «aktif politika»nın hiç bir aşamasında Rus ilerlemesine karşı Türkistan'ın tutulması söz konusu olmamaktadır.

¹ Aynı yer, ss. 100-132.

² Aynı yer, s. 109.

³ Aynı yer, s. 101. Buhara emirinin idam ettirdiği iki İngilizle ilgili İngiltere'ni katı tutumu yarım asra yakın devam etmiş ve son Rus istilasında yardım isteyen Buhara elçilerinin isteği reddedilirken 40 sene önceki, emirin bu uygulaması hatırlatılmıştır.

⁴ "Forward Policy", Encyclopaedia Britannica, c. 4, s. 896.

⁵ Aynı yer.

⁶ *Parliamentary Debates* III-206, 11 Haziran 1877, s. 1562; Salisbury'nin cevâbî konuşması.

⁷ "Forward Policy".

İngiltere'nin Çin politikasının belirleyicisi ise yine bu ülke ile ticaret yapan büyük küçük şirketlerdi. Hükümetin Çin politikasının tamamen tüccarların elinde olması zaman zaman Avam kamarasında eleştirilere yol açmıştır.¹

Parlamento konuşmalarından aktardıklarımıza ek olarak İngiltere'nin Rusya'nın Türkistan'ı işgal politikası ile ilgili diğer bir saptamamız var: İngiltere, Hindistan'daki yönetimini güvence altına almak, muhtemel tehlikeleri önlemek, kendi sömürge yönetimini halka hiç olmazsa "ehven-i şer" yani "en az fena" olarak kabul ettirmek için, Rusya'nın sınırlarına yaklaşmasını arzu etmekte ve Rusya'nın Türkistan'daki zalim, baskıcı, vahşi ve kan dökücü icrâatlarını için için desteklemektedir. Bu vahşet haberleriyle beraber, Hindistan'ın Rusya tarafından işgali korkusu halk arasında ne kadar yayılırsa, halk İngiltere'ye o kadar fazla bağlanır.²

"İngiltere niçin kendiliğinden, sürekli olarak Rus korkusu veya diğer bir yabancı istilâsıyla ürkütölmelerine müsâade eder? Eğer Hindistan halkı memnun olursa, eğer onların kalpleri ve elleri İngiltere ile olursa, bu metodu zaten Rusya'yı yenebilir."³

Bu bölümü, Mr. Forsyth'in Avam Kamarası'ndaki şu sözleriyle özetleyelim:⁴

"İngiltere, Himalayaların güneyine sahip olmadan önce, o bir Asyalı devletti ve doğruya doğru daha fazla ilerlemesi yolunda üzerine düşeni yapması için baskı yapıldı. Rusya'nın Orta Asya'daki politikası Prens Gorçakof tarafından 1864 Kasım deklarasyonunda gayet güzel dile getirildi. Rusya'nın dışardaki dostlarına hitâp eden bu deklarasyon, bütün medenî devletlerin yarı medenî ve göçebe halklarla temâsa geçmesi yönünde, Rusya'nın Orta Asya'daki görevini belirlemektedir; bu gibi durumlarda daha medenî ülke, sınırlarının güvenliği için daha az medenileşmiş olan üzerinde nüfûz kurması için zorlanır."

¹ "China Resolution", *Parliamentary Debates* III-230, 27 Haziran 1876, ss. 536-569. Mr. Richard şöyle diyor: "Ben ticareti, insanlığın medenileşmesinde, cehâletin giderilmesinde Hristiyanlıktan sonra ikinci ajan olarak kabul ediyorum...Diyorum ki, biz Çin politikamızı tüccarların eline bırakmışız, fakat İngiliz hükûmeti, parlamentosu ve halkı kendi sorumluluğuna sahip çıkmalı, politikasının gereklerini kendi eliyle yerine getirmeli ve kendi prensipleriyle politikasını yönlendirmelidir; ss. 538, 542.

² D. Naoroji, İngiltere'nin Hindistan'da sürekli olarak sunî bir Rus korkusu oluşturma politikası izlediğini bildirir; "The Moral Poverty of India and Native Thoughts on the Present British-Indian Policy", s. 367. Naoroji'nin bu tesbitine paralel bir ilâvede bulunalım: Yalta konferansından sonra, dünyanın bir bölgesinde Rusya tarafından sürekli kapitalizm korkusu işlenirken, diğer kısmında ABD, İngiltere ve Batılı ülkeler tarafından komünizm korkusu işlenmiştir. SSCB'yi diriltmek, hiç olmazsa yerine sağlıklı bir Commonwealth kurmak politikasının temelinde bu korkunun getirdiği çekim beklentisi olduğunu tahmin ediyoruz. Türkistan cumhuriyetlerinin ekonomik, sosyal ve siyasal bakımdan gelişmeleri yönündeki, özellikle Türkiye ile ilişkilerini köstekleme, hiç olmazsa asgariye indirme politikaları da zikrettiğimiz hedefe ulaşmak için zarûrî olup, bu hususlar bundan sonraki çalışmamın konusudur.

³ *Aynı yer.* Asya politikasında, İngiltere'nin dâimâ Rusların yanında olması ve Türkiye, Ortadoğu, Afganistan, Türkistan ve hatta Hindistan'daki Müslümanların düşmanlıklarının kazanmasının yanlış olduğunu söyleyen Moore, bölgede iktidara gelenlerin halktan kopuk olduklarını belirterek şöyle der: "Zannediyorum Şerif âilesine yapılabilecek en büyük iyiliği yaptık. Onlar için üç tane taç hazırladık ve bölgeyi onlara verdik. Sir Valentine, İngiliz süngüsüyle onları orada tutmamız gerektiği kanaatindedir. Fakat, ben derim ki, eğer onlar Arab'ı temsil ederlerse bırakalım ortaya çıksınlar ve güçleri yeterse kalsınlar"; Major Arthur Moore, "Britain and Islamic Asia", *J.R.C.A.S.*, vol. X, 1923, ss. 8-24.

⁴ *Parliamentary Debates*, Üçüncü Seri cilt 229, s.117.

EK IV

ORTA ASYA-HOKAND HANLIĞI¹
BELGELER ÜZERİNE AÇIKLAMA

Avam Kamarası, 5 Mayıs 1876.

MR. BAILLIC COCHRANE, ayağa kalkarak söz aldı: Rusların Hokand Hanlığı'nı işgali hakkında meclisin dikkatini çekti. Ve bu işgalle ilgili, Rusya ile İngiltere arasındaki yazışmalara dayanarak açıklamalarda bulundu. Rusların işgal ettiği bölgelere en yakın İngiliz kolonilerinde görevli olan Yüzbaşı Napier ve diğer subayların raporları şunu gösteriyor ki, Hindistan'ın ve İngiltere'nin menfaatleri aynıdır. Bu yüzden Hindistan'daki nüfuzumuzu zayıflatacak her şey dikkatle takip edilmelidir. Meclis şu hususta mutabıktır ki, Hindistan sözkonusu olduğunda, dikkat edeceğimiz bir devlet var. Almanya ve Fransa'nın Hindistan'da bir hesabı yoktur. İran ve Afganistan'ın ilgisi, bizimle olan münasebetlerine bağlıdır. Bu durumda dikkat etmemiz gereken tek devlet var: Rusya. Türkistan ve civarındaki ilkel, göçebe kabileler, kuzeye baktıklarında, güneye doğru ilerleyen bir askerî gücün kendi bağımsızlıklarını ellerinden aldığını görüyorlar. Bu askerî güç, bâzen 1836'da olduğu gibi yavaş, bâzen 1875-76'da olduğu gibi çok hızlı, fakat dâimâ ilerlemekte. Bu kabileler, güneye baktıklarında ise başka bir büyük devlet gördüler. Bu devletin öyle pek askerî gücü olduğu bilinmiyor, fakat denizlerde etkilidir. Bu devlet İndus vâdisi ve himalaya eteklerine kadar uzanmış. Bu sırada Türkistan kabileleri, büyük bir heyecan ve şevkle, bu iki gücün karşılaşmasını beklemişler.

İngiltere'de Rusya'nın ilerleyeceğinden şüphe eden yok, fakat bu ilerleyiş ile ilgili iki farklı görüş var. Bu görüşlerden biri, Kirkcaldy temsilcisi beyefendi hazretleri (Sir George Campbell) ile Hindistan hakkında en çok vukuf ve bilgi sahibi olanlar tarafından savunuldu. Bu kişiler, Rusya'nın ilerlemesinden endişe edilecek bir şey olmadığı kanaatindeler. Rusya'nın Himalaya önlerine kadar gelmesinde bir problem yoktur. Onlar Rusya'yı medenî bir devlet olarak görürler ve Türkistan'ın Rusya tarafından işgal edilmesini iyi bir gelişme olarak karşılarlar. Ve bu iki ülke, sınır komşusu olduklarında, aralarında bir anlaşmazlık olacağı ihtimalini zayıf görüyorlar.

Bununla beraber bir başka görüş vardır ki bu farklıdır. [109] Bunlar Rusya'nın Orta Asya'da ilerlemesini büyük bir endişeyle izlerler. Zaman tâyin etmeksizin er geç Hindistan'ı da işgal etmeye kalkışacağı, böyle bir tehlikenin yaklaşmakta olduğu kanaatindeler. Rusya ve İngiltere müsterek sınıra sahip olduklarında, iki taraf ta savunma gâyesiyle silahlanma yarışına girecekler. Büyük çöl, Rusya ile bizim Hindistan arasında en güzel muhafaza idi. Bu çöl İngiltere ile kıta arasındaki kanala [Manş denizi] benzemektedir. Ve bu çöl sayesinde

¹ *Parliamentary Debates* Üçüncü Seri, cilt 229, ss. 107-144. Muhtemelen zabıt katiplerinin tuttuğu kayıtları aynen yayınlayan kaynakta, söz alan şahıslar ve zamanla ilgili bazı sorunlar sözkonusudur. Tartışmalar esnasında söz alan kişiler konuşurken, genellikle konuşmanın başında, III. tekil şahıs olarak sözleri aktarırlarken, ilerleyen tûmceler, herhangi bir işaret olmadan bazen konuştuğu gibi, yani I. şahıs olarak, bazen III. şahıs olarak aktarılmıştır. Bu uzun oturumu tercüme ederken, daha anlaşılır olması için bazı III. şahısları birinci şahıs olarak verdim. Parlamento kayıtlarındaki bu tutarsızlık, muhtemelen belli aralıklarla değişen katiplerden de kaynaklanabilir, tercümemizde de bu tutarsızlık kendisini göstermekle beraber, şahıs ve konunun özü kolaylıkla anlaşılabilir. Büyük harfle yazılan isimlerden sonra, bir dahaki büyük harflere kadar konuşan kişi aynı şahıstır. Zabıtların yayınlandığı kaynağın sayfa numaralarını köşeli parantez içinde yazıyorum.

200.000.000 nüfuslu Hindistan'ı 60.000 askerle kontrol edebildik. Bu görüşte olan politikacılar, Rusya daha fazla ilerlerse, bir zaman gelecek, Hindistan'daki bugünkü durumumuzu muhafaza edebilmek için bugünkünün üç katı asker istihdam etmek mecbûriyetinde kalacağımızı sezerler. Bu görüşte de doğruluk payı olduğu kabul edilmelidir. Ancak, bu kişiler, Rusya'nın bir anda Hindistan'ı işgale kalkışmasının mümkün olmadığını düşünemiyorlar. Fakat bir Avrupa savaşı durumunda bu ülkeye saldırarak muazzam güce karşı koymak için askerini geri çekmek zorunda mı kalacaktı? 1869'dan beri bir değişikli var mı? Ki Rusya o zamandan beri bizim Hindistan sınırına doğru 1.000 mil yaklaştı. Ve Rusya'nın bu ilerlemesi Avrupa tarafından çok yakından tâkip edildiği halde birşey değişmedi. Nitekim Clarendon, 27 Mart'ta, Sir Andrew Buchanan'a yazdığı mektupta şöyle der:

"Bazı zor tedbirler alınmazsa, olacak olan şudur: Bazı muhteris Rus generaller, İngiliz yönetiminden memnun olmayan ve kendi başına buyruk olmak isteyen Hint prensleriyle temâsa geçecekler. Ve ortam müsâit olduğu takdirde, Majestenin hükûmetinin Rusya'ya karşı kullanabileceği hususlarda, sınırdaki Hint halkının zihnini karıştıracaklar. Sadece Hindistan'daki değil, fakat tüm konularda aramızdaki iyi münâsebetleri tehlikeye sokacak bu gibi durumları önlemek için, İngiltere'ye ait bölge ile Rusya arasında, iki devlet tarafından da tanınacak nötr bir bölge kurulmasını teklif ederim. Baron Brunnov, bu fikri çok iyi buldu ve bu hususta kendi hükûmetine bir rapor vermeyi taahhüt etti. Onun üstündeki makam bu sabah beni çağırdı ve bana Prens Gorçakof tarafından yazılmış bir mektubun nüshasını verdi. Bu mektupta Afganistan'ın tamamen Rusya'nın ilgi alanı dışında kalacağına dâir müsbet bir garanti vardır. [110] Prens Gorçakof'un cevabı şu ki: "Lord Clarendon'un üzerinde durduğu gibi Asya'daki iki imparatorun toprakları arasında bir bölge bulunmalı. Bu bölge iki devleti yakın temastan muhafaza etmelidir. Clarendon'un bu fikri bizim üstümüzdeki makam [Çar] tarafından da paylaşılr."

Lord Clarendon, derhal Mr. Rubbold'a yazarak şöyle dedi:

"Buhâra'nın güneyi olan Oxus'un üst tarafının iki devletin de karşı tarafa geçmemesi gereken sınır olmasını teklif etmek uygundur. Bahsettiğim bu bölge, büyük bir çöl olup, bizden önce Hîve hanlığına ait olduğu biliniyordu ki burası Afganistan ve bugün Rusya'nın işgal ettiği topraklar arasındadır. Eğer umduğumuz gibi anlaşma yapılabilirse, ilerde muhtemel korkuları bertaraf eder."

Sir Andrew Buchanan, 1869'da Rus Çarı ile yaptığı görüşmesini yazmış ve Majeste'ye sunmuştur. Bu görüşme, eğer Hindistan ve Rusya, şu andaki iyi münâsebetlerini muhafaza ederlerse bir karışıklık olmayacağı hakkındadır. Fakat İngiltere'de, Hindistan'la işi veya menfaati olan bir çok kişi vardır. Rusya ve Afganistan arasında bir çatışma olur veya Rusya birlikleri Hindistan'ın sınır bölgelerine girerse kamuoyunun heyecanı o kadar yükselir ki Majeste'nin hükûmeti bu heyecanı yatıştırmak için bazı şeyler yapmak zorunda kalacaktır. Bu işler yukarıda sunduğumuz görüşlere terstir. [Sir Andrew mektubunda şöyle devam eder:]

"Çar bu meseleyi hakkıyla anladığı cevabını verdi ve bu hususları anlayışla karşıladı. Fakat endişeye sebep olacak bir olayın vuku bulma ihtimalinin olmadığını söyledi. Ve böyle bir düşüncesinin olmadığını bilmesini de istedi. Ve istemediği halde bazı şartlardan dolayı istediğinden daha fazla Orta Asya'da ilerlenmiş olduğunu bildirdi."

Lord Clarendon 3 Eylül 1869'da Sir Andrew Buchanan'e yazdığı mektupta şöyle der:

"Prens Gorçakof, Çar'ın, Majeste'nin fikrini bütünüyle paylaştığını söyler. Ne kadar çok genişlenirse o kadar zayıflanır. Rusya'nın daha fazla ilerlemeye niyeti yoktur. Ben, cevâben, Rus Çarı'nın böyle akıllı sonuca varmasını öğrenmemizden dolayı memnun olduğumu söyledim. Ve bu karar Rusya'nın da menfaatinedir."

Fakat Rusya'nın hızlı ilerlemesine ve büyük toprakları ele geçirmesine atf-ı nazar ettiğimde düşündüm ki, ordunun ilerlemesi için emirler ya doğrudan Petersburg'dan Çar tarafından verilmiştir veya Çar'ı dikkate almayan muhteris generallere aittir. Zaten Çar'ın fikrini pasif buluyorlar." [111]

Buyüzden, onlar sadece Çar'ı değil, fakat askeri de dikkate alırlar ve gelen bütün emir ve tâlimâtlarda Çar'ın ilerlemeye ve işgâle karşı olduğunu görürler. Fakat ondan sonra bu generaller, imparatora rağmen ve böyle bir yetkileri olmadığı halde ilerlediler. Ve şu da görüldü ki bu generaller Petersburg'a geldiği zaman büyük bir coşkuyla karşılanmış ve madalyalarla taltif edilmişlerdir. Bu durum, yapılanların tasvîb edildiğini gösterir. Bunları dâimâ gözönünde tutmamız gerekmektedir. İmparator, görüşlerinin icrâsında çok pasiftir. 1869'dan beri Çar kendi fikirlerini savunmaktan, uygulamaktan âcizdir.

MR. FORSYTH: değerli arkadaşım *the Isle of Wight* temsilcisinin (Mr. Baillie Cochrane) teklifini ikinci defa gündeme getiriyorum. Fakat bu davranışla onun bütün görüşlerini kabul etmem gerekmez. Bu sadece karar aşamasında bir tekliftir ve aynı konuda başka konuşmacılar farklı görüşlere sahip olabilirler. Herhangi bir saldırı politikasına veya Rusya'yı Orta Asya'da ilerletecek harekettten sorumlu olmaya bütünüyle karşıyım. Hindistan'da İngiltere'yi tehdit edecek bir pozisyona gelmedikçe ve güvenliği tehlikeye sokacak bir his oluşturmamak, müdâhale hakkımız yoktur. Barbarlık üzerine medeniyetin ilerlediği itiraf edildi ve barbar kabîlelerin çapul ve saldırılarına karşı hayat hakkını ve mülkiyeti teminât altına alan kanunlar âcilen insanlığın hizmetine sunulmalıdır. İngiltere, Himalayaların güneyine sahip olmadan önce, o bir Asyalı devletti ve doğuya doğru daha fazla ilerlemesi yolunda üzerine düşeni yapması için baskı yapıldı. Rusya'nın Orta Asya'daki politikası Prens Gorçakof tarafından 1864 kasım deklarasyonunda gâyet güzel dile getirildi. Rusya'nın dışardaki dostlarına hitâp eden bu deklarasyon, bütün medenî devletlerin yarı medenî ve göçebe halklarla temâsa geçmesi yönünde Rusya'nın Orta Asya'daki görevini belirlemektedir; bu gibi durumlarda daha medenî ülke, sınırlarının güvenliği için daha az medenîleşmiş olan üzerinde nüfûz kurması için zorlanır. [117] Şahsen şuna inanıyorum ki, Rusya'nın arzusu Orta Asya istikâmetinde daha fazla ilerlemek değildir, fakat kendisini savunmak için bunu yapmağa mecbur kaldı. 1869'da Rusya imparatoru ile biraderim sir Douglas Forsyth'in yakın bir akrabası arasında geçen sohbette imparator demiş ki, Rusya'nın Orta Asya'daki topraklarını genişletme niyeti yoktur, fakat şurası iyi bilinmektedir ki Rus hükûmetinin istediği zaman istediği yerde durması imkânsızdır. Şunu itiraf edebilirim ki Rusya'nın Hîve ile ilgili tutumu her an bir krize dönüşebilir; çünkü bu ülkeyle savaşın başındayken, Rusya'nın Hîve'yi işgâl etme niyeti Kont Schouvaloff'a rapor edildiği gerçeğine rağmen, şu anda Oxus'un sağ kıyısında kalan toprakların tamamı Rusya'ya ilhâk edilmiş durumdadır. Bundan dolayı eğer Kont Schouvaloff bu sözü vermiş olsa bile hiç şüphesiz bu sözden dönülmüştür. Fakat Rus büyükelçisi tarafından, Hîve'nin elde tutulmayacağına dâir niyet ile ilgili verilen teminâtta hîle olduğunu bile itiraf ederek şikâyet etmemiz için çok fazla sebep olduğunu zannetmiyorum. Rusya, bizim Habeşistan'da savaşa gittiğimiz kadar, Rus esirlerini kurtarmak için Hîve'ye saldırmakta haklıdır. Bu konuda güzel bir örnek vereyim. Biliyoruz ki Kaşgar, doğuda Rusya'nın daha fazla ilreleyeceği bir istikâmette yer almaktadır. Kaşgar büyüyen ve müreffeh bir ülke olup İngiltere ile dostça ilişkiler kurmak için son derece istekli olan ve desteğine büyük ehemmiyet atfedilen enerjik bir lider tarafından yönetilmektedir. Bu konuda en yetkililerden aldığım haberlere dayanarak biliyorum ki bu lider Rusya'dan son derece korkmaktadır. Biliyor ki onun ilerlemesi durumunda yönetimi altındaki bölgeler elinden çıkacaktır. Peki, bizim Kaşgar emri ile yapmış olduğumuz bir savunma ittifakı olmadığı halde, eğer

Rusya mâkûl bir bahâneyle veya sebepsiz olarak onunla anlaşmazlığa düşer ve askerlerini onun bölgesine gönderirse, ne hakla müdâhale edebileceğiz? [118] Kaşgar bizim sınırimızdan çok uzaktır. Çöllerle ve aşılmaz dağlarla Hindistan'dan ayrılmıştır. Ve Kaşgar ülkesinin bizim Hindistan imparatorluğunun güvenliğini tehdit edeceğini söylemek mümkün değildir. Rusya, Hokand'ı da yeni vilâyetleri arasına katmıştır, fakat onunla güney sınırlarını Hindistan'la öncekinden bir mil bile daha fazla yaklaştırmadı; çünkü bir kaç yıldan beri hâkim olduğu Semerkand, Hokand'dan daha güneydedir. Üstelik Hokand Himalayaların kuzeyinde değildir ki doğuda Rusya'nın güçlenmesinden dolayı endişeye düşmemize sebep olsun. Kuzeyden Hindistan'a ulaşmak için ordunun üç geçidin biriyle koca dağlara doğru yürümesi gerekir. Bunlar ya Karakurum, ya Chang-nemmo veyahutta Baroghil geçididir. Karakurum yolu ile 11 dağı geçmesi gerekir ki her biri 118.000 fit yükseklikte olup ne insan ne hayvan için yiyecek içecek bir şeyi olmayıp levâzım nakliyeti mümkün değildir ve dondurucu soğuk hüküm sürmektedir. Chang-nemmo geçidinin meyli daha düşüktür; fakat yüksekliği yine de fazladır ve kanaatimce oranın yolu Karakurum'dan bile elverişsizdir. Baroghil geçidi 100 milden 150 mile kadar genişleyen dağların eteğinden geçer. Kafiristan'daki Chitral vâdisinin tepesindedir ve Simplon'dan 500 mil yüksektir. Rus ordusunun bu geçitlerin aşılmaz zorluklarını hesâba katarak, Hindistan'daki bizim askerî gücümüzle savaşmak için Keşmir yolu ile Pencap'a yürüyeceğini zannetmek, böylece bizi yeneceğini düşünebilmek, boş ve hayalî bir fikirdir. Hayır! Sir, Hindistan'a yönelen gerçek tehlike -eğer bir tehlike söz konusu ise- kuzeyden değil, fakat batıdan ve kuzeybatıdandır. Ve bu Meclis'in dikkatini çekmek istediğim meselenin bir parçasıdır. Pencap'a uzanan iki ilerleme hattı vardır ki ikisi de Afganistan'dadır. Güneyde olanı Kandahar ve Bolan geçidi yolu ile, diğeri kuzeyde olanı Kabil ve Hayber geçidi tarafıyledir. Şüphesiz ki, eğer Afganistan ilerleyenlere dostça davransaydı ve düşman direnme ile karşılaşmadan bu geçitlerden birinden geçebilseydi bizim için bir tehlikeden korkulabilirdi ve bana öyle geliyor ki bizim politikamız, Afganistan'daki nüfuzumuzu mümkün olduğu kadar arttırmaktır. Ve Rus saldırısına karşı aşılmaz bir engel olarak bu ülkeye itimat edebilmeliyiz. [119] Afganistan'a, şimdiki Rus Türkistanı'nın merkezi olan ve Hîve'yi vuran iki hareketin yapıldığı yer olan Taşkent'ten saldırılabilir. Taşkent Merv'den 300 veya 400 mil uzaklıktadır ve uzun bir savunma hattı ile Orenburg'a bağlanır. Merv, hâlen anahtar durumunda olan Herat'tan 250 mil mesâfededir. İran'ın bir nevî hâkimiyet iddiâsında bulunmasına rağmen, Merv fiilen bağımsızdır. Orası 100 millik bir dâire şeklinde çölün ortasında bir vahadır ve aslında kendilerini Hîve'den ayıran çöl boyunca avare dolaşan Türkmenlere aittir. Rusya'nın Afganistan'a saldırabileceği diğeri bir hat ise Etrek vadisi ve Herat'a doğru Meşhed yoluyla Hazar denizinin güney doğu bölgesidir; fakat bunu gerçekleştirmesi için dayanağı olmalı veya İran'ın mukâvemetini yenmelidir. İran ve Afganistan'a giden bütün bu noktalar, Hindistan imparatorluğumuzun dış siperleridir ve bizim politikamız onlarla doğrudan dostça ilişkiler kurmak olmalı ve tehlike anında onların ittifak ve desteğine güvenmeliyiz. İran ile ilgili bir şey söylemeye lüzûm yok. O bizim müttefikimizdir ve Tahran'da bir elçimiz vardır. Fakat Afganistan'la münâsebetimiz ne durumdadır? Böyle çok az bilgimiz olan başka bir ülke zor bulunabilir. Bir çok defa bu ülkenin yöneticisi Şir Ali'ye para verdik ve öyle zannediyorum ki onu güçlendirdik; fakat bizim Peşaver'deki komiserimize göre Afganistan defteri kapatılmıştır. Kabil'de yerli halktan bir ajanımız var, fakat ondan güvenilir bir haber gelmez. Bize her ne söylemek durumunda kaldı ise önce emire arzedildi ve onun tercih ettiği dolambaçlı şekliyle bize bildirildi. Bu bölgede bir İngilizin bulunabilmesine müsâade edilmez. Ülkeye giren İngiliz tüccarı ağır bir şekilde vergilendirilmiştir. Afganistan'ın kuzeyine doğru Oxus üzerinde Hazar İranı adlı bir yer vardır ki orada büyük bir pazar kurulur, zannederim doğunun en büyük pazarıdır. Rus

tüccarları kuzeyde Taşkent'ten oraya gidebilirler ve Rus ürünlerini Kaşgar'daki Yarkent'e Pamir stepleri yoluyla oradan getirirler; fakat bizim tüccarlarımız tamamen dışarıda tutulurlar ve bu biraz Afganistan'a ulaşan yol seyahatinin emniyetsizliği ve kısmen de emirin getirdiği ağır yükümlülükler sebebiyledir. [120] Üstelik Oxus küçük tüccarlar için nakliyyeye elverişlidir. Ve Ruslar yavaş yavaş çaktırmadan nehre yaklaşıyorlar, Böylece bizim fiilen dışında tutulduğumuz pazara bir çift geçit elde ediyorlar. Gayet tabii böyle şeylerin olmasına göz yumulmamalı. Afganistan'ın bizim ticâretimize açık olması gerektiği husûsunda ısrar etmek hakkımızdır ve Kabil veya Herat'ta bir görevli bulundurarak emirle doğrudan münâsebet kurmalıyız. Şuna kâniyim ki İran'ın Horasan sınırında Herat'ın batısındaki ülkenin henüz haritası bile çıkarılmamıştır, bundan dolayı orası hakkında gerçekten birşey bilmiyoruz. Değişik şekillerde Afganistan meselesi ile ilgili teklifte bulunan politikacılar üç grupta toplanırlar. Birincisi ana hatlarıyla aktif olmayan bir politika teklif ederler ki bu hiç bir şey yapmamaktır. İkincisi, Afganistan üzerinde askerî bir koruma kurmamız gerektiğini söyler. Üçüncüsü ise Kabil veya Herat'ta bir görevli bulundurarak Afganistan üzerindeki ağırlığımızı yoklamamız gerektiğini söyler. Üzerinde durduğumuz husus şudur ki, Afganistan defteri dürülmüş veya kapanmış bir ülke olarak görülmemeli ve biz onun kaynakları ve sınırının keşfi ile ilgili doğrusunu tahkik etmek durumunda olmalıyız. Tekrar ediyorum, Afganistan'la ve İran'la dostça ilişkiler kurmalıyız ve tehlike anında Afganistan'ın bizim tarafımıza koşacağından emin olmalıyız. Böylece batı bütünüyle korunduğu zaman, tepemizdeki Rus istflâsı korkusuna gülebiliriz ve Orta Asya'daki Rus ilerlemesini bizimle alakası olmayan bir hadise olarak seyredebiliriz. Ve artık ikide birde korkuya kapılmayacağız, çünkü Rusya Himalayaların kuzeyindeki bölgede hâkimiyet kuracaktır.

Teklif edilen değişiklik,

Soru'nun sonundaki "Şu [that]" kelimesini atmak, böylece şu sözleri ilâve etmek üzere "Majestelerine hürmetle şu arzedildi ki, O [Kraliçe] usûlüne uygun olarak bu Meclis'ten önce, Majestelerinin hükûmeti ile Rus hükûmeti arasında Rusya'nın Hokand hanlığını işgâli ile ilgili bütün yazışmaların nüshalarının takdîm edilmesi husûsunda emir verilmesinden dolayı memnun olmuştur ve Binbaşı Napier'in ve sınır devletlerindeki diğer görevlilerinki de (yazışmalarının) verilmesinden dolayı hoşnut olmuştur." -(Mr. Maillie Cochrane),

Bu sebeple değiştirilmesi. [121]

Temsilci hazretleri bazı rakamlar da verdi ve sınırlar arasındaki mesâfeyi söyledi. Semerkant'tan Rusya'nın sınırı ile bizim İndus arası 1.260 mildir. Bu mesâfe dünyanın en çetin bölgesinden geçmektedir. Bu rakam sadece sınırlar arasındaki mesâfedir. Bu husûsta hükûmetin eksikleri daha büyüktür.

MR. BAILLIE COCHRANE: Bu İndus'a olan mesâfedir, Afganistan sınırına değil.

SIR GEORGE CAMPBELL: Aynen Hindistan sınırına olan mesâfe gibidir. Majesteleri şimdi Hindistan imparatorudur. Muhteris bir adam olan Keşmir Rajası ise geride kalan ülke için feodal haklarıyla ilgili şüpheli şeyler yaptı, ülke gerisindeki bölgesini genişletmek için gayret sarfetti. Rusya tarafında ise koruyuculuk iddiaları vardı ki bu bir bakıma iki sınırın daha yaklaşması demektir. Uzakta bulunan kendisine bağlı kabileleri hesaba katarak bunu yapmaktaydı, onların toprakları tabii sınırlar dizisinin üzerinde bulunmaktadır, ki beyefendi hazretlerinin sadece "bir kaç konaklık" mesâfe olarak târif ettiği zaman Meclis'e verilen tahminî rakam doğru sayılabilir. Bununla beraber gerekli işler bakımından bu konu mesele değildir. Sınırları ayrılmış olan topraklar, Asyalıların yerinde adlandırdığı dünyanın damında, ortalama 18.000 veya

19.000 fite yükselen bazı yerlerde 20.000 fit kadar olan geniş dağ dizilerinden oluşmaktadır. Bu topraklar bittabiî, askerler için geçilmesi imkânsızdır ve bu husûsta biraz önce konuşmuş olan asil ve bilgili üye ile tamamen mutâbıktır. Bir ordunun geçmesi kesinlikle imkânsızdır; hatta barış içinde dolaşmak üzere gezmeğe alışık bir seyyah için bile son derece zordur. Muhtemelen, dağları aşabilecek hava makineleri [uçaklar] yapıldığı zaman, o dağlar askerî operasyonlar için ciddi engeller olarak sayılmayacaktır. Fakat o gün gelinceye kadar onun bahsettiği dağlar, çok sayıda insanın ve levâzımâtın ilerlemesi için aşılmaz engel olarak kalacaktır. [124] O [Sir George Campbell] inanıyor ki, tehlikeden korkmanız için bir sebep yok, çünkü Rusya Hokand'a doğru ilerledi ve Hokand ise Hindistan sınırimıza Rusya'nın daha önce işgâl ettiği yerlerden bir inç bile daha yakın değildir. Hokand'a doğru ilerlerken, Rusya Hindistan'a doğru değil, fakat Çin'e doğru bir yol tâkip etti. Semerkand'ın gerisi ve Orenburg'a uzanarak, 1.500 mil genişliğinde elverişsiz bir ülkeye sahip oldular. Asil ve bilgili üye dedi ki, Ruslar Orenburg'dan Semerkand'a demiryollarını kurmaya başladılar. O (Sir George Campbell) gerçeğin farkında değildi; fakat bunun doğru olduğu kabul edilse bile hâlen iki devletin toprakları arasında uzanan elcerişsiz ve verimsiz 3.000 millik bir arazi vardır. Bu mesâfe demiryolu ağılarıyla bağlanırsa, Rusya Hindistan'a bazı problemler çıkarabilir, fakat bundan önce değil. *The Isle of Wight* temsilcisi beyefendi dedi ki Rusya'nın bizim Hindistan imparatorluğumuza, öyle büyük askerî güç gönderebilecek kadar sınırimıza yakın olmadığı gerçeğine rağmen, Hindistan'daki tebaamızın zihninde bu yüzden henüz bir endişe görülmemiştir. Sayın başbakan hazretleri bir başka gece dediler ki:

"Hindistan'ın nüfusu, 1958 tasanısını kabul ettiğimiz zamanki nüfus değildir. Halkın tutumları arasında büyük değişiklik oldu. Basının yapamadığını, bizim halkımızın yapmakta başarısız kaldığını, demiryollarıyla tanışma gerçekleştirdi. Ve Hindistan halkı daha önce hiç görülmeeyen bir tarzda hareket ediyor ve daha önce hiç ulaşıp temas kurmadığı fikirler ve bilgilerden etkileniyor. Pazarlarda yapılan dedikodular şimdi köy sohbetlerine konu olmaktadır."

MR. BECKETT-DENISON, ayağa kalktı. beyefendi hazretleri bu dönem yapılan bir tartışmadaki konuşmaları nakletti:

SÖZCÜ: Bu sezon yapılan bir konuşmayı nakletmek açıkca usûle aykındır.

SIR GEORGE CAMPBELL, tecrübelerine dayanarak Meclis'in kendisini affetmesini bekledi. Meclis'in usûlüne aykırı hareket ettiği için üzgün olmalıydı; fakat beyefendi hazretlerinin gözlemleri hakkında kelimesi kelimesine olmasa bile özetle aktarılmasına müsâade edilebilirdi. [125] Bu konu şahsî olarak oldukça fazla bilgi sahibi olduğu bir meseleydi ve görüldüğü gibi bu meselede beyefendi hazretlerinin beyânâtına karşı gelmeyi kendisine vazife edinmeliydi. Hindistan'da köylülerin zihinleri Rusya'nın ilerlemesiyle hiç te karışmamıştır, onlar bu gerçeğe ilgili herhangi dikkate değer bir bilgiye de sahip değiller. Orta Asya meselesi, Avrupa'daki Doğu sorunu ile aynı tarzda Hindistan'da problem olmadı. Hindistan köylüleri kendiliklerinden bu konuyla ilgilenmezler. O konuda her ne biliyorlarsa o bildikleri dahi bizim gazetelerimizden öğrenilenlerdir. Hindistan halkı genellikle bu meselede tamamen ilgisizdir. Beyefendi hazretleri dahi dedi ki, Rusya imparatorunun şöhreti Hindistan halkı tarafından çok iyi bilinir. Bu husûsu tekrar tezkîp etmelidir. Biliyor ki, imparatorun nâdiren bahsedilir, bütün bilinen "Şâh-ı Rus" veya Rusya'nın kralıdır. Kısaca, bu konuda dile getirilen endişeler çok yersizdir ve Hindistan'daki durumumuzun son derece güçlü olduğunu bilmektedir. Başka bir yöntem bulunmazsa gümrük ve iç düzenle daha da sağlamlaştırılabilir. Halk, Orta Asya'dan gelecek saldırganlara kucak açmaya meyilli değildir. Fakat

gelenekler ve hâtıralardan dolayı kuzey-doğu sınırındaki ilerleme sebebiyle korku ve endişeye kapılmışlardır. Aslında o bölgeyi kan dökücü, çapulcu ve en korkunç saldırıların gerçekleştirildiği bölge olarak görmektedirler.

Daha sonra, Meclis'te Hindistan'daki 40.000.000 Müslüman'dan bahsedildi, fakat bu konuda büyük bir yanlış anlama göze çarpmaktadır. Din açısından bakıldığında güney Asya Müslümanları ile Türkler arasında büyük bir uçurum var. Araplar, İranlılar, Afganlar ve Türkler arasında müşterek bir his yoktu. Hepsinin dinlerinin ve medeniyetlerinin kaynağı Türkçe'den başka bir dile dayanmaktadır ve bu kaynak son derece farklıdır. Bu ülkede [İngiltere'de] zannedilir ki, İstanbul'daki Sultan'ın Hindistan'da büyük bir ağırlığı var. Bundan daha büyük bir kuruntu düşünülemez. Hindistan'da onu ne dinî ne de siyâsî bir lider olarak gören bir kimse yoktur. Hindistan Müslümanlarının İstanbul'daki Sultan'la her hangi bir ilgileri yoktur. Hindistan'daki 40.000.000 Müslüman'ın 20.000.000'u doğu bölgesinde bulunan Bengal'dedir. [126] Onlar bizim en sâdık ve en iyi tebaamızdır. Nisbeten zengin ve çalışkandır. Ve onları sadece bir yerli alayın bulunduğu garnizonla yönettik. Sofu Müslümanlar diye zikredilenler, kesinlikle Doğu Bengal'de bilinmezler. Ve biz onlara toprak kiralama hususunda çok fazla baskı yaparsak muhtemelen bir müddet sonra biza karşı ayaklanabilecekler. Eğer bunlar arasında bir isyân çıkarsa, politik değil fakat tarla meselelerinden kaynaklanan bir isyân olacaktır. Hindistan'ın diğer önemli bölgesinde, Pencap'ta 10.000.000 veya mukîm halkın yarısı kadar Müslüman vardır, fakat onlar bizim Sih yönetiminin zorbasından kurtardığımız halktır. Sâdık ve çalışkan olup bizim en iyi çiftçilerimiz ve askerlerimizdir. Ve bize karşı minnettar olmaları için çok sebep vardır ve onlar da öyle oldular. 40.000.000 Müslüman'ın kalanı Hindistan'ın her tarafına dağılmıştır. Eğer biz sadece tarım meseleleriyle alâkalı, Hükûmet istihdamının dağılımı ve eğitim konularında bu insanlara âdil bir düzen getirirsek onların problemlili tebaa olmaları için bir sebep kalmayacaktır.

Belki, "Rus fobisi"ne karşı olmasına rağmen, şunu itiraf ettiler ki, Rusya'nın Hindistan'a yaklaşmasından endişe etmek için bir sebep yoktur. Bir müddet sonra, bizim için belki problemlili komşu olabilirler; fakat böyle olacağını düşünerek, onları nasıl engelleyebiliriz? Bu teklifi destekleyen asıl ve bilgili beyefendinin (Mr. Forsyth) önerisini kabul etti, şöyle ki, Ruslar ile temasta kazançlı çıkacak durumda değiliz, çünkü onlar antlaşmalarına bağlı değillerdir. Yaptıkları taahhütler, Orta Asya'da vazgeçemedikleri ilerlemelerini devam ettirmek içindir. Üstelik, Kırım Savaşı'ndan sonra Karadeniz'de riâyet edilmesi gereken hususlarla ilgili yapılan antlaşmadan geri dönmesinden edinilen tecrübe şunu gösterdi ki, onlarla yapılan antlaşmalar işlerine geldiği müddetçe yürürlükte kalacaktır, daha fazla değil. Ruslar, şimdi Orta Asya'nın Müslüman devletlerini işgâl edip, halkını eziyor. Böyle yapmaları bizim için çok daha iyidir. 'Ustaca pasif kalarak' bu Müslümanları Ruslara korkuyla bakacakları bir vaziyette bırakarak, gelişmeleri kendi haline terketmeliyiz. [127] Ruslar, bizimle iyi geçinmenin gereklerini yapmışlar ve kendi işlerini kendileri halletmişlerdir. Şimdi Orta Asya'yı ellerinde tutmak için bizim mânevî desteğimizi istemektedirler. Semerkant'ta ve Orta Asya'nın diğer bölgelerinde İngiliz şöhreti Ruslarınki kadar büyüktür. 1842'de Afganistan'a talihsiz bir saldırıda bulunmuştuk. İşte Rusların Türkistan'daki durumu daha çok buna benzemektedir. Onlar, İngiltere ile anlaşabilecekleri ümidinin kendilerine mânevî bir destek olacağına inanırlar. Onlara daha fazla mânevî destek veremeyiz, fakat kendimizi bu gelişmelerin uzağında tutabiliriz. Rusya ile anlaşma istikâmetinde yeteri kadar mesâfe kat'etmiş durumdayız. Ve beyefendinin dikkat çektiği gibi mevcut anlaşmanın temeli, Afganistan'ı Rus etkisi ve saldırısından korumaktır. Eğer böyle bir temele dayanan anlaşma yapmak imkânsız hâle gelirse, artık o zaman ne yapacağımızı araştırırız. Fakat bütün bunların ötesinde, Afganlıları

düşmanımızın veya bizim ilerleyeceğimizden korkacak hâle getirme budalalığından sakınmalıyız. Bizim Afganistan'da yapacağımız bir şey olmadığı hissini onların arasında yaymamız daha iyi olurdu. Bir kere daha ağzımız yandı, tekrar aynı şeye teşebbüs etmeyelim. Eğer gerekli olursa, Afganlıları Rus ilerlemesine karşı korumaktan daha ileri gitmemeliyiz. Askerî bir mesele olarak, o zaman bizim Hindistan'daki hâkimiyetimize yönelen tehlike Rusya idi. Beyefendi artık bunun gerçek dışı olduğuna ve 20-30 sene de böyle bir tehlikenin gerçek dışı olacağına inanmıştır. Mâlf husustan konuyu ele alınca, bu tehlikenin gerçek olduğu görülür. Bizim Hindistan'daki mâlf ve askerî vaziyetimiz, öyle bir durumdadır ki, eğer Rusya ile askerî rekâbete girersek, mâlf durumumuz çökecektir ve artık Hindistan'daki iktidarımızı koruyamayacak hâle gelecektir. Geleceğin büyük savaşları her şeyden önce paraya bağlıdır ve zamanı gelmeden önce Ruslarla savaşarak kaynaklarımızı terketmeyelim. Bizim Hindistan'da uygulayabileceğimiz doğru politika, onun gelirini idâreli kullanmak ve barutumuzu ıslatmamak olmalıdır. Daha sonra Ruslarla karşılaştığımızda, bu buluşmamızın dostça olacağı kanaati hâsıl oldu, fakat her hâlükârda onlarla en iyi şartlarda buluşmamız gerekirdi. Sözlerini şunu söyleyerek tamamlar: Bahsedilen sebeplerden dolayı Majestelerinin hükûmeti ileri politika için Hindistan hükûmetine baskı yapmamalıdır. [128]

[130]

SIR HENRY HAVELOCK, son konuşmacıyla büyük çapta mutâbık olduğunu söyledi. Fakat bir önceki konuşmadan oldukça fazla endişelenmişler. Hiç bir kişi yoktur ki, Kirkcaldy temsilcisi arkadaşımız (Sir George Campbell) beyefendiden daha fazla bu ülkeye vâkıf ve doğru olarak konuşabilsinler. Fakat eğer o (Sir Henry Havelock), arkadaşın görüşlerini bütünûyle kabul ederse bu durum onu daha huzurlu kılmayacaktır. Beyefendi arkadaş 30 yıl beklemekten bahsetti; fakat kendisi, mîras yoluyla edindiği bilgiler gibi meselenin üzerinde çalışmanın avantajlarına sahip biri olarak, harekete geçmeden önce beş yıl beklemek zorunda kalsaydık, şaşırırdı. O [Sir Havelock], Ruslardan korkanlardan (Russophobist) değildir; ne Rusya'dan ne de başka bir ülkeden korkmamıştır. O, Rusya'nın ve İngiltere'nin menfaatlerinin, öyle bazılarının zannettiği gibi birbirine zıt olduğuna inanmaz; fakat şuna inanır ki, basiretli ve dostça bir hareketle karşılıklı görüşme, işbirliği ve anlaşma ile muhtemel bütün hâsmâne çatışmalardan kaçınılabilecektir ve şu gösterilebilecek ki dünya her ikisinin menfaatlerine cevap verecek kadar geniştir. Rusya'nın ilerlemesinden doğan tehlikenin kuzey-batı sınırı için de sözkonusu olduğu genellikle zannedilir; fakat halk, sınırın öbür tarafında, batı istikâmetine Rusya'nın ilerleyişini ve bunun Asya'da ve Avrupa'da hâiz olduğu büyük etkiyi göremeyecek kadar zayıftır. Rusya'nın durumu geçen bir kaç yıl içerisinde tamamen değişmiştir. Kırım Savaşı esnâsında sadece bir kullanılabılır demiryoluna sahipti. Halbuki geçen 20 sene zarfında Rusya, bizim verdiğimiz borç parayla 12 ayrı demiryolu ağı inşa etti. Bunlar ticârî maksatla değil, fakat tamamen askerî ve stratejik maksatlar içindir. Ve onların bazıları Orta Asya'ya uzanmaktadır. Önemli olan husûs, Rusya'nın sadece Avrupa'nın her ülkesine demiryolu hatları olmadığı fakat Asya ile günden güne artan kısmî bir demiryolu ağına sahip olduğudur. Kırım Savaşı esnâsında, Kafkaslar Rusya için bir başağrısı idi, şimdi ise müstahkem bir kalesidir ve muhtemelen bir müddet sonra askerlerini Baltık'tan Hazar'a taşıyacaktır. Burada onun denizde 250 mil yapabilen dikkate değer bir filosu vardır. Bu filo, askerlerini Hazar Denizi'nin kuzey-doğu bölgesine taşımaya yetecektir. [131] Buradan Tahran'a, doğrudan ulaşılabilir, kolayca gidilebilecek ve açık olan 20 günlük yolu vardır. Rusya'nın en çok korkulması gereken yer, kuzey-batı veya kuzey sınır değildir, fakat Rusya Oxus üzerinde yerleşmiştir ve o noktadan Merv'e olan mesâfe 180 mildir ve oradan Herat'a sadece 250

mil vardır veya beyefendi arkadaşın dediği gibi 13 günlük yoldur. O [Sir Havelock] felâket tellalı değildir. Mâlf açıdan Rusya'nın durumuna bakıldığında, Türkiye gibi iflâs derecesinde sayılabilir. Büyük nüfusuyla Rusya kaynaklarını, ticâretini geliştirmeye değil, fakat daha çok ve öncelikli olarak askerî gücünü artırmaya tahsis etmiştir. Bazı suları kolayca geçmek Rusya için bir ticârî zarûrettir. Ve bu İngiltere'nin iştiyakla yardım edemeyeceği bir konudur. Bununla beraber bu arzusun gerçekleşmesi iki istikâmette olur: Birisi İran Körfezi'nin başına doğru kuzey-doğu istikâmeti ve diğeri Karadeniz ve Çanakkale boğazı yolu ile Akdeniz istikâmetidir. Rusya'nın şu andaki ilerlemesi ise iki yöndedir. Biri Hokand noktası, diğeri Karadeniz bölgesi olarak yengecin koluna benzetilebilir. Bu durumda Rusya iki cepheden saldırabilecektir ve bu saldırı bizim hazırlığımızdan çok önce olabilir. İngiltere ve Rusya'nın menfaatine olan barışın korunmasını ümit eder, fakat mühim olan neticedir. Neticeler ise işte bu manzara içinde şekillenecektir. Rusya diyebilir ki: "Benim Türkiye hakkında olduğu gibi Akdeniz'e çıkmak husûsunda da bazı hedeflerim var. Eğer bu konuda bir itirazınız olursa, ki bu bizi üzecektir, bu takdirde kendi istikâmetimizi belirlemek mecbûriyetinde kalacağız." Böyle bir şey yapacak olursa, ona karşı koymak bizim için zor olacaktır. *The Isle of Wight* temsilcisi beyefendinin (Mr. Baillie Cochrane) meseleye dikkat çekmesi iyi oldu. Çok az kişi bunun farkındadır ve bir bakıma bu iyi bir fırsattır, diğer taraftan bütün olarak işimize yarayacak şekilde faydalı olmasından çok korku ve endişeye sevkedecektir. Temsilci beyefendi sadece belirli belgelere atıfta bulundu ve o (Sir Hanry Havelock) hükûmetin onlara karşı nasıl fedâkârlıkta bulunabileceğini görmedi. Meseleye bakışı öyle bir safhaya ulaştı ki gerçekler her İngiliz'in de ilgisini çekmelidir. [132] Hindistan'daki Müslüman nüfusuna atıfta bulunulduğu için, onlar hakkında bilgisi olduğunu iddia edebilir, Kirkcaldy temsilcisi beyefendi arkadaşın (Sir George Campbell) söylediklerini bütünüyle tasdik edebilir. Biz Hindistan'da adâlet, insanlık ve yönetimimizin cömertliği ile daha önce yapılandan fazlasını yapmış bulunmaktayız. Fakat Hindistan'da bu tebaadan başka Müslüman topluluklar vardır ki birbirleriyle aynı görüşü paylaşırlar. Rusya'nın hâlen daha büyük bir askerî güç haline gelmesi onun tabîî kaderidir ve biz bundan şikâyet edemeyiz. Çünkü 600 veya 700 bin asker çıkarmak yerine, Rusya 1.500.000 kişiyi bir müddet sonra silah altına alabilecektir. Eğer askerî düzeni böyle giderse, oldukça büyük olan bu miktar üçte bire kadar artabilecektir. Bu durum ihtimal dışı tutulmaması gereken, beklenilebilen bir hadisedir. Hindistan ordusu, şu anda, bizim için güvenilebilir durumdadır ve onun savunma maksatları için kâff gelmesinden şüphe edilmesine sebep yoktur. Fakat, Hindistan'da şimdiki yerli ordu düzeninin tepeden tırnağa bozulduğu hakkında Meclis'e bilgi verilmelidir. Yerli ordudan bahsetti ve onun asla daha vahim halde bulunmadığını söyledi. (SIR GEORGE CAMPBELL: Hayır, hayır!) Meclis, Hindistan vâsıtasıyla gelişme ile ilgili Wales prensinin yazdığı mektuptan şüphesiz haberdardır. Mektup, Hindistan ordusunun en yüksek etkinlik ve disiplin altında olduğunu söyler ve bu durum onun söyledikleriyle tezat teşkil edebilir. Bununla beraber belki de iki şey birlikte ortaya çıktı. Hindistan ordusu, normal barış maksatları için, gösteri ve resm-i geçit için fevkalâde güzel bir ordu olarak görülebilir velâkin kuruluşun temelindeki bazı eksiklikleri sebebiyle savaş denemesine teşebbüs edemez. Gerçekten yerli ordu tamamen yanlış usûllerle idâre edilmektedir. Bu yeterince temas edilmeyen bir husustur. Bu ordu 140 tabur piyade ve 40 alay süvâriden oluşur. Yanlış uygulamalardan biri olarak, bu orduya sadece beş Avrupalı subay tarafından kumanda edilir. [Bir temsilci beyefendi: Ve yerli subaylar tarafından] Eğer beyefendi hazretleri yerli subayların Avrupalı subayların yerini tutabileceğini zannediyorsa, [Sir Havelock,] onun bu fikrine katılmaz. Bu yanlış esaslar üzerine kurulmuş olan bir yerli ordu, sıkıntılı bir an geldiğinde disiplinsiz ve kalabalık yığın olarak büyük tehlike arzeder. [133]

En büyük ehemmiyet arzeden tarafı şu ki Afganistanla anlaşma safhasına gelmek üzereyiz. Sir Lewis Relly'nin Kabil'e temsilci olarak gönderilmeyeceği söylenmiştir; fakat o bizimle Afganistan arasında böyle bir dostluğun olabileceğini ümit etti ve Afganların onu veya gönderebileceğimiz herhangi birini en iyi ve sıcak dost olarak kabul edebileceklerini bekledi. Şu gerçek ki biz anlamsız bir Afganistan korkusu ve 1838-39 Afgan savaşının sebep olduğu geçitlerinin korkusu altındayız. Fakat bu dönemde olanlardan bahsedilmemeye başlanmıştır ve eğer biz Afganistan'la hasmâne bir tutum içerisine girsek bile, geçitler bize herhangi bir zorluk vermez. Çünkü biz en zor tepelerde bile hafif topçu birliklerini kullandığımızı biliyoruz. Belki şu mümkündür ki, şimdiye kadar yaptığımız gibi açık olmayan bir politika ile Afganistan'ı idare edersek, bize bağlı olmak yerine kendisini Rusya'nın kucağına atabilir. Netice olarak, [Sir Havelock] şu andaki durumumuz ile ilgili görüşünü söyleyecek. Şöyleki, Asya'da doğuya ve kuzeye gidecek olan Rus medeniyeti ve ticaretinin genişlemesini bizim imkânımız dâhilinde olan her vâsıtayla selamlamak ve teşvik etmek mecburiyetindeyiz, fakat güneye ve kuzeybatıya doğru herhangi bir ilerleme ile ilgili şunu söylemek durumunda kalacağız: "Şu mesâfeye kadar geleceksin, daha ilerisine değil." Kararların çıkması için teklifi destekledi ve daha fazla itiraz olmayacağını ümit etti.

MR. DISRAELI: Kıymetli arkadaşım *the Isle of Wight* temsilcisi Sir (Mr. Baillic Cochrane), bu seneki ilginç tekliflerinin birini, hâlen Meclis'in dikkatini çeken Hindistan İmparatorluğumuza kadar getirdi. Her sene bazı benzer yeni olayların buna ilâve edilmesi, tabii ki beyefendi arkadaşımın beyânlarına ve spekülasyonlarına ilginin artacağı da söylenebilir. Bizim bu akşam dikkatimizin Hindistan meselesine çekilmesi son zamanlarda Rusya'nın Hokand Hanlığı'nı işgal etmesi sebebiyledir. Şimdi, zannediyorum bu konuya oldukça fazla önem vermiş olanlarca beklenmeyen bir durum söz konusu değildir. Şuna inanıyorum ki, Taşkent'in işgalinden sonra, yani yaklaşık 10 yıl önce herkesin, bütün bu hanlıkların kaçınılmaz olarak Rusya tarafından zaptedileceğini hissetmiş olması lâzımdı. Ve bu zaman meselesiydi ki bu ülke halklarının tutumuna bağlıydı. [134] Zannediyorum bu halklar şimdi Rusya'ya karşı mücadeleye başvurarak ecellerinin gelmesini hızlandırıyorlar -Bu çabalarının neticesiz kalacağını söyleyemem, çünkü onlar belki onurlarını ve vatanlarına bağlılıklarını arttıracaktır- fakat ne yazık ki siyâsî bağımsızlıklarına gelince bir süre sonra sona ermesi mümkündür. Bütün bunlardan sonra bu hadise beklenmektedir ve husûsiyle bizim dikkatimizi celbedecek kadar imparatorluk menfaatlerimizi tehdit eden bir istikâmette değildir. Beyefendi arkadaşım, bu olayın ciddi sonuçlarının olabileceğini ve benzeri bir tehdidin Hindistan'daki varlığımıza yöneleceğine dikkatimizi çekti. Kıymetli arkadaşım, şüphesiz bilgi ve tecrübe sahibi olduğu bilinen bazı kişilerin görüşlerini naklederek kendisine zemîn hazırladı, fakat sonuç itibarıyla onlardan nakledilen görüşlerde sorumluluk yoktur. Onların birisi oldukça yaygın olup ve zannediyorum kıymetli arkadaşımın büyük heyecana kapılmasına sebep olan görüştür. Beyefendinin görüşü, Rusya'nın Orta Asya'ya doğru ilerlemesi başlangıçta durdurulmalıdır. Şimdi, başlangıçta durdurmak demek İngiliz kuvvetlerinin Hindistan sınırının ötesine gitmeleri, bildiğimiz bazı çölleri geçmeleri ve en tehlikeli bölgelere uzanmamız, hekesin kabul edebileceği en akılsız savaflara girmemiz gerektiği demektir. Bir de kıymetli arkadaşım o zaman Rusya ile bazı "anlaşmalar" yapmamız gerektiğini söyler. Bu çok muğlak bir ifâdedir, bilmiyorum, zaman zaman kesinlikle taahhütlerini yerine getirmeyen Rusya ile "anlaşmalarımız"ın olduğunun henüz farkına varılmadı mı. Kıymetli arkadaşım konuşmasında iki büyük devlet Rusya ve Büyük Britanya tarafından tanınacak ve tatbikat sahasına konulacak bir tarafsız bölge tasarımsından bahsetti. [135] Fakat gerçek şu ki, tarafsız bölge diplomatik literatürde spekülasyondan başka bir şey değildir.

[138]

(MR. DISRAELİ:)"Ben, Rusya'nın Asya'daki ilerlemesini büyük bir endişe ile karşılayanlardan değilim. Asya'nın hem Rusya'nın hem de İngiltere'nin kısımetleri için yeteri kadar büyük olduğu kanaatindeyim."

Şimdi, bana öyle geliyor ki, böyle bir deklarasyon yayınlaması için insanın biraz Russophobist (Rus'tan korkan) olması gerekir. Bu Meclis'te daha önce yaptığım konuşmada şöyle demiştim:

"Ben her neyi gizlediysem bu İngiltere'nin menfaatinedir. Biliyorum ki imparatorluklar ancak teyakkuz haliyle, disiplinle, cesâretle, zamanın şartlarını anlayabilmekle ve kolayca izlenebilecek belli işaretleri tâkip etmekle ayakta durabilirler."

Bunlar gelişigüzel sözler olarak telakkî edilebilir; bunlar, aramıza katılalı fazla zaman geçmemiş olduğu halde, hepimizin onu aramızda görmekten memnun olduğumuz beyefendi tarafından Rusya'ya tehdit olarak yorumlanabilir; fakat her halde şunu söylememe müsaade edilir: Toplumu ilgilendiren işler üzerinde belli bir kontrolümüz olduğu için, ki bu çeyrek asırdan beri mevcuttur, Dışişlerini ve temsilcilik görevini yapan büyük partiyi ilgilendirdiği müddetçe, bunlar hakkında söylediğim görüşlerimi hiç değiştirmeden ifâde ettim. Bunlar Rus Hükûmeti için sır değildir. Rus hükûmeti bunları parlamentoda arasına değil fakat bizim ofislerimizde ve salonlarımızda defaatle söylemişlerdir. Ve Rus Hükûmeti hâlen bunları beyefendi hazretlerinin anladığından tamamen farklı bir şekilde değerlendirmiştir. Rus Hükûmeti bunlara bir tehdit olarak bakmadı, fakat aksine iki ülkenin içinde bulunduğu şartlara uygun olarak akl-ı selfmin gerektirdiği üslûp olarak telâkkî etti. Şöyle ki Asya'da Rusya ve İngiltere için geniş alan var ve aramızda herhangi bir anlaşmanın olmaması için de sebep yoktu. Bu anlaşma tarafsız bölge kurulması ile ilgili değil, fakat samîmiyetin ve sebâtın sonucu olan anlaşmadır. Rusya gâyet iyi bir şekilde bilmektedir ki, onun imparatorluğunun, Asya'da, normal seyri içindeki gelişmesini kıskançlıkla karşılamamız için bir sebep yoktur. Ta ki bu ülkenin hükûmeti, açıkca, Hindistan İmparatorluğumuzu hem maddî hem de mânevî olarak güçlendirip yürütmek, fakat bununla beraber doğudaki hakkımız olan nüfûzumuzu da muhâfaza etmek husûsunda kararlı olduğumuzu farketmediği müddetçe. Bizim kendi meselelerimizle ilgili ağırlığımızı muhâfaza ettiğimiz müddetçe, Rusya, bunun şuurunda olmuştur ve ayrıca bunların iki ülke arasında iyi bir anlaşma ile de tutarlı olduğunu düşünmüştür. [139] Aslında şuna inanıyorum ki, St. James ve St. Petersburg heyetlerinin aralarındaki diyalog, hiç bir zaman şimdikinden daha iyi olmamıştır.

SONUÇ

Sovyetler Birliği, 1980'lerin sonunda, son Komünist Partisi Genel Sekreteri Gorbaçov'un Glasnost (açıklık) ve Perestroyka (yeniden yapılanma) girişimleri ile beraber bütün çabalarına rağmen ayakta duramaz hale gelmiş ve 1990 başında dağılmaya başlamıştır. SSCB'nin dağılma sürecinin başlangıcı olarak, Afganistan bozgunu veya Polonya'da Walesa'nın çıkışının durdurulamaması olayı kabul edilebilir. Bu dağılma sürecinde hemen hiç etkin rol oynamamasına rağmen, Asya'daki Türk cumhuriyetleri de kendilerini bağımsızlığın kucağında bulmuşlardır. Hazırlıksız belki de "istenmeden" gelinen bu durum karşısında, bu devletlerin karşısına çok seçenekli diyebileceğimiz dış siyaset çıkmıştır. Seçenekler, zengin hammadde kaynaklarının hangi gelişmiş ülkelerle ve nasıl bir işbirliği ile değerlendirilebileceği durumuna göre biçimlenmektedir. Bu seçeneklerin önemli bir noktasını da Türkiye ile ilişkiler oluşturmaktadır. Bununla beraber Rusya ile ilişkilerin geleceği ve bugünkü durumu da belirgin değildir. Çok seçenekli bu görüntünün asıl unsurlarını bulmak için en az bir veya bir buçuk asır geriye gitmek gerekmektedir.

I. Dünya Savaşı sırasında ve hemen sonrasında, Çarlık Rusyası'nın yıkılmasıyla beraber gündeme gelen Pan-Türkizm veya Pan-İslamizm iddiaları ile bütün Asya Türkleri 1990'a kadar sürecek olan SSCB veya "demirperde" dönemine girmiştir. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte yine «pan»lı iddialara benzer görüşler gündeme gelmiştir.¹ Genellikle Türk hükümetleri bu konularda dikkatli hareket etmektedirler. Özellikle Turgut Özal'ın başlattığı hamleye baktığımızda Türk cumhuriyetleri ile kurulan iktisadi, toplumsal, kültürel ilişkiler aslında diğer ülkelerle kurulmak istenenden daha farklı veya fazla değildir. Tek farkla ki bu ülkelerle olan kültürel ilişkilerin daha geniş alanı ve doğal bir tabanı söz konusudur.

Türkiye dışındaki Türk cumhuriyetleri ile ilgili çalışmalar, kuramlar, öneriler, kamuoyu beklentileri ve Türk dış siyasetinin hızını ve kapasitesini oldukça aşan gelişmeler, uluslararası ilişkilere çok değişik boyutlar ve canlılıklar getirmiştir. Türkiye'nin laik ve demokratik kimliği ile Batı destekli olarak bölge yatırımları konusunda pastadan büyük pay beklentisi² biraz hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Bununla beraber açılan sınır

¹ Graham E. Fuller ve Lesser Ian O., Paul B. Henze ve J.F. Brown ile birlikte *Turkey's New Geopolitics* (Boulder, San Francisco, Oxford, Westview Press, 1993). Adı geçen yazarlar, 1980'lerden sonra hızla büyüyen ve serbest pazar yönünde, bölge ülkelerinin hiçbirinde görülemeyen bir biçimde gelişen ekonomiye sahip olan Türkiye ile SSCB'nin dağılmasından sonra Balkanlardan Çin'e kadar uzanan Türk dünyası karşısında, Türkiye'nin Orta Doğu, Orta Asya, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri ile olan ilişkilerini inceler. Kitabın yayıma hazırlandığı dönemde A.B.D.'nin Türkiye büyükelçisi olan Morton Abramowitz'de kitaba yazdığı önsözde, bu çalışmadan Türkiye'nin bölgesel lider olabilecek güçte bulunduğu anlaşıldığını şöyle belirtir: "Bazı iç sorunlarına rağmen, Türkiye artık bölgenin en güçlü ülkesidir", s. vii-viii.

² Türkiye'nin bölge siyaseti ile ilgili bir çalışma için bkz. Erol Mütercimler, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine Model Olma Gerekliklik ve Gerçekliği* (İstanbul, 1993).

kapıları, düzenli uçak seferleri ve diğer ulaşım araçları ile küçük girişimcilerin kurduğu ilişkiler belirginleşen bir taban üzerinde gelişmektedir.

Rus yönetimlerinin asırlar boyu süren Ruslaştırma, Hristiyanlaştırma, Ortodokslastırma nihayet Sovyetleştirme gibi siyasetleri, değişik dozlarda, baskıyla veya ödülle uygulamalarına rağmen, İslam, Türkler arasında varlığını sürdürmüş, baskılara direnmiştir. "Müslüman aile kapalı bir dünya olarak kalmış ve devlet gücünü elinde bulunduranlar ne kadar çok saldırıya geçmiş ve Müslüman aile bağlarını suçlayarak yıkmak istemişse, Müslüman aile düzenine olan ilgi ve bağlılık o kadar daha fazla artmıştır."¹ Bununla beraber, 19. yy.'ın ortalarından itibaren başlayan modern işgal döneminin gerçekleşmesinde bölge halkının toplumsal, kültürel ve siyasal bakımdan geri kalmışlığını, bölgenin iç ve dış gelişmeleri değerlendiren bir siyaset izleme canlılığından yoksun olduklarını İsmail Hakkı Bey'in şu sözlerinden anlıyoruz:

"Asya Müslümanlarının ahlakını düzeltmesi için asırlar gereklidir. Diğer devletlerin rekabetleri arasında kendi başlarına iş görebilmesi nasıl mümkün değil ise bir tarafın uygulamasına alet olmadan kendilerini kurtarması dahi o kadar muhaldir."²

Türkistan konusundaki araştırmalar, bütün Şarkiyat araştırmalarında genellikle olduğu gibi, Batılı araştırmacıların etkisindedir. Birçok hatalı veya yanlış görüş, olayların içinde bulunduğu koşullar, toplumsal ve iktisadi düzen dikkate alınmadan veya genellikle Batılı ülkelerin çıkarları doğrultusunda hazırlanmış rapor veya araştırmalara bağlı kalınarak değerlendirilmektedir. İktisadi bakımdan olduğu gibi bilimsel çalışmalar bakımından da geri kalmış bulunan yerli araştırmalar ise Batılı araştırmacıların ulaştıkları bu sonuçları doğru ve güvenilir kaynak kabul etmektedirler. Aynı konuda bir Batılı araştırmacı sağlam kanıtlarla ortaya çıkmadan, Doğulular düşüncelerini değiştirmemektedirler.³

19. yy.'da, Türkistan'da ilerleyen Rusya'nın Hindistan'a dönük bir hesabı sözkonusu değildir. Bu konudaki Avam Kamarası tartışmalarında, İngiltere'nin iktidarıyla muhalefetiyle Türkistan'daki Rus ilerlemesini, özellikle işgalin tamamlandığı dönemde, desteklediği görülmektedir. Çünkü her iki ülke de birbirlerini büyük Avrupa ailesinin üyeleri olarak görmeyi tercih ediyorlar. Birlikte çalışarak dünyanın uygarlaşması ve kalkınması için daha çok ilerleyeceklerini hesaplıyorlar.⁴ Muhalefetin üzerinde durduğu nokta, gerek Hindistan yerlileri ve gerekse İngiltere kamuoyu açısından, Rusya ile İngiltere'nin bir an önce Afganistan'ın tarafsızlaştırılması konusunda anlaşmaları gereğidir.

¹ Alexandre Bennigsen ve Marie Broxup, *Islamic Threat to the Soviet State* (New York, St. Martin's Press, 1983), ss. 50-51.

² Yusuf Halaçoğlu, "Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in Kaşgar'a Dâir Eseri", s. 541.

³ Zeki Velidi Togan, "The Organization of Western and Central Asian Studies, Both in the Occident and in the Orient", Columbia University, 8 Ocak 1958. Bu konferans metninin fotoğraflarını veren New York'ta yaşayan Kenan Yusuf Bal beyefendiye teşekkür ederim.

⁴ C.L. Showers, Col, *Central Asian Question*, 17, 24. 3; PRO, F.O. 65-870

Türkistan hanlıklarına gönderilen İngiliz Albay Stoddart ile Yüzbaşı Conelly'nin Buhara Emiri Nasrullah Han (1826-1860) tarafından 1841'de idamı, İngiltere'de Türkistan aleyhinde propagandaya veya Ruslara karşı yardım isteklerinin reddine gerekçe olarak gösterilmiştir. İngiliz hükümetinin Türkistan yönünde ilerleyen Ruslara karşı baskısını hafifletmesine ve Rusların Türkistan'a girmelerine yol açmıştır.¹ Halbuki aynı olayda İngiliz görevlilerine Hive emiri çok yardımcı olmuş ve Buhara emirinin bunları idam etmemesi için uğraşmıştır. Fakat Hive hanlığı işgal edilirken, İngiliz siyaset ve devlet adamları bunu hatırlamamışlardır.

İngiltere'nin bu işgalde Rusya'ya karşı çıkmayarak destek olmasındaki en büyük etken, yarı uygar devlet kabul edilen Rusya'nın bölgeyi uygarlaştırma işlevini yerine getireceğine inanılmasıdır. Zikrettiğimiz birçok kaynaklar, bu tezde haklılık payı bulurlar. Bu tezin de doğru olmadığını gösteren örnek olaylara ilgili bölümlerde değindik. Örneğin Kaşgar konusunda olduğu gibi. Eğer bu tez doğru olsaydı, İngiltere, Doğu Türkistan'da kurulan Kaşgar devletinin yaşamaması yönünde bu derece çaba harcamazdı. Çünkü kuruluş dönemi olması nedeniyle bazı sorunları olmakla birlikte bu devletin uygar, kentlerde ve dağlarda güvenliği, barışı ve kamu düzenini sağlamış, insanların kent dışında bile silahsız dolaştığı, ülkenin yollarının ve köprülerinin hızla imar edildiği, her türlü ticari ve diplomatik ilişkilere hazır olup "Doğu'nun Hollanda'sı" haline geldiğini İngiliz belgelerinden öğreniyoruz.² Fakat İngiltere, etkisi altında bulunan Çin prensliklerinde gereken askeri hazırlığı yaptırıp, Rusya'nın askeri yardımı ile ve kendisinin kredi desteği ile, bu ülkeyi ortadan kaldırmıştır. Bu siyasetin nedeni ticari çıkarlar olmakla beraber, İngiltere'nin etkisi altında olan bölgede denetimi dışındaki bir gelişmeyi tehlikeli bulması sözkonusudur. Ancak bunun gerekçesi uygarlık veya güvenlik sorunu değildir. Kaşgar emiri, İngiltere ile ticari ilişkiler kurmak, ülkesini İngiltere'nin tüccar ve yatırımcılarına açmak için çok uğraşmıştır. Fakat İngiltere, belki diğer sömürgelere de örnek olur diye bu ülkenin bağımsızlık ve kendi olanakları ile gelişme ve kalkınmasını çıkarlarına aykırı görmüştür.³

'Batının doğu politikasının ahlaken iflasi' ile ilgili Ahmed Rıza'nın Batı-Rusya ilişkilerinde Türkiye ile ilgili saptamaları, Kırım Savaşı'ndan günümüze belirli bir çizgi izler. Ahmed Rıza şöyle der: "Aslında Avrupa devletleri, Rusya dahil, tarihin hiçbir devrinde Osmanlı İmparatorluğu ile samimi bir dostluk kurmamışlardır. Bazen aralarından birkaçı bizim yardımımıza gelmişlerse ... bize yardım etmekten çok kendi rakiplerini uzaklaştırmak için yapmışlardır."⁴

¹ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)* (İstanbul, 1984), ss. 43-44.

² Showers, C.L., Col, *Central Asian Question*, s. 3; PRO, F.O. 65-870; F.O. 65-868, 13 Ocak 1866.

³ Yeni Afgan emirinin tanınmasıyla ilgili olarak, *de factos* siyasetinin zararları anlatılırken, İngiltere'nin denetimi dışındaki gelişmeler olduğu gibi kabullendiğinde, yarın Afganistan'da ikinci bir Kaşgar örneği görünce şaşırılmamak gerektiği söylenir; Shower, *age*, s. 14, PRO, F.O. 65-870.

⁴ Ahmet Rıza, *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlaken İflası*, çev. Ziyad Ebuzziya (Ankara, Tur. ve Kült. B. Yay., 1988), s. 44.

İngiltere, Rusya'nın Türkistan yönüne doğru ilerlemesine ve bura halkını ezmesine karşı çıkmayıp, "ustaca pasif kalma" yolunu seçer.¹ Böyle bir siyasetten de Hindistan'daki Müslümanlara gözdağı vererek, bir bakıma kendi yönetimlerini «ehven-i şer» olarak göstererek, yerli halkı kendine daha çok bağlamayı düşünür. Rusya'nın bu ilerlemesi sırasında «belli bir noktaya kadar» manevi desteği de verir.² Bu destek gerek uluslararası ilişkilerde ve gerekse Hindistan Müslümanları nezdinde sorumluluk taşıyacak kadar açık olmamıştır; böyle bir sorumluluğu yüklenmek çıkarları açısından tehlikeli de olabilirdi. Ve genellikle, Rusya'nın ilerlemesine karşı olduğu izlenimini başarıyla verebilmiştir. Bazı kaynaklarda yer alan, İngiltere'de, Türkistan'ın işgaline karşı olan güçlü bir muhalefet bulunduğu görüşleriyle ilgili olarak, muhalefet temsilcisi Sir Havelock'un Hokand'ın işgalinden sonra parlamentoda yaptığı konuşmadaki şu sözlerine bakalım:³

".. Asya'da doğuya ve kuzeye gidecek olan Rus uygarlığı ve ticaretinin genişlemesini bizim imkanımız dahilinde olan her araçla selamlamak ve teşvik etmek zorundayız, fakat güneye ve kuzeybatıya doğru herhangi bir ilerleme ile ilgili şunu söylemek durumunda kalacağız: 'Şu mesafeye kadar geleceksin, daha ilerisine değil..'"

Aynı oturumda yaptığı konuşmada Disraeli ise, Rusya'nın işgallerini, imparatorluğun normal seyri içinde bir gelişme olarak kabul ederek şöyle der:⁴

"Asya'da Rusya ve İngiltere için geniş alan var.. Rusya gayet iyi bir biçimde bilmektedir ki, onun imparatorluğunun, Asya'da, normal seyri içinde, gelişmesini kıskançlıkla karşılamamız için bir neden yoktur."

Türk ve İslam ülkelerinin, İngiltere ve sömürgeci ülkeler açısından en büyük sorunu afyon, uyuşturucu ve alkol kullanmayı, yaygınlaştırmayı engelleyen inanç ve değerler düzenidir. Müslüman olmayan Asya ülkelerinde, örneğin Çin'de böyle bir engel olmadığı için, İngiltere, Çin'i afyonla sömürgesi altına alabilmiştir.⁵ Türkistan halkının, bu konuda, inançları, sömürge yönetimi için büyük engel oluşturuyor ve çare olarak çocuklar aile denetiminden uzaklaştırılmaya çalışılıyor. Çarlık Rusyası'nda Müslümanların çocuklarını istedikleri gibi, istedikleri eğitim kurumlarında yetiştirmeleri engelleniyor. Bu yöndeki baskıya bazı Rus gazeteleri de karşı çıkıyor.⁶

Birçok Batılı araştırmalar, Türkistan'da Pan-İslam tehlikesinden söz etmektedir. Bunların bir kısmı, diğerleri için de kaynak oluşturmakta ve yönlendirici olmaktadır. İslam ve Türk bölgelerindeki pan hareketleri iddialarının ne derece yapay, tutarsız olduğu, ülkelerin içinde bulunduğu koşulların böyle hayali hedefleri imkansız kıldığı açıkça görüldüğü halde, bu ülkelerin halkları ve yöneticilerinin bağımsızlıklarını veya işgal

¹ *Parliamentary Debates* Üçüncü Seri, cilt 229, s. 126. "Orta Asya-Hokand Hanlığı", EK IV.

² *Aynı yer*, s. 127.

³ *Aynı yer*, ss. 130-133.

⁴ *Aynı yer*, s. 138.

⁵ Turan Yazgan, "Tarih Tekerrür Ediyor", *TDİD*, 29, Mayıs 1989, s. 16.

⁶ *Novosty* gazetesindeki ilgili makaleler için bkz.: EK III.

altında iseler belli bir insan hak ve özgürlüklerini elde etme savaşimleri «pan» hareketi suçlamasıyla bastırılmıştır.

Bununla beraber, Ali Fuat Başgil konuya daha değişik bir açıdan yaklaşmaktadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra "hür dünyayı saran komünizm korkusu" atmosferi içerisinde, kamuoyuna hitap eden sözleri, soğuk savaş dönemi bittikten sonra da Rusya'daki çıkışlar dikkate alındığında geçerliliğini koruyacaktır. Başgil şöyle demektedir:

"İçinde yaşadığımız İkinci Dünya Harbi sonu döneminin Uluslararası siyaset bakımından, en açık vasfı, bunun, bir bloklaşma dönemi olmasıdır. Bütün uluslar, şimdiki çıkarlarına, tarihi ve siyasi yakınlıklarına göre birleşmekte ve gelecek için, birer blok oluşturmaya çalışmaktadır. Doğu bloku karşısında Anglo-Amerikan eksenini etrafındaki bloklaşmanın anlamı budur.

Bu arada Müslüman uluslar niçin birleşmesin ve altıyüz milyonluk bir insan ve iman bloku vücuda getirmesin? Bunda yalnız Müslüman uluslar için değil, dünya barışı için de fayda vardır. Bugünkü İslam dünyası için sadece varlığı korumadan başka ne bir ideoloji harbi, ne de bir toprak kavgası söz konusu değildir. Binaenaleyh Müslüman ulusların birleşmesi barış için ve insanlığın huzuru için bir güvenceden başka bir şey olamaz.

Bugün bloklaşan uluslardan bir çoklarını geçici tehlike duyguları ve çıkarları birleştirmiştir. Halbuki Müslüman İslam dünyasında birlik ve beraberlik zaten mevcuttur. Bu konuda bizim yapacağımız şey, aramızdaki tarihi ve manevi bağları kuvvetlendirmek; ırk, lisan, ulusal çıkar ayrılıklarının üstünde ve bu ayrılıkların olumsuz etkilerini gidermek üzere, ortak bir bilinç yaratmaktadır... İslamiyet düşmanları bir İslam birliğinden söz etmeyi tehlikeli görüyor ve böyle bir girişimin dünya Hristiyanlarını aleyhimize çevireceğini veyen bir Haçlı ruhu yaratacağını ileri sürüyor; ortalığa böyle bir korku ve endişe salarak bir taraftan cesaretleri kırmağa, bir taraftan da resmi ve sorumlu makamları aleyhe kışkırtmağa çalışıyor.....Hristiyan Avrupa birleşti, federasyon kurdu, Amerika ile el ele verdi. Bu girişimleri biz Müslümanlar sevinçle karşıladık. Zira bunda barışın bir güvencesini gördük. Bu girişimlerden gocunarak aklımızdan, uzak bir mazinin Haçlı hikayeleri geçmedi ve geçemez. Din kavgaları çoktandır tarihe karıştı. Bugün, hakikatte, ne İslam dünyasının düşmanı Hristiyan batıdır; ne de Hristiyan batının düşmanı İslam dünyasıdır. Düşman başkadır ve batı ile aramızda ortaktır. Bunu herkes biliyor. Bunu yalnız İslam dünyasını kundaklamak isteyenler bilmez görünüyor...»¹

Yaklaşık iki asırdan beri uygulanan sömürge siyaseti, Müslümanlar arasında birlik düşüncesini doğurmuş ve dini bilincin siyasal bilinç biçimine dönüşmesini sağlamıştır.² Temelinde, dünyada savunma, ahiret için sevap alabilme³ olan böyle bir düşüncenin eyleme dönüşmesini önlemek için emperyalist çağrışimleri olan ve her fırsatta "suçlama paketi" olarak kullanılabilen «pan»lı isimler gündeme gelmiştir.

¹ Ali Fuat Başgil, *Din ve Laiklik* 4. Baskı (İstanbul, Yağmur Yay., 1979); s. 122-124, n. 66.

² Kemal Karpat, *Pan-Islamizm* s. 37, n. 8.

³ Rus istilasına uğrayan Buhara Hanı Osmanlıdan alacağı yardım karşılığı olarak siyasi bir vaadde bulunamaz, esasen böyle bir şey düşünülemez de. Sadece "...Çaresiz kalmış bu Müslümanlar Halife'nin şerefi ile kurtulurlarsa amel defterine büyük sevap yazılır.." der. Özcan Mert, "Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri", ss., 99-100.

Sömürgecilerin diğer dikkat çeken bir yöntemi, siyasetlerine aykırı bir gelişmeye «ilk» vasfını ekleyerek, bu gelişmenin önlenmesinde ilgili toplumları da yönlendirmeleridir. Pan-İslamizm ve Pan-Türkizmle ilgili "ilklerin" İslam veya Türkistan tarihinde örnekleri çok olup ve birçok devlet adamının uyguladığı konular olduğuna değindik. Bir Rus dergisindeki konuyla ilgili yazıyı Togan şöyle aktarır:¹

"O zamanki Rusyanın en önemli fikir ve siyaset mecmuası olan «Moskovitianin» 1843 senesine Buhara ve Hive meselelerine ait şu satırları yazar: 'Hive'de şimdi Rahim Han hükümdar oldu. Buhara emirinin (Nasrullah'ın) planı Buhara, Hoçend, Taşkent, Türkistan, Hive, Şehrisebz, Belh, Feyzâbâd ve Yarkend (yani Doğu Türkistan) ülkelerini birleştirmektir. Buna muvaffak olursa, o, Kâbil, Herat, Kandahar ve Pişaver ülkelerini de ele geçirmek fikrindedir. Eğer bu zat bu planlarını tahakkuk ettirmeğe muvaffak olursa, Ortaasya'da büyük bir devlet kurmuş olurdu. O uzağı gören ve işgüzar bir hükümdardır..."

Burada görüldüğü gibi, Emir Nasrullah'ın birleştirmek istediği ülkelerin hemen hepsi Türk ve Müslüman. Böyle bir girişim, tarihin birçok döneminde, birçok hükümdarın mevcut koşulları ve geleceği düşünerek yapabileceği cinstendir. 19. ve 20. yy.'da hızlanan sömürgecilik hareketleri ise ülkesine toprak katmak, devletinin sınırlarını genişletmekten öteye, kendi ülkesine ürün ve hammadde akıtacak ve yönetecek ülkeler edinmek biçimindedir. Böyle bir girişime karşı Nasrullah Han'ın düşüncelerinin Pan-İslam veya Pan-Türkizm olarak nitelenmemektedir.

İlgili kaynaklar, II. Abdülhamid'in özel danışmanları olarak çevresine topladığı Mekke'den Şeydili Şeyh Muhammed Zafir, Hadramut'dan Şeyh Fazl, Rifai tarikatına bağlı şeyh Ebu'l-Huda es-Sayyadi gibi isimleri sıralayarak, bunları Pan-İslam kadrosunun kanıtı olarak gösterirler.² Şüphesiz bunların mensup oldukları bölge halkı üzerinde etkileri sözkonusudur. Bu kişilerin dini etkileri de kabul edilen bir konudur. Aynı II. Abdülhamid'in para, emlak gibi konularda kendi alanlarında uzman olan gayr-i Müslimleri yüksek maaşla görevlendirdiği, böylece hem yapılması gereken işi uzmanına havale ettiğini hem de görevlendirilen kişilerin bağlı olduğu toplumla yakınlık kurulduğu dikkate alınırsa, Sultan'ın sıkıntılı zamandaki başarılı sayılabilecek siyasetinin temelleri görülür, fakat bunu «pan»lı bir isimle açıklamak yetersiz kalır. İzlenilen siyasetin, emperyalist bir pan hareketiyle ilgisi olmayıp, fakat emperyalist güçlere karşı direnme dayanışması olduğunu, Pan-İslam suçlamasını ilk defa ortaya atanlardan duyabilmekteyiz:

"Sultan'ın ajanları Hindistan ve Orta Asya'daki Müslümanların dirilmeleri için her şeyi yapmıştır. Kuzey Afrika'daki kabileleri Fransa'ya karşı silahlandırmış ve sonuna kadar savaşım için onlara cesaret vermiştir."³

¹ Togan, *Bugünkü Türki*, s. 226.

² Albert Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939* (Londra, Oxford University Press, 1962), s. 107.

³ "Pan-İslamizm ve Hilafet", *The Contemporary Review*; Makalenin tercümesi için EK II'ye bakınız.

Ortadoğu'daki İngilizlerin Lawrencelerine, onların gerilla hareketlerine aynı yöntemle karşı koymak gerekmekteydi. Enver Paşa, Teşkilât-ı Mahsusa'nın bu nedenle Orta Doğu dışına çıkmasında, Pakistan, Endonezya, Afganistan, Hindistan hatta Afrika gibi alanlara yayılmasında sakınca görmemişti.¹ Bu uygulamanın da, Pan-Türkizm veya Pan-İslamizm olmadığı, fakat sömürge veya istilaya ugramakta olan bölge halklarının hak ve özgürlüklerini savunma yolunda bir adım olduğu açıktır. Bu ve benzeri hareketlere bir isim vermek zorunda kalırsak bunlara «pan»lı isimler değil, fakat «Hür-Türk, Hür-İslam» gibi «hür»lü isimler vermek gerekmektedir.

19. yy.'ın üçüncü çeyreğinde ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında "yabani" olduklarından uygarlaştırılmak üzere Rusya ve Çin nüfuz alanına terkedilen Türkistan, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, bocalama döneminde iken, köktendinci gelişmeler olacağı ileri sürülerek yeniden, ABD ve Batı tarafından Rusya'nın etki alanına bırakılmak üzeredir. Kafkasya ve Türkistan, özellikle İran kaynaklı akımların gelişmesinin önlenmesi için Rusya'nın etki alanına bırakılırken, Rusya'nın, "birinci derecede terörist ve köktendinci ülke" ilan edilen İran'a çok büyük miktarlarda silah ve mühimmat satmasına karşı etkin önlem alınmamaktadır.²

19. yy.'ın Pan-İslamizmi, özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrası kullanılan Pan-Türkizm'i ile günümüzün köktendinciliği arasında özde bir ayrılık yoktur. Yine bu tehlikeler karşısında oluşturulan Türkistan'daki Sovyet Cumhuriyetleri-Sovyetler Birliği ilişkileri ile 1991'de biçimlenen, fakat bir türlü işlerlik kazanamayan Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Türk cumhuriyetleri ile olan ilişkileri arasında benzerlikler sözkonusudur.

Günümüzde Rusya, yeni bir rejimle kucaklaşmak istemektedir. İç sorunlar yüzünden Türkistan cumhuriyetleri «istemeden» bağımsızlıkları ile karşılaşmışlardır. Rusya'nın bu bölgeye olan ihtiyacı her zamankinden fazladır. Ustelik başta A.B.D. olmak üzere batılı ülkeler, belki de kendi çıkarları nedeniyle, Rusya'nın yeniden buranın "patronu" olmasını istemektedirler.³ Türkistan'ın bugünkü görüntüsüne bakıp, 1917 Devrimi sonrasında göndermede bulunmanın ve iki dönem arasında benzerlik kurmanın doğru olmadığını düşünüyorum. Rusya'nın "görünüşte barışsever" bir isim olan «Bağımsız Devletler Topluluğu» adı altındaki yeni sömürge düzeninin başarılı olamayacağı kanaatindeyim. Bu kanaatimin dayanağı, Türkistan halklarını eskisinden çok daha güçlü, bilinçli ve dayanışma bilincine sahip olması değil, fakat Rusya'nın her yönüyle ayağa kalkamayacak durumda olması, geri sanayii, yetersiz kaynak ve yaşlı nüfusu ile beraber büyük oranda ümit ve değerlerini tüketmiş, toplumsal canlılıktan yoksun olmasıdır.

Türkistan'da hiçbir ciddi taraftar bulamayan siyasal anlamdaki Panislamizm veya Pan-Türkizm ile günümüzde buna yakın anlamda kullanılan köktendincilik, Türkistan

¹ Ergün Hiçyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa* s. 103.

² Bu konudaki bir haber makale için bkz. Henry Kamm, "Turks Fear Russia Role in Ex-States", *New York Times* 19 Haziran 1994. Yanlış olan konu, bağımsız bir ülke olan İran'a silah satılması değil, fakat İran'dan gelecek köktendinci akımları önlemesi için Türkistan'ın Rusya'ya bırakılmasıdır.

³ Henry Kamm, a.g.m.

halklarının başta kültürel, iktisadi ve toplumsal olmak üzere her türlü maddi ve manevi gelişmelerini önlemek için kullanılmış olan, kullanılmaya devam edilen ve edilecek olan ve en önemlisi her aşamadaki sorumluluğu daha çok sömürge siyasetine ait olan korkulardan ibarettir.¹ Malik bin Nebi'nin saptadığı Cezayir sokaklarındaki Fransız sömürge idaresi tarafından uygulanan yöntemler, sömürgeci düşüncenin her yerde görülebilen temel özelliklerinden birini verir: 1. Portakal satan çocuklar enselenir, 2. Dilenen serbest, 3. Fal bakan serbest.² İslam veya Türk bölgeleri arasında ticari, iktisadi işbirliği, portakal satmak düzeyinde az bile olsa, enselenmeyi, «pan»lı suçlamalara hedef olmayı gerektirir. Bunun engellenmesi için çeşitli yöntemler kullanılır. Gerekirse, Galiyev'in belirttiği gibi yapay savaşlar çıkarılır.³

Türkistan'da, Kafkasya'da, Balkanlar'da, Orta Doğu ülkelerinde, en az İngiltere ve Rusya'nın kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun ilgisi, maddi ve manevi çıkarları veya hakları söz konusu olmuştur. Bugün için de aynı ilgi, çıkar ve haklar, Rusya, ABD, İngiltere, Japonya veya İsrail kadar Türkiye için gündemdedir. Osmanlı İmparatorluğu ve bugünkü Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin bunlara gerektiği biçimde sahip çıkıp değerlendiremediği söylenebilir. Türkiye'nin bu ilgisini, bir "pan hareketi", "Turancılık" veya günümüzde ileri sürülen biçimiyle "köktendincilik" olarak görmek, emperyalizmin, sömürgeciliğin veya örtülü sömürgecilik olarak değerlendirdiğim uygulamaların içerisinde. 1994 Ekim'inde İstanbul'da ikincisi toplanan Türk cumhuriyetleri devlet başkanları zirvesinin konusu, bağımsızlığını kazanan bu ülkelerin iktisadi, toplumsal ve siyasal bağımsızlıklarını sağlamaları ve güçlendirmeleri, bu yönde işbirliği yapmalarıdır. Bunu Pan-Türkist bir toplantı olarak görmek, Rusya'nın veya çıkarları zedelenen diğer ülkelerin sömürgeci alışkanlığındaki ısrarı, bu işbirliği sonucu Türk halklarının iktisadi ve toplumsal bakımdan gelişme endişesidir. Bu işbirliğinin, Batı'nın iktisadi çıkarlarını olumsuz yönde etkileyip etkilemeyeceği bundan sonraki çalışmamın konusudur. Ancak böyle bir işbirliğinin, başka ülkelerin çıkarlarına olumsuz etkide bulunması, bu işbirliğine verilen gerçek dışı isimleri kabullenmeyi gerektirmez. Bu zirve ve benzeri toplantılar için bir isim bulma durumunda kalırsak bunun adı da «Hür-Türk» zirvesi olabilir.

¹ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türki*, 561.

² Malik Binnebi, Malik, *İslam Dâvası*, s. 100. Sömürgeci ülkenin, yerli halkın denetim dışı iktisadi gelişmesini engellemesiyle, günümüz kent düzeni için seyyar satıcılarla ilgili alınan önlemler amaç, uygulama ve koşullar bakımından farklıdır.

³ Erol Kaymak, *Sultan Galiyev*, s. 33.

Türkistan ve Dönemle İlgili Önemli Olaylar Kronolojisi*

1500	Buhara Devleti'nin kuruluşu
1511	Hive Hanlığı'nın kuruluşu
1514	Türkistan Üzerinde Nüfuzu Olan Şah İsmail'in Yavuz'a Yenilmesi
1540	Buhara hükümdarının İranlılara Karşı Kânûniden Yardım İstemesi
1552	Kazan Hanlığı'nın Ruslar Tarafından İşgal Edilmesi
1556	Astrahan Hanlığının Ruslar Tarafından İşgal Edilmesi
1569	Osmanlı Devletinin Rusları Astrahan'dan Çıkartma Teşebbüsü
1588	Osmanlı Devleti'nin İran'a Karşı Buhara ile İttifak Önerisinin Kabulü
1599	Buhara Hükümdarının İran'a Karşı Osmanlı Hükümeti'nden Yardım İsteğinin Kabulü
1649	Oğlu ile İhtilafa Düşen Buhara Emiri'nin Osmanlı Sultanı'ndan İhtilafın Hallini İstemesi
1690	Kalmuk Hanı'nın Osmanlı Hakimiyetine Girdiğini İstanbul'a Bildirmesi
1700	Hokand Hanlığı'nın Kuruluşu
1709	Yeni Buhara Hükümdarı Ubeydullah Han'ın Padişaha Bağlılığını Bildirmesi
1717	Hive'yi İstila Giden Rus Ordusunun Mağlup Olması
1719	Yeni Buhara Hükümdarı Ebu'l-Feyz'in İstanbul'a Elçi Göndererek Bağlılığını Beyan Etmesi
1721	Ebu'l-Feyz'in Kızılbaşlara Karşı Mücadelesi İçin Osmanlı Devleti'nin Kendisine Silâh Yardımında Bulunması
1735	Hive Hanı'nın Şiilere Karşı Mücadelede Osmanlı Devleti'nden Yardım Talebi
1735	Ruslar Tarafından Kazakistan'da Orenburg Kalesinin İnşası
1742	Sibirya'nın Ruslar Tarafından İşgali
1774	Küçük Kaynarca Antlaşması
1783	Ruslar'ın Kırım'ı İşgali
1786	Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı Rus İşgalinden Kurtarmak İçin Türkistan Müslümanlarına Mektup Yazması
1787	Osmanlı Devleti'nin Buhara Hanlığı'ndan Ruslara Karşı İkinci Bir Cephenin Açılması Talebi ve Bunun Kabulü
1792	Osmanlı Devleti ile Rusya Arasında Yaş Antlaşması
1795	İran'ın Gürcistan'ı İşgali
1798	Hive Hanı Bahadır Han'ın Padişaha Bağlılığını Bildirmesi
1800	Buhara Hakimi Haydar Şah'ın Padişaha Bağlılığını Bildirmesi
1813	Buhara Hakimi Haydar Şah'ın Osmanlı Sultanı'ndan Kendisinin Türkistan'ın Tek Hakimi Olarak Tanınmasını Talep Etmesi
1813	Ruslar'ın İran'ı Yenmesi ve Gülistan Antlaşması
1819	Rusların Hive'ye Askeri Ajan Göndermeleri
1819	Buhara Hakimi Haydar Şah'ın Padişah'a Biât Ettiğini Bildirmesi
1820	Hokand Hanı Seyyid Muhammed Ömer Han'ın Padişah'a Biatını Arzı
1828	Rusya'ya Tekrar Yenilen İran'ın Ruslarla Türkmençay Muâhedesi
1831	İngiliz Dr. Wolf'un Merv ve Buhara'yı Ziyâreti
1832	İngiliz A. Burnes'in Kâbil, Buhara ve Merv'i Ziyâreti
1834	Rusların Hazar'ın Doğu Sahillerini İşgali
1834	Ruslar'ın Buhara Hanını Hokand ve Hive Hanlıklarına Karşı Kışkırtması
1837	Rusların Teşviki ile İran'ın Herat'ı Kuşatması
1838	İngilizlerin Albay Stoddart'ı Buhara'ya Elçi Olarak Göndermesi
1839	Hive Hanlığını İşgale Giden Rus Ordusunun Mağlup Olması
1840	Afgan Emiri Dost Muhammed Han'ın İngilizlere Yenilmesi
1840	Rusya-Hive Anlaşmazlığının Halli İçin İngilizlerin Yüzbaşı Abbot, Shakespear ve Conolly'yi Hive'ye göndermesi
1840	Hive Hanının Rus Saldırılarına Karşı Osmanlı Devleti'nden Yardım Talebi
1841	Hive, Hokand ve Buhara Arasındaki İhtilafların Halli İçin, İngilizlerin Yüzbaşı Conolly'yi Bu Ükelere Göndermeleri

* 1500-1877 arası ayrıntılı açıklamalı Türkistan kronolojisi için bkz. Mehmet Saray, *Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münâsebetler*, ss. 145-150.

- 1841 Buhara Hakimi Nasrullah Han'ın Casusluk Yaptıkları Gerekçesiyle Albay Stoddart ile Yüzbaşı Conolly'yi İdam Ettirmesi
- 1842 Afganistan'da Mağlup Olan İngilizlerin Geri Çekilmesi
- 1843 İngiltere'nin İran Konsolosu Taylor Thomson'un Hive'yi Ziyareti
- 1844 Yeni Hokand Hanının Buhara Hanını Osmanlı Hükümetine Şikâyeti
- 1846 Kazakistan'ı Ruslara Karşı Savunan Kinesan'ın Öldürülmesi
- 1847 Hive Hükümdarının Ruslara Karşı Osmanlı Hükümetinden Yardım Talebi
- 1848 Avrupa'da İhtilaller
- 1848 Rusların Aral Gölü Civarına Üs Kurarak Hive'ye Saldırımları
- 1853 Türk-Rus Savaşı Başlıyor
- 1854 İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'nin Yanında Savaşa Griyor.
- 1855 Türkmenlerin Hive Ordusunu Yenmesi
- 1856, 18 Şubat İslahat Fermanı
- 1856, 30 Mart Paris Antlaşması
- 1856, 25 Ekim İran'ın Herat'ı alması
- 1856, Kasım İngiltere'nin İran'a Harp İlan Etmesi
- 1857, 26 Ocak İngiliz-Afgan İttifakı
- 1857, 4 Mart İngiliz-İran Barışı
- 1857, Ağustos Moldovya ve Eflak üzerinde Fransız-İngiliz Anlaşması
- 1858, 15 Mayıs Rusların Türkistan'ı İşgal İçin İgnatıyev Başkanlığındaki Heyeti Bölgeye Göndermeleri
- 1859, 29 Nisan Süveyş Kanalı ile İlgili Çalışmalar Başladı
- 1859, 5 Eylül Kafkasya'da Mücadele Eden Şeyh Şamil'in Rusların Eline Düşmesi
- 1860, 3 Ağustos Avrupa Lübnan'a Müdahale İçin Anlaştı
- 1860, Eylül Sırbistan'da Mişel Obranoviç, Miloş'un Yerine Geçti
- 1861 Rusya'da Serfliğin Kaldırılması ve Bunların Kazakistan'a Yerleştirilmelerinin Başlanması
- 1861 İranlıların Türkmenler Karşısında Mağlûbiyetleri ve Türkmenistan Devletinin Kuruluşu
- 1861, 9 Haziran Lübnan'da Yeniden Yapılanma
- 1863, Mayıs Dost Muhammed'in Ordusu Herat'ı Aldı; Dost Muhammed'in Ölümü, Şir Ali'nin Afgan Emiri Olması
- 1864 Rusya'nın Hokand'a Ait Evliya-Ata, Türkistan ve Çimkent Kalelerini İşgali
- 1864, 21 Kasım Orta Asya'nın İşgali ile İlgili Gorçakof Bildirisi.
- 1865, 17 Haziran Rusya, Taşkent'i Zaptediyor
- 1865 Hokand Hanının İstanbul'dan Askeri Yardım İstemesi
- 1866 Buhara Ordusuna Saldıran Rus Ordusunun Yenilmesi., Çernayev'in Yerine Gelen Romanovski Kumandasındaki Rus Ordusunun Buhara Ordusunu Yenmesi
- 1866, 23 Eylül Sırp-Karadağ İttifakı
- 1866, Eylül Bağımsızlık Talebi ile Hırvat Ayaklanması
- 1867, Nisan Türk Askerleri Sırbistan'ı Boşaltıyor
- 1867, 26 Mayıs Sırp-Romen İttifakı
- 1867 Rusya'nın Türkistan Genel Valiliği'ni Kurması
- 1867, 26 Ağustos Sırp-Yunan İttifakı
- 1868, 14 Mayıs Rusya, Semerkant'ı Zaptediyor
- 1868, 10 Haziran Sırbistan'da Mişel'e Suikast
- 1868, 30 Haziran Rusya'nın Buhara Ordusunu Yenerek, Ağır Tazminatla Barış Antlaşması Yapması
- 1869, 17 Kasım Süveyş Kanalı'nın Açılışı
- 1870, 11 Mart Bulgar Eksarhlığı'nın Kurulması
- 1870, 31 Ekim Rusya, Karadenizle İlgili Sınırlamaları Tanımadığını İlan Ediyor
- 1871, 13 Mart Rusya, Londra Konferansı Kararlarını Tanımadığını İlan Ediyor
- 1872, 25 Temmuz İran'ın Reuter'a Yanı İmtiyaz Vermesi
- 1873, 24 Ağustos Rusya Hive'yi Hakimiyeti Altına Alıyor
- 1873, 28 Eylül Rusya Buhara'yı Hakimiyeti Altına Alıyor
- 1873 Kaşgar Emirinin Osmanlı Hükümeti'nden Silâh ve Askeri Yardım Talebi
- 1874 Osmanlı Hükümetinin Kaşgara Askeri Yardımı ve Kaşgar Emiri'nin Osmanlı Hakimiyeti Altına Girdiğini İlan Etmesi
- 1874, Haziran Rusya'nın İran'da Demiyolu İmtiyazı Önerisi
- 1875, Temmuz Hersek İsyanı
- 1875, Ekim İngiltere, Mısır Hidivi'nin Süveyş Kanalı Hisselerini Satın Alıyor
- 1876, 2 Mart Rusya'nın Hokand'ı İlhakı
- Bulgar İsyanı
- // 13 Mayıs Berlin Memorandumu
- // 30 Mayıs Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi
- // 30 Haziran Sırbistan, Osmanlı Devleti'ne Karşı Savaş İlan Ediyor
- // 31 Ağustos Sultan V. Murad'ın Tahttan İndirilmesi, II. Abdülhamid'in Tahta Çıkışı
- // 18 Kasım Mısır Mâliyesine İngiliz ve Fransız Kontrolörlerinin Tâyni
- // 12 Aralık İstanbul Konferansı Başlıyor

	23 Aralık	Birinci Meşrûtiyetin İlanı
1877,	15 Ocak	Budapeşte Sözleşmesi
	18 Ocak	Osmanlı Hükûmetinin İstanbul Konferansı Kararlarını Reddetmesi
	5 Şubat	Mithat Paşa'nın Sadârett'ten Azledilmesi
	19 Mart	Meclis-i Mebûsân'ın Açılışı
	24 Nisan	Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne Karşı Savaş İlanı
1877		Osmanlı Hükûmetinin Afganistan'dan Ruslara Karşı Türkistan Cephesini Açmasını İstemesi
10 Aralık		Plevne'nin Düşmesi
1877		Kaşgar Birlikleri Karşısında Çin Ordularına Karşı Savaşın Yakub Han'ın Ölümü, Çin'in Doğu Türkistan'ı İşgâli
1878	3 Mart	Ayastafenos Antlaşması
	4 Haziran	Kıbrıs Sözleşmesi
	1 Temmuz	Arnavutluk Birliği
	13 Temmuz	Berlin Antlaşması
	Kasım	İngiltere'nin Afganistan'a Saldırması
1879, Ocak		Rusya İran'a Kozaklardan Askeri Birlik Gönderiyor
	29 Nisan	Tırnova'da Bulgar Anayasası İlan Ediliyor
	26 Haziran	Hidiv İsmail'in Tahttan İnmesi
1880, 17 Temmuz		Mısır'ın Borçları ve Maliyesi Hakkında Tasfiye Kanunu
1881, 1 Şubat		Arabl Paşa'nın Mısır'da Askeri Gösterisi
	12 Mayıs	Fransa'nın Tunus'u Hakimiyeti Altına Alması (Bardo Antlaşması)
	18 Haziran	Üç İmparatorlar İttifakı
1882	Mart	Rusya'nın Türkmenistan'ı İşgâli ve Aşkabad'ı Merkez Yapması
	11 Temmuz	İskenderiye'nin İngilizler Tarafından Bombalanması
	5 Eylül	Sudan'da Mehdi'nin Zaferi (Ubeyd Savaşı)
1884	Şubat	Rusya'nın Merv'i İlhâkı
1885	26 Ocak	Hartum'un Düşmesi ve Gordon Paşa'nın Öldürülmesi
	30 Mart	Pencap'da Rus-Afgan Çatışması
	18 Eylül	İki Bulgaristan'ın Birleşmesinin İlanı
	13 Kasım	Sırbistan'ın Bulgaristan'a Savaş İlanı
	17 Kasım	Sırbistan'ın Slivnitza'da Mağlûp Olmaları
1887	4 Temmuz	Ferdinand'ın Bulgar Prensi Seçilmesi
1888,	29 Ekim	Süveyş Kanalı Mukâvelesi
	30 Ekim	İran Şahı, Karun Nehrini Ticarete Açıyor
1889, 30 Ocak		Reuter, İran Imperial Bank İmtiyazını Elde Ediyor
1890, 8 Mart		Talbot İran'da İmparatorluk Tütün Şirketi İmtiyazını Alıyor
1891, 28 Aralık		İran'daki Olaylar Üzerine Tütün İmtiyazından Vazgeçiliyor
1894, Haziran		Bulgaristan'da Stambulov'un Düşmesi
	Ağus.-Eylül	Anadolu'da Ermeni Olayları
1895, 11 Mart		Pamirler Hududu hakkında Rus-İngiliz Anlaşması
	15 Temmuz	Bulgaristan'da Stambulov'un Öldürülmesi
	Ekim	Ermeni Olayları
1896, Şubat		Girit İsyanı Başlıyor
	1 Mayıs	Rusya-Bulgaristan Uzlaşması
	Eylül	İran Şahı'nın Öldürülmesi
1897,	Şubat	Girit İçin Reform Programı Üzerinde Anlaşma
	17 Nisan	Girit İsyanı Tekrar Başladı
1898, 2 Eylül		Osmanlı-Yunan Savaşı Başladı
	Ekim	Ombdurman Savaşı
	Kasım	Alman İmparatoru'nun İstanbul ve Filistin Ziyâreti
1899,	19 Ocak	Türk Birliklerinin Girit'i Tahliyesi
	21 Mart	Sudan Üzerinde İngiliz-Mısır Müsterek Hakimiyeti
	Kasım	Nil Vadisi Hakkında Fransız-İngiliz Sözleşmesi
1900, Ocak		Bağdat Demiryolu İmtiyazı
1901, Mayıs		Rusya'nın İran'a Borç Vermesi
	Eylül	İran'da D'Arcy'nin Petrol İmtiyazı
1902, Aralık		Afgan Emiri Abdurrahman'ın Ölümü; Habibullah Afgan Emiri Olması
1903, Ağustos		Asvan Barajı'nın Açılışı
	Ekim	Makedonya İsyanı
1904, 8 Nisan		Makedonya İçin Münzsteg Reform Programı
1904-5		Fransız-İngiliz Sözleşmesi
1906, 5 Ağustos		Rus-Japon Savaşı ve Rusların Yenilmesi
1907, 31 Ağustos		İran Şahı Anayasayı Kabul Ediyor
		Rus-İngiliz Sözleşmesi

	Aralık	Birinci Mısır Milliyetçi Kongresi
1908,	23 Haziran	Şah İran Anayasa'sını Yürürlükten Kaldırıyor
	Temmuz	Osmanlı Devleti'nde İhtilal; İkinci Meşrûtiyetin İlanı
	5 Ekim	Bulgaristan'ın Bağımsızlığını İlan Etmesi
	6 Ekim	Avusturya'nın Bosna Hersek'i İlhâk
	7 Ekim	Girit'in Yunanistan'la Birleşmesinin İlanı
1909,	27 Nisan	Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi
	10 Mayıs	İran'da Anayasa'nın Yeniden Yürürlüğe Konması
	16 Temmuz	İran'da Şah'ın Tahttan İndirilmesi
	Ağustos	Kanun-i Esâsî'nin Değiştirilmesi
1910,	Nisan	Arnavutluk İsyanı
1911,	Mayıs	İran Mâliyesi Reformu İçin Shuster Tahran'a Gidiyor
	Haziran	Osmanlı Devleti'nin Arnavutlara İmtiyazlar Vermesi
	Eylül	İtalya-Türk Savaşı; Trablusgarp'ın İlhâk
	Kasım	Rusya'nın Kuzey İran'ı İşgali
	Aralık	İran Millî Meclisi Kapatıldı; Shuster Azledildi
1912,	Nisan	İtalyanların Şam'ı Bombalaması
	Mayıs	İtalya'nın Rodos'u İşgali
	18 Ekim	Birinci Balkan Savaşı Başladı
	28 Kasım	Arnavutluk'un Bağımsızlık İlanı
	17 Aralık	Londra Konferansı Başlıyor
1913,	30 Mayıs	Londra Antlaşması
	29 Haziran	İkinci Balkan Savaşı Başlıyor
	21 Temmuz	Mısır'da Yeni Anayasa
	11 Ağustos	Bükreş Antlaşması
1914,	15 Haziran	Bağdat Demiryolu Hakkındaki İngiliz-Alman Kavgası Sâkinleşiyor
	2 Ağustos	Türkiye'nin Almanya ile İttifâkı
	4-5 Kasım	Rusya, İngiltere ve Fransa Türkiye'ye Savaş İlan Ediyor
	18 Aralık	Mısır'da İngiliz Hakimiyeti
1917,	Ekim	Rusya'da Bolşevik İhtilali
1918		Türkistan'da Millî Mücadele (Basmacı Hareketleri)
1920,	Eylül 14	Rus Kuvvetlerinin Desteğinde Buhara Ceditçilerinin İhtilali
		Buhara Emirliğinin Sonu, Fî'en Rus İdâresinin Teşekkülü
1920,	Eylül	Bakü Doğu Milletleri Şûrası
1922,	Ocak	Enver Paşa'nın Fergana'da Kurduğu Yönetimin Tanınması İçin Rus Hükûmeti'ne Nota Vermesi
	8 Mayıs	Rusların Türkistan'da Enver Paşa Kuvvetlerine Karşı Taarruza Geçmesi
	21 Temmuz	Cemal Paşa'nın Tiflis'te Öldürülmesi.
	4 Ağustos	Enver Paşa'nın Ruslar Tarafından Öldürülmesi

BİBLİYOGRAFYA

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi:

Yıldız Esas Evrakı

Yıldız Sadâret Resmî Mârûzât Evrakı

Yıldız Husûsî Mârûzât Evrakı

İrâdeler Tasnifi

Public Record Office:

F.O. 17

F.O. 65

F.O. 97

F.O. 371

F.O. 1873

F.O. 4341

India Office Records

Parliamentary Debates

National Archives

Despatches

KAYNAK ESERLER, KİTAPLAR, MAKALELER

- Abbott, James, Captain, "How Sir Richmond Shakespear Set Free the Russian Slaves at Khiva; Journey from Herat to Khiva, Moscow, and St. Petersburg", *J.R.C.A.S.*, 8, 1921, ss. 121-124.
- Adeeb, Khalid, "Printing, Publishing, and Reform in Tsarist Central Asia", *International Journal of Middle Eastern Studies* 26, 1994, ss. 187-200.
- Ahmet Rıza, *Batı'nın Doğu Politikasının Ahlâken İflası*, çev. Ziyad Ebuzziya (Ankara 1988).
- Akçura, Yusuf, *Uç Tarz-ı Siyaset* T.T.K. Yay., VII. Dizi, Sayı 73 (Ankara, 1976).
- Akçuraoğlu, Yusuf, "Cingiz Han", *Türk Yurdu* c. 1, 1327-28, 1-11 sayılar, ss. 17-330.
- Akçuraoğlu, Yusuf, "Tarihî Mevzimizde", *Türk Yurdu* c. 2, 1328, ss. 766-772.
- Akçuraoğlu, Yusuf, "Türkler ve Tatarlar Birdir ve Medeniyete Hizmet Etmişlerdir", *Türk Yurdu* Altun Armağan, 1328, 24. sayıya ilave, ss. 37-59.
- Akçuraoğlu, Yusuf, "Türklerin Büyük Muallimi ve Muharriri İsmail Bey Gasprinski", *Türk Yurdu* c. 2, 1328, ss. 690-695.
- Akgündüz, Hasan, *İnsanın Tarih Yapma Rolü ve Eğitim Geleneginin Tarihi Temelleri*, TDAD, 77, Nisan 1992, ss. 137-155.
- Algar, Hamid, "Shaykh Zaynullah Resulev, the Last Great Naqshbandi Shaykh of the Volga-Urals Region", *Muslim in Central Asia, Expression of Identity and Change*, yay., Jo-Ann Gross (Durham ve Londra, Duke University, 1992), ss. 112-133.
- Ali, Shaukat, *Pan-Movements in the Third World: Pan-Arabizm, Pan-Africanism, Pan-Islamizm* (Lahor, Publishers United Ltd., t.y., [1974]).
- Alkan, Mehmet Ö., "Laik Bir İdeolojinin Doğuşu ya da II. Meşrutiyet'te Türkçülüğün Toplumsal İdeolojisi: Yeni Hayat ve Yeni Felsefe Mecmuası", *Türk Zaferi Tunaya'ya Armağan* (İstanbul, Yaylacık Matbaası, 1992), ss. 377-407.
- Alptekin, İsa Yusuf, *Esir Doğu Türkistan İçin: İsa Yusuf Alptekin'in Hatıraları* (İstanbul, 1985).
- Anderson, Matthew Smith, *The Great Powers and the Near East, 1774-1923* (Londra, Edward Arnold, 1970).
- Arsharuni, A. ve Kh. Gabudullin, "The Asian Circle: 2. Panislamism", *Asiatic Review*, 23/73-6, 1927, Londra, 209-15.
- Mehmed Atıf, *Kasgar Tarihi* (İstanbul, 1300[1884])
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa* I,II,III (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1970).
- Bacon, Elizabeth, "Soviet Policy in Turkestan", *The Middle East Journal*, I-1 (Ocak, 1947), ss. 386-400.
- Bademci, Ali, *1917-1934, Türkistan Millî İstiklal Hareketi ve Enver Paşa* (İstanbul, 1975)
- Bağgil, Ali Fuat, *Din ve Laiklik* (İstanbul, Yağmur Yay., 1979).
- Bailey, F.M., Major, "In Russian Turkestan under the Bolsheviks", *J.R.C.A.S.*, c. XVIII, 1921, ss. 49-69.
- Barthold, W., "Turan" EI, VIII, ss. 878-884.
- Barthold, W., "Turkistan" EI, VIII, s. 895
- Baykara, Tuncer, Prof. Dr., *Zeki Velidi Togan* (Kültür Bakanlığı, 1989).

- Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi* c. III (Ankara, 1950).
- Bektaş, Cengiz, "Özbekler Tekkesi", *Tarih ve Toplum* Ağustos 1984.
- Ben Nabi, Malik, *Fikrat Commonwealth Islami* (Kahire, 1391/1971).
- Bennigsen, Alexandre ve Chantal Lemerrier-Quelquejay, *Islam in the Soviet Union* (Londra, 1967).
- Bennigsen, Alexandre "Çarlık ve Sovyet Hakimiyeti Altındaki Türkler", çev. Prof. Dr. Kemal Aytaç, *TDAD* 41, Nisan 1986, ss. 159-181.
- Bennigsen, Alexandre, *Islam in Soviet Union, General Presentation* (Ankara, METU, 1985).
- Bennigsen, Alexandre ve Marie Broxup, *Islamic Threat to the Soviet State* (New York, St. Martin's Press, 1983).
- Bennigsen, Alexandre ve Marie Broxup "Panturkism and Panislamism in History and Today", *Central Asia Survey*, 3/3, 1985, 39-68.
- Bennigsen, Alexandre ve Lemerrier C. Quelquejay, *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları* çev. Nezh Uzel, (İstanbul, 1980).
- Bennigsen, Alexandre, "Marksism or Pan-Islamism", *Central Asian Survey* (Oxford), 6/2, 1987, 55-66.
- Bennigsen, Alexandre, "Islamic or Local Consciousness among Soviet Nationalities?", yay., Edward Allworth, *Soviet Nationality Problems* (New York, 1971), 168-82.
- Bennigsen, Alexandre, *Self-Determination in Soviet Central Asia Problems and Prospects* (Ankara, METU, 1986).
- Bennigsen, Alexandre, "Sovyet Müslümanlarında Dinî İnanç: Bugünkü Durum", çev. Hakan Kırımlı, *TDAD* 20, Ekim 1982, ss. 178-184.
- Bergel, Yuri, "Barthold and Modern Oriental Studies", *IJMES* 12 (1980), ss. 385-403.
- Berkes, Niyazi, "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism", *Middle East Journal* c. 8, No.4, Güz 1954, ss. 375-390.
- Bernheim, E., *Tarih İlmüne Giriş, Tarih Metodu ve Felsefesi* çev. M. Şükrü Akkaya (İstanbul, 1936).
- Binnebi, Malik, *İslam Dâvası*, çev. Ergun Göze (İstanbul, 1967).
- Birinci, Ali, "Dr. Orhan Koloğlu'nun II. Abdülhamid Hakkındaki Kitabı Münasebetiyle", *TDİD* 14, Şubat 1988, ss. 42-46.
- Birinci, Ali, "Müstear Çıkmazında Bir Kitap: Turan", *Matbuat Aleminde Birkaç Adım* (İstanbul, 1992), ss. 17-22.
- Bobrovnikoff, Sophy, "Muslims in Russia", *The Muslim World* 1/1, Ocak 1911, ss. 5-31.
- Bosshard, W., "Politics and Trade in Central Asia", *J.R.C.A.S.*, 16, 1929, ss. 432-457.
- Bozdağ, İsmet (Yay.), *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri* (İstanbul, Pınar Yay., 1985).
- Branner, Sefton, Sir, "Air Routes in Asia", *J.R.C.A.S.*, 12, 1925, ss. 251-274.
- Browne, E.G., "Pan-Islamism", *Lectures on the History of the Nineteenth Century*, yay: F.A. Kirkpatrick, (Cambridge, UK, 1902).
- Broxup, Marie, *Basmacılar*, çev. Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat (Ankara, ODTU, 1984).
- Bury, G.W., *Pan-Islam* (Londra, 1919).
- Buğra, Mehmet Emin, *Doğu Türkistan* (İstanbul, Güven Basımevi, 1952).
- Caroe, Olaf, *Soviet Empire: The Turks of Central Asia and Stalinism* (New York, St. Martin's Press, 1967).
- Chokayev, Mustafa, "Turkestan and the Soviet Regime", *J.R.C.A.S.*, 18, 1931, ss. 403-420.
- Curtes, William Eleroy, *Turkestan "The Heart of Asia"* (Londra, Hodder & Stoughton, 1911).
- Czaplicka, M. A., *The Turks of Central Asia in History and at the Present Day* (Londra, Curzon Press, 1973).
- Çatıkkaş, Ata, "Türk Dili Lügatçiliği ve Bazı Türkçe Lügatler", *TDAD* 41, Nisan 1986, 207-214.
- Çetin, A. ve R. Yıldız, *Sultan Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşleri* (İstanbul, 1976).
- Çetinsaya, Gökhan, *II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında "İslam Birliği" Hareketi (1876-1878)* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.U. Sos. Bil. Ens. (Ankara, 1988).
- Çokay, Mustafa, *1917 yılı Hatıra Parçaları* (Ankara, Yaş Türkistan Neş., 1988).
- D'encusse, Hélène Carrère, *Islam and the Russian Empire, Reform and Revolution in Central Asia* (Berkeley, University of California Press, 1988).
- Damon, Theron J., "Turk-And Turks", *ASIA The American Magazine on the Orient* Ocak 1920, ss. 95-99.
- Devlet, Nâdir, *1905-1917 Yılları Arasında Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi* (Ankara, T.K.A.E., 1985).
- Devlet, Nâdir, "Ruslaştırmada Kazan Türkleri Örneği", *TDAD* 21, Aralık 1982, ss. 87-95.
- Devlet, Nâdir, *Rusya Türklerinin Milliyetçilik (Türklük) Şuurunun Gelişmesi*, *TDAD*, 14, Ekim 1981 ss. 148-160.
- Devlet, Nâdir, "İdil Boyunda İslamiyetin Kabulünün 1100. Yılı", *TDİD* 32, Ağustos 1989, ss. 42-45.
- Devlet, Nâdir, "İdil-Ural'da İslamiyetin Durumu", *I.U.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi* (Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı), 13, 1987, ss. 109-122.
- Devlet, Nâdir, "Yusuf Akçura'nın Hayatı (1876-1935)", *Ölümünün Ellinci Yılında Yusuf Akçura Sempozyumu Tebliğleri* (Ankara, TKA.E., 1987).
- Donnelly, A., *The Russian Conquest of Baskiria 1552-1740* (Londra, 1968).
- Durand, Mortimer, Sir, "Sir Alfred Lyall and the Understanding with Russia", *J.R.C.A.S.*, 1, 1914, ss. 20-45.
- Eberhard, W., "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya Hanlıklarının Medeniyeti", *Türkiyat Mecmuası* c. 7, Ankara, 1942.

- Eberhard, W., *Çin'in Şimal Komşuları* (Ankara, 1942).
- Engin, Osman, *Türk Maarif Tarihi* (İstanbul, 1941).
- Eraslan, Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul, 1992).
- Eraslan, Cezmi, "İslam Birliği Siyaseti Çerçevesinde II. Abdülhamid'in İlk Yıllarında İran Münasebetleri (1878-1882)", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan* (İstanbul, 1991), ss. 226-227.
- Esad Efendi, *İttihad-ı İslam* (İstanbul, t.y. [1873]).
- Fainsod, Merle, *How Russia is Ruled* (Cambridge, Harvard University Press, 1956).
- Şeyh Süleyman Efendi, Buharalı, *Lügat-i Çağatayî ve Türkî-i Osmanî* (İstanbul, Mühran Matbaası, 1298[1881]).
- Filchner, Wilhelm, "A Story of Struggle and Intrigue in Central Asia", *J.R.C.A.S.* 14, 1927, ss. 359-368.
- Frechtling, Louis E., "Anglo-Russian Rivalry in Eastern Turkestan, 1863 to 1881", *Journal Royal Central Asian Society*, XXVI, Temmuz 1939.
- Fuller, Graham E. ve Lesser Ian O., Paul B. Henze ve J.F. Brown ile birlikte, *Turkey's New Geopolitics* (Boulder, San Francisco, Oxford, Westview Press, 1993).
- Georgon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri, -Yusuf Akçura- (1876-1935)* çev. Alev Erk (Ankara, 1986).
- Gillard, David (yay.), *British Documents on Foreign Affairs* c. 11; *Britain, Russia and Central Asia, 1865-1878*.
- Gökalp, Ziya, *Kızıl Elma* (İstanbul, 1941).
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları* (İstanbul, 1970).
- Goosh, G.P. ve Temperley, Harold, yay., *British Documents on the Origins of the War (1898-1914)* c. X, The Near and Middle East on the Eve of War (Londra, H.M.S.O., 1936).
- Great Britain, Foreign Office Handbook, *The Rise of the Turks, The Pan-Turanian Movement* (Londra, H.M.S.O., Şubat 1919).
- Great Britain, Foreign Office, *Anatolia* (Londra, H.M.S.O., 1920).
- Great Britain, Foreign Office, *Syria and Palestine* (Londra, H.M.S.O., 1920).
- Gürün, Kamuran *Türkler ve Türk Devletleri Tarihi* (Ankara, 1984).
- Haddad, Mahmoud, "The Rise of Arab Nationalism, Reconsidered", *LIMES*, 26, 1994, ss. 201-222.
- Halaçoğlu, Yusuf, "Binbaşı İsmail Hakkı Bey'in Kaşgar'a Dâir Eseri", *I.U.E.F. Tarih Enstitüsü Dergisi* sayı 13, 1987 (Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Özel Sayısı), ss. 521-550.
- Hanioğlu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti' ve 'Jön Türklük'* Cilt I: (1889-1902), (İstanbul, İletişim Yay., 1996).
- Hourani, Albert, *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1989* (Londra, Oxford University Press, 1962).
- Hayit, Baymirza, "20. Yüzyılda Türkistan'ın Milli ve Sovyet Devletlerinin Karakterleri", *TDAD* 51, Aralık 1987, ss. 129-141.
- Hayit, Baymirza, "Çağdaş Özbek-Türk Edebiyatının Zirvede İki Şairi: Kadiri ve Çolpan", çev. Hüseyin Zamantılı, *TDAD* 15, Aralık 1981, ss. 5-17.
- Hayit, Baymirza, "Sovyetler Birliği ve Hür Dünya Açısından Türkistan'ın Stratejik Önemi", *TDAD* 21, Aralık 1982 ss. 78-86.
- Hayit, Baymirza, "Sovyetler Birliği'nde İslam Araştırmalarının Temâyülleri", *TDAD* 41, Nisan 1986, ss. 183-200.
- Hayit, Baymirza, "Türk Dünyası'nın Bazı İktisadi Meseleleri", *TDAD* 46, Şubat 1987, ss. 129-147.
- Hayit, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında* (İstanbul, 1975).
- Hayit, Baymirza, "Türkistan Terimi Üzerine", *TDAD* 53, Nisan 1988, ss. 23-34.
- Henneberg, Rudolf, "The Lure of Pan-Germenism", *Source Records of the Great War* (A.B.D., National Alumni, 1923).
- Henze, Paul B., *Kafkaslarda Ateş ve Kılıç: 19. Yüzyılda Kuzey Kafkasya Dağ Köylülerinin Direnişi* çev. Akın Kösetorunu (ODTU, 1985).
- Henze, Paul B., "Kaşgariya'daki Büyük Oyun, Yakup Beg Nezdindeki İngiliz ve Rus Temsilcileri", *Doğu Türkistan'ın Sesi* V-19, Sonbahar 1988, ss. 14-35.
- Henze, Paul B., *Marks'ın Ruslar ve Müslümanlar Hakkında Yazdıklarından Seçmeler*, çev. Yuluğ Tekin Kırat (Ankara, ODTU, 1984).
- Henze, Paul B., *The North Caucasus: Russia's Long Struggle to Subdue the Circassians* (The Rand Corporation, 1990).
- Henze, Paul B., *Whither Turkestan* (Santa Monica, Rand, 1992).
- Heyd, Uriel, *Türk Milliyetçiliğinin Temelleri* çev. Kültür Bakanlığı (Ankara, 1979).
- Hocaoğlu, M., *Abdülhamid Han'ın Muhtıraları* (İstanbul, t.y.).
- Hostler, Charles Warren, *Turkism and the Soviets: The Turks of the World and Their Political Objectives* (Londra, 1957).
- Huntington, Samuel P., "The Clash of Civilizations?" *Foreign Affairs* LXXII/3, Yaz 1993, ss. 22-49.
- İleri, Celal Nuri, *İttihad-ı İslam'ın Mâzisi, Hâli, İstikbâli* (İstanbul, Yeni Osmanlı Matbaası, 1331 [1912]).
- Janowsky, Oscar I, *Nationalities and National Minorities* (New York, Macmillan Co., 1945).
- Kamm, Henry, "Turks Fear Russia Role in Ex-States", *New York Times* 19 Haziran 1994.
- Kandemir, Feridun, *Şehit Enver Paşa Türkistan'da* (İstanbul, Barınan Yay., 1946).

- Karpat, Kemal H., "The Turkic Nationalities: Turkish-Soviet and Turkish-Chinese Relations", *Soviet Asian Ethnic Frontiers*, yay., W.O. McCagg ve B.D. Silver (New York, 1979), ss. 117-144.
- Karpat, Kemal, "Pan-Islamizm ve II. Abdülhamid, Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi", *T.D.A.D.*, Haziran 1987, ss. 13-37.
- Kassof, Allen(yay), *Prospects for Soviet Society* (New York, Frederick A. Praeger, 1968).
- Kayayerli, Müjdat, "Anadil Türkçe'nin Asya Kültür Tarihindeki Yerine Lenguistik Açından Bir Bakış", *TDAD* 65, Nisan 1990, ss. 329-339.
- Kaymak, Erol, *Sultan Galiyev ve Sömürgeler Enternasyonalı* (İstanbul, İrfan Yay., 1993).
- Kazemzade, F., "Pan-Movements" *International Encyclopaedia of the Social Sciences* XI, 1968, ss. 365-70.
- Keddie, Nikki R., *An Islamic Response to Imperialism* (Berkeley, Los Angeles, 1968).
- Keddie, Nikki R., "Pan-Islam as Proto-Nationalism", *Journal of Modern History*, XLI, Mart 1969, ss. 17-28.
- Keddie, Nikki R., *Sayyid Jamāl ad-Dīn al-Afghānī A Political Biography* (Berkeley, California University Press, 1972).
- Kidwai, Shaykh Mushir Hosain, *Pan-Islamism and Bolshevism* (Londra, t.y. [1919]).
- Kinder, Hermann ve Werner Hilgemann, *The Anchor Atlas of World History*, II (New York, Anchor Press, 1978).
- Knight, E.F., *The Awakening of Turkey* (Londra, John Milne, 1809).
- Kocabaş, Süleyman, "II. Abdülhamid'in Dış Politikası", *TDİ* 21, Eylül 1988, ss. 12-18.
- Kocabaş, Süleyman, "Rusya'nın Osmanlı Sefiri General Ignatiyev'in Entrikaları", *TDİ* 29, Mayıs 1989, ss. 17-23.
- Kocaoğlu, Timur, "Moskova'nın Onayını Bekleyen Yasaklanmış Türkçe Eserler", *TDİ* 13, Ocak 1988, ss. 23-29.
- Kocaoğlu, Timur, "Türkistan'da Türk Subayları (1914-1923)", anlatan, Râci Çakıröz, *TDİ* 1-11, Ocak 1987.
- Kohn, Hans, *A History of Nationalism in the East* (New York, Harcourt, Brace and Company, 1929).
- Kohn, Hans, "General Characteristics of Nationalism in the Middle East", *Nationalism in the Middle East* (Washington D.C., Middle East Institute, 1952).
- Kohn, Hans, "Pan-Movements", *Encyclopaedia of Social Sciences* XI, s. 544-554.
- Kohn, Hans, *Pan-Islavizm ve Rus Milliyetçiliği* çev. Ağah Oktay Güner (İstanbul, T.D.A.Vakfı, 1983).
- Kolarz, Walter, *Russia and Her Colonies* (Londra, George Phillip and Son, 1953).
- Koloğlu, Orhan, *Abdülhamid Gerçeği* (İstanbul, 1987).
- Kortepeter, Carl M., "Ottoman Imperial Policy and the Economy of the Black Sea Region in the Sixteenth Century", *Journal of American Oriental Society*, LXXXVI-2, Nisan-Haziran 1966, ss. 86-113.
- Kunter, Halim Baki, "Tarsus'taki Türkistan Zaviyelerinin Vakfiyeleri", *Vakıflar Dergisi*, VI, İstanbul, 1965.
- Kuran, Ahmed Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler* (İstanbul, 1945).
- Kuran, Ahmed Bedevi, *İnkılap Tarihimiz ve İttihat ve Terakki* (İstanbul, 1948).
- Kuran, Ercüment, "Pan-Islamizmin Doğuşu ve Gelişmesi", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi: Tebliğler*, (İstanbul, 1986).
- Kuran, Ercüment *Cezayir'in Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1827-1847)* (İstanbul, Yenilik Basımevi, 1957).
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi* (Ankara, 1948).
- Kurat, Akdes Nimet, *Türk Kavimleri ve Devletleri* (Ankara, 1972).
- Kusher, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu* çev., Şevket Serdar Türet, Tekin Etem ve Fahri Erdem (İstanbul, 1979).
- Kırimer, Cafer Seydahmet, *Gaspıralı İsmail Bey* (İstanbul, 1934).
- Lal, Baha, "Activities of Turkish Agents in Khyber During World War I", *Journal of Asiatic Society of Pakistan* 14/2, Ağustos 1969, 182-92.
- Landau, Jacob M., *Pan-Turkism in Turkey, A Study of Irredentism* (Londra, C. Hurst and Company, 1981).
- Landau, Jacob M., *The Politics of Pan-Islam, Ideology and Organization* (New York, 1990).
- Lattimore, Owen, "The Chinese as a Dominant Race", *J.R.C.A.S.*, 15, 1928, ss. 278-300.
- Le Strange, G., *Lands of the Eastern Caliphate* (Cambridge University Press, 1905).
- Lee, Dwight E., "Origins of Pan-Islamism", *American Historical Review*, Ocak 1942, ss. 278-287.
- Lee, Hee Soo, *İslam-Türk Kültürünün Uzakdoğu'da Yayılması* (Ankara, 1989).
- Lee, Hee Soo ve İbrahim İlhan, *Osmanlı-Japon Münâsebetleri ve Japonya'da İslamiyet* (Ankara, 1989).
- Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya* çev. Sadrettin Karatay, I-II (İstanbul, 1970).
- Macartney, George, Sir, "Bolshevism as I Saw it at Tashkent in 1918", *J.R.C.A.S.*, 7, 1920, ss. 42-58.
- MacGahan, Januarius Aloysius, *Campaigning on the Oxus and the Fall of Khiva 1874* (Londra, 1876).
- MacMunn, George, Sir, "The Tatar Domination of Asia", *J.R.C.A.S.*, 14, 1927, ss. 318-331.
- Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'at-ı Hakikat*, yay., İ. Miroğlu (İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1979).
- Malleson, Wilfrid, Sir, "The British Military Mission to Turkestan, 1918-1920", *J.R.C.A.S.*, c. IX, 1922, ss. 96-110.
- Mardin, Ebu'l-Ula, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa* (İstanbul, 1946).
- Mardin, Şerif, *Din ve İdeoloji* (İstanbul, İletişim Yay., 1986).
- Marriott, J.A.R., *The Eastern Question, an Historical Study* (Oxford, Clarendon Press, 1940).
- Martin Greenwald Associates, *Historical Maps on File* (New York, Facts on File Publications, 1984).
- Marks, Karl, *The Eastern Question* yay. Eleanor Marks Aveling (Londra, S. Sonnenschein, 1897).

- Mehmet Emin Efendi, *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat* yay. Rıza Akdemir (Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1986).
- Menges, Karl H., "Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları", çev. Kemal Aytac, *TDAD* 18, Haziran 1982, ss. 74-102.
- Meriç, Cemil, *Bu Ülke* (İstanbul, 1979).
- Mert, Özcan, "Buhara Emirliği Elçisi Muhammed Parsa Efendi'nin İstanbul'daki Diplomatik Faaliyetleri (1867-1869)" *T.K.A.E.* XV, sayı 1-2, Ankara, 1976, ss. 93-107.
- Mısıroğlu, Kadir, *Geçmiş ve Geleceği ile Hilâfet* (İstanbul, Sebil Yay., 1993).
- Montgomery, David C., *Rejim Doğrultusundaki Sovyet Özbek Edebiyatı Zincirinin Bir Halkası Olarak "Şahmerdan"*, çev. H. Canan Özkal (Ankara, ODTU, 1985).
- Moore, Arthur, Major, "Britain and Islamic Asia, *J.R.C.A.S.* 10, 1923, ss. 8-24.
- Muslims in China* yay., China Islamic Association (Pekin, Foreign Language Press, 1953).
- Mütercimler, Erol, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kafkasya ve Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine Model Olma Gereklik ve Gerçekliği* (İstanbul, 1992).
- Nizâmülmülk, *Siyasetnâme*, çev. Nurettin Bayburtluğil (İstanbul, Dergâh Yay., 1981).
- Norman, Henry, *All the Russias: Travel and Studies in Contemporary European Russia, Finland Siberia, the Caucasus, and the Central Asia* (New York, Charles Scribner's Sons, 1903).
- Nozoe, Shigetsugu, *Turanian Movements and the New Mission of Japan* (Tokyo, Nippon Korousha, 1934).
- Öke, Mîm Kemal, *Hilâfet Hareketleri, Güney Asya Müslümanlarının İstiklâl Davası ve Türk Millî Mücadelesi* (Ankara, Türk Diyanet Vakfı, 1991).
- Öke, Mîm Kemal, *İngiliz Casusu A. Vambery'nin Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi* (İstanbul, 1983).
- Özcan, Azmi, "Özbekler Tekkesi Postnişini Buharalı Şeyh Süleyman Efendi Bir 'Double Agent' mı İdi?", *Tarih ve Toplum* 100, Nisan 1992, ss. 12-16.
- Özcan, Azmi, *Pan-İslamizm, Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)* (İstanbul, Türk Diyanet Vakfı, 1992).
- Palmer, R.R.; Colton, Joel, *A History of the World* (New York, Alfred A. Knopf, 1978).
- "Pan-Islamism and the Caliphate", *The Contemporary Review*, 43, Haziran 1883, ss. 57-68.
- "Pan-Islamism and the Caliphate", *The Times* (Londra), 19 Ocak 1882, s. 2.
- Pears, Sir Edwin, *Life of Abdul Hamid* (Londra, Constable and Co., 1917).
- Pears, Sir Edwin, "Turkey, Islam and Turanism", *The Contemporary Review*, 114/534, Ekim 1918, 371-9.
- Pierce, Richard A., *Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule* (Berkeley, Los Angeles, University of Cal. Press, 1960).
- Quested, R.K.I., *The Expansion of Russia in East Asia 1857-1860* (Kuala Lumpur, University of Malaya Press, 1968).
- Redhose, J. W., *A Vindication of the Ottoman Sultan's Title of Caliph "Chewing its Antiquity Validity and Universal Acceptance"* (Londra, 1877).
- Reid, Antony, "Nineteenth Century Pan-Islam in Indonasia and Malaysia", *Journal of Asian Studies* XXVI, Şubat 1976.
- Reinsch, Paul S., "Bolshevism in Asia" *ASIA American Magazin on the Orient*, Nisan 1920, ss. 310-315.
- "Results of the Soviet Census", *The American Quarterly on the Soviet Union* (New York, American-Russian Institute, Kasım 1940).
- Said, Edward, *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel (İstanbul, Pınar yay., 1981).
- Saray, Mehmet, *Rus İsgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Münasebetler (1775-1875)* (İstanbul, 1984).
- Saray, Mehmet, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)* (Ankara, T.K.A.E., 1987).
- Saray, Mehmet, "Türkistan'da Rus-İngiliz Rekâbeti", *Tarih Dergisi* M.C.Ş. Tekindağ Özel Sayı, 34, 1984.
- Schuyler, Eugene, *Peter the Great, Emperor of Russia; a Study of Historical Biography* (New York, Russel & Russel, 1967).
- Schuyler, Eugene, *Selected Essays with a Memoir* (New York, Charles Scriber's Sons, 1901).
- Schuyler, Eugene, *Türkistan: Notes of Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and Kuldja* (New York, Frederick A. Praeger Publishers, 1966).
- Sevinç, Necdet, *Ajan Okulları* (İstanbul, Oymak Yay., 1977).
- Sevinç, Necdet, "Türklerin İslamiyete Geçişini Kolaylaştıran Sebepler", *TDAD* 4, Şubat 1980, ss. 5-30.
- Showers, C.L., Col, *Central Asian Question* (Londra, Henry S. King, 1869).
- Shukla, R.L., *Britain India and the Turkish Empire 1853-1882* (Yeni Delhi, 1973).
- Sırma, İhsan Süreyya, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti* 4. Baskı (İstanbul, Beyan Yay., 1990).
- Sırma, İhsan Süreyya, "Sultan II. Abdülhamid'in Uzak-Doğu'ya Gönderdiği Ajana Dair", *Birinci Türkoloji Kongresi, Tebliğler* (İstanbul, Kervan Yay., 1980), ss. 323-325.
- Sirdar, İkbâl Ali Shah, "The Federation of the Central Asian States under the Kabul Government", *J.R.C.A.S.* 8, 1921; ss. 29-48.
- Skrine, C.P., "The Roads to Kashgar", *J.R.C.A.S.* 12, 1925; ss. 226-250.
- Spengler, Oswald, *Batının Çöküşü*, çev. Giovanni Scognamiglio (İstanbul, Dergâh Yay., 1978).
- Spuler, Bertold, "Rusya'daki Müslümanların Durumu", çev. Eşref Bengi Özbilen, *TDAD* 63, Aralık 1989, ss. 207-211.

- Stalin, Joseph, *Marksism and the National and Colonial Question* Marks-Engels-Lenin Enstitüsü tarafından İngilizceye çevrilmiştir (Londra, Lawrence ve Wishart, 1942).
- Stephen, Graham, "Impressions of Seven Rivers Land and Russian Central Asia", *J.R.C.A.S.*, 2, 1915, ss. 113-126.
- Stoddard, Lothrop, "Pan-Turanism", *American Political Science Review* X, 1917, ss. 12-23.
- Sümer, Faruk, Prof. Dr., "Altay Dağları Orta Asya'nın En Eski, En Zengin Kültür Merkezi", *TDİD*, Ocak 1987, ss. 31-34.
- Tansel, Fevziye A. (yay.), *Ziya Gökalp Külliyyatı I, Şiirler ve Halk Masalları* (Ankara, TTK Yay., 1952).
- Togan, Isenbike, "The Khojas of Eastern Turkistan", *Muslim in Central Asia, Expression of Identity and Change*, yay. Jo-Ann Gross (Durham ve Londra, Duke University, 1992), ss. 134-148.
- Togan, Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (İstanbul, 1942).
- Togan, Zeki Velidi, *Hatıralar* (İstanbul, 1969).
- Togan, Zeki Velidi, *Umûmî Türk Tarihine Giriş* (İstanbul, 1970).
- Toynbee, Arnold J., *A Study of History* (Londra, Oxford University Press, 1939), c. 6.
- Toynbee, Arnold J., *An Historian's Approach to Religion* (Oxford, Oxford University Press, 1956).
- Toynbee, Arnold J., *Civilization on Trial* (Londra, 1948).
- Toynbee, Arnold J., "Islam in Russia since the Revolution", *J.R.C.A.S.*, 5, 1918.
- Toynbee, Arnold, "Pan-İslamizmin Başarısızlığı", çev. Umit Özdağ, *TDAD*, 61, Ağustos 89, ss. 205-207.
- Trotter, Henry, Sir Colonel, "The Amir Yakoub Khan and Eastern Turkistan in Mid-Nineteenth Century", *Journal of the Royal Central Asiatic Studies* c. IV, 1917, ss. 94-112.
- Tunaya, Tank Zafer, *Türkiye'de Siyasi Partiler, 1859-1952* (İstanbul, Doğan Kardeş Yay., 1952).
- Tunaya, Tank Zafer, *İslamcılık Cereyanı* (İstanbul, 1962).
- Tuncer, Hüseyin, *Türk Yurdu Üzerine Bir İnceleme* (Ankara, Kültür Bakanlığı, 1990).
- "Turkestan", *Great Soviet Encyclopaedia* XXVI, Moskova, 1978 ss. 459-468.
- Türküne, Mümtaz'er, *Cemaleddin Afgani* (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 1994).
- Türküne, Mümtaz'er, "Cemaleddin Afgani Efsanesi", *Bilgi ve Hikmet* Bahar-1993/2, ss. 91-96.
- Türküne, Mümtaz'er, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu (1867-1873)* (İstanbul, İletişim Yay., 1991).
- Vakar, Nicholas, "The Annexation of Chinese Turkestan", *Slavonic Review* Temmuz 1935.
- Vambery, Armenius, "Pan-Islamism", *Nineteenth Century* (1906).
- Vambery, Armenius, *Sketches of Central Asia* (New York, Arno Press, 1970).
- Vambery, Armenius, *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*, yay. N. Ahmet Özalp (İstanbul, Ses Yay., 1993).
- Varnec, Helen, "The Land of the Sun", *ASIA The American Magazine on the Orient*, Ağustos 1920, ss. 677-682.
- Wheeler, G.E., "Cultural Development in Soviet Central Asia", *Journal of the Royal Central Asian Society*, XLI/3-4, 1954, ss. 179-189.
- Who is Who in America* Historical Volume, 1607-1896 (Illinois, Marquis. who's who, 1963).
- Wint, Guy, *The British in Asia* (New York, Institute of Pacific Relations, 1954).
- Yalçinkaya, Alâeddin, Cemaleddin Efgani ve Türk Siyasi Hayatı Üzerindeki Etkileri (İstanbul, Osmanlı Yay., 1991).
- Yalçinkaya Alâeddin, "Sultan Abdülhamid'in Hâtıra Defteri Üzerine", *Tarih ve Toplum* 105, Eylül 1992, ss.: 57-62.
- Yavuz, M. Hakan, "Pan-İslamizmin Yanlış Yorumlanması, Bir Değerlendirme Yazısı", çev. Şenol Durgun *Türkiye Günlüğü* 17, Kış 1991, ss. 84-92.
- Yazgan, Turan, "Tarih Tekerrür Ediyor", *TDİD* 29, Mayıs 1989, s. 16.
- Yerlikaya, İlhan, *Basiret Gazetesi* (Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1994).
- Young, George, Pan-Islamism, *Encyclopaedia of the Social Sciences* XI, ss. 542-544.
- Yücel, Celâlettin, *Dış Türkler* (İstanbul, 1976).
- Zengovski, A. Serge, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, çev. İzzet Kantermir, (İstanbul, 1983) s.524-550.
- Zonis, Marvin, "An Islamic Identity Crisis", *New York Times* 30 Ocak 1994.

Sovyetler Birliği, 1980'lerin sonunda, son Komünist Partisi Genel Sekreteri Gorbaçov'un Glasnost (açıklık) ve Perestroyka (yeniden yapılanma) girişimleri ile beraber bütün çabalarına rağmen ayakta duramaz hale gelmiş ve 1990 başında dağılmaya başlamıştır. SSCB'nin dağılma sürecinin başlangıcı olarak, Afganistan bozgunu veya Polonya'da Walesa'nın çıkışının durdurulamaması olayı kabul edilebilir. Bu dağılma sürecinde hemen hiç etkin rol oynamamasına rağmen, Asya'daki Türk cumhuriyetleri de kendilerini bağımsızlığın kucağında bulmuşlardır. Hazırlıksız belki de "istenmeden" gelen bu durum karşısında, bu devletlerin karşısına çok seçenekli diyebileceğimiz dış siyaset çıkmıştır. Seçenekler, zengin hammadde kaynaklarının hangi gelişmiş ülkelerle ve nasıl bir işbirliği ile değerlendirilebileceği durumuna göre biçimlenmektedir. Bu seçeneklerin önemli bir noktasını da Türkiye ile ilişkiler oluşturmaktadır. Bununla beraber Rusya ile ilişkilerin geleceği ve bugünkü durumu da belirgin değildir. Çok seçenekli bu görüntünün asıl unsurlarını bulmak için en az bir veya bir buçuk asır geriye gitmek gerekmektedir.

I. Dünya Savaşı sırasında ve hemen sonrasında, Çarlık Rusyası'nın yıkılmasıyla beraber gündeme gelen Pan-Türkizm veya Pan-İslamizm iddiaları ile bütün Asya Türkleri 1990'a kadar sürecektir olan SSCB veya "demirperde" dönemine girmiştir. SSCB'nin dağılmasıyla birlikte yine «pan»lı iddialara benzer görüşler gündeme gelmiştir. Genellikle Türk hükümetleri bu konularda dikkatli hareket etmektedirler. Özellikle Turgut Özal'ın başlattığı hamleye baktığımızda Türk cumhuriyetleri ile kurulan iktisadi, toplumsal, kültürel ilişkiler aslında diğer ülkelerle kurulmak istenenden daha farklı veya fazla değildir. Tek farkla ki bu ülkelerle olan kültürel ilişkilerin daha geniş alanı ve doğal bir tabanı söz konusudur.

Türkiye dışındaki Türk cumhuriyetleri ile ilgili çalışmalar, kuramlar, öneriler, kamuoyu beklentileri ve Türk dış siyasetinin hızını ve kapasitesini oldukça aşan gelişmeler, uluslararası ilişkilere çok değişik boyutlar ve canlılıklar getirmiştir. Türkiye'nin laik ve demokratik kimliği ile Batı destekli olarak bölge yatırımları konusunda pastadan büyük pay beklentisi biraz hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Bununla beraber açılan sınır kapıları, düzenli uçak seferleri ve diğer ulaşım araçları ile küçük girişimcilerin kurduğu ilişkiler belirginleşen bir taban üzerinde gelişmektedir.

Türkistan konusundaki araştırmalar, bütün Şarkiyat araştırmalarında genellikle olduğu gibi, Batılı araştırmacıların etkisindedir. Birçok hatalı veya yanlış görüş, olayların içinde bulunduğu koşullar, toplumsal ve iktisadi düzen dikkate alınmadan veya genellikle Batılı ülkelerin çıkarları doğrultusunda hazırlanmış rapor veya araştırmalara bağlı kalınarak değerlendirilmektedir. İktisadi bakımdan olduğu gibi bilimsel çalışmalar bakımından da geri kalmış bulunan yerli araştırmalar ise Batılı araştırmacıların ulaştıkları bu sonuçları doğru ve güvenilir kaynak kabul etmektedirler. Aynı konuda bir Batılı araştırmacı sağlam kanıtlarla ortaya çıkmadan, Doğulular düşüncelerini değiştirmemektedirler.

19. yy.'da, Türkistan'da ilerleyen Rusya'nın Hindistan'a dönük bir hesabı sözkonusu değildir. Bu konudaki Avam Kamarası tartışmalarında, İngiltere'nin iktidarıyla muhalefetiyle Türkistan'daki Rus ilerlemesini, özellikle işgalin tamamlandığı dönemde, desteklediği görülmektedir. Çünkü her iki ülke de birbirlerini büyük Avrupa ailesinin üyeleri olarak görmeyi tercih ediyorlar. Birlikte çalışarak dünyanın uygarlaşması ve kalkınması için daha çok ilerleyeceklerini hesaplıyorlar. Muhalefetin üzerinde durduğu nokta, gerek Hindistan yerlileri ve gerekse İngiltere kamuoyu açısından, Rusya ile İngiltere'nin bir an önce Afganistan'ın tarafsızlaştırılması konusunda anlaşmaları gereğidir.

İngiltere'nin bu işgalde Rusya'ya karşı çıkmayarak destek olmasındaki en büyük etken, yani uygar devlet kabul edilen Rusya'nın bölgeyi uygarlaştırma işlevini yerine getireceğine inanılmasıdır. Zikrettiğimiz birçok kaynaklar, bu tezde haklılık payı bulurlar. Bu tezin de doğru olmadığını gösteren örnek olaylara ilgili bölümlerde değindik. Örneğin Kaşgar konusunda olduğu gibi. Eğer bu tez doğru olsaydı, İngiltere, Doğu Türkistan'da kurulan Kaşgar devletinin yaşamaması yönünde bu derece çaba harcamazdı. Çünkü kuruluş dönemi olması nedeniyle bazı sorunları olmakla birlikte bu devletin uygar, kentlerde ve dağlarda güvenliği, barışı ve kamu düzenini sağlamış, insanların kent dışında bile silahsız dolaştığı, ülkenin yollarının ve köprülerinin hızla imar edildiği, her türlü ticari ve diplomatik ilişkilere hazır olup "Doğu'nun Hollanda'sı" haline geldiğini İngiliz belgelerinden öğreniyoruz. Fakat İngiltere, etkisi altında bulunan Çin prensliklerinde gereken askeri hazırlığı yaptırıp, Rusya'nın askeri yardımı ile ve kendisinin kredi desteği ile, bu ülkeyi ortadan kaldırtmıştır. Bu siyasetin nedeni ticari çıkarlar olmakla beraber, İngiltere'nin etkisi altında olan bölgede denetimi dışındaki bir gelişmeyi tehlikeli bulması sözkonusudur. Ancak bunun gerekçesi uygarlık veya güvenlik sorunu değildir. Kaşgar emiri, İngiltere ile ticari ilişkiler kurmak, ülkesini İngiltere'nin tüccar ve yatırımcılarına açmak için çok uğraşmıştır. Fakat İngiltere, belki diğer sömürgelere de örnek olur diye bu ülkenin bağımsızlık ve kendi olanakları ile gelişme ve kalkınmasını çıkarlarına aykırı görmüştür.

19. yy.'ın üçüncü çeyreğinde ve Birinci Dünya Savaşı sonrasında "yabani" olduklarından uygarlaştırılmak üzere Rusya ve Çin nüfuz alanına terkedilen Türkistan, Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra, bocalama döneminde iken, köktendinci gelişmeler olacağı ileri sürülerek yeniden, ABD ve Batı tarafından Rusya'nın etki alanına bırakılmak üzeredir. Kafkasya ve Türkistan, özellikle İran kaynaklı akımların gelişmesinin önlenmesi için Rusya'nın etki alanına bırakılırken, Rusya'nın, "birinci derecede terörist ve köktendinci ülke" ilan edilen İran'a çok büyük miktarlarda silah ve mühimmat satmasına karşı etkin önlem alınmamaktadır.

19. yy.'ın Pan-İslamizmi, özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrası kullanılan Pan-Türkizm'i ile günümüzün köktendinciliği arasında özde bir ayrılık yoktur. Yine bu tehlikeler karşısında oluşturulan Türkistan'daki Sovyet Cumhuriyetleri-Sovyetler Birliği

ilişkileri ile 1991'de biçimlenen, fakat bir türlü işlerlik kazanamayan Bağımsız Devletler Topluluğu'nun Türk cumhuriyetleri ile olan ilişkileri arasında benzerlikler söz konusudur.

Günümüzde Rusya, yeni bir rejimle kucaklaşmak istemektedir. İç sorunlar yüzünden Türkistan cumhuriyetleri «istemeden» bağımsızlıkları ile karşılaşmışlardır. Rusya'nın bu bölgeye olan ihtiyacı her zamankinden fazladır. Üstelik başta A.B.D. olmak üzere batılı ülkeler, belki de kendi çıkarları nedeniyle, Rusya'nın yeniden buranın "patronu" olmasını istemektedirler. Türkistan'ın bugünkü görüntüsüne bakıp, 1917 Devrimi sonrasına göndermede bulunmanın ve iki dönem arasında benzerlik kurmanın doğru olmadığını düşünüyorum. Rusya'nın "görünüşte barışsever" bir isim olan «Bağımsız Devletler Topluluğu» adı altındaki yeni sömürge düzeninin başarılı olamayacağı kanaatindeyim. Bu kanaatimin dayanağı, Türkistan halklarını eskisinden çok daha güçlü, bilinçli ve dayanışma bilincine sahip olması değil, fakat Rusya'nın her yönüyle ayağa kalkamayacak durumda olması, geri sanayii, yetersiz kaynak ve yaşlı nüfusu ile beraber büyük oranda ümit ve değerlerini tüketmiş, toplumsal canlılıktan yoksun olmasıdır.

Türkistan'da, Kafkasya'da, Balkanlar'da, Orta Doğu'da ve ülkelerde, en az İngiltere ve Rusya'nınki kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun ilgisi, maddi ve manevi çıkarları veya hakları söz konusu olmuştur. Bugün için de aynı ilgi, çıkar ve haklar, Rusya, ABD, İngiltere, Japonya veya İsrail kadar Türkiye için gündemdedir. Osmanlı İmparatorluğu ve bugünkü Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin bunlara gerektiği biçimde sahip çıkıp değerlendiremediği söylenebilir. Türkiye'nin bu ilgisini, bir "pan hareketi", "Turancılık" veya günümüzde ileri sürülen biçimiyle "köktendincilik" olarak görmek, emperyalizmin, sömürgeciliğin veya örtülü sömürgecilik olarak değerlendirdiğim uygulamalar içerisinde. 1994 Ekim'inde İstanbul'da ikincisi toplanan Türk cumhuriyetleri devlet başkanları zirvesinin konusu, bağımsızlığını kazanan bu ülkelerin iktisadi, toplumsal ve siyasal bağımsızlıklarını sağlamaları ve güçlendirmeleri, bu yönde işbirliği yapmalarıdır. Bunu Pan-Türkist bir toplantı olarak görmek, Rusya'nın veya çıkarları zedelenen diğer ülkelerin sömürgeci alışkanlığındaki ısrarı, bu işbirliği sonucu Türk halklarının iktisadi ve toplumsal bakımdan gelişme endişesidir. Bu işbirliğinin, Batı'nın iktisadi çıkarlarını olumsuz yönde etkileyip etkilemeyeceği bundan sonraki çalışmamın konusudur. Ancak böyle bir işbirliğinin, başka ülkelerin çıkarlarına olumsuz etkiye bulunması, bu işbirliğine verilen gerçek dışı isimleri kabullenmeyi gerektirmez. Bu zirve ve benzeri toplantılar için bir isim bulma durumunda kalırsak bunun adı da «Hür-Türk» zirvesi olabilir.